

Başlangıç / Founded 2015

e-ISSN 2458-7672

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

TARİH VE GELECEK

Cilt 7, Yıl (Aralık 2021), Sayı 4

International Peer-Reviewed Journal of History

HISTORY & FUTURE

Volume 7, Year (DECEMBER 2021), Issue 4

MUŞ ALPARSLAN
ÜNİVERSİTESİ
2007

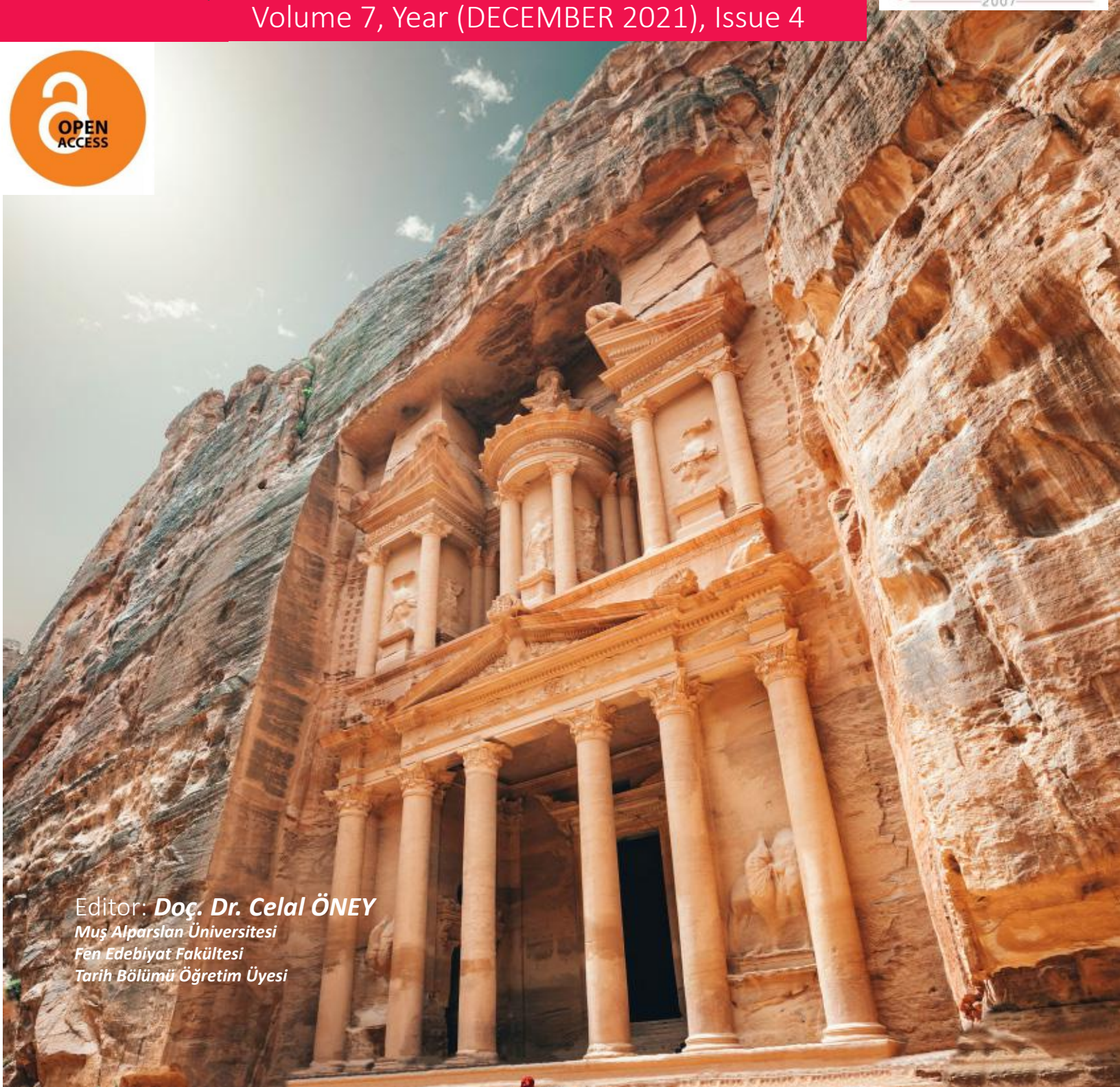

Editor: **Doç. Dr. Celal ÖNEY**

Muş Alparslan Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

VOLUME 7, ISSUE 4 – DECEMBER 2021
CİLT 7, SAYI 4 - ARALIK 2021

Editör / Editor

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Muş Alparslan Üniversitesi / Muş

Yalın Dili / Publication Language

Türkçe / English

Yabancı Dil Editörü (İng)

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut AKAR

+904362491552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jhf>

Adres: Muş Alparslan Üniveristesi, Fen Edebiyat Fakültesi / Tarih Bölümü
Muş /Merkez

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **te lif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

DERGİ HAKKINDA

Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future), 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün çalışmaların yayınlanmasına yardımcı olmak amacıyla kurulmuş bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergimiz, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergimiz yayımladığı eserlere doi numarası atama yetkisine sahiptir. 7. yılına giren Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayımlayarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergimizi tarayan indekslerin sayısı her geçen gün artmakla birlikte dergimiz her sayısında kalitesini bir adım öteye taşımaya çalışarak Impact Factor'ünü artırmayı hedeflemektedir. Dergimize gönderilen eserler Turnitin intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Alanında uzman hakemlere gönderilen eserlerin en az 2 hakemin "Olur"u ile yayımlayan dergimiz, alanına katkı yapabilecek özgün eserlerin tercih edilmesine özen göstermektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibarıyla E- DERGİ şeklinde yayımlanmaktadır.

AMAÇ

Tarih ve Gelecek dergisinin amacı Tarih alanında özgün eserlerin akademik bir süzgeçten geçirildikten sonra yayınlanması için çaba sarf etmektir.

KAPSAM

Tarih ve Gelecek dergisi kapsam olarak geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi, Tarih Metodolojisi, Edebiyat Tarihi, Bilim Tarihi, Felsefe Tarihi, Eğitim Tarihi ve Uluslararası İlişkiler alanlarını kapsamaktadır.

YAYIN İLKELERİ

- Tarih ve Gelecek Dergisi, uluslararası düzeyde bilimsel niteliklere sahip çalışmaları yayımlayarak Tarih alanında bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.
- Dergiye gönderilen çalışma metninin tamamı, büyük bir bölümü daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır.
- Derginin yazım kuralları, atıf ve kaynak stiline göre düzenlenmemiş çalışmalar dikkate alınmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, yılda dört kez (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) aylarında yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
- Derginin yayın dili Türkçe veya İngilizce'dir.
- Dergide yayımlanacak makaleler, öncelikle kendi alanlarına uygun araştırma yöntemleri kullanılarak hazırlanmış özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Dergiye gönderilen çalışmalar başka bir yerde yayımlanmış ya da yayımlanmak üzere gönderilmiş olmamalıdır. Dergimize yapılan gönderiler Turnitin intihal tespit programı ile taranmaktadır. İntihal tespit edilen yazılar hakem sürecine dâhil edilmeden reddedilir.
- Gönderilen yazılar öncelikle şekil açısından incelenir. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, içerik incelemesine tabi tutulmadan gerekli düzeltmelerin yapılması için yazara iade edilir.
- Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklı tutulur.
- Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, ön incelemesi yapıldıktan sonra yayın kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı hakemlere gönderilir. En az iki olumlu hakem raporu ile yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi halinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı ya editör tarafından ret edilir ya da bir hakeme raporuyla daha desteklenerek kabul veya ret kararı verilir.
- Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.
- Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.

- Burada Belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi, Baş Editörlere aittir

MAKALE YAZIM KURALLARI

MAKALENİN TÜRKÇE VE İNGİLİZCE BAŞLIĞI

- Türkçe ve İngilizce Başlık yer almalı
- Kısa, anlaşılır ve özgün olmalı
- Türkçe ve İngilizce başlık anlamsal olarak birbiri ile uyumlu olmalı
- İngilizce başlıkta özellikle imla kurallarına dikkat edilmeli
- Başlık makalenin konusunu tam olarak yansıtabilmeli
- Başlık hazırlanırken makale çalışmasının sınırlaması başlığa yansıtılmalı, yani çalışmanın hangi dönemi, hangi yıllar arasını kapsadığı kesin bir şekilde belirtilmeli
- Bir inceleme, Bir Analiz, Bir Değerlendirme, Bir Bakış ve Bir Örnek gibi kelimeler ile biten başlıklar olmaz.
- Başlık bir soru kelimesi içermeli, makalenin sorunsalını tam yansıtmalı

MAKALENİN ÖZETİ VE ASTRACT

- Özet ve Abstract makale çalışmasından ayrı ve kendi içinde bir bütünlüğü olarak kaleme alınmalı
- Özet ve Abstract arasında anlamsal bir uyum olmalı
- En az 300 en fazla 400 kelimedenden meydana gelmeli
- Abstract kaleme alınırken mutlaka İngilizce diline hâkim birisinden yardım alınmalı
- Her iki dil için de imla kuralları gözetilerek yazılmalı
- İki paragraftan oluşmalı
- Özet ve Abstract bir bütün olarak kaleme alınarak ilk paragrafta yazarın neyi, neden ve nasıl kaleme aldığı ikinci paragrafta ise yazarın ulaştığı sonuçlardan kapsayıcı bir sonuç cümlesi yazarak okuyucunun bu makaleyi neden okuması gerektiğini belirlenen kelime sınırlaması içinde kalarak tartışmasını yapması beklenir.
- Özet ve Abstract alanında dipnot kullanılmaz
- Özet ve Abstract, her iki dilde de temiz anlaşılır, genellikle tek yargılı cümleler kullanılarak kaleme alınmalı.

ANAHTAR KELİMELELER / KEYWORDS

- Makale çalışmasını vurgulamalı
- Tek kelimeler tercih edilmeli
- İngilizce kelime yazarken kelime anlamları üzerinde durulmalı
- Eşit sayıda olmalı
- En az 3 kelime olmalı
- İngilizce kelimelerin hecelenmesine dikkat edilmeli
- Rakam kullanılmamalı

GİRİŞ

- Makale yazımında en son bölüm olarak kaleme alınmalı
- Giriş bölümü yazarın düşüncelerini içereceğinden bu bölümde dipnot kullanılmaz
- 3 sayfayı geçmemeli
- Numaralandırma burada uygulanmaz
- Giriş bölümünde yazar tartışmaya girmez

• Makalenin okunmasını ve atıf alma potansiyelini artırmak için giriş bölümü makale çalışmasının adeta reklamı içeren bölüm bu nedenle cümleler net ve yargılar tek olmalıdır.

• Yazar bu bölümde çalışmasının problematiğini net bir şekilde açıklamalı, seçtiği bu problemi ne tür varsayımlar kullanarak tutarlı bir problem olduğunu ortaya koymalı, bu problemi çözümlerken seçmiş olduğu araştırma yöntem ve teknikleri hakkında bilgiler vererek problematiğin dâhil olduğu literatürün ne tür kaynaklardan meydana geldiği, hangi kaynaklara ulaşabildiği ve hangi kaynaklara ulaşamadığını, arşiv kaynaklardan nasıl yararlandığı, kaynakları nasıl topladığı, nasıl bir fişleme yöntemi kullandığı ve kaynakları okurken nasıl bir yorumlama içerisinde olduğunu dile getirerek okuyucuya çalışmasının nasıl şekillendiğini açıklamalıdır. Makale konusunun ait olduğu literatüre olan hâkimiyetini okuyucuya göstermek açısından ilgili konunun birincil ve ikincil kaynaklarının neler olduğunu, kendisinin bu kaynakları analiz ederken ortaya konulan varsayımların hangi kaynaklar tarafından cevaplandığını ve hangilerinin cevaplanmadığının bir tartışmasını yaparak kalem aldığı bu çalışmanın, ilgili literatürün hangi eksikliğini doldurduğunu ve nasıl bir farklı bakış açısı kazandırdığını okuyucuya anlaşılır bir şekilde sunmalıdır.

• Tartışma bölümü hakkında fazla bilgi vermeden o bölüm içeriğine değinerek vardığı sonuçlar hakkında belirli ipuçları vererek okuyucuyu meraklandırmalı

• Giriş bölümü de özet bölümü gibi makale çalışmasından bağımsız bir şekilde düşünülerek kaleme alınmalı ve belli bir kurgusunun önceden hazırlanması gerekmektedir.

• Bu bölümde gereksiz tartışmalara girilmemeli okuyucu bu bölümde bilgilendirilerek hemen tartışma bölümüne sevk edilmelidir.

• Okuyucu giriş bölümünü okuduğunda, yazarın tutarlı olduğunu, konunun literatürüne hakim olduğunu, ortaya koyduğu varsayımların peşine düştüğünü, bu varsayımları doğrulamak veya yanlışlamak için birincil ve arşiv kaynaklarına ulaştığını veya ulaşmaya çalıştığının izlenimini edinmeli.

TARTIŞMA BÖLÜMÜ

- Bir makale çalışmasını en önemli bölümü bu bölümdür
- Yazarın iddiaları bu bölümde başladığı için atıf verme bu bölümle başlar ve bu bölümde biter
- Yazar atıf ve kaynakça stil ve kuralları hakkında bilgili olmalı ve çalışmayı göndereceği derginin stil isteklerini göz önünde bulundurmalı
- Yazar bu bölümde problematiğini ispatlamalı
- Gereksiz tartışmalardan uzak durularak okuyucuya bilinen ve kolay bir şekilde erişebileceği bilgi vermekten ve bilgi tekrarlarından uzak durmalı
- Girişte açıklanan sınırlamaya bu bölümde mutlaka uymalı
- Yazar bu bölümde ortaya koyacağı her pozitif ve negatif iddialarını kanıta dayandırmalı
- Bu bölümde bağımsız bir bölüm olduğundan dolayı kurgusu yapılmalı ve belli bir hiyerarşik sıralamaya dayandırılmalı
- Bu bölümde kullanılacak başlıklandırma kısa ve net olmalı ve ayrıca çok fazla alt başlık uygulamasına gidilmemeli
- Her başlık en az iki paragraf ile açıklanmalı
- Her paragraf bir soruya cevap arayacağı için paragraflar kendi içerisinde tutarlı olmalı, her paragrafın giriş gelişme ve sonuç bölümünden oluştuğu akılda tutulmalıdır
- Her başlık altında yer alan paragraflar belli bir kurgusallığa göre sıralanmalı ve aralarında birbirlerini bağlayan cümleler özenle oluşturulmalıdır.
- Bu bölüm yazarın kalitesini, araştırma üslubunu, edinmiş olduğu yazma alışkanlığını, metodolojiye olan hakimiyetini, yazım ve dil bilgisine olan yetkinliğini, makale konusunu ele alırken yapmış olduğu felsefeyi ve bu felsefe çerçevesinde geliştirmiş olduğu sorular ve bu sorulara cevap ararken kullandığı kaynaklar hakkında okuyucuya izlenim vereceğinden oldukça önemlidir.
- Bu bölümde kullanılacak atıflar, metinde yer alacak tablolar, resimler ve şekiller uygun bir

sıralama içerisinde olmalı ve okuyucunun bilgi edinmesi kolaylaşması gerektiğinden yazarın bilgisayar kullanma beceresi ile doğru orantılı olacağından yazarın önceden antrenmanlı olması gerekmektedir.

• Bu bölümde kullanılacak tablo ve şekiller hem yorumlanmalı hem de okuyucuların bu materyallere kolay bir şekilde ulaşmasını sağlamak açısından künyeleri veya buldukları adresler çok net bir şekilde hem atıfta hem de kaynakçada belirtilmelidir.

• Künyesi olmayan veya oluşturulamayan materyaller bu bölümde yer almamalı

• Yazarın kendisinin üretmiş olduğu resim, şekil veya ses kaydı gibi materyaller kullanılıyorsa yazar bunların künyelerini oluşturmalı ve İnternette okuyucuların erişebileceği sanal arşivlerde barındırarak okuyucuya kanıtlamak için atıf ve kaynakçada tam adreslerinin verilmesine dikkat edilmeli,

• Çok gerekmedikçe direkt atıftan kaçınılmalı ve makale çalışmasının tümü yazarın kendi cümleleriyle oluşturulan anlatım ile sağlanmalıdır.

• Blok ve tıpatıp alıntılama yapılmamalıdır.

• Mümkün olduğu kadar kendine atıftan kaçınılmalıdır.

• Arşiv belgeleri metindeki anlatımda yer alan iddiaları destekleyici veya çürütücü şekilde kullanılmalı belgelerin Latinize edilmiş versiyonunu veya transkripsiyonu metinde kullanılmamalıdır.

• Konu ile ilgili Türkçe kaynaklar araştırılmalı ve mutlaka bu kaynaklardan yararlanılmalıdır.

• Yabancı makalelerin yorumlanarak çevrilmesi ve bu çevirinin yazarın kendi eseriymiş gibi yeni bir makale çalışması olarak yansıtılması hem bir intihal çeşidi olduğu hem de bu tür çalışmaların her ne kadar intihal programlarında benzerlik üretmese de literatürü bilen hakemlerin bu girişimi kolay bir şekilde tespit edip ortaya çıkaracağı unutulmamalıdır.

• Yazar atıf verirken kullanacağı kaynağın yazarının ismiyle başlamalı ve bu yazarın belirttiklerini anlamsal olarak bozmadan kendi kelimeleri ile kurgulayıp öyle vermeli. Aksi takdirde yazarın yorum nerede başlıyor ve nerede bitiyor ve ayrıca atıf verdiği yazarın iddiası nerede başlıyor nerede bitiyor bilinmez. Yani demek istenilen şu ki yazar genel geçer bilgilere atıf vermemeli sadece çalışmasına katkı yapan ve yazara yol gösteren kaynaklara atıf vermeli ve verirken de hemen belirtmeli.

• Bu bölüm yazarın atıf kullandığı bölüm olduğundan dolayı yazarın kaliteli bir literatür taraması yapıp yapmadığı ve fişleme konusundaki tecrübesinin ne derecede olduğu bu bölümde kendisini göstereceğinden yazarın çok dikkat etmesi gerekmektedir.

• Bu bölüm çok fazla uzun olmamalı genel olarak en az 5 en fazla 8 sayfa olmalı ve yine en az 2 ve en çok 3 ana bölümden oluşmalıdır. Bölümlemeyi Tez yazımındaki gibi bölümleme olarak görülmemeli gizli olarak makalede uygulanmalıdır. Aksi takdirde makalenin uzaması gereksiz bölümleme veya yetersiz bölümleme olması durumunda okuyucunun yaklaşımı negatif yönde olacaktır.

• Bu bölüm yazarın paragrafa ve kurguya olan yetkinliğinin etkisi altında olacağından antrenmanlar yapılmamdan kaleme alınmamalıdır.

• Gereksiz dipnot kalabalığından kaçınılmalı

• Bu bölümde çoklu atıflar verilirken kaynakçaya da yansımaları unutulmamalı ayrıca tekrar eden atıfların numaralandırılması iyi takip edilmeli

• Bir kaynağa bir den fazla atıf yapılırken verile sayfa numaraları tutarlı olmalı

SONUÇ

• Sadece yazarın analizinden meydana gelir

• Yazar kendi çıkarımlarını belirteceği için kimseye atıf vermez ve dolayısıyla bu bölümde atıf kullanılmaz

• En az iki paragraftan oluşmalı ve tutarlılık ön planda olmalıdır.

• Yazar öneri ve tavsiyelerde bulunacağı gibi yaptığı makale çalışmasının hangi alanlarda eksik kaldığını belirtebilir

• Gereksiz yerme ve tavsiye durumundan kaçınılmalı, makalenin çalışma konusunun dışına çıkılmamalıdır

- Bilimsellik ön planda olmalıdır
- Yazar isterse çıkarımlarını numaralandırarak da verebilir
- Bu bölüm, çalışmanın konusunu çalışmak isteyen araştırmacılara da bir yol gösterici özelliğe sahip olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Manuel olarak yazılacaksa çok dikkat edilmeli
- Tartışma bölümünde kullanılan dipnotların tümü kaynakçada gösterilmeli
- Zotero gibi kaynakça oluşturma programı kullanılması yazarın daha disipline olmasını sağlayıp konu ile ilgili bulunan literatürün düzgün bir şekilde fişlendiği taktirde atıf ve kaynakçada problem yaşanmasının önüne geçilecektir.
- Alfabetik sıralamaya dikkat edilmeli ve özellikle makale gibi süreli kaynakların yayınlandığı sayfa aralıkları dikkatli bir şekilde girilmeli
- Makale çalışmasında kullanılan resim, şekil ve grafiklerin künyeleri kaynakçada verilmeli
- Kullanılan gazetelerin de künyeleri oluşturulmalı ve kaynakçaya eklenmelidir.
- Makale çalışmasının verileceği dergi atıf stili mutlaka iyi incelenmeli makale yazımına bu inceleme yapıldıktan sonra başlanmalıdır.

EKLER

- Bu bölüm kaynakçadan sonra olmalı
- Makale metni içerisine yerleştirilmeyen resim, grafik, şekil ve haritalar bu bölümde belli bir sırtlandırma dâhilinde hazırlanır
- Her materyale künye oluşturulur ve bu künyeler derginin belirttiği kurallar çerçevesinde kaynakçaya eklenir,
- Genel bir başlıklandırılmadan kaçınılmalı
- Telif olan materyallere dikkat edilmeli kaynağı net olarak yazılmalıdır.
- Bu bölüme tablo eklenmemeli, tablolar metin içerisinde kullanılmalı ve yorumlanmalıdır.

Bu yazının her hakkı Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Kopyalanamaz ve Çağaltılamaz.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
İki yazardan fazla yazarı olan,
Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.
Yabancı makalelerin yorumlanarak çevrilmesi ve bu çevirinin yazarın kendi eseriymiş gibi yeni bir

makale çalışması olarak yansıtılması

- Dergimize gönderilen yazılar, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Sosyolojisi, Tarih Felsefesi, Dinler Tarihi ve Tarih Metodolojisi alanlarını kapsamaktadır. Başvuruda bulunan eserler bilime katkısı olan özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır
- Türkçe ve yabancı dildeki en az 150-200 kelimelik özetler; yazının amacını, kapsamını, ara başlıklarını ve sonuçlarını yansıtmalıdır.
- Türkçe makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; İngilizce makalelerin başına Türkçe ve İngilizce; özet eklenmelidir. Türkçe ve yabancı dildeki özetlere beş kelimelik anahtar kelime eklenmelidir.
- Makaleler, dil ve ifade bakımından dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, makalede açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, ayrıca amaç ve kapsam dışına çıkan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.
- Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, makalede değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
- Makalede kullanılan tabloların üstünde; şekil, figür, resim, harita ve belgelerin altında kolayca anlaşılır biçimde yalın ve yeterli bir açıklama bulunmalıdır.
- Makalede kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, kullanılan her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
- Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara sonuçta yer verilmemelidir.
- Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, “*” dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
- Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu’na uyulmalıdır.
- Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
- Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
- Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
- **MAKALENİN SAYFA YAPISI**
- Makaleler sayfa yapısı, yazım ve kaynakça bakımından aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır:
- Türkçe Başlık
- Türkçe Öz (160 Sözcük)
- Türkçe anahtar kelimeler (5 adet)
- İngilizce başlık
- İngilizce ABSTRACT çok önemlidir, eserin Türkiye dışında taranması ve doğru bir şekilde bulunması için özetin Türkçe özetle tutarlık göstermesi ve anlaşılır olması gerekmektedir. (160 Sözcük)
- İngilizce anahtar kelimeler (5 adet)
- Yazar hakkında bilgi dipnotu (Ünvan, Çalıştığı Kurum, Email ve Orcid Numarası) mutlaka olmalı
- Giriş : Yazar giriş bölümünde eserin problemi, hedefleri, temel amacı, yöntemi ve ilgili alan yazın tartışmasını mutlaka yapmalıdır.
- Tartışma Bölümü

- En az iki başlık içermelidir
- Sonuç
- Ekler
- Çalışmada başlıklar;
- 1. -----
- 1.1. -----
- 1.1.1.----- biçiminde olmalıdır.
- Kısa alıntılar, tırnak (“) arasında, metin içinde ve istenirse italik olarak yazılır. Beş satırı aşan alıntı yazılar yine tırnak (“) içinde, italik, 9 punto, sağdan ve soldan 1 cm. içeride ayarlanarak yazılır.
- Dipnot sistemimiz klasik (Sayfa altı) dipnot sistemi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) Dipnot verirken ve kaynakça oluştururken Zotero Programını kullanmanızı tavsiye ediyoruz. Program ili ilgili eğitici videolar https://www.youtube.com/playlist?list=PLty-xcfaLVH5UQGSDyW_TaeEKfViNvVVS7
- Dipnotların ve kaynakçanın hiçbir alanında bold özellik kullanılmaz.
- Tablo başlık noları, şekilde görüldüğü (Tablo 1.) gibi numaralanır, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla 8 veya 9 punto, bold, öncesi ve sonrası 6 nk, satır aralığı En az 13 nk. ve 1 cm. içeriden Times New Roman karakteri ile yazılır. Tablo başlıkları, aynı puntoda, kelimelerin ilk harfleri büyük ve sağa yaslı olarak yazılır. Tablo içi yazılar başlıkla aynı punto ve öncesi ve sonrası sıfır (0) aralıklı olmalıdır. Bununla birlikte, metin içinde uygun düşmesi halinde, başlıkları ve iç yazıları, normal metin ile aynı puntoda olabilir.
- Şekil, figür, grafik, resim, harita vb.’de başlıklar altta, öncesi 6 nk, ve sonrası sıfır (0) nk., başlık noları 1 cm. içeride, bold, sıralı, hepsi aynı puntoda olmak şartıyla Times New Roman 8 veya 9 punto, “Şekil 1., Resim 1.” şeklinde, başlıkları ise aynı puntoda, normal ve kelimelerin ilk harfleri büyük olarak yazılır. Bunlar için kaynak gösterimi CMS’dir (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note)
- Kaynakça (Chicago Manuel of Style 17. Edition Full Note) stiline göre hazırlanır.
- Kaynakçada sıra numarası verilmez
- Makale teslim edilirken;
- Yayınlanması istenen makaleler, yayın ve yazım ilkelerine göre hazırlanıp dergipark.gov.tr/jhf adresinden dergi sistemine yüklenerek gönderilecektir.
- Hakemlerden olumlu rapor alamayan ve dergimiz yazım kurallarına göre hazırlanmayan makaleler yayınlanmaz, yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

ETİK KURALLARI

TR Dizin Etik kurallar başlığı altında aşağıdaki hususlara uyulmalıdır.

Sosyal bilimler dahil olmak üzere tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

Bu başlık altında, hakem, yazar ve editör için ayrı başlıklar altında etik kurullarla ilgili bilgi verilmelidir.

Makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine uyulduğuna dair ifadeye yer verilmelidir.

Ulusal ve uluslararası standartlara atıf yaparak, dergide ve/veya web sayfasında etik ilkeler ayrı başlık altında belirtilmelidir. Örneğin; dergilere gönderilen bilimsel yazılarda, ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)’un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları dikkate alınmalıdır.

Etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgiler (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca makale ilk/son sayfasında yer verilmelidir. Olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmesi gereklidir.

Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine riayet edilmesi gerekmektedir.

YAZARLAR

Gönderilen makalenin akademik alanlara katkı sunacak nitelikte olması yazarın sorumluluğundadır.

Çalışmaların özgün olması ve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir. Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilim dışı ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim

etiğine aykırıdır.

Her ne kadar intihal taraması dergi tarafından yapılacaktır da akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.

Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.

Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.

Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

HAKEMLER

Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.

Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.

Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.

Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.

Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.

Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınılmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.

Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER

Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.

Editörler, kabul veya ret edilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.

Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.

Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.

Yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.

Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.

Editörler dergiye katkısı olmayan kişileri yayın kurulu üyesi veya yardımcı editör olarak göstermemelidir.

MAKALELERİN YAYIMLANMASINI ENGELLEYEN ÖNEMLİ HUSUSLAR

- Editör Kurulunun uygun görmediği,
- Yazar ORCID tahsis numarası olmayan,
- Yazar üye ve künye bilgileri yeterli olmayan,
- Dergi yazım kurallarına göre hazırlanmamış,
- İki yazardan fazla yazarı olan,
- Türkçe, İngilizce özeti olmayan veya düzgün hazırlanmayan,
- Klasik sayfa altı dipnot sistemi kullanılmayan,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, yazarın yılda bir makale sayısını aşan,
- Editör ön incelemesinde içerik, düzen, kaynak, değerlendirme, yöntem, dil vs. bakımından yetersiz görülen,
- Editörler Kurulu'nun özel kararı dışında, 8 sayfadan az, 30 sayfadan fazla olan,
- Derginin basım ve yayım sürecine girmesine kadar değerlendirme süreci tamamlanamayan,
- Hakemlerin düzeltme isteklerini itinalı bir şekilde yerine getirmeyen
- Editörün iletişim girişimlerini cevapsız bırakma veya zamanında geri bildirim yapmama
- Derginin ilgili sayı kapasitesini aşan makaleler değerlendirmeye alınmaz/yayımlanmaz.

YAYIN SIKLIĞI

Tarih ve Gelecek Dergisi her yıl 4 sayı (Aralık, Mart, Haziran ve Eylül) yayınlarak yayın hayatını sürdürmektedir.

DEĞERLENDİRME SÜRECİ

Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme sürecinin amacı, nitelikli ve özgün bilimsel çalışmaların yayınlanmasını sağlamaktır. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayımlanan bütün makaleler hakemli olup, yayımlanması amacıyla gönderilen her makale aşağıda ifade edilen hakem değerlendirme sürecinden geçmektedir.

Ön Değerlendirme

Dergiye gönderilen tüm yazılar önce Editör ve Yayın Komisyonu tarafından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Bu aşamada, hiçbir makale, olumlu hakem raporu olmadan editör tarafından yayına kabul edilemez.

Hakem Değerlendirmesi

Tarih ve Gelecek Dergisi, sürecin her aşamasında, hakemlerin ve yazarların isimlerinin saklı tutulduğu çift kör hakemlik sistemini kullanmaktadır.

Ön değerlendirme aşamasını geçen yazılar, editör ve/veya yazı kurulu tarafından belirlenen üç hakeme gönderilir. Hakemler, uzmanlık alanları göz önünde bulundurularak hakem havuzundan seçilmektedir.

Hakemler kendilerine gönderilen yazıları; orjinallik, metodoloji, literatüre katkı, bulguların sunumu ve sonuçların desteklenmesi ve daha önce yapılan çalışmalardan yararlanma açısından değerlendirirler. Hakemler makaleyi kabul edebilir, reddedebilir veya yazarlardan biçime ve/veya öze yönelik düzeltme yapmalarını isteyebilirler. Bir makalenin yayına kabul edilebilmesi için, en az iki hakemin olumlu görüş bildirmesi gerekmektedir.

Hakem veya hakemlerin düzeltme istemeleri durumunda, yazar(lar), hakemler tarafından yapılan eleştiri ve önerileri göz önünde bulundurarak istenen düzeltmeleri en geç 30 gün içerisinde tamamlayarak Yayın Komisyonu'na tekrar gönderirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Son Değerlendirme

Hakemler tarafından olumlu görüş bildirilerek yayımlanma aşamasına gelen tüm makaleler için son değerlendirme, Yayın Komisyonu tarafından yapılır. Yayın Komisyonu tarafından "yayıma uygundur" kararı verilen makaleler yayım sırasına alınır.

Hakem Değerlendirme Süresi

Tarih ve Gelecek Dergisi; ön değerlendirme aşaması 1 hafta, hakem değerlendirme aşaması 5 hafta ve son değerlendirme aşaması 1 hafta olmak üzere bir makalenin toplam hakem sürecini 6 hafta (40 gün) içerisinde tamamlamayı hedeflemektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi'ne makale gönderen yazar(lar), Dergi'nin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar.

- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Tarih ve Gelecek Dergisi, sürecin her aşamasında, hakem ve yazarların isimlerinin saklı tutulduğu çift-kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Hakem raporlar beş yıl süreyle saklanır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dergideki hakemlik sürecinde, akademik unvana sahip kişilerin yayınları için ancak eşit ya da üst derecede akademik unvana sahip kişiler hakem olabilir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'nin hakem değerlendirme süreci, istenilmeyen nedenlerden dolayı bazen uzun sürebilmektedir. Normal koşullarda editör tarafından ön değerlendirme aşaması bir hafta; hakem değerlendirme süreci de 4 hafta olarak planlanmaktadır. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmektedir.

- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne makale gönderen yazar/yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, yazara aittir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan, tarih alanında özgün ve nitelikli çalışmaları, bilimsel bir yaklaşımla ele alarak tarih alanındaki çalışmaların niteliğinin yükselmesine, yöntem ve uygulamaların gelişmesine, kuram ve uygulama alanlarındaki çalışmalar arasında iletişimin güçlenmesine ve tarih alanındaki literatürün zenginleşmesine katkı sağlamak amacıyla yayımlanmaktadır.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'nde, geniş ölçekte Tarih dar ölçekte ise Arkeoloji, Sanat Tarihi, Yerel Tarih, Sözlü Tarih, Tarih Metodolojisi ve Dinler Tarihi alanlarında özgün ve nitelikli bilimsel çalışmaları destekleyerek bilim camiasında üretilen bilgileri akademisyenlerin ve kamuoyunun istifadesine sunmak amacıyla yeni ve özgün çalışmalara yer verilmektedir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilecek çalışma, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir yazı olmalı ya da daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, konuya dair yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olmalıdır.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilecek yazılar makale, çeviri ve kitap tanıtımı türünde olmalıdır. Dergimize gönderilen çeviri yazılar için, makale sahibinin yayın izni ve orijinal metin gereklidir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'nin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir;
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilen çalışmalar daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış ve hâlihazırda yayımlanmak üzere sunulmamış olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, durum açıkça belirtilmek şartıyla dergiye gönderilebilir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi, Aralık, Mart, Haziran ve Eylül, sayısı olmak üzere yılda dört defa düzenli olarak yayımlanmaktadır.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yer alan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlarının kişisel görüşleri olup derginin ve bağlı olduğu kurumların görüşlerini yansıtmaz.
- Tarih ve Gelecek Dergisi'ne gönderilen çalışmalar, TÜBİTAK ULAKBİM'in DergiPark Sistemi (UDS) üzerinden elektronik ortamda gönderilmektedir

ABOUT THE JOURNAL

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations. Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

AIMS

Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published quarterly (December, March, June, September). The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

SCOPE

Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the History field. Journal of History and Future's scope on a large scale is History and on a narrow scale Archaeology, History of art, Local History, Oral History, History of Sociology, History of Religions, History Methodology, History of Literature, History of Science, History of Philosophy, History of Education, International relations areas.

A. FOCUS AND SCOPE

HISTORY AND FUTURE is a peer-reviewed international journal that publish original and qualified works with a scientific approach in the field of History.

B. CITATION STYLE

The Chicago Manual of Style 17 Edition

C. AUTHOR GUIDELINES

1. Articles must be original (not plagiarism) and has never been published in another journal. If ever presented in the form of seminars, workshops, etc., say the name of the activity.
2. Articles are written by a program Microsoft Word to the top, A4 size paper, page margins: top 4 cm, left 3 cm, bottom 3 cm, and right 3 cm, typed with 1,5 density spacing, font Times New Roman 11 (Title 12, footnote 9).
3. Please submit your manuscript file as a Microsoft Word extension Document (DOC) only.
4. Title and Abstract write in Turkish and English, content manuscript can be written in Turkish or English.
5. The article goes into the desk editors selected by the editor. Articles can be accepted without repair, refurbishment accepted, or rejected, and the article is rejected is not returned unless requested by the author.

Structure of Paper

- Title (in Turkish or English): written in a concise and informative, maximum 15 words (single-spaced, Bold, Center, Times News Roman14, UPPERCASE) should reflect the substance of the variables described in the article body.
- Author: Without titles, the author can be an individual or a team (Times News Roman12).
- Affiliation and E-mail :Name of the institution (Times News Roman12).E-mail Address, which is

located under the author's name (Times News Roman12),, italic).

- Abstract: (in Turkish and English): the length of 150-200 words, abstracts written in one paragraph includes: scientific review article consists of a discussion of the core issues and substantially while the results of the research article consist of goals, methods, and results. The abstract is single-spaced and Italic for English.

- Keyword: terms that reflect the essence of the concept within the scope of the problem may consist of several pieces of terms

The Body of Manuscript

1. Research Article consist of an A.INTRODUCTION, B.METHODS, C.RESULTS AND DISCUSSION and D.CONCLUSIONS.

2. Review Article consist of an A. INTRODUCTION (preliminary scientific study) that shows the problems and framework of analysis, sub-subtitle that contains the B.DISCUSSION and C. CONCLUSIONS.

3. Reference / Bibliography: use CMS Citation rules, cultivated from a primary source, and if it comes from the most current cultivated journals (3-5 years) and just acknowledgment of the source designated in the article body. Instead, the name that is referenced in the body must exist in the bibliography. Second row to the right of the entrance 7 letter. Here are some examples of writing a bibliography of several types of sources. Recommended to use Citation Software Ex. Mandeley, Zoteroetc.

D. PEER REVIEW PROCESS

The papers that are sent to HISTORY AND FUTURE are subjected to preliminary assessment by the Editorial Board to see whether the work complies with the principles of the journal. The papers that are out of the scope of the journal or do not comply with the format of a scientific text either in terms of content or style are either rejected or demanded to be corrected prior to peer-review process. Academic objectivity and scientific quality are the most important criteria for the assessment of the articles that are submitted to be published.

The articles that comply with the publication principles of HISTORY AND FUTURE are sent to two reviewers who are known for their studies in the relevant field. HISTORY AND FUTURE Journal employs double-blind review system in which the names of neither the reviewers nor the authors are disclosed in any of the phases of the process. Reviewer reports are saved for five years. If one of the reviewers gives positive feedback while the other gives negative feedback, the article is either sent to a third reviewer or Editorial Board examines the reviewer reports to make the final decision.

The authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE take into account the criticisms and suggestions of the reviewers and the Editorial Board. The authors also have the right to object to the points with which they disagree. In the reviewing process, the publications of people with academic titles are only reviewed by academics of either an equal or a higher degree.

Assessment process of HISTORY AND FUTURE may sometimes take long periods of time due to undesired reasons. Normally, preliminary assessment by the editor takes a week while reviewer's assessment period takes 8 weeks. However, reviewer assessment process may get longer when reviewers do not respond on time or in cases of appointing a new reviewer and so on.

The author/authors submitting papers to HISTORY AND FUTURE is/are considered to have accepted the aforementioned reviewing conditions and process of the journal.

E. PUBLICATION FREQUENCY

HISTORY AND FUTURE is published quarterly. Regular issues come out in December, March, June, September . Additionally, a special issue is published annually, announcement for which shall be made on this website and relevant mailing groups.

F. PRIVACY STATEMENT

The names and e-mail addresses entered in this journal site will be used exclusively for this journal and will not be made available for any other purpose or any other party.

G. OPEN ACCESS POLICY

HISTORY AND FUTURE provides instant access to its content to promote scientific research and favors the growth of scientific knowledge.

PUBLICATION PRINCIPLES

- The Journal of History and Future aims to contribute to the accumulation of knowledge in the social sciences by publishing internationally recognized scientific studies.

- The Journal of History and Future is an international refereed journal published quarterly (December, March, June and September).

- The publication language of the journal is Turkish or English.

- The articles to be published in the journal should be original and academic studies prepared primarily by using appropriate research methods in their field. The works submitted to the journal should not be published or sent for publication elsewhere. Shipments to our journal are screened by Turnitin plagiarism detection program. Articles which was determined by plagiarism will be rejected without being included in the referee process.

- Manuscripts are first examined in terms of shape. The manuscripts which are not observed in the publication and writing principles shall be returned to the author in order to make necessary corrections without being subject to content review.

- Unpublished manuscripts are stored in the journal archive.

- The manuscripts sent to be published to the journal will be sent to the referees who are experts in the subject determined by the editorial board after the preliminary examination. It is decided to publish the manuscript with at least two positive reports. In case two referees give negative opinions, the manuscript will not be published. When positive and negative referee reports are available for the same article, the manuscript will be rejected by the editor or a decision of acceptance or rejection will be given through one more referee's supporting report.

- The names of the number referees are included in the relevant issue of the journal.

- No copyright fee is paid to the author for the published articles.

- The Journal of History and Future (JHF) is an internationally refereed academic journal, published three times a year in December, April and August. The journal aims to provide a national and international academic platform to meet the professional interests of researchers in different disciplines in the field of History. The target audience of the journal consists of academicians, researchers, and related professional and academic institutions and organizations.

- The Journal of History and Future (JHF) is a peer-reviewed journal that publishes essays, reviews and translations covering original research in the social sciences. At the same time, various articles such as history, literature, sociology, ethnicity, book, criticism and evaluation are also included. JHF applies at least two peer-review processes. The referees and editors in the submitted articles should have the corrections made within 20 days and the final version of the manuscript should be uploaded to the journal system. The content and format of the manuscripts submitted to the journal may be rejected by the editorial board unless deemed appropriate.

- The scientific and legal responsibility of the published work belongs to the author(s).

- All publication rights of articles accepted for publication belong to Journal of History and Future.

- The decision of the Chief Editor will not be taken into consideration for the matters not mentioned here.

ETHICAL PRINCIPLES

AUTHORS

- It is authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.

- The works must be original and based on research. It should be made sure that other individuals shown as co-authors, have contributed to the research. It is contrary to the scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution

- Although the plagiarism scan will be carried out by AID, authors are responsible for academic consequences of plagiarism.

- The articles should not be sent to different journals at the same time. Also, the articles must be unsent to the other journals before.

- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.

- Citations and bibliography should be complete and realistic.

REFEREES

- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view increasing the academic quality.

- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.

- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.

- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.

- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory and accusatory statements must be avoided.

- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negative, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

- Referees must evaluate the articles within the time-frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.

EDITORIAL BOARD

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.

- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage from them.

- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.

- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism that is an academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.
- Editors should not list the names of those who do not contribute the journal, as a member of editorial board or assistant editor.

Kurullar / BoardS

Editör

Doç. Dr. Celal ÖNEY

Yayın Kurulu Başkanı / Head of Publication Board

Prof. Dr. Sabit DUMAN

Muş Alparslan Üniversitesi

Yayın Kurulu / Publication Board

Prof. Dr. Hüseyin Üreten

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Doç. Dr. Danko LEOVAC

Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV

Bulgaristan Bilimler Akademisi

Prof. Dr. İbrahim GASHİ

University of Prishtina

Prof. Dr. Gazmend RİZAJ

University of Prishtina

Prof. Dr. Abdullah Mesud KÜÇÜKKALAY

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Halim BAJRAKTARİ

University of Prizren

Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Prof. Dr. Gazmend RİZAJ

University of Prishtina

Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Dicle Üniversitesi

Doç. Dr. Metin AKSOY

Giresun Üniversitesi

Doç. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Gaziantep Üniversitesi

Doç. Dr. Saman HASHEMPOUR

İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Danyal TEKDAL

İnönü Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ

Harran Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Faruk TAŞKIN

Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN

Bitlis Eren Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Üftade MUŞKARA

Kocaeli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fitim RİFATİ

Institute of History – Pristina

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM

Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK

Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Canser KARDAŞ

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER

Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin FIRAT ONAT

Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Selim ADALI

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN

Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Özer KÜPELİ

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi / İZMİR

Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Afyon Kocatepe Üniversitesi / AFYON

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Ahi Evran Üniversitesi / KIRŞEHİR

Prof. Dr. Haşim Şahin

Sakarya Üniversitesi / SAKARYA

Prof. Dr. Numan ELİBOL

Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN

Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Prof. Dr. Abdullah KIRAN

Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ

Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN

Ege Üniversitesi / İZMİR

Doç. Dr. Güven DİNÇ
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Doç. Dr. Yasin COŞKUN
Siirt Üniversitesi /SİİRT
Doç. Dr. Oktay BOZAN
Dicle Üniversitesi / DİYARBAKIR
Doç. Dr. Cafer ACAR
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi /ANKARA
Doç. Dr. Emine GÜMÜŞSOY
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / ESKİŞEHİR
Doç. Dr. Abdullah KAYA
Cumhuriyet Üniversitesi /SİVAS
Doç. Dr. Serkan YAZICI
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Tufan TURAN
Sakarya Üniversitesi /SAKARYA
Doç. Dr. Vedat TURĞUT
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / BİLECİK
Doç. Dr. Başak ERGÜDER
İstanbul Üniversitesi / İSTANBUL
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Doç. Dr. Ferhat BERBER
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Doç. Dr. ALİ GÜVELOĞLU
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi / RİZE
Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Doç. Dr. Cavid Qasimov
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / VAN
Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL
Cumhuriyet Üniversitesi / SİVAS
Doç. Dr. Erol AKCAN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE
Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Musa GÜMÜŞ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi Şükran YAŞAR
Manisa Celal Bayar Üniversitesi / MANİSA
Dr. Fatma Çalık ORHUN
Trakya Üniversitesi / EDİRNE

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İHSAN ERKOÇ
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi /
ÇANAKKALE
Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÇELİK
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi / AYDIN
Dr. Öğr. Üyesi. Erol KARCI
Çankırı Karatekin Üniversitesi / ÇANKIRI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / BURDUR
Dr. Öğr. Üyesi Hatice DURGUN
Akdeniz Üniversitesi /ANTALYA
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ŞEHİTOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
Batman Üniversitesi /BATMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TUNÇ
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi /
KAHRAMANMARAŞ
Dr. Yusuf YILDIZ
Abant İzzett Baysal Üniversitesi / BOLU
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Kamil DOĞANCI
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DEMİREL
Uludağ Üniversitesi / BURSA
Dr. Ahmet TUNÇ
İnönü Üniversitesi / Malatya
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Muş Alparslan Üniversitesi / MUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
Bitlis Eren Üniversitesi / BİTLİS
Dr. Öğr. Üyesi A.Vahap ULUÇ
Hacı Bayram Veli Üniversitesi / ANKARA

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 4 – DECEMBER 2021

CİLT 7, SAYI 4 - ARALIK 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

Hava SELÇUK
Prof. Dr.
Erciyes Üniversitesi

Bedri MUHADRI
Doç. Dr.
Ankara Üniversitesi

Sabit SYLA,
Prof. Dr.
The Institute of History in Prishtina/Re-
public of Kosovo

Gülten KURT
Doç. Dr.
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Hakan KARAGÖZ
Prof. Dr.
Süleyman Demirel Üniversitesi

Nevzat ARTUÇ
Doç. Dr.
Adıyaman Üniversitesi

Mucize ÜNLÜ
Prof. Dr.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

İrşad Sami YUCA
Doç. Dr.
Muş Alparslan Üniversitesi

Mehmet KARATAŞ
Prof. Dr.
Van Eğitim Yüksekokulu

Faruk TAŞKIN
Doç.
Artvin Çoruh Üniversitesi

Ayşen SOYSALDI
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr.

Haxhi ADEMİ,
Ass. Prof. Dr.
Instituti i Historisë “Ali Hadri” Prishtinë

Nihat KARAER
Prof. Dr.
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Cuma Ali YILMAZ
Dr. Öğr. Üyesi
Fırat Üniversitesi

Selman YAŞAR
Prof. Dr.
Batman Üniversitesi

Kazım KARTAL
Dr. Öğr. Üyesi
Adıyaman Üniversitesi

Fadimana FİDAN
Dr. Öğr. Üyesi
Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

Hülya KAYA HASDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi
Muş Alparslan Üniversitesi

e-ISSN 2458-7672

Hakemler - Referees

VOLUME 7, ISSUE 4 – DECEMBER 2021

ÇİLT 7, SAYI 4 - ARALIK 2021

(Sayı Hakem Kurulu/ Issue Referee Board)

Armend Mehmeti,
Ass. Prof. Dr.
The Institute of History in Prishtina/Republic of Kosovo

Mead OSMANI
Ass. Prof. Dr.
Institute of History – Pristina

Alban DOBRUNA
Ass. Prof. Dr.
Instituti i Historisë “Ali Hadri” Prishtinë

Hüseyin E. BEDİRHANOĞLU
Arş. Gör. Dr.
Muş Alparslan Üniversitesi

Muammer ÖZDEMİR
Arş. Gör. Dr.
Muş Alparslan Üniversitesi

Abdullah CENGİZ
Dr.
Dicle Üniversitesi

Mitat ÇEKİCİ
Dr.
Mardin Artuklu Üniversitesi

Melek GEDİK
Dr.
Ardahan Üniversitesi

Derya SEMİZ ÇELİK
Dr.

Marmara Üniversitesi,

Zafer BENZER
Arş. Gör. Dr.
Harran Üniversitesi

Emine KALAJA-HAJDARI
Ass. Prof. Dr.
Institute of History “Ali Hadri” - Prishtina,

Arben HAJDARI
Ass. Prof. Dr.
Institute of History “Ali Hadri” - Prishtina,

Sedat BARALİU
Ass. Prof. Dr.
Institute of History “Ali Hadri” - Prishtina,

Premtim ALAJ
Ass. Prof. Dr.
Institute of History “Ali Hadri” - Prishtina,

Hakan AKKÖZ
Dr.

e-ISSN 2458-7672

DOAJ

DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS

ingenta CONNECT

RESEARCHBIB ACADEMIC RESOURCE INDEX

ACADEMIC Journal Index

Scholarsteer Scholarly Information

acar index

ERIH PLUS

EUROPEAN REFERENCE HUMANITIES AND

NAVER 학술정보

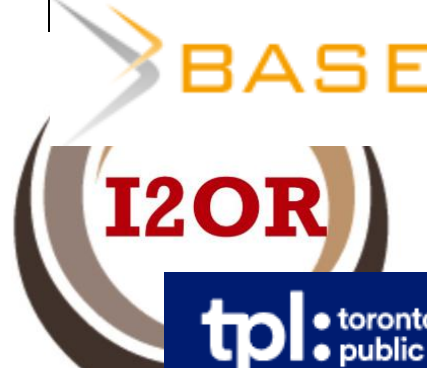
JournalTOCs

The latest Journal Tables of Contents

SINDEX

asos akademia sosyal bilimler indeksi

İSAM TÜRKİYE DİYANET VAKFI

Academia.edu share research

tpl toronto public library

SOBIAD 100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

SCRIBD

ESJI Eurasian Scientific Journal Index www.ESJIndex.org

CiteFactor Academic Scientific Journals Basrah Journal Of Veterinary Research

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

Google

Open Access Library

Search Engine, Journal, Index, Repository

ResearchGate

Scholar

idealonline

Sabancı University Research Database

Academickeys UNLOCKING ACADEMIC CAREERS

Türkiye Kaynakçası kaynakça.info

JOURNAL FACTOR

I I JOURNAL MASTER I

Crossre

Laredo College

STUDYLIB

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

VOLUME 7, ISSUE 4 – DECEMBER 2021

CİLT 7, SAYI 4 - ARALIK 2021

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. Yeniçağda Osmanlı Devletinde Yeniçerilerin Siyasal Ve Sosyal Etkinliği (Fatih, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman Dönemleri).....663
The Political and Social Activity of the Janissaries in the Ottoman State in the Early Modern Age (Fatih, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Süleyman The Magnificent Era)
Hakan AKKÖZ
2. Balshaj's Weaponry during the centuries XIV-XV.....679
XV-XIV Yüzyillarda Balshaj'in Silahları
Gjon BERİSHA
3. Domitianus "Germanicus".....691
Domitianus "Germanicus"
Gökhan TEKİR
4. Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları.....711
The Basic Elements of the Army in the Steppe Turkish Tribes
Ayten AKCAN
5. Qeyser Eminpur'un Edebî Kişiliği, Eserleri ve *Bi Bal Periden* Adlı Eserinde İnsan ve Kitap.....727
Qeyser Eminpur's Literary Identity, Works and Man and Book in the Work of Bi Bal Periden
İsmail SÖYLEMEZ
6. The Assembly of Isniq and the Role of Isa Boletin in the Albanian National Movement 1908-1910.....741
İsniq Meclisi ve 1908-1910 Yıllarında İsa Boletin'in Rolü
Shkodran İMERAJ
7. Cemal Paşa'nın Eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları.....748
Memories of Cemal Pashas's Wife Seniha Hanım
Nevzat ARTUÇ

8. II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası.....763
Abdulhamid II's Eastern Provinces (Six Provinces) Education Policy

Hatip YILDIZ

9. Lushnja Congress and Its Historical Significance (January 21, 1920).....784
Lushnja (Luşnia) Kongresi ve tarih Önemi (21 Ocak 1920)

Alban DOBRUNA

10. Some Cultural Aspects of Romanization in Dardania.....795
Dardania'da Romanizasyonun Kültürel Yönleri

Emine KALAJA-HAJDARI

11. Isparta'nın İlk Kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden'in Meclis Faaliyetleri
(1983-1987).....800
*Parliamentary Activities of Fatma Mihriban Erden Who is the First Female
Deputy of Isparta (1983-1987)*

Esin YÜZBAŞI

12. Mağara Resimleri Bize Ne Anlatır? Paleolitik Çağ Mağara Resimleri
Bağlamında Tarih Öncesi İnançına İlişkin Bazı Sorgulamalar.....825
*What Do Cave Paintings Tell Us? Some Inquiries regarding Prehistoric Faith in
the Context of Paleolithic Era Cave Paintings*

Mumammer ÖZDEMİR

13. Münşeat Mecmualarının Tarihi Değerinin Tespitinde Arşiv Belgelerinin Rolü:
Râmi Mehmed Paşa Münşeatı Örneği.....844
*The Role of Archive Documents in Determining the Historical Value of Münşeat
Magazines: The Example of Râmi Mehmed Pasha's Münşeat*

Ersin KIRCA

14. Kosovo in the Constitution of 1974.....872
1974 Anayasası'nda Kosova

Arbër KUÇI

15. Fransız Basınında Şeyh Said İsyanı.....880
Sheikh Said Rebellion in the French Press

Nuri KARAKAŞ; Fatih SELÇUK

16. Muhtar Azerbaycan Hükümeti (İran 1945-46) Kuruluş Süreci.....909
Establishment Processes of the Mukhtar Azerbaijan Government (Iranian 1945-46)

Abbas KARAAĞAÇLI

17. Türk Yorgan Sanatı ve Şanlıurfa'da Geleneksel Yorgancılık 927
Turkish Quilt Art and Traditional Quilting in Şanlıurfa

Ümit Buğrahan ÖZCAN; Ayşe BOZKAYA

18. İlk Yunan Parlamentosu: Anabolu (Nafplion) Ağa (Vouleftikon) Camii.....959
First Greek Parliament Anabolu (Nafplion) Agha (Vouleftikon) Mosque

Neval KONUK HALAÇOĞLU

Dr.
Hakan AKKÖZ

Milli Eğitim Bakanlığı
nakah27@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9226-1360>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

Kabul edildi. / Accepted

22/11/2021

27/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1027273>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Yeniçağda Osmanlı Devletinde Yeniçerilerin Siyasal Ve Sosyal Etkinliği (Fatih, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman Dönemleri)

The Political and Social Activity of the Janissaries in the Ottoman State in the Early Modern Age (Fatih, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Süleyman The Magnificent Era)

Öz

Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan askeri teşkilat ve o teşkilatın insan kaynağını sağlayan yeniçeri ocağı olmuştur. Yeniçeri ocağının kuruluş tarihinin tam olarak bilinmediği kabul görmüş bir çıkarımdır. Önceleri savaş esirlerinden devşirilen yeniçeriler daha sonra Fatih Sultan Mehmet döneminde Fethedilen topraklardaki Hristiyan çocukların sistemli bir şekilde devşirilmesi ile yeniçeri ocağının kurumsallaşması sağlanmıştır. Yeniçeri ocağının kuruluşundan itibaren kanuni sultan Süleyman dönemine kadar yararlıklar sağladığı, disiplinli bir asker ocağı olduğu bilinmektedir. Fakat Kanuni Sultan Süleyman döneminde ve sonrasında Yeniçeri ocağında bozulmaların, disiplinsizliğin baş gösterdiği bilinmektedir. Hatta sadece cülus bahşişini beğenmediği ya da Ulufeyi arttırmak için dahi isyan çıkarmışlardır. Devlet adamlarının ve de bazen padişahların değişmesine neden olmuşlardır.

Bu çalışmada, öncelikle Yeniçeri ocağının kuruluşundan itibaren geçirdiği aşamalara değindikten sonra özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde ve sonrasında yeniçeri eksenindeki olayları ve isyanları ele almaya çalışacağız. Bu konuda alanda yapılan çalışmaların çoğunluğu yeniçeri isyanlarına ve devlet içinde otorite olma çabalarına yoğunlaşmıştır. Yeniçeri isyanlarının Buçuktepe isyanı ile başladığını söyleyebiliriz. Zamanla devlet içinde politik bir güce sahip olmaya başlayan yeniçeri devlet adamlarının hatta padişahların değişmesinde ve Osmanlı Devleti politik hayatında etkili bir rol oynamıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana seferinde başarısız olmasında da yeniçerilerin etkisi vardır.

Anahtar Kelimeler: Yeniçeri, İsyân, Yeniçağ, Buçuktepe, Ordu

ATIF: AKKÖZ Hakan, "Yeniçağda Osmanlı Devletinde Yeniçerilerin Siyasal Ve Sosyal Etkinliği (Fatih, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman Dönemleri)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (663-678)

CITE: AKKÖZ Hakan, "The Political and Social Activity of the Janissaries in the Ottoman State in the Early Modern Age (Fatih, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Süleyman The Magnificent Era)", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (663-678)

Screened Turnitin

Abstract

It was the military organization, which had an important place in the Ottoman history, and the Janissary corps, which provided the human resources of that organization. It is an accepted conclusion that the establishment date of the Janissary corps is not known exactly. The janissary corps was institutionalized with the systematic recruitment of the janissaries, who were recruited from the prisoners of war, and then the Christian children in the conquered lands during the reign of Mehmet the Conqueror. It is known that the Janissary corps was a disciplined military corps that provided benefits from its establishment until the reign of Süleyman the Magnificent. However, it is known that corruption and lack of discipline started in the Janissary corps during and after the reign of Süleyman the Magnificent. Even they did not like the culus tip or they even rebelled to increase the Ulufe. They caused statesmen and sometimes sultans to be changed.

In this study, first of all, we will try to deal with the events and rebellions in the axis of the Janissaries, especially during and after the period of Fatih Sultan Mehmet, after mentioning the stages that the Janissary corps went through since its establishment. Most of the studies on this subject focused on the janissary revolts and the efforts to become an authority in the state. We can say that the Janissary revolts started with the Buçuktepe revolt. Janissaries, who started to have a political power in the state over time, played an effective role in the change of statesmen and even sultans and in the political life of the Ottoman State. The janissaries also played a role in the failure of Suleiman the Magnificent in his Vienna campaign.

Key Words: Janissaries, Revolt, Early Modern Age, Buçuktepe, Army

Giriş

Osmanlı Devleti'nin çağdaşı devletlere göre güçlü bir siyasi teşkilat olarak var olmasının arkasında yatan en önemli sebep düzenli ve disiplinli bir ordu teşkilatına sahip olmalarıdır. Kuruluş döneminde kurulan ve temeli tımar ve kul sistemi olmak üzere iki farklı sisteme dayandırılan askeri teşkilat, doğuda ve bilhassa batıda Osmanlı hanedanının temel dayanağı olmuştur¹. Osmanlı devleti kurduğu askeri sistemin sayesinde giriştiği fetih hareketlerinden başarılı çıkmış ve savaş alanlarında çoğu zaman üstünlüğü elinde bulundurmuştur. Bu başarıyı yeniçeri ordusunun ve temelde ona bağlı diğer ocakların nizamı ve disiplinine bağlamayla beraber Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar Padişahların ve devlet adamlarının dirayetli duruş ve yönetim anlayışından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşu tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca yeniçeri ocağı belirli bir süreç içerisinde gelişip oluştuğu düşünülmektedir. Osmanlı devletinin Orhan Bey döneminde (1324-1362) yeni fetihler yapmak istemesinden dolayı daha fazla askere ihtiyaç duymuştur. Bu asker ihtiyacını karşılamak için savaş esirlerinden asker devşirmeye başvurduğu genelde kabul gören bir yaklaşımdır. Savaş esirlerinden oluşturulan askerler (yeniçeri) kullanılmaya başlamadan

1 İsmail Katgı, Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı, VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 5, Sayı/s,762,No. 2, Güz/Fall ISSN: 2149-9535 / 2636-7777, 2020

önce Müslüman halktan oluşturulan asıl mesleği askerlik olmayan, normal zamanda kendi işi ile meşgul olan savaş zamanı ücret alan birliklerde görülen düzensizlik ve disiplinsizlik bu ihtiyacı doğurmuştur denilebilir. Bu uygulamayı doğru bulmayanlar da olmuştur. Orhan Bey döneminde yeniçeri sayısının 1000 kadar olduğu kaydedilmiştir. Bu askerler maaşlı ve sürekli askerlik hizmetinde olması düşünülen askerlerdir ki, Sultan I. Murad döneminde (1362-1389) Gelibolu'da Acemi Ocağı'nın kurulduğu ve bunun Kazasker Çandarlı Kara Halil ile Molla Rüstem'in yönlendirmesiyle gerçekleştiği genelde tekrarlanan bilgiler arasındadır². 1453 yılında İstanbul'u fethiyle beraber bu kurumun da klasik hususiyetlerine kavuştuğu aşikârdır. Devşirme yöntemi kullanılarak oluşturulan ve bahsedilen tarihe kadar Osmanlı ordusu içinde küçük bir grubu teşkil eden yeniçerilerin, bu tarihten sonra sayı ve etkileri artmaya başlamıştır. XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren işlerlik kazanan devşirme sistemi ile Hıristiyan teb'a arasından yeniçeri olacak olan 8 ila 18, hatta 20 yaşları arasındaki sıhhatli ve gülbüz çocuk ve gençler, yeniçeri ağası tarafından seçilir ve devşirilirdi³. Fiziksel olarak bozukluk ve rahatsızlığı bulunan çocuklar devşirilmezdi. Ayrıca sadece fiziksel sağlık tek ölçüt değildi mesela; Çok uzun boylu veya çok kısa boylular çocuklar da devşirme için alınmaz, orta boylu çocuklar tercih edilirdi. Genel olarak vücudunda arızası olmayan vücut oranları dengeli olan sağlıklı çocuklar devşirmek üzere alıyorlardı. Bunun yanı sıra Köse, kel, doğuştan sünnetli olanlar devşirilmezdi. Evli olanlar, köylerde veya şehirlerde devlet hizmetinde olanların (Kethüda vb.) çocukları devşirilmezdi. Çoban ve sığırtmaç olanlar, Türkçe bilenler, sanatkârlar, şehirde yaşayanlar, İstanbul'a gelmiş olanlar da devşirilmezdi. Bunlardan da anlaşılacağı gibi henüz gözü açılmamış, eğitime müsait, saf ve temiz çocuklar tercih ediliyordu. Evli, çoban, sığırtmaç, resmi dil olan Türkçeyi öğrenmiş olan, sanat sahibi, şehirliler, İstanbul görmüş olan çocuklar gözü açılmış olduğu için eğitime müsait değildi⁴.

Kapıkulu ocaklarının önemli bir parçası olan ve tamamen padişaha bağlı ve padişaha karşı sorumlu bir askeri birlik olarak teşekkül eden yeniçeriler, hem merkezde padişahın korumalığı gibi önemli bir görevi üstlenmiş hem de özellikle fetihlerde önemli bir askeri güç olarak kullanılmıştır. Savaşlarda at üzerinde bulunan ve ok, yay, kalkan ve kılıç gibi daha çok geleneksel nitelikte savaş aletleri kullanan tımarlı sipahilerin aksine yeniçerilerin, tüfek gibi ateşli silahların kullanımında görevli ve usta olmaları bilahare önemlerinin giderek artmasına sebep olacaktır⁵. Osmanlı paralı asker sınıfını teşkil eden yeniçeriler ulûfe adı verilen maaşlarını üç ayda bir veziriazamın huzurunda dîvân-ı hümayunda alırlardı. Ayrıca yeniçerilerin tek geliri bu değildi. Yaka akçesi ve keman akçesi gibi adlarla ödemeler alıyorlardı.⁶ Yeniçeri Ocağı'nın Komutanına "Yeniçeri Ağası" denirdi. Yeniçeri Ağası protokolde veziriazamdan önce gelirdi çünkü yeniçeriler doğrudan padişaha bağlıydı. Bu güç sayesinde padişah uç beylerinin nüfuz ve etkinliği dengelemiştir. Yeniçeri ağalarından XVI. ve XVII. yüzyıllarda veziriazam olanlar da olmuştur. Üç ayda bir "Ulufe" adı verilen maaşlarını alan yeniçeriler yılda bir kez de elbise alırlardı⁷.

2 Kemal Beydilli, "YENİÇERİ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yeniceri> (10.11.2021)

3 Ahmet Elibol, Yeniçeriler ve iktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü. Gazi Akademik Bakış 3:s,22. , 2009.

4 Abdullah Demir, , "Osmanlı Devletinde Devşirme Sistemi", Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, C,I,S,1,s,23. 2017,Sivas

5 Elibol,a.g.e,2009,s,23

6 Fatma Kaytaz, ,Osmanlı Askerî Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser "Yeniçeri Ocağına İlişkin Bir Risale" (Değerlendirme Ve Metin),Tarih Dergisi,S,57,s,51, 2013

7 Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Kitabevi, s. 69,-71, 2010, Isparta

İbni Batuta devrinde, Osmanlı akçesinin bir gümüş dirheme nisbeti 13/40 idi. Buna göre, 2 akçe alan bir yeniçeri 65/100 dirhem gümüş alıyordu. 1510'da bir dirhem gümüş dört akçeye satıldığına bakılınca, akçenin gümüş nisbeti % 25 olduğu görülür. Bu tarihte, ortalama, bir ulufe 4 akçe olduğuna göre ele geçen gümüş miktarı % 35 artmış demektir. XVI. yüzyılın son yarısında akçenin gümüş nisbeti % 20 idi. Bu sırada orta bir ulufe 7 akçe idi ve bir yeniçeri 1,4 dirhem gümüş alıyordu. 1585'de akçenin gümüş nisbeti % 12,5 a indirildi. Orta ulûfeliye 8 akçe verilmekte idi. Bu bir miktar dirhem gümüş demektir. Nihayet 1595 de, 1 dirhem gümüşten 9,5 akçe kesildiğinden, 9 akçeli bir yeniçeriye bir dirhemden az eksik bir gümüş veriliyordu. Görülüyor ki, ilk yeniçeriye verilen gümüşe nazaran XVI. yüzyılın sonundaki bir yeniçerinin aldığı gümüş fazlalığı ancak % 25'dir. Hâlbuki ilk yeniçeri bir akçeye iki buçuk kilo et alabiliyordu. 1582'deki bir yeniçeri ise aynı akçe ile ancak 375 gram et alabilmekte idi⁸.

Yeniçeri isminin kökeni ise; Hacı Bektaş Veli'nin Orhan Gazi döneminde düzenlediği ve askerleri kabul ederek onlara dua etmesi, başlık giydirmesi ve "Yeniçeri" ismini vermesiyle başlatılmıştır. Rivayete göre, Orhan Gazi, Sulucakaraöyük'te ikamet eden Hacı Bektaş Veli'nin yanına gitmiş, ihdas ettiği yeni askerinin ismini koymasını ve bu askerlere hayır dua etmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hacı Bektaş Veli, askerlerden birini yanına çağırarak cübbesinin bir kolunu askerinin başının üzerine koymuş ve "Bu yeni askerinin ismi Yeniçeri olsun. Cenab-ı Hak yüzlerini ak, pazılarını kuvvetli, kılıçlarını keskin, oklarını mühlik, kendilerini galip buyursun" diye dua etmiştir⁹. Yeniçeri ocağı kurulduğu günden başlayarak Ocağa hâkim olan katı disiplin ve mutlak itaat Yeniçeri Ocağını devrinin en mükemmel ordusu kılmıştı. Fakat bu üstün durum pek uzun sürmemişti. 16. yüzyılın ortalarından itibaren durum tersine döndü. Yeniçeri ocağında bozulmalar baş gösterdi¹⁰Yeniçeri ve Bektaşî dergâhı arasındaki ilişkinin 18. Yüzyılda nasıl algılandığını, İlber Ortaylı şöyle izah etmektedir; "Bektaşîlerin yeniçerileri kışkırttığı ve fesat yarattıkları da ortaya atılan iddialardı, ama bu arada yeni rejimin himaye ettiği ve bu alanda söz sahibi olan Nakşibendîlerin aynı garezi Bektaşîler yanında Melâmîlere de yönelttiği görülmektedir. Kuşkusuz bu gerilimin kökleri daha eskiye gitmektedir. Nitekim 18. asır yazarlarından Vassaf Hüseyin'in Sefinetü'l-Evliya'sında birtakım olaylar ve yorumlarla Bektaşîlerin zındıklığının ispatına gayret edildiği görülmektedir¹¹."

Yeniçeri Ocağı I. Murad zamanında 1000 kişilik bir birlik halinde kurulmuştur. Yıldırım Bayezid döneminde artan bu sayı II. Murad döneminde 3000-4000, Fatih Sultan Mehmed zamanında ise 8000 ile 12000 bin ve Kanuni zamanında 12000-14000'i bulmuştur. XVI. yüzyılın sonlarına doğru uzun süren savaşlar ve değişen savaş tekniklerine paralel olarak yeniçeri ordusu 40000'i geçmiştir. Sayısı artan ve güçlenen Yeniçeri ordusunun siyasi ağırlığı artmış ve iktidar mücadelesine karışmışlardır¹².

8 Mustafa Akdağ, "Yeniçeri Nizamının Bozulması", Ankara üniversitesi DTCF Dergisi,C,5,S,3,ss,291-322, Ankara,1947

9 Fahri Maden, Yeniçerilik-Bektaşîlik İlişkileri Ve Yeniçeri isyanlarında Bektaşîler, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi / 2015 / 73s,175

10 Ahmet Yüksel, Yeniçeri Ocağı, Bozulma ve Casusluk,Journal of History Studies,s,272 , (Haziran) 2017

11 İlber Ortaylı, Osmanlı'da Milletler Ve Diplomasi,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,s,148, 2008,stanbul.

12 Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Müesseseleri Tarihi, Fakülte Kitabevi, s. 69,-71, 2010, Isparta

1. Fatih Sultan Mehmed Dönemi

II. Murad 1444'te Macarlarla ve Karamanoğulları ile barış antlaşmaları imzalamıştı, bu anlaşmayı yaparak devleti hem batıda hem de doğuda emniyete almış oldu. Daha sonra hayatta kalan tek oğlu Şehzade Mehmed lehine tahttan çekilmeyi tercih etmişti, ve Manisa'ya gitmişti. II. Mehmed o sırada henüz on iki yaşlarında idi. Divan-ı Hümayun ise Veziriazam Çandarlı Halil Paşa, Rumeli Beylerbeyi Hadım Şehabeddin Paşa, Zağanos Mehmed Paşa, Saruca Paşa ve Kazasker Molla Hüsrev'den oluşuyordu. Fakat II. Murad'ın Manisa günleri çok uzun sürmedi. Macarlar Osmanlı tahtına küçük yaşta birinin geçmesini fırsat bilerek, Karamanoğlu'nun da kışkırtmasıyla, on yıllığına imzalanmış olan Segedin Antlaşmasını (12 Temmuz 1444) bozarak Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar (1 Eylül 1444)¹³

Macarlarla başta papalık olmak üzere Eflak ve Sırp prenslikleriyle beraber Alman ve İtalyanlar da katıldı ve böylece Avrupa'da büyük bir Haçlı kuvveti toplandı. Haçlıların Bulgar topraklarına kadar gelerek, buraları yağmalayarak Varna'ya kadar gelmişlerdi. Bunun üzerine, Osmanlı vezirleri II. Mehmed'in başkanlığında toplanıp Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmaya karar verdiler. Sultan Murad bir rivayete göre Edirne'de tahta çıkmış, daha doğru bir başka rivayete göre ise sadece Osmanlı ordusuna kumanda etmiş, II. Mehmed Varna Savaşı sırasında padişahlığını korumuş ve Halil Paşa ile birlikte Edirne muhafazasında kalmıştır. Haçlı kuvvetlerine karşı kazanılan Varna Zaferi'nden (10 Kasım 1445) sonra Sultan Murad bir süre Edirne'de kalmış ve tahta geçmemiştir. Çünkü bu sırada İslam ülkelerine gönderilen bazı fetihnameler II. Mehmed adına yazılmış, gelen cevap nağmeler de yine onun adına gelmiştir¹⁴.

1445'li yıllarda Edirne'de II. Murad ve oğlu Sultan Mehmed'i tutan devlet adamları arasında büyük bir anlaşmazlık vardı. Bazı devlet adamları Sultan II. Murad'ı tutarken, bazıları Sultan II. Mehmet'i tutuyordu; Veziriazam Çandarlı Halil Paşa ve yeniçeriler Osmanlı tahtında Sultan Murad'ı görmek isterken, Şehabeddin, Zağanos ve Saruca Paşa gibi vezirler ise II. Mehmed'i tahtta görmek istiyorlardı. Çandarlı'nın daha barışçıl bir politika izlemek istemesine karşın diğer paşalar Sultan II. Mehmed'i fetihler konusunda, özellikle de İstanbul'un fethi konusunda cesaretlendiriyorlardı. Bu sebeple II. Murad oğluna ve onu cesaretlendiren vezirlere bir uyarıda bulunmak zorunda kalmıştı. Bu arada Halil Paşa II. Murad'ı tekrar Osmanlı tahtına geçirmek için planlar yapıyordu. Hatta veziriazamın genç hükümdarı kolayca kandırarak Varna Zaferinin ardından nezaketten babasına taht teklifinde bulundurduğundan bile söz edilir. Güya II. Murad bu teklifi nasıl olsa kabul etmeyecek ve yine II. Mehmed Osmanlı tahtında kalacaktı. Bir başka rivayete göre ise II. Murad Varna Seferi'nden veya bir avdan dönerken askerle görüşmüş ve onların kendisini istediklerinden emin olduktan sonra ikinci defa saltanatı kabul etmiştir¹⁵.

Goodwin'in ifadesiyle yeniçerilerin varlığı devlete hem destek vermiş hem de başlangıçtan beri, sürekliliğine yönelik tehdit oluşturmuştur. Nihayet Sultan II. Mehmet'in hükümdarlığının ilk döneminde 1446 Buçuktepe İsyanı ile başlayan askeri isyanlar, yeniçeri ocağının kaldırıldığı 1826 tarihine değin adeta gelenek halini almış; bu uzun süreç boyunca hemen hemen her padişah bu tür

13 Abdülkadir Özcan, "Buçuk Tepe Vak'ası", TDV İslam Ansiklopedisi, s.343—344, İstanbul, 1992

14 Özcan, a.g.e, 1992, ss.343-344

15 Özcan, a.g.e, 1992, ss.343-344

girişimlerle karşı karşıya gelmiştir¹⁶.

II. Mehmed'in birinci saltanatından çekilmesinin asıl sebebi olan ve tarihlere Buçuktepe Vak'ası olarak geçen olay da yine bu sırada Edirne'de çıkmıştır. Osmanlı tarihinde görülen bu ilk yeniçeri ayaklanmasının zahiri sebebi, Osmanlı para birimi olan akçenin ayarının düşürülmesidir. Çünkü bu ilk para ayarlaması askeri ve piyasayı zarara sokmuştu. Kaynakların bildirdiğine göre aylardır maaşlarını alamayan yeniçeriler paranın değerinin düşürülmesinden rahatsız olmuşlar ve isyan çıkarmışlardır. Rumeli Beylerbeyi Hadım Şehabeddin Paşa'nın evini yağmalamışlar, bu arada Şehabeddin Paşa II. Mehmed'in sarayına sığınarak canını zor kurtarabilmiştir. Yeniçeriler daha sonra şehrin doğusunda ki tepeye çekilmişlerdir. İsyân, yeniçeri maaşlarına yarım (buçuk) akçe zam yapılarak yatıştırılmış ve o zamandan beri bu tepe Buçuktepe adıyla anılmıştır. İsyancılar bu şekilde yatıştırılmışsa da asker artık genç padişahın yüz çevirip babasının hükümdar olmasını istemiştir.¹⁷

Öte yandan Buçuktepe Vak'ası'nın II. Mehmed'in tahtta geçmesini engellemek için Çandarlı Halil Paşa'nın tertiplediği düşünülmektedir. Çünkü bu olayda doğrudan Çandarlı'nın baş rakibi ve genç padişahın birinci adamı Şehabeddin Paşa hedef alınmış, böylece Sultan II. Mehmed'in tahtı tehlikeye düşmüş ve Edirne'de bir iktidar boşluğu doğmuştur. Bunun üzerine Çandarlı'nın gizlice gönderdiği haberle 1446'da Edirne'ye gelen II. Murad yeniden Osmanlı tahtına çıkmış, Şehzade Mehmed de yanında güvenilir adamları olduğu halde Manisa'ya dönmüştür. Osmanlı tarihinde Buçuktepe Vak'ası ile asker ilk defa politikaya alet edilmiş ve bundan böyle yeniçerilerin nüfusu sürekli artmıştır. Edirne'de halen aynı adı taşıyan mahallenin biraz dışında kalan Buçuktepe mevkiinde şehir mezarlığı bulunmaktadır¹⁸.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethederek (1453) tamamen iktidar sahibi olması ile Çandarlı Halil Paşa ve Yeniçeri Ocağı'nın üstünlüğü sona erdi. Yeniçeri Ocağı, 12 bin kişi mevcudu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun 1481 ve 1566 yılları arasında Avrupa'nın en güçlü orduları arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde Avrupa denge politikasında belirleyici konumda yer alarak Avrupa Devletler Sisteminin güç sahibi önemli bir üyesi halindedir.

Ancak bu durum Avrupa'da Malta ve Lepanto mağlubiyeti ile Osmanlı aleyhine değişerek Avusturya'ya (Alman İmparatorlu'na) karşı yeniçeri ordusu ile yapılan uzun savaşta (1593-1606) Batı Savaş Teknolojisi'nin üstünlüğü ile bozulmuştur¹⁹.

Fatih Sultan Mehmet'in tahta geçtikten sonra çözmek için yola düştüğü konu Karamanoğlu meselesiydi. Karamanoğlu beyliğinin üzerine ordu ile gitti fakat Karamanoğulları Taşili'ne çekilmişlerdi. Sultan II. Mehmet bunun üzerine Edirne'ye dönmeye karar verdi. Yeniçeriler yolda, daha önce olmayan uygulamayla, bunun padişahın ilk seferi olduğunu söyleyerek bahşiş dağıtmasını istediler. Daha Önce tahtan indirip babasının dönmesini isteyen yeniçeriler kendilerine

16 İsmail Katgı, Osmanlı Devleti'nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana'dan Dönüş ve 1687 İsyanı, Vakavinüs- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 5, Sayı/No. 2, Güz/Fall 2020 ISSN: 2149-9535 / 2636-7777, ss,762-763.

17 Abdülkadir Özcan , “Buçuk Tepe Vak'ası”, TDV İslam Ansiklopedisi, s,343—344, İstanbul, 1992

18 Özcan, a.g.e, 1992, s, 344.

19 Halil İnalçık, Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı, Timaş Yayınları, s. 114, 2011, İstanbul

ulufe dağıtılmasını istiyorlardı²⁰. Bu bir anlamda padişaha ve devlete isyan başlatma isteğiydi.

Yeniçerilerin tarihte ilk isyan girişimi yukarıda da bahsi geçen, 1444 yılında gerçekleşen Buçuktepe isyanıdır. İlk darbe izi Yavuz Sultan Selim'in yeniçerilerle anlaşarak babasını tahtan indirmesidir. Padişah değiştirdikleri ilk darbe, 17. Yüzyılda, Genç Osman'a karşı gerçekleştirmiştir. Bu isyanlar 1826 yılında yeniçeri ocağının kapatıldığı tarihe kadar devam etmiştir²¹.

2. II. Bayezid Dönemi

Fâtiş Sultan Mehmed'in 3 Mayıs 1481'de ölümünün ardından; II. Bayezid döneminde Fatih Sultan Mehmet'ten sonra tahta Cem sultanın geçeceği dedikoduları mevcuttu²². Taht varisi olarak Vezîriâzam Karamânî Mehmed Paşa' Şehzade Cem'in tarafında olsa da İstanbul muhafızı İshak Paşa ile Bayezid'in damatları Anadolu Beylerbeyi Sinan ve yeniçeri ağası Kasım'ın ise Şehzade Bayezid'i istedikleri bilinmektedir. Fâtiş öldüğünde kapıcılardan Keklik Mustafa Bayezid'e gönderilirken Cem'e de haber yollanmıştır. Ancak Cem'e giden ulağın yolu kesilmiş, İstanbul'da baş gösteren karışıklıklarda Karamânî Mehmed Paşa öldürülmüş ve Bayezid taraftarı olan Bektaşî tekkelerinin ve onların çabasıyla yeniçerilerin de desteğini alarak tahta geçmişti. Yeniçeriler sokaklarda Bayezid lehine gösteriye başlamışlardı. Bir an önce gelmesi için Bayezid'e dâvetnâmeler gönderen İshak Paşa İstanbul'da bulunan oğlu Korkut'u babasına vekâleten tahta oturtmuştu. 21 Mayıs'ta İstanbul'a geçip babasının cenaze merasimine katılan Bayezid, Şehzade Korkut'tan saltanatı devralmıştır. Bayezid ilk olarak kapıkullarına üçer bin akçe cülûs bahşışı dağıttığı gibi yeniçeri ulûfelerini 5 akçeye çıkarmıştır. Yeniçeri Ocağı'nda "Ağa Bölükleri" denilen yeni bir sınıf oluşturularak ordu güçlendirilmek istenmiştir²³.

Osmanlı devletinin önemli zaferler kazandığı döneminde yetişen büyük kumandanlardan olan Gedik Ahmed Paşa devşirmeden veya pençik esirlerindendi. Yeniçeri Ocağından yetiştiği rivayet edilen bu paşanın kesin olmamakla birlikte *Arnavut* olduğu tahmin edilmektedir. Gedik Ahmed Paşa ilk defa 1461'deki seferde beylerbeyi göreviyle karşımıza çıkmaktadır. 1474 senesinde Vezir-i Azamlık makamına tayin edilmiştir

Fatih'in ölümü üzerine Cem'e karşı yapılan harekâta bulunmuş ancak karşıtları tarafından Cem'in Suriye'ye kaçmasının kendisinin hoşgörüsü ile olduğu malumatı padişaha iletilmiş ve hapsedirilmişdir. Bu hususta Hamza Beyzade Mustafa Paşa'nın mühim tesiri olmuş; Bayezid'in Ahmed Paşa hakkındaki şüphesi artmıştır. Gedik Ahmed Paşa da kendi aleyhine hareket eden Mustafa Paşa'yı, kayın pederi İshak Paşa ile ittifak ederek padişaha öldürtmüşlerdir. Bu durumun farkından olan Bayezid ise daha sonra görülmüştür ki bu harekete karşı intikam almayı uygun bir

20 Yahya Başkan,"Osmanlı'da Çıkan İsyânların Öncüsü: Fatih Sultan Mehmet Dönemi Yeniçeri İsyânları",Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet Ve Protesto Kültürü (Ed:Yasemin Avcı,vd.),Libra Kitapçılık ve Yayınları, İstanbul, 2020.

21 Ahmet Deniz, Osmanlı Devletinde Yaşanan Darbe Ve İsyânların İktisadi Açıldan Analiz, Social Science Journal 5: 7146-7147, 2019

22 Gülay Yılmaz. Bektaşîlik ve İstanbul'daki Bektaşî Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme. Osmanlı Araştırmaları Dergisi XLV: ss,102-104. 2015.

23 Şerafettin Turan, II.Bayezid, TDV İslam Ansiklopedisi, 5. Cilt, s.234-237, 1992, İstanbul

zamana bırakmıştır.

Bayezid, İskender Paşa'yı *İstanbul* muhafazasında bırakarak devlet erkaniyle ve bir kısım yeniçeriyle beraber *Edirne*'ye gitmiştir. Burada 18 Aralık 1483 tarihinde Yeni Saray' da işret meclisinde eğlenip içildikten sonra orada bulunanlara hil'atler giydirilip ikram olunurken Gedik Ahmed Paşa'ya da siyah kaftan giydirilip öldürülmüştür. Gedik Ahmed Paşa 'nın öldürülmesi nedeniyle *Edirne*'deki yeniçeriler ayaklanıp *Edirne* Subaşı' nı öldürdülerse de hadise bastırılmıştır²⁴. Gedik Ahmed Paşa'nın *Edirne*'de öldürülmesi *İstanbul*' da olası bir Yeniçeri ayaklanmasına mahal vermemek olabilir.

Yeniçerilerin desteği ile tahta çıkan Bayezid artık yaşlanmış ve gut hastalığı yüzünden sağlığı bozulmuştu. Büyük oğlu Ahmed'i tahta geçirmek istiyordu. Bu durumun farkına varan yeniçeriler ayaklanmışlardı. Selim'in tahta çıkmasını istiyorlardı²⁵.

3. Yavuz Sultan Selim Dönemi

Bayezid'in büyük oğlu Şehenşah ve ikinci oğlu Korkud hayatta oldukları halde, kendisinin yerine geçmek üzere seçtiği Şehzadesi Ahmed uzun zamandan beri kurduğu planı uygulamaya koymak için Ali Paşa'nın hezimetinden sonra Oegbüze civarına kadar payitahta yaklaşmıştı. Hersek Ahmed Paşa ki Ali Paşa'nın vefatı üzerine üçüncü defa olarak vezir-i azamlık makamına getirilmişti fakat Yeniçerilerin Selim taraftarı olduklarını açıktan açığa ilan etmelerine mani olamadı; Yeniçeriler Anadolu'da Osmanlı ordularının son defa uğradıkları yenilgilerin sorumlusu olarak Ahmed'i ilan etmişlerdi. Selim'in denenmiş kahramanlığı sayesinde asker, itibarlarını iade edeceklerini ümit ediyorlardı. Bundan dolayı, Bayezid'in Aleksandr Borjiya nezdinde vaktiyle elçisi olan, ikinci vezir Mustafa Paşa'nın Şehzade Ahmed'i padişah olmak için Üsküdar'a gitmeye hazırladığı haber alınınca, *İstanbul*'da isyan koptu (11 Ağustos 1511). Geceleyin, Yeniçeriler Mustafa'nın sarayını yağma ettiler. Mustafa yeniçerilerin elinden güç kurtulabildi. Daha sonra vezir-i azam sarayına gittiler. Ahmed Paşa soğukkanlı hareket ederek ve altın dağıtarak askeri sakinleştirmeye çalıştı. Fakat vezir Hasan Paşa'nın, Anadolu kazaskeri Müeyyed-zade'nin, nişancı Ca'fer Çelebi'nin ki üçü de Ahmed'e taraftar olmak üzere hazır idiler ve hanelerini yağmadan kurtarmaya çare bulunamadı. Avrupalı ve özellikle Floransalı tacirlerin mağazaları da tahribattan nasibini almıştır. Bayezid, isyanın büyümesinden korkarak vezir-i Azam'ın yerine Mustafa Paşa'yı, kazaskerin yerine Molla Halil'i, nişancının yerine Çandarlı Hanedanından son vezir-i azam İbrahim Paşazade'yi tayin etti²⁶. Bayezid 30 yıl, 11 ay, 2 gün süren bir saltanattan sonra yine yeniçerilerin baskısıyla 24 Nisan 1512'de tahttan çekilmiştir²⁷ Çünkü daha önce kendisi de yeniçeri desteği ile tahta çıktığı için durumu kabullenmiştir. 1512 yılında Yavuz Sultan Selim tahta çıkmıştır.

Yavuz, 23 Ağustos 1514 Çaldıran Zaferi sonrasında bölgede bir süre kalarak Şifilik ve Şah İsmail meselesini kesin bir çözüme kavuşturmak istiyordu. Nitekim Tebriz'de 9 gün kaldı. Buradan ayrılıp Anadolu'ya dönmek için Nahcivan'a gelindiğinde asker yiyecek ve giyecek sıkıntısından şikâyet etmeye başlamış durum iyice zorlaşmıştı. Yavuz Sultan Selim tüm

24 İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II. Cilt, 12. Bölüm, ATAM,ss. 161-179,2019,Ankara*

25 Şerafettin Turan, II.Bayezid, TDV İslam Ansiklopedisi, 5. Cilt, s.234-237, 1992, İstanbul

26 Joseph Von,Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal Neşriyat,C,4,s,92,Ankara,2003

27 Şerafettin Turan, II.Bayezid, TDV İslam Ansiklopedisi, 5. Cilt, s.234-237, 1992, İstanbul

bu sıkıntılardan bıkmış 22 Eylül 1514 tarihinde Mustafa Paşa'dan boşalan vezirliğe Pîrî Mehmed Paşa'yı atamıştır. Pîrî Mehmed Paşa Yavuz Sultan Selim'in fikirlerine önem verdiği ölümüne kadar da görevde bıraktığı bir devlet adamı özelliğine sahip olmuştur. Bu atamadan sonra Pîrî Mehmed Paşa'nın çabalarıyla Bayburt yöresinden sağlanan erzak ile kısa sürede askerlerin yiyecek ihtiyacını karşılanmış ve Yavuz Amasya'ya doğru yola çıkmıştır. Yavuz'un Amasya'daki saraya yerleştikten sonra Hersekzâde'den boşalan sadrazamlığa Dukakinoğlu Ahmed Paşa'yı getirmesi devşirme devlet adamları ve yeniçeriler arasında tedirginliğe sebep olmuştur. Devşirme devlet adamlarınca kışkırtılan bazı yeniçeriler 22 Nisan 1515 gecesinde Pîrî Mehmed Paşa ile padişahın hocası Hilmi Çelebi'nin kaldığı evlere zarar verdiler. Her ikisi de şans eseri bu saldırılardan kurtuldular. Bu durum karşısında Yavuz İstanbul'a dönünce bunu yapanları cezalandırmak üzere soruşturmalara başladı. Bazı yeniçeri ileri gelenlerini toplayarak şöyle dedi: "*Pîrî Paşa ile Hilmi Çelebi'nin evlerini yağma edenler kimlerin tahriki iledir? Elbette bana bildirmek zorundasınız.*"

Soruşturma neticesinde suçlu olduğu kanaatine varılan Vezir İskender Paşa ve Sekbanbaşı Balyemez Osman Ağa tutuklanıp hemen idam edildiler²⁸. Yavuz'un değer verdiği bu iki şahsiyetin seçilmesi manidardır. Bu saldırıyı düzenleyenlerin durumdan ne kadar rahatsız oldukları ve sonucunu az çok tahmin ederek neler yapabilecekleri görülmektedir.

1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in fethettiği Mısır'da, yönetimin işlerinde bağımsız olması sebebiyle, durum önceleri farklıydı yeniçeriler maaşlarını İstanbul ve diğer Osmanlı vilayetlerindeki yeniçerilerden farklı olarak " memlûk hünkârlar" gibi alırlardı. Fakat 27 Ekim 1522 tarihinde Vezir Mustafa Paşa'nın Mısır Valisi olmasından sonra değişen ülke yönetiminin sonucu olarak yeniçeri maaşları Osmanlı düzenine göre ödenmiştir²⁹.

Yeniçeri ordusu birbirine sıkı bir şekilde bağlı güçlü, ayrıcalıklı ve dışa kapalı bir kurumdu. Başlangıçta yeniçeriler Hıristiyan esir ve kölelerden devşirme yoluyla seçilirdi. Kuruluşundan itibaren Bektaşilik tarikatıyla bağı olan Yeniçerilerin aileleri arkadaşları kışlaları da evliydi. Yeniçeriler evlenmeleri yasaktı. Yalnızca yeniçeri subayları, garnizon işlerinde çalışan yaşlı askerler ya da emekli olanlar evlenebilirdi. *Yeniçeri Talimatnamesi* anlamına gelen *Kavanin-i Yeniçeriyân*' da bu konu şöyle anlatılmıştır;

"Çok eskilerden beri, Yeniçerilerin evlenmeleri yasaktır. Sultan'ın izniyle yalnız subaylar ve askerlik için yaşlanmış erler evlenebilirler. Yeniçeriler cinsel perhiz yaptıklarından kendileri için yapılmış kışlalarda yaşarlar."

Yukarıdaki bilgilere ek olarak Yeniçerilerin askerlik dışında başka bir işte çalıştırılmayıp emekli olana kadar evlenemedikleri ve esnaflık yapamadıkları ile ilgili birçok kaynaktan bilgiler yer almaktadır. Bu bilgileri doğrulamak adına yaşanan bir hadise şöyledir; Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferi sırasında bindiği atın gemi kırılmış ve bu aleti bir yeniçeri tamir etmiştir. Padişah bunu duyunca ordu içine esnaf karıştırılmayacağını belirterek, ilgili yeniçeriye ulûfesini vererek emekli ettirmiştir³⁰.

28 Ramazan ATA , ASED | Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020 (Aralık) / Cilt:4, s. 233-234 / Sayı:2 I S.S 227-240

29 Nikolay İvanov, Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi, Türk Tarih Kurumu, s.55-56, 2013, Ankara

30 Cafer Çiftçi, Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri, OTAM, s. 37, 2010, Bursa

4. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Yeniçeriliğin satın alma ve miras yoluyla geçmesi uygulaması yaygınlaşmıştır. Zamanla büyük çoğunluğu da evlenmiş ve ordunun çöküşünü başlatmıştır³¹.

XVII. yüzyılda devlet sadece taşrada değil merkezde de bazı sorunlarla yüzleşti. Özellikle mutlak iktidara sahip hükümdarlık anlayışı gitmiş yerine seferlere katılmayan, iktidarını hane halkına devretmeyi tercih eden bir yönetim anlayışı oluştu. Bu durumlar özellikle Kanuni Süleyman döneminde yaşanmıştır. Padişah Kanuni Sultan Süleyman, kendi kız kardeşleri ve kızlarını dokuz sadrazamını ile evlendirdi. Böylelikle iktidara yakın olan ve güç sahibi aileler meydana gelmiş, neticesinde saray içerisinde farklı siyasal görüşler oluşmuş ve çatışmalar başlamıştır. 1660'lı yıllarda artık iktidar bir nevi hırsla ve entrikalarla yönetimi ele geçiren saray içi oligarşiye bırakılmıştır. Bu duruma paralel olarak yeniçeri-padişah ilişkileri de eskisi gibi olmamıştır. Yeniçerilerin padişaha bağlılıkları sadece sözde kalmış ve uygulamada saray çevresinde oluşan yeni farklı gruplarla ittifaklar kurarak padişaha isteklerini kabul ettirmeye başlamışlardır. Yeniçeri Ordusunun padişah ve saray çevresinde baskı oluşturmalarının tek sebebi otoritenin ya da merkezî idarenin zayıflaması değildir. Nitekim XVI. yüzyılın sonunda baş gösteren ekonomik buhranın neticesinde gelirleri azalan yeniçeriler askerlik mesleğine ek olarak esnaflığa dâhil olmaya başladılar ve esnaf loncaları ile aralarındaki bağı kuvvetlendirdiler. Artan vergiler karşısında ezilen esnaf örgütleri ile yeniçerilerin ittifak kurmaları esnafın şikâyetlerini merkeze duyurabilmek için en iyi yol olarak gözükmektedir³².

4.1 Yeniçeri'den Kanuni Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Mektup

Kanuni Sultan Süleyman hükümdar olduğu 1520 tarihinden itibaren doğu ve batı seferlerinde ordusunun başında seferler yapan ordularının üzerinde büyük bir otoriteye sahip olan bir hükümdardı. Ancak otuz dördüncü senesinde artık sefere çıkamıyordu. 1553 yılında da kapıkulu ocaklarını vezir-i azam Rüstem Paşa'nın sorumluluğuna vermiştir.

Sultan Süleyman'ın büyüğü Amasya valisi Mustafa olmak üzere, Selim, Bayezid, Cihangir adlarında dört oğlu vardı. Bunlardan büyük şehzade olan Mustafa, tahsilli, yeniçeriler tarafından sevilen ve saltanata talip bir şehzade özelliklerine sahip olmuştur. Bu dönemde Fatih Sultan Mehmed'in düzenlediği saltanata geçen evladın kardeşlerini öldürmesi kanunu geçerliydi bu yüzden padişah yaş aldıkça elde bir veraset kanunu olmaması sebebiyle şehzadelerde de kaygı artıyordu. Diğer yandan Bayezid'in annesi olan Hürrem Sultan ise oğlunun hükümdar olmasını istiyordu, bunun için damadı vezir-i azam Rüstem Paşa ile zevcesi Mihrimah Sultan ile annesi ayrı olan büyük şehzade Mustafa'nın ortadan kalkması hususunda birlikte hareket ediyorlardı.

Şöyle ki Rüstem Paşa, şehzade Mustafa'nın imzasını taklit ederek onun İran Şahı Tahmasb ile dost gösterecek mektuplar uydurmuştur. Bunu haber alan Şehzade Mustafa da bazı valilere mektuplar yollamış kendisine taraftar aramıştır. Daha sonraları yeniçeriler de Şehzade Mustafa'nın yanında yer almışlardır.

31 Bernard Lewis, Ortadoğu, Arkadaş Yayınevi, s.159-160, 2014, Ankara

32 Ahmet Elibol, Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü, Akademik Bakış Cilt 3, s.30-31, Sayı 5 Kış 2009, Ankara

1553’de Vezir-i azam Rüstem Paşa kapıkulu ocaklarıyla İran seferine çıktığı sırada, Konya Aksaray’ına gelmiş, burada casusları aracılığıyla yeniçerilerin padişahı Dimetoka’da oturtup Amasya valisi şehzade Mustafa’yı hükümdar ilan edeceklerini öğrenmiştir. Derhal durumu padişaha bildirmek üzere, sipahiler ağası Şemsi Ağa ile Çavuşbaşı’nı İstanbul’a yollayarak padişahın, bizzat askerin başında sefere çıkmasının uygun olacağını arz etmiştir.

Bunu öğrenen Sultan Süleyman bizzat sefere çıkarak kendisinin, ordunun başında sefere gidecek güce sahip olduğunu göstermiştir. Padişah Karaman Ereğlisi’ne geldiğinde Amasya valisi Şehzade Mustafa babasının elini öpmek için otağ-ı hümayuna gelmiş fakat önceden planlandığı şekilde padişahı görememiş ve boğulmak suretiyle öldürülmüştür. Yeniçerilerin padişah olarak görmek istedikleri Şehzade Mustafa’nın bu şekilde ölümü yeniçeriler arasında kabul edilememiş ümitlerini söndürmüştür. Yine de padişaha karşı ses çıkaramamışlardır. Padişah da onları yatıştırmak için ikinci vezir Kara Ahmed Paşa’yı vezir-i azam yaparak bu işte rolü olan Rüstem Paşa’yı azletmiştir.

Hürrem Sultan’la kızı Mihrimah Sultan, padişahı doldurmuş ve Rüstem Paşa’yı tekrar sadarete getirmek için Kara Ahmed Paşa’nın idamına sebep olarak Rüstem Paşa’yı tekrar vezir-i azam makamına tayin ettirmişlerdir (1555). Rüstem Paşanın bu ikinci sadareti yeniçeri ocağını iyice sıkıştırır.

Bu durumdan hoşnut olmayan yeniçeriler padişaha ve vezir-i azam Rüstem Paşa ile ikinci vezir Semiz Ali Paşa’ya mektuplar ile kendilerini ifade etmişlerdir (1558 M.). Yeniçerilerin, bu mektuplardaki şikayetlerine ve tehditlerine rağmen Rüstem Paşa’nın ölümünü müteakip olarak ağaları, 1561’ de Beylerbeyliğine (*iki tuğlu paşalığa*) nakledilmek yani terfi etmek suretiyle değişmiştir. Bahsi geçen mektup örnekleri aşağıda eklenmiştir. Padişaha hakaret içeren ağır mektuplardır. İfadelerde Şehzade Mustafa’ya taraftar oldukları açıkça görülmektedir. O zamana kadar yeniçeriler isteklerini ağaları veya vezirler aracılığıyla padişaha arz ederlerken öfkelerinden dolayı mektuplar vasıtasıyla bizzat padişaha hitap etmek suretiyle takdim etmişlerdir. Bu mektuplardan anlaşıldığına göre önce dolaylı olarak şikayetlerini yapmışlar ve başarılı olmayınca mektup yoluyla tehdide kalkışmışlardır.

Yeniçerilerin mektuplarının özü ağalarından şikayetlerini içermektedir. Yeniçeri ocağının kuruluşundan itibaren şimdiki ağaları gibi zalim bir ağanın gelmediği ve bu ağanın tecrübeli bölük başlarını birer bahane ile Erzurum’a kalelere gönderdiğini, gidenlerin bir kısmının İran’a kaçarak orada tüfek adedinin arttığını, babası Sultan Selim’in kul ahvaliyle bizzat meşgul olduğunu, hâlbuki şimdi padişahın bir alay zalime itimat ederek kendilerinin şikâyetlerini dinlemediğini, henüz ağzında domuz eti kokan macarı (yani ağalarını) başlarına getirdiğinden saymakla bitmeyecek bu hallerden dolayı bıçağın kemiğe dayandığını bu sebepten şerrinden kurtulmak için fesat çıkarıp kan döküleceğini ve bu hale de kendisinin (*padişahın*) sebep olacağını arz ettikten sonra: “Sözün doğrusunu söyleriz, senden dahi oğullarından dahi ve paşalarından dahi bizar olduk; bir fesad ederiz ki Mustafa Ağa zamanında 8 olan fesad bunun zerresi ola nolaydı; Sultan Mustafa ölmekten biz kırılıydık. Senden sonra bu oğulların dahi senin yerine gelip anların zamanında bir acemi gavurdan gelmiş huyu, suyu bilinmez oğlan gelip ağa olup bize nahak böyle eza ve ceza ede, hor ve hakir olavuz.”

“Ne devletsüz başımız var imiş ki Sultan Mustafa gidip biz kalmak” deyip ve “Sultan Mustafa sağ olsa idi, iş başka türlü olurdu.” diyerek sonunda da “bu macar gavurunu tepelemek işten bile

değilse de padişah'ın şeref ve haysiyetinin muhafazası için keyfiyeti arz eylediklerini ve sofı diye itimad ettiği ağanın yalıda kaç meyhane ihdas ettiğini teftiş ettirmesi” konusunu da şikayetlerine eklemiştir.

4.2. Yeniçerilerin Mektuplarının Sureti

“Devletlü hünkarın ayağı toprağına yeniçeri kullarının arzıhalı budur ki...

Haliya ağamız olan kimesnenin elinden aciz ve fermande (fürûmânde) kaldık. Al-i Osman peyda olalu ve yeniçeri, yeniçeri olalu böyle zalim, böyle haramzade müfsid, suret uğrusu şeytan sofusu azyemez ağa ne gelmiştir ve ne gelecektir; bunun zamanında yeniçeri olmaktan gavur olmak yeğdir.

Devletlu Padişah! sen bunu adam sanursın; bu adam değildir; bu şeytan aleyhüllane kendusidir. Hayf yazdık, senin buna ittüğün itikada. Haşa ve kella bu, senin terbiyende büyümüş ola. Yazuk değil midir? Ne hak bilür ne şeriat bilür bir zalim müfsiddir kanden geldi? Evvela her kim bunu ortaya getirüb ağa olmasına sebep olduysa Tanrı rahmetinden mahrum ola. Gün olur mu ki seni mazlemeye koymıya. Bigünah bunca kişinin dirliğine mani olup ve nice kimesnenin dahi katline sebep olur; ahirette bunun cevabı senden mi talep olunur, yoksa kendusinden mi? Niçin görmezsin, Padişah-ı alem-penahsın, hak katında ne cevap vereceksin? Kendu sikarı (şikarı) kande bir oğlan var ise ileru çeküb yaban oğlanlarına yayabaşılık ve bölük başılık virüb, kande bir ihtiyar var ise bir bahane ile ya Erzurum hisarına veya dizdarlığına çıkarur oldu; atan ve deden zamanında yeniçeri kullarının bir günahı oldukça Rumelinden gayrı yere çıkarmazlardı; bu ağanın zamanında Erzurum'a gider oldu, kızılbaş gitmesi kolay olsun. Teftiş eylen, görürsüz. Bu ağa zamanında ulûfesi kesilen yeniçerilerin kaç kızılbâşa çıkıp gitmiştir. Elhamdülillah İslam Padişahısın, her ne yire ki kasd etsen elün yeter. Bu mel'un, ağa olmazdan evvel kızılbaş ne miktar tüfenklüye kadir idi, şimdi ne kadar tüfenklisi vardır kutlu olsun. Sancak beylerinde şimdiye değin pek yok idi. Bu ağa zamanında gidilere dahi sancak verilür oldu; kuyumcu Kasım ki kendüye üsküfler ve kemerler işlemekle. Bunca kulların var ki kimi atan ve deden kuludur. Ol zamandan beru taş yasadınub toprak döşenüb hizmette dururlar, anlara ancak müyesser olmaz, kuyumcu Kasım gibi kızı sohbeette gidilikle meşhur iken ana sancak alıverirsın. Gafilsin. Bu mel'unun kangı fesadını ve kangı kabahatini idelüm, feemma ol hacetimiz değildir, ancak canumuz acıduğundan söylerüz. Bizim günahımız nedir ki bu macar kafiri ki dün gavurdan gelmiş, henüz tomuz eti ağzında koka duruyor io, bize havale idesin. Nahak ırzımızı ve namusumuzu paymal edip türlü türlü hakaretler itler, eğer günahımız var ise kendu elinle bizi öldür, bir uğurdan kurtulalım.

Adil Padişah oğlusun. Atan kimesneye itimad etmezdi, kulun ahvalini kendi görürdü. Sen bir alay zalime itimad edüb irha-i inan etmişsin, onların ise eksükleri değildir, her kangisine vamp halimizi ağlasavuz “ben bilmezim ol ağanızdur, ol bilür” deyu cevap ederler. Ya biz halimizi kime ağlayalım, elhasıl sabır ve takat kalmadı. Bıçak söküğe erdi, gayetle canumuz acıduğundan sana arzıhal-ı itdük. Ya bu zalimi bizden gider bizi bunun şerrinden halas eyle yahut bir külli fesad ederiz, nice can telef olup nice Müslümanın rızkı zayı ola, ırz ve namusa hâle geldüğünden gayrı hak katında dahi mes'ul olursun, vebali boynuna. Elhasıl sözün doğrusunu söylerüz. Senden dahi ve oğullarından dahi ve paşalarından dahi bizar olduk. Bir fesad iderüz ki Mustafa Ağa zamanında olan fesad bunun zerresi ola nolaydı. Sultan Mustafa ölmekten biz kırıldık. Senden sonra bu oğulların dahi senin yirüne gelüb onların zamanında böyle bir acemi gavurdan gelmiş hudu sütlü bilmez oğlan gelib ağa olub bize nahak böyle eza ve ceza idib hor ve hakir olsavuz gerek. Hem ahır ömründür 11, Allah' tan kork, bizim halimizi gör. Adam kıltağı değildir, bu haramzadeyi üzerimizden gider, şerrin def eyle ve illa olacağını biz dedik, sonra günah bizden değildir ve bu hususta bir mufassal kağıt dahi Rüstem Paşa'ya ve Ali Paşa'ya 12 atub dururuz, anları göresiz. Vay bize ne devletsüz başımız var imiş ki Sultan Mustafa gidüb biz kalmak. Bari ol sağ imişse, iş bir türlü dahi olurdu. Evvela bu bizüm çekdiğimiz nedir? Buna kim katlanur. Her gece odaya geldiğimizce koyun bıçağına gider gibi ardumuza bakup dururuz ki bu gece kimin beratı gelür deyu. Gel Devletlu Padişah nola

Padişah oldun ise hele bu kulların halin dahi insaf eyliye. Böyle bir zalimi havale eyleyip hor ve hakir ettirmek olmaz. Bu miskinlerin içinde nice emekdarların vardır, bize dahi hayf değil midir? Sen esirgemezsen ya bizi kim esirgesün. İleru zaman yeniçerileri gibi şarabta, avratta ve oğlanda değilüz, kavga ve galebede değilüz, beş vakit namazımızda ve hayır duanızdayüz, belki fesad ve şenaat eden yine bir kaç dinar vermekle eyü olur; biz mücrim ve günahkar oluruz. Vallahilazim adımız yeniçeridir. Şare (şehir) pazara çıkamazız. Bu ağanın zamanında söyle hor ve hakir olduk ki şartla ve pazarda at oğlanı bizi döğör oldu, korkumuzdan kimesneye söyleyemez olduk. Allah'tan reva midir? Geçende kenduye bir kağıt yazub atduk, bulayki insafa gele deyu. Ezayı ve cefayı dahi ziyade etmeğe başladı, meğer senin rızan var ola ki böyle itler. Eğer senin dahi rızan var ise malum oldu ki açıkla (açıkca) bu taise bir fesad ettikleri ister imişsin? Bunu dahi fehmetmez misin ki bunun körlüğüne şehre od atalar, son nedamet faide etmez mi? Bu ezaya biz mütehammil olmayub bu macar gavurun çoktan hakaretle depeler idük, lakin senin ırzını sakınb yolundan sana arz itdük, eğer giderdik kavgayı def itdük hoş ve illa olan fesadın ve fitnenin vebali boynuna olur bilmiş olasin. Dahi durub bakmak olmaz, vallah vallahi fesad ideriz onat âgâh ve haberdar olasin. Sayirlerde şaraba yasağ idersin, sofu deyu itimad ettiğün ağa yahıda kaç meyhane ihdas etmiştir teftiş eylen göresiz”.³³

Yeniçeri Ocağı'nın düzeltilmesi sorunu 17. yüzyılın başlarında beri çözülememişti ve 18. yüzyılın sonlarında her zamanki gibi sorun olarak duruyordu. Sultan III. Selim, modernleşme taraftarı, yenilikçi, aydınlıkçı ve ileri fikirleri benimseyen Padişahdı. Padişah olarak ilk icraatı iktisadi kalkınma hedefi doğrultusunda Avrupai orduyu kurma teşebbüslerini hedef almıştı. Kamusal alanda özellikle maliyeyi, yargı üzerinde modernleşme hareketleri ve milletin eğitim ve fikri seviyesini yükseltecek uygulamalar ile planları faaliyete geçirmiştir. Sultan III. Selim, modern bir ordu istemesi malum darbe olsa da Yeniçeri Ocağı'nın eğitim ve talimi yapmak istememesi, “talim gavur işidir” sözleriyle fetva veren ulemanın, Ocağın olumsuz tutumlarına destek vermesi gibi nedenlerdir. Artık Ocağın ıslah olması mümkün değildir³⁴. Yeniçeriler dışında isyanlarda rolü bulunan diğer gruplar ulema zümresi ve tarikat ehlidir³⁵.

Sonuç

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren orduya ve ordu düzenine önem vermiş gerileme dönemine kadar sürekli ordusunu güçlendirmeye ve dönemin şartları ile donatmaya çalışmıştır. Kuruluş döneminde Osmanlı ordusu, Kendi kayı boyu yiğitlerinden ve Osmanoğulları'na biat etmiş diğer Türkmen boylarının yiğitlerinden meydana geliyordu. Orhan Bey döneminden sonra savaş esirlerinin asker olarak kullanılmasına başlanmıştır. Bu dönemde yine para ile satın alınan esirlerden de askerler devşirmeye başlanmıştır. Fakat bu askerler ile ilgili tam bir kanunname ve nizam olmadığı birçok tarihci tarafından belirtilmiştir.

II. Murad döneminde Acemiler Ocağı kurularak bu yeni askerlerin eğitimi ve disiplini için önemli bir adım atılmıştı. Aslında yeniçeri ocağına insan kaynağı olan devşirme usulü Fatih Sultan Mehmed döneminde tam sistematik hale gelmiştir, diyebiliriz. Fatih Sultan Mehmet Döneminde

33 İ. Hakkı Uzunçarşılı, , “Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhalı Olan Vezir-I Azam Rüstem Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçerilerin Ağalarından Şikayeti Havı Kanunı Sultan Süleyman İle Rüstem Paşaya Pek Ağır Mektupları”, *Belleten*, Cilt: XXXI – Sayı: 122 – Nisan, ss,192-199, 1967, Ankara

34 Deniz,a.g.e,2019,s,7147

35 Yunus İnce,(2018). Sultanın İsyankâr Kullarının İlk İsyanı: Buçuktepe Vakası (1446). *History Studies*, 10(5), 83 - 101. Doi: 10.9737/hist.2018.62,s,92

Hristiyan çocukların devşirilmesiyle başlayan sistem 18. Yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Genelde Hristiyan köylü çocuklarının içinden sağlıklı olanlar seçilirdi. Şehirde yaşayanlar, babası bir süreliğine bile olsa devlet görevinde bulunanlar, Türkçe bilenler, şehir görmüş çocuklar ve Yahudi tüccarların çocukları alınmazdı. Çünkü bu çocukların gözlerinin açıldığı ve istenildiği eğitilmeyeceği düşünülürdü. Rumeli'den alınan çocuklar Anadolu'ya, Anadolu'dan alınan çocuklar Rumeli'ye gönderilirdi ki, çocuklar kolaylıkla kaçıp köylerine dönmeyinler diye. Devşirilen bu çocukların devlete ve hanedana sadakatini sağlamak için öncelikle Müslüman Türk ailelerin yanına verilirlerdi; böylece İslam dinini ve Türk gelenek ve göreneklerini öğrenmeleri sağlanırdı. Bu çocuklar ailedeki eğitimi aldıktan sonra önce Acemi Oğlanlar Ocağına daha sonra düzenlenen bir törende gösterdikleri hünerler doğrultusunda yeniçeri ağası tarafından Yeniçeri Ocağına seçilirlerdi. Bu uygulama ile aslında en iyilerin bir üst ocağa seçilmesine imkan verilmiş bir anlamda askerini kendisini geliştirmesine fırsat tanımak için bir rekabet ortamı oluşturulmuştur.

Yeniçeri İsyancıları ve devletin siyasal işleyişine müdahaleleri Fatih Sultan Mehmet tahta geçmek üzereyken çıkartılan Buçuktepe isyanıyla başlamıştı. Daha sonraları Bayezid'in, Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkmalarında hep yeniçeriler etkili olmuştur. Yeniçerilerin padişah değiştirecek kadar güçlenmesi devlet adamları arasında da rekabetlere ve yeniçeri ocaklarının farklı Paşaları tutmalarına neden olmuştur ki böyle bir rekabet devletin merkezi otoritesini zayıflatmıştır.

Yeniçeriler her zaman Osmanlı ordusunun en önemli unsuru olmuştur. Uzun bir süre hem maddi anlamda hem de manevi anlamda doyum yaşayan yeniçeriler bütün odaklanmalarını savaşlara ve devletin varlığına vermişlerdir. İyi maaş alan bunun yanı sıra padişahlardan cülus bahşişi alan ve ganimetlerden pay alan yeniçerilerin maddi sıkıntıları olmamıştır (Gerileme Dönemine kadar). Manevi olarak ise kendilerini Nefer-i Bektaşiyen olarak tanımladıklarından dolayı Bektaşilik ruhani kılavuzları olmuştur.

Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra fetihlerin durma noktasına gelmesi ve hazinenin zayıflamaya başlamasından dolayı yeniçeriler çoğu zaman kazan kaldırarak ulufelerinin arttırılmasını talep etmişlerdir. Devlet içinde siyasi olarak da güçlenen yeniçeriler devlet adamlarının değiştirilmesinde ya da katledilmesinde etkin rol oynamışlardır. Gün geçtikçe yeniçeri ocağında görülen disiplinsizlikler, askerlikle ilgisi olmayan esnafın bile sırf maaş alabilmek için yeniçeri ocağına kayıt olmaları bozulmanın ne derece olduğunu göstermekteydi.

Osmanlı devletinde ilk kez yeniçeri ocağını genç Osman kaldırarak yerine daha disiplinli ve çağın gerekliliklerine daha uygun bir ordu kurmak istemişti fakat bunu haber alan yeniçeriler ayaklanarak yeniçeri ocağının kaldırılmasını engellemiş ve padişah genç Osman'ı katletmişlerdi. Daha sonra gelen Osmanlı padişahları da orduda batılı anlamda yenilikler yapmaya çaba gösterdiler. Sultan III. Selim zamanında Nizam-I Cedid ordusu kurulmuştu fakat yeniçeri ordusunun çıkardığı Kabakçı Mustafa isyanı ile bu orduya da son verildi. Çünkü yeniçeriler kendilerine alternatif bir gücün var olmasını istemiyorlardı.

Nihayet, Sultan II. Mahmud döneminde 15 Haziran 1826 yılında yeniçeri ocağı kaldırıldı. Yeniçeri Ocağının yerine daha modern olan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulması devleti iç ve dış güvenlik konusunda rahatlatmıştır.

Kaynakça

Akdağ, Mustafa. «Yeniçeri Nizamının Bozulması.» *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi* V, no. 3 (1947): 291-322.

Ata, Ramazan. «Vefatının 500. Yılında Yavuz Sultan Selim ve Camalî Ailesi ile Münasebetleri.» *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4, no. 2 (2020): 227-240.

Başkan, Yahya. «Osmanlı'da Çıkan İsyanların Öncüsü: “Fatih Sultan Mehmed Dönemi Yeniçeri İsyanları”.» *Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet Ve Protesto Kültürü* içinde, yazar Yasem Avcı ve vd. İstanbul: Libra Kitapçılık Ve Yayınları, 2020.

Beydilli, Kemal. «Yeniçeri.» *TDV İslam Ansiklopedisi* 43 (2013): 450-462.

Çiftçi, Cafer. «Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı Ve Askerlik Dışı Faaliyetleri.» *OTAM*, no. 27 (2010): 27-57.

Demir, Abdullah. «Osmanlı Devlet’inde Devşirme Sistemi.» *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* I, no. 1 (2017): 19-27.

Deniz, Ahmet. «Osmanlı Devletinde Yaşanan darbe Ve İsyanların İktisadi Açından Analizi.» *Social Science Journal*, no. 5 (2019): 7146-7147.

Elibol, Ahmet. «Yeniçeriler Ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü.» *Akademik Bakış* 3, no. 5 (2009): 30-31.

Hammer, Joseph Von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Cilt IV. Ankara: Üçdal Neşriyat, 2003.

İnalçık, Halil. *Kuruluş Ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

İnce, Yunus. «Sultanın İsyankar Kullarının İlk İsyanı: Buçuktepe Vakası.» *History Studies*, 2018: 83-101.

İvannov, Nikolay. *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi*. Ankara: TTK, 2013.

Katğı, İsmail. «Osmanlı Devleti’nde Tipik Bir Askeri Ayaklanma Örneği: Viyana’dan Dönüş ve 1687 İsyanı.» *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, no. 2 (2020): 759-814.

Kaytaç, Fatma. «Osmanlı Askeri Teşkilatı Hakkında Bilinmeyen Bir Eser “Yeniçeri Ocağına İlişkin Bir Risale” (Değerlendirme Ve Metin).» *Tarih Dergisi* 0, no. 57 (2013): 45-68.

Lewis, Bernard. *Ortadoğu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2014.

Maden, Fahri. «Yeniçerilik-Bektaşılık İlişkileri Ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşiler.» *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 73 (2015): 173-202.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı'da Milletler Ve Diplomasi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

Özcan, Abdülkadir. «Buçuktepe Vakası.» *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde, yazar TDV, 343-344. İstanbul, 1992.

Turan, Şerafettin. «II. Bayezid.» *TDV İslam Ansiklopedisi* V (1992): 234-237.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Cilt II. Ankara: ATAM, 2019.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı. «Şehzade Mustafa'nın Ölümünde Medhali Olan Vezir-i Azam Rüstem

Paşa'nın İkinci Sadaretinde Yeniçeri Ağalarından Şikayeti Havi Kanuni Sultan Süleyman İle Rüstem Paşa'ya Pek Ağır Mektuplar.» *Belleten* XXXI, no. 122 (1967): 192-199.

Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2010.

Yılmaz, Gülay. «Bektaşilik Ve İstanbul'daki Bektaşi Tekkeleri Üzerine Bir İnceleme.» *Osmanlı araştırmaları Dergisi*, 2015: 97-136.

Yüksel, Ahmet. «Yeniçeri Ocağı, Bozulma Ve casusluk.» *Journal Of History Studies*, 2017: 271-296.

Prof. Asoc. Dr.

Gjon BERİSHA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3184-3911>

Institute of History "Ali Hadri"
St. Lagja e Spitalit nr.3, 10 000,
Prishtina, Republic of Kosovo,
gj.n.berisha@gmail.com
Prishtinë, Kosova

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 28/11/2021 18/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1029491>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Balshaj's Weaponry during the centuries XIV-XV

XV-XIV Yüzyillarda Balshaj'in Silahları

Abstract

Based, mainly on written sources, in this paper we have treated weapons within the Principality of Balshaj. The purpose of the study is the treatment of used weapons, their production, historical circumstances and the way of securing them, their origin, type of offensive and defensive weapons, used by the Balshajs and other armies in the area.

Among the most important weapons of attack during the Middle Ages were swords, knives, bows, arrows, spears, etc., as well as artillery (bombers / cannons). Among the most important weapons used for defense during the Middle Ages were: armor, shield and helmet.

Key words: Medieval Weaponry, Principality of Balshaj, Albanians, Albania, Middle Ages, State Archive in Dubrovnik

Öz

Ağırlıklı olarak yazılı kaynaklara dayalı olarak, bu yazıda Balshaj Prenslığı içindeki silahları ele aldık. Çalışmanın amacı, Balshaj ve diğer ordular tarafından kullanılan kullanılmış silahların tedavisi, üretimi, tarihsel koşulları ve bunların nasıl güvence altına alındığı (arz: ticaret, ödünç alma), kökenleri, saldırı ve savunma silahlarının türleridir.

Orta Çağ'da en önemli saldırı silahları arasında kılıç, cirit, yay, ok, mızrak vb. toplar (bombardıman uçakları/toplar) vardı. Orta Çağ'da savunma için kullanılan en önemli silahlar arasında şunlar vardı: zırh, kalkan ve miğfer.

Anahtar kelimeler: Ortaçağ Silahları, Balshaj Prenslığı, Arnavut, Arnavutluk, Dubrovnik Devlet Arşivinde

ATIF: BERİSHA Gjon, "XV-XIV Yüzyillarda Balshaj'in Silahları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (679-690)

CITE: BERİSHA Gjon, "Balshaj's Weaponry during the centuries XIV-XV", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (679-690)

Introduction

Written sources for the study of the history of medieval weapons in the territories in the state of Balshaj are very limited. These sources mainly come from the documents of the State Archives of Dubrovnik, Kotor and less from those of Venice. Aids to this topic are also provided by the catalogs of weapons stored in museums, as well as some archaeological, numismatic and ethnographic data. This lack of resources also comes from the fact that along with the fall of the medieval feudal principalities, with the disappearance of the medieval armies, their weapons also disappeared. Numerous wars and long conquests destroyed the traces of this material cultural heritage.

Data that enable the simultaneous study of the origin, development and use of a certain medieval weapon are rare.

The initial material studied in this work comprises the Medieval Weaponry finds from the territory of Albania and Zeta. However, besides the fact that this material could be comprehended only within certain broader context, the interest for this topic, particularly for the late medieval swords from the territory of the entire Balkans (southeast Europe) resulted in number of finds included in this work to expand over this complete area of Balshajs.

Until recently there were almost no other works, which studied in detail large amount of finds from the broader Balkan territory.

Gavro Škrivanić¹ who fifty years ago published his study about the weapons of mediaeval Zeta, Serbia, Bosnia and Dubrovnik included in his work medieval weaponry from the 12th to the 15th century. The works of Djurdjica Petrović² that are rather detailed studies of the subject a comprehensive study of many local as well as foreign finds.

Two swords ascribed to George Kastrioti Skanderbeg (1405-1468), the Albanian national hero from the period of resistance to Turkey are known so far. They are today in the Kunsthistorisches Museum, in Vienna³ and their excellent copies are exhibited in the Skanderbeg Museum in Kruje, central Albania.⁴ One of them is in fact a sabre and the other despite the straight blade has somewhat curved hilt, the trait also distinguishing a sabre from a sword.

Provision of weapons (from trade, borrowing and smuggling)

In the early 60s of the fourteenth century, Balshaj Principality emerged as a consolidated feudal state that soon became an important economic, political and military factor in the

-
- 1 Gavro A. Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku* (Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja; Odeljenje društvenih nauka; knj.24), Beograd: Naučno delo, 1957.
  - 2 Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku* (Posebna izdanja - Vojni muzej, knj. 5), Beograd: Vojni Muzej, 1976.
  - 3 Kunsthistorisches Museum Wien, Hofjagd- und Rüstkammer, Inv.-Nr. HJRK_A_550
  - 4 Riza T. Drishti, *Armët dhe armëtarët shqiptarë*, Tiranë: Shtypshkronja "Mihal Duri", 1976.

region besides the powers of Venice and Ragusa.⁵

The territories under the control of this principality during the century fourteenth were named Balshaj or Zeta by foreigners and included a wide area of northwest Albania, present-day Montenegro and up to the bay of Kotor.

The strengthening and expansion of Balshaj Principality were accompanied by numerous wars and conflicts both with local, regional (Bosnian) and foreign feudal lords (Venice, Ottoman Empire, Serbia and Ragusa. Military expeditions were carried out for conquering purposes. Consequently, Venice focused a large military force near Zeta, as one of the main factors of “Venetian Albania”.⁶

At this time, particularly when wars and riots prevailed in areas controlled by Balshaj, the need for military capacities and weaponry was constantly increasing therefore trade, producing, looting, smuggling or obtaining them through agreements were just some of the arming opportunities. In such circumstances, the smuggling of weapons was a beneficial activity for a merchant. But, anyway, we have fewer data about this kind of trade. In fact, through insufficient documentation, it is very difficult to evaluate the impact of such trade in Balshaj’s controlled area.

There are only two documents that indicate the presence of weapons amongst other goods. On September 18th 1372 the Ragusan sailor Jurca complained that from his cargo 15 gold ducats, two swords, three shields and a bow were stolen in Saseno from two men from Vlora.⁷ But it was not specified if those weapons were part of the goods or just weapons to defend the ship. The same example goes even for the weapons seized from Dandolo and Contarini in March 1376, which might have been in their personal use.⁸

On March 13th 1376, being ordered by Balsha II the people from Vlora killed Venetian nobles Girardo Dandolon and Pancracio Contarini and looted their houses. Among grabbed goods, there were merely mentioned some weapons worth 5000 ducats.⁹ Those weapons could be planned for sale but either might have been in the use of these nobles for defensive

---

5 Pranvera Bogdani, *Balshajt: lufta e Principatës së Balshajve dhe sundimtarëve të tjerë shqiptarë kundër Venedikut në 20 vjetët e parë të shekullit XIV*, Tiranë: Akademia e Shkencave Albanologjike, Instituti i Historisë, 2018, p. 25.

6 *Venetian Albania* (Ital.: Albania Veneta; Alban. Arbëria Venedikase) was the official term for several possessions of the Republic of Venice in the southeastern Adriatic, encompassing coastal territories primarily in present-day southern Montenegro and partially in northern Albania. Several major territorial changes occurred during the Venetian rule in those regions, starting from 1392, and lasting until 1797. (More about for Venetian Albania, see: Oliver Jens Schmitt, *Arbëria venedike: 1392-1479*, Tiranë: K&B, 2007).

7 *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, college Tholloczy, L.- Jiriček, C. –Sufflay, E., vol.II, Vindobonae, 1918, n°300, p.70, 18 septembre 1372. “...acceperunt michi ducatos auri XV, spata II et scutos III, archum I fulcitum...” [Acta Albaniae II].

8 Alain Ducellier, *La Façade maritime de L’Albanie au moyen age Durazzo et Valona du XI au XV siecle*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1981, p. 602.

9 Giuseppe [Joseph] Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, Palermo-Napoli-Roma-Venezia-München: Archivio di Stato di Venezia, 1967-1972, Vol.I, n°259, pp. 231-232, 13 mars 1376. [*Acta Albaniae Veneta I*]; *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium vol.4*, od godine 1358 do 1403, skupio Šime Ljubić Zagreb: HAZU, 1874, p. 111.

purposes. However, it is a well-known fact that Venice and Ragusa protected the local nobles or even to other cities. Thus, during a conflict between Balshaj and Ragusa on one hand, and their enemy - noble (zhupan) Nikola Altomanon on the other hand, people from Kotor bought a large number of weapons in Venice, Market and Lombardy and delivered them to Nikola regardless of the promise and agreement they had reached with Gjergj Balshaj II against Nikola.¹⁰

In 1380 many people died due to an epidemic disease that was spread over the Balkans. But this epidemic disease did not affect people living under Balshaj II rule, therefore he (Balshaj II) started to organize his military forces that soon or later would appear on a battlefield. Paying attention to supply weapon warehouses properly, Balshaj II delegated his envoy to buy new weapons in Ragusa.¹¹ It was uncertain whether it was a political or tactical move or it was a real lack of weapons, but Balshaj's envoy achieved only to continue his journey to Zadar, securing a Ragusan ship. This ship was departing on August 24th 1380. All that Ragusans did for Balsha II was a request addressed to the captain of the Genova army to protect his subjects and particularly, the city of Ulcinj. Since Ragusans did not supply Balshaj II envoy with weapons, a merchant living in Ulcinj was robbed.¹²

In the July of next year (1381) Balshaj II expressed his will to buy weapons again. This time Ragusans not only fulfilled his will but even were willing to repair the damaged weapons upon being sent to Ragusa.¹³

At the time when he was in conflicted Karl Topia and when his lands were constantly attacked by Ottomans, Balshaj II accelerated to seek support in terms of weapons and soldiers from the Republic of Venice. Besides the war against the Ottomans, the Lord of Zeta had secret objectives, too (he was planning action against the king of Bosnia – Tvrtko). Therefore, he asked enormous support from Venice, but the Senate hesitated to approve his request without hearing the real reasons for it. He asked from Venetians not less than a few warships promising to use them only for four months. The Venetian Senate informed him about the support with weapons, but at the same time was interested to know about the scope of use of warships and how long it takes for those warships to reach the Albanian coast under Balshaj's control.¹⁴

-
- 10 Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike: knjiga 1*(SKA: Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knj.IV), Beograd 1935, n°213, pp. 222-224, mai 1371. "...*Et in ultima nostra ambasiata pro ipsorum concordia ad dictos dominos transmissa coram dicto ambasiatore nostrum mobili diti Catharenses promiserunt Georgio de Balsa, eorum inimico, non dara arma Nicolao çuppano, suo inimico, et certa alia pacta observare... dicti Catharenses fecerunt emi arma ab uno consive in magna quantitate Veneciis et in Marchia et Lombardia et transmitti çuppano predicto...*".
- 11 Hrvatska-Državni arhiv u Dubrovniku u Dubrovniku [HR-DADU], HR-DADU, *Reformationes*, vol. XXIV (1378-1381), fol.126.
- 12 HR-DADU, *Reformationes*, vol.XXIV (1378-1381), fol.142; Giuseppe Gelcich, *Zeta dhe dinastia e Balshajve*, Tiranë: Shtëpia botuese "55", 2009, p. 132.
- 13 HR-DADU, *Reformationes*, vol.XXIV (1378-1381), fol.179r, juillet 1381. "...*Baise de Balsa possit emere seu facere emi a coraçaris...arma XXX quod ipsa arma possit extrahere de Raguse et quod possit certia mittere ragusio pro aptando certa sua arma...*".
- 14 Gelcich, *Zeta dhe dinastia e Balshajve*, p. 144.

The purchase of new weapons and renovation of old ones in Ragusa occurred even in the year 1398. At the time when Gjergj II Strazimiri arrived in Ragusa, until 27th January 1398, and when he was also threatened by Ottoman attacks, the City Council offered him a house in Ragusa for sheltering his family. Ragusans also allowed him to renovate the old weapons at his own cost and to purchase and export secretly new weapons from Ragusa.¹⁵

It might have happened that Ragusa merchants have commenced a trade with weapons, being sure about the strong demand for them. But there is not any significant trace for such a trade. However, a report from an incident that occurred later indicates a weapon trade attempt between a Ragusan merchant and Ottomans, which was prevented by the Venetian Rector of Shkodra. Taking into account the status of Ragusa in relation to the Ottoman Empire, the Ragusan merchant Marino Zinzalunoli asked permission from the captain of Shkodra Count to transport weapons in the territories of this city for the lands that were under the control of the Sultan. Submission of the request indicates the fact that he was expecting a positive response. But because of existing tensions between the Ottomans and Venice, the request was rejected. This response did not discourage the Ragusan merchant mentioned above. He disobeyed and regardless of the ban, he started to smuggle weapons. He found a way and secretly continued to pass regularly through Shkodra carrying boxes with weapons intended for Ottomans. But his smuggling activity has been discovered and a portion of weapons has been seized. Disobeying the ban means that the weapon trade should have been very profitable. It might have happened that this profitable smuggling activity was carried out even under Balshaj, but now in an official form.¹⁶

Infrequent documentary data about trade in Zeta specifies that this region exported natural products: wood, cereals and salt, whereas imported processed goods, revealing thus a “colonial” type trading economy. But this activity included weapons trade as well, which most likely, in many times, was carried out secretly by merchants. Moreover, the successful businesses were run by Ragusans and Venetians; this was the reason they hold a trading monopoly.

The resistance and war that Albanian nobles did against the Venetian rule were accompanied by the danger of Serbian and Ottoman invasion therefore documentary data indicating that inhabitants of cities Shkodra, Drishti, Tivar, Ulcinj, etc., required support from the central government in terms of weapons and defensive equipment, recruitment of soldiers and mercenaries, fortification of cities, etc. All these measures were dedicated to the protection of cities.¹⁷ The inhabitants of Tivari besides others asked in 1452 the Signoria of Venice to supply Tivar with balestra, bows, small bombards, rifles (*Schiopeti*), and

15 HR-DADU, *Reformationes*, vol.XXXI (1397-1399), fol.108v.

16 AAV., vol.III, n°880, pp.238-239, 14 juin 1401. “...*quod dictus mercator ragusinus voluit prius se informari si concederetur ei licentia portandi per territorium scutari, arma, ad partes subiectas turchis, fuit ei responsum quod non. Et non obstante hoc, dictus ragusinus in quibusdam capsis portabat per territorium scutari, dicta arma oculte contra ordines...que quidem arma sic inventa portari per fraudem et contrā bannum...*”.

17 Luan Malltezi, *Qytetet e bregdetit shqiptar gjatë sundimit venedikas 1392-1478*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1988, pp. 125-127; 133.

gunpowder for bombards, to strengthen the protection of Tivari castle.¹⁸ The same request was repeated on October 18th 1494, but this time Tivar asked Venetia for 50 soldiers because the city lacked “*bombards and spinarcia*” and that nobody knew to repair balestras”.¹⁹

The craftsmen and blacksmith workshops - weapons factories

The craftsmen and blacksmith workshops, located mostly in the separate neighbourhood and organized in craft societies played an important role in filling the military demands in medieval Zeta. In addition to metal works, blacksmiths were used to produce knives, swords, spears, harnesses, helmets, etc., for military needs. Blacksmiths were known for their significant economic and social position in Kotor and they mastered the production of swords, arrows, spears, shields and harnesses. The famous swordsmen asked ordinary blacksmiths to do rough work for them, and later they worked on glowing, sharpening and decorating of swords with various symbols, often in silver or gold. The demand for swords was enormous and sometimes up to 600 iron swords were ordered from an ordinary blacksmith.²⁰ In addition to Kotor a large number of gunsmiths were mentioned in the village of Pashtroviq, Palabardh (Bjelopavlic), Tivar, Budues and in some villages of Shkoder area.²¹ In other words, the swordsmen of Kotor were known in the entire Zeta and other Albanian cities.

By the end of the fourteenth and beginning of the fifteenth century, more than 90 blacksmiths were known in Kotor. The swords-master Radonja reached an agreement with blacksmith Andrea Mileti from Tivar, early September 1436, to work together on sword production in the next year. According to the document Andrea was tasked to forge swords, to make gloves and holsters, while Radonja had to perform final works over those black swords (*nigras*), to polish them and to put stars and skins on the holster. Furthermore, the agreement of 1436 indicates that blacksmith Andrea had to pay 1 golden ducat to Radonja for 7 swords completed. Six years later several swords have been mentioned following a dispute. The blacksmith Andrea, then a citizen from Tivar, gave to Radonja several swords for selling purposes and paying the debt of 100 Venetian ducats.²²

The documentary data pertaining first part of the fourteenth century indicates a gunsmith in Prizren. It is about a swordsman from the village Çabiq in Kosovo and he was mentioned in the Chrysobula of the Deçani Monastery in 1330. Two years later a swordsman Martelo from Dubrovnik and his son were mentioned of having a weapons workshop in Prizren.²³

18 Ibid, p. 135.

19 *Dokumente për historinë e Shqipërisë* 1479-1506, pjesa II (1499-1506), përg.I.Zamputi, Tiranë: Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1979; Malltezi, *Qytetet*, p. 134.

20 *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom II: Od kraja XII do kraja XV vijeka, Titograd, 1970, p. 238.

21 Ibid., p. 238.

22 CG DA 1, IAK - Sudsko Notarski Spisi-Kotor (*Acta notarialia*),vol. VI, fol.13; Marko Aleksić, *Mediaeval swords from Southeastern Europe: material from 12th to 15th century*, Belgrade: Dedra, 2007, pp. 16-17.

23 Miloš S. Milojević, “Dečanske hrisovulje”, *Glas Srpsko Učeno Društvo* knj.XII, Beograd, 1880, p.

The above-mentioned Chrysobula provides data about some gunsmiths. According to it, during the years 1305-1447 there were around 90 blacksmiths in Kotor and among them, 14 were swordsmen, 4 harness makers, 2 shield makers and only 1 master working in the decoration of shields and helmets.²⁴

According to the Croatian scholar Ciro Truhelka a type of sword called “*Albanian sword*” was very famous during the fifteenth century and it was widely used in Albania, Zeta, Kosovo, Bosnia and Serbia. A specimen of this sword is stored in the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo.²⁵

The gunsmiths from Kotor were not able to produce all weapons used during the fourteenth-fifteenth century; they either didn’t intend to fulfil local demands for the weapon. They worked under the terms of Kotor merchants and supplied customers regardless of their origin. On the other hand, the market in Kotor provided customers with weapons from other countries, as they brought good benefits to merchants. This shows that their activity was not driven by patriotic or political motives, nevertheless that Kotor as a city was in constant conflict with the Lords of Zeta.²⁶

Unfortunately, the documentary data from archives of East Adriatic cities do not provide information about imports from some European regions that surely has happened, primarily from German workshops or other workshops that delivered their products throughout Europe. There is also a lack of data about sword trade, respectively about the locally produced swords and the ones produced in other regions of Southeast Europe.

In some specific cases, due to the need to share certain expertise, some gunsmiths were sent on a mission to other rulers, or they were brought from other countries, particularly when dealing with war technology.²⁷

During the second half of the century fourteenth ordinary spears were produced in Dubrovnik; this was a period when Dubrovnik worried about a possible invasion. During the war between Venice and Genova in April 1379, the City Council decided that the profit deriving from blacksmiths to be used on producing the iron spearhead. Thirteen years later, when Ottomans invaded the possessions of Gjergj II Strazimir Balsha, the residents of Dubrovnik, Rafael Gucetiq and Pashko Ristiq were appointed to supervise the spearhead production. Certainly, the blacksmith produced spearheads for the demands of city and they were not mentioned in the documents since they were private crafts, not “*salar*” (funded by the state). Undoubtedly, they produced spearheads (*ferrum ad lanceam*) that ship owners were forced to bring them back to municipality, because they borrowed them earlier.²⁸

91; Đurđica Petrović, “Oružje”, *Istorija primenjenih umetnosti kod Srba*, Knjiga 1, Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 1977, p. 128.

24 Milojević, “Dečanske hrisovulje”, pp. 90-91, 96.

25 Ciro Truhelka, “Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine*, no.XXVI (Sarajevo 1914), p.242+fig.49.

26 *Istoria Crna Gore*, p. 239.

27 Mihailo Dinić, “Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susednim zemljama”, *Glas Srpske Kraljevske Akademije*, no.CLXI, (Beograd 1934), pp. 83–84

28 Petrović, *Dubrovačko oružje*, p. 50.

Helmet holds a specific position amongst defensive weapons; it was used to protect the most vital part of the body – the head. As a defensive tool helmet was widely used by all ranks of soldiers. There were several types of helmets used in Albanian lands; besides the helmet, the iron woven headgear was used in the Middle Age for head protection purposes. The internal part of helmet was usually covered by a leather hood intended to protect the head from possible injuries while using the helmet. The type of helmet, which was used until the end of century fourteenth was engraved in the coin of Balshaj, and this demonstrates the fact that the helmet was widely used in Balshaj's possessions.²⁹

The upgrade of bows and arrows was accompanied by the change of helmet shape. Thus, the conical form helmet increasingly turned into a spherical shape with superficial or half-deep calluses. A conical helmet, with a sharp brim and cuts for sight and holes for air, appeared during the years 1360-1430.³⁰

From the second part of the fourteenth century, Ragusa was focused towards its own resources and since then at least a gunsmith for defensive tools was constantly in use of municipal service (metal clothing: *harness, shield, breastplate*, etc.); in addition to some harness masters, who were craftsmen of the city, there were also some gunsmiths who had established a semi-formal relationship with the Municipality and who paid to rent a workshop. The internal part of the harness was covered by some iron tiles and served to protect the vital organs of the body. The knitted harness, on the sleeves and knees, was strengthened with small tiles for better protection of these parts. These tiles were called *plastron* and were used in the centuries twelve-fourteenth. In addition to *plastron* an extra part for back protection was added to harness at the end of century fourteenth.³¹

Moreover, the value and importance of metal harnesses or metal shirts as a protective tool were confirmed by the great interest of military leaders to obtain them in large amounts. An example of this interest was the case when Balshaj nobles conquered Prizren. Thus, according to a Ragusa document of September 10th 1372, the Rector and Judges of Ragusa Republic decided that each house of Ragusa merchants located in Prizren to pay "*librarum V de argento*" (a unit to measure the weight of the silver in Middle Ages) in order to buy four harnesses (*sine panceria*) as a gift to Gjergj Balsha for conquering Prizren.³²

The armour masters of the city enjoyed some certain reputation as the City Council was forced to attract the attention of Balshaj II envoys, in July 1381, to be able to purchase weapons *a coracariis comunis Ragusii et non a civibus*. Both craftsmen categories sufficiently met the weapon demands for the Municipality and inhabitants of the Republic of

29 Petrović, *Dubrovačko oružje*, p. 98.

30 Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj*, p. 153; Bashkim Lajçi, "Të dhëna për armët e shqiptarëve gjatë mesjetës", *Gjurmime Albanologjike: seria e shkencave historike*, nr.37/2007 (Prishtinë, 2008), p. 226.

31 Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj*, p. 136.

32 "...determinantum fuit coracias IIII, que fuerunt donate Jure de Balsa valloris librarum V de argento coracia sine panceria, per mercatores in Prisreno, quando dictus Jura cepit castrum dictum dicti loci, debeant solui per capita domorum mercatorum, qui tunc habitabant in Prisreno, et hoc ad petitionem Dymitri de Benessa tamquam procuratoris Pocre de Benessa", HR-DADU, *Diversa Cancellariae*, vol. XXIII, fol.138r (10.IX.1372); Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj*, p. 148.

Ragusa.³³ Thus, the Senate of Ragusa in July 1381 allowed Balshaj II to purchase in Ragusa armoured defensive tools – harnesses or other metallic tools – 30 pieces of harnesses, as well as to allow transport of other types of weapons; the people of Balsha II were allowed to repair their weapons in Ragusa.³⁴

Amongst the inventory of defensive tools of Albanians and others the shield occupies an important position. The shield has undergone to the transformation of its shape during its development, for example, spherical or oval form. In addition to those weapons or tools during the Middle Ages Albanians used other forms of shields, like ones in the triangle form that was also engraved in a Balshaj's coin.³⁵

The Ragusa shields (*pavesius*) were made of qualitative wood, which in large amounts and sizes arrived from Ulcinj, Durres and Lezha – wood and skeleton were covered well with a horse skin and equipped with necessary belts, iron tiles and coloured paintings. The size of a shield depended on its purpose: common shape shields, guarding posts shields, ship purposes shield and small shields. The shield price depended on its size. The guarding shields were most expensive (4.5 ducats), followed by common shields – 1 ducat per piece, small ones – 3 ducats, as well as those for ships (11 ducats and 10 groshes).³⁶

Besides the cold weapons, this period marks the use of fire weapons, as offensive weapons for distant fighting. Their attack power was chemical, while the power of cold weapons was mechanic. It was initially a unique weapon, but the improved production of tools and gunpowder provided new opportunities to fire weapons; new tasks were ahead of fire weapons. New advancements divided fire weapons into canons, bombards and rifles. Canons were of a large size, calibre and weight, while rifles were of a small calibre. With no exception, since the fourteenth century those weapons were used by Balshaj, too.

The focus of news regarding the production of bombards or canons as well as the frequency of their appearance in documentary sources indicates that the autumn of 1378 and in general, the duration of the war with Venice, may be marked as a period when the most powerful bombards of the time were produced. Furthermore, we can pretend that the century fourteenth marks a period of main and basic production of fire weapons and that the main fund for bombards created at that time was removed later by Ragusa government at its discretion.

In terms of weapon technique, the Venetians had a slight advantage in light weapons over other warring countries, but not over the Balshaj. Since the beginning of the fifteenth century, Balshaj had their own artillery. Ragusa supplied Balshaj with modern weapons.³⁷

33 Petrović, *Dubrovačko oružje*, pp. 100-101.

34 HR-DADU, *Reformationes*, vol. XXIV, (1378-1381), fol. 179r ; Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj*, p. 148; Petrović, *Dubrovačko oružje*, p. 103.

35 Petrović, *Dubrovačko oružje*, p. 98.

36 Ibid., pp. 98-99.

37 “2 octobre 1397, De armando nostrum brigintinum pro domina Theodora Jure de Balsa, que est hic, pro conducendo et portando illam usque ad Avalonam, expensis nostri Communis”, Nicolae Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Vol. 2, Paris: E. Leroux, 1899, p.71.

According to Ragusa sources, on April 18th 1379 the Ragusa Rogate Council rejected the request of Balsha II (Balsa de Balsa) to grant him a bombard.³⁸ Next year, in 1380, Balsha II addressed a new request for weapons (maybe canons as well), but he was rejected again under the pretext that the Municipality of Ragusa needed weapons.³⁹ Finally, in 1381 the Republic of Ragusa lent 3 bombards with gunpowder to Gjergj II Strazimiri, including the liability to return them.⁴⁰ In 1384 the Ragusa Senate rejected the request of Balsha for bombards and gunpowder but instead gave him 1 shield and 1 steel helmet.⁴¹

Since January 1393 the production of the fourteenth century, bombards were repetitively mentioned in source documents and it was related to the political situation, respectively with penetration of Ottomans in possessions of Gjergj II Strazimiri. Ragusa's reaction regarding this development was the decision to start to produce two large bombards, which at the time presented the largest range of fire weapons.

Unlike the first type (*bombarde cum crochis*), small bombards (*bombarde parve*) were the second type of bombers produced in Ragusa and their shape did not differ from the shape of large canons. Their length, indeed the length of stored samples, was up to 40 cm. Once again, those weapons were related to Balshaj again. These small bombards were a kind of small weapons, a predecessor of later rifles. These were mentioned initially on May 6th 1391 when they were loaned by Gjergj Strazimiri. The wording in the loan agreement said: "...tres de bombardis nostris de parvis..." proves their existence before the mentioned date. Bombards were mentioned again on May 7th 1397 when a small bombard was granted to arm a merchant ship.⁴²

At the time when Venice paid efforts to strengthen the fortifications of Shkodra, Tivar and Durres, as a preventive measure against sudden invasions, Balsha III heading a considerable military force without any hesitation attacked in early March 1410 the cities mentioned above. What stands out, in this case, is a sudden event previously by Balshaj. For the first time, a well-armed combat ship appeared under the flag of Balsha, and this appearance presented a real danger for coastal zones. The apparatus of forces through which Balsha III was inaugurating the new campaign, was very powerful. The Venetian garrisons must have been seriously concerned, because even a mere presence of an armed fleet, which until then no member of Balshaj family ever had, made Venice think about dangerous surprises. Even in the terms of military troops, the number of Balshaj III army was increasing daily because a large portion of the population adhered to the army.⁴³

38 "Prima pars est de concedendo unam bumbardam Balse de Balsa. Secunda pars est de non concendo", *Monumenta Ragusina: libri reformationum. Tomus IV, Ann. 1364-1396*, collegit et digessit Josephus Gelcich (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, knj.28), Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et artium, 1896, p.207.

39 HR-DAD,U *Reformationes*, vol.XXIV, (1378-1381), fol.121r.

40 Dinić, "Prilozi za istoriju vatrelog oružja, 85; Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj*, p.162.

41 HR-DADU, *Reformationes*, vol. XXIV, (1378-1381), fol.139v.

42 Petrović, *Dubrovačko oružje*, pp. 129-130.

43 Gelcich, *Zeta dhe dinastia e Balshajve*, pp. 295-296.

Conclusions

In the end, we may say that weapons used in territories controlled by Balshaj belong to the types known in Balkans and Central and Eastern Europe during the Middle Age. The domestic weapon manufacturers were not able to fulfil all demands for weapons, particularly the modern ones and in abundant amounts, therefore, these kinds of weapons have been imported. This indicates that the manufactured or bought weapons in medieval Arberia respected the European standards of the time; furthermore, it confirms now a well-known fact that Albanian rulers, similarly to other Balkan rulers of century fourteenth, imported from the local, Italian or South European workshops that operated in Ragusa, Kotor, Novoberdo, or Hungary, the most modern weapons of the time. Axes, spears and arrows, whose shapes remained unchanged over a very long period, are almost the product of local gunsmith. The medieval sources confirm the existence of such shops on the Adriatic coast, in the North and internal regions of the country.

Bibliography

- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* (1918). college Tholloczy, L.-Jiriček, C. –Sufflay, E., vol.II, Vindobonae.
- Aleksić Marko (2007). *Mediaeval swords from Southeastern Europe: material from 12th to 15th century*, Belgrade: Dedra.
- Bogdani Pranvera (2018). *Balshajt: lufta e Principatës së Balshajve dhe sundimtarëve të tjerë shqiptarë kundër Venedikut në 20 vjetët e parë të shekullit XIV*, Tiranë: Akademia e Shkencave Albanologjike, Instituti i Historisë.
- DAD = Državni Arhiv u Dubrovniku
- Dinić Mihailo (1934). “Prilozi za istoriju vatrene oružja u Dubrovniku i susednim zemljama”, *Glas Srpske Kraljevske Akademije*, no.CLXI, Beograd.
- Dokumente për historinë e Shqipërisë 1479-1506*, pjesa II (1499-1506), përg.I.Zamputi, Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë, Instituti i Historisë, 1979.
- Drishti Riza T. (1976). *Armët dhe armëtarët shqiptarë*, Tiranë: Shtypshkronja “Mihal Duri”.
- Ducellier Alain (1981). *La Façade maritime de L’Albanie au moyen age Durazzo et Valona du XI au XV siecle*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Gelcich Giuseppe (2009). *Zeta dhe dinastia e Balshajve*, Tiranë: Shtëpia botuese “55”.
- IAK - Sudsko Notarski Spisi-Kotor (*Acta notarilia*).
- Istorija Crne Gore* (1970), knj. 2, tom II: Od kraja XII do kraja XV vijeka, Titograd.
- Jorga Nicolae (1899). *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVè siècle*, Vol. 2, Paris: E. Leroux.
- Lajçi Bashkim (2008). “Të dhëna për armët e shqiptarëve gjatë mesjetës”, *Gjurmime Albanologjike: seria e shkencave historike*, nr.37/2007, Prishtinë.

Malltezi Luan (1988). *Qytetet e bregdetit shqiptar gjatë sundimit venedikas 1392-1478*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë.

Milojević Miloš S.(1880). “Dečanske hrisovulje”, *Glas Srpsko Učeno Društvo* knj.XII, Beograd.

Monumenta Ragusina: libri reformationum (1896). *Tomus IV, Ann. 1364-1396*, collegit et digessit Josephus Gelcich (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, knj.28), Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et atrium.

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.(1874) *vol.4*, od godine 1358 do 1403, skupio Šime Ljubić Zagreb: HAZU.

Petrović Đurđica (1976). *Dubrovačko oružje u XIV veku* (Posebna izdanja - Vojni muzej, knj. 5), Beograd: Vojni Muzej.

Petrović Đurđica (1977). “Oružje”, *Istorija primenjenih umetnosti kod Srba*, Knjiga 1, Beograd: Muzej Primenjene Umetnosti.

Schmitt Oliver Jens (2007). *Arbëria venedike: 1392-1479*, Tiranë: K&B.

Škrivanić Gavro A. (1957). *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku* (Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja; Odeljenje društvenih nauka; knj.24), Beograd: Naučno delo.

Tadić Jorjo (1935). *Pisma i uputstva Dubrovačke republike: knjiga 1*(SKA: Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knj.IV), Beograd.

Valentini Giuseppe (1967-1972). *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, Palermo-Napoli-Roma-Venezia-München: Archivio di Stato di Venezia.

Dr. Öğr. Üyesi

Gökhan TEKİR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3985-7442>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü gokhan.
tekir@hbv.edu.tr

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.

Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 23/10/2021 17/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1013945>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Domitianus “Germanicus”

Domitianus “Germanicus”

Abstract

Domitian, the last Flavian emperor, placed Germania at the center of his foreign policy. His first military campaign was against the Chatti, which comprised the most dangerous armed forces among German tribes. After neutralizing them, Domitian had extended the frontiers of the Roman Empire in Germania. He made administrative reforms for newly acquired territories, making Roman presence long-lasting. He also gradually expanded Rome’s rule in Germania during his rule. After successfully dealing with the Dacians and subduing them on the Danube frontier, he refocused his attention other German tribes the Marcomanni and the Quadi. While preparing a pincer movement against the Marcomanni and the Quadi and their Sarmatian allies by establishing diplomatic contacts with several tribes in the region and concentrating military forces, he was assassinated in Rome. Had he not been assassinated, the Roman Empire’s expansion into Central Europe could have been achieved. Yet, his successes in Germania rightly earned Domitian the cognomen Germanicus.

Keywords: Domitian, Germania, Germanicus, the Chatti, Roman Empire

Öz

Domitian, son Flavian imparatoru, Germania bölgesini dış politikasının merkezine koymuştur. İlk askeri harekatı Alman kabilelerinin en tehlikeli askeri güçlerini oluşturan Chatti kabilesine karşı olmuştur. Onları etkisiz hale getirdikten sonra, Domitian Roma İmparatorluğu’nun sınırlarını Germania’da genişletmiştir. Yeni ele geçirilen alanlarda idari reformlar yaparak Roma yerleşimini uzun vadeli olmasını sağlamıştır. Yönetimi sırasında Roma yönetimini kademesel olarak arttırmıştır. Tuna sınırında Daçyalılarla başarılı bir şekilde mücadele edip onlara boyun eğdirdikten sonra dikkatini Marcomanni ve Quadi gibi Alman kabilelerine tekrar yoğunlaşmıştır. Marcomanni ve Quadi’lere karşı ve onların Sarmatyalı müttefiklerine karşı bir huruç harekatı planlarken Roma’da suikaste uğramıştır. Eğer suikaste uğramasaydı Roma İmparatorluğu sınırlarını genişletmesi Orta Avrupa’ya kadar sağlanabilecekti. Yine de Germania’daki başarıları Domitian’a Germanicus takma adını haklı bir şekilde kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Domitian, Germania, Germanicus, Chatti, Roma İmparatorluğu

ATIF: TEKİR Gökhan, “Domitianus “Germanicus””, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (691-710)

CITE: TEKİR Gökhan, “Domitianus “Germanicus””, *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (691-710)

Introduction

The era of last Flavian emperor Titus Flavius Domitian had been blackened by historians who belong to senatorial class, whose privileges and authority had been curtailed by the authoritarian emperor. However, the 20th century has witnessed the rehabilitation of this misrepresented emperor. Although the modern historians praised Domitian's administrative and financial efficiency, Domitian's successes in foreign policy should also be emphasized.

Germania had been centered on Domitian's foreign policy. He correctly identified the biggest threat emanated from Germania. His first campaign was against Germania's one of the most formidable tribes, the Chatti. His victory over this tribe earned him *cognomen* Germanicus. He relocated troops from Britannia to Germany to stabilize the frontier. Domitian created a new legion called *Legio I Minervia* to further security in the area. In the last years of Domitian focused on wars with the Marcomanni and the Quadi tribes, even foregoing a decisive victory against the Dacians to avoid war in two fronts. He supplied many legions to the area for a decisive offensive in Central Europe immediately before his assassination. His successors Nerva and Trajan, on the other hand, abandoned this plan for a campaign against the Dacians. Although Trajan gained a glorious victory against the Dacians, this success was not strategically long-term. Starting from Hadrian era the emperors gradually withdrew from Dacia. Later emperors especially in the second half of the first century had to deal with the Marcomanni and the Quadi. Had Domitian not been assassinated, the composition of the Central Europe could have been very different.

Domitian not only employed military means for Germania but also administrative and diplomatic measures. Administratively, he created two provinces: Upper Germania and Lower Germania. Diplomatically, he established contacts with several German tribes to gain foothold in the region and to prevent them becoming allies of the Marcomanni and the Quadi. These measures demonstrate the multiple dimensions of Domitian's Germania policy.

This article aims to analyze Domitian's Germania campaigns, his administrative and diplomatic policies. Although the classical authors such as Tacitus, Cassius Dio and Suetonius underestimated Domitian's Germania victories, Domitian followed a consistent and sound strategies in Germania. Domitian's campaigns in his last years against the Marcomanni and the Quadi were far from decisive. Yet, he was planning a big campaign without haste against these tribes to root out the problem once and for all. However, his predecessors busied themselves with easy and glorious but strategically unimportant campaigns against the Dacia. This strategic mistake cost the Roman Empire dearly especially during Marcus Aurelius' reign, which witnessed a huge conflict with the Marcomanni. Domitian's strategic insight in recognizing and planning to deal with these tribes, therefore, needs to be praised and admired.

Germania from Augustus to Domitian

Caesar's conquest of Gaul caused direct confrontation of the Roman Empire and the Germanic tribes. After series of civil wars, when Augustus assumed absolute power in 27

B.C., the Rhine frontier was his focus. In 20-19 B.C., he sent his right-hand man, Agrippina, to Gaul to improve road networks. In 16 B.C. a group consisting of the Sugambri, Usipetes, and Tencteri tribes executed Roman soldiers in the east of the Rhine and crossed the river. This group encountered legion commanded by Marcus Lollius, defeated it, and captured its eagle standards. Augustus personally went to Gaul to prepare Roman troops for the campaign across the Rhine, remaining there between 16-13 B.C. His stepson and future emperor Tiberius accompanied him.¹ By that time, Tiberius and his brother Drusus had conquered Raetia.² Drusus was entrusted to carry out the subjection of German tribes. He successfully accomplished his task by leading troops across the Rhine and waging wars against German tribes. However, he fell from his horse and died in 9 B.C. Tiberius picked up the war where Drusus left. He traversed every part of Germany and subdued the region. Germania was almost reduced to the status of a tributary province.³ The assessment of Velleius Paterculus is important because the successes of Drusus and Tiberius might have led Augustus to think that the military subjugation of Germania was completed. When Tiberius had to leave the region due to Pannonian rebellion,⁴ the choice of Varus as commander by Augustus reflects this complacency.

As Augustus thought that the area between the Rhine and Elbe had been conquered, the next task was to introduce provincial administration. Therefore, Varus must have interpreted his mission was to create Roman administrative structures such as censor taking and taxation.⁵ He did not keep his legions together, a sensible approach in a hostile region. Instead, he distributed them to deal with robbers or other petty duties. He fraternized with the leaders of German tribes, Arminius and Segimerus who actually began conspiring against him. At the day of the ambush, he was proceeding towards the enemy territory without caution as he was in a friendly country.⁶ The Roman legions under Varus' command were ambushed at Teutoburg Forest. Three legions, as many as cavalry divisions, and six cohorts were slaughtered.⁷ When the news of disaster reached to Rome, Augustus did not cut his hair and did not shave his beard for a long time. He dashed his head against the wall and screamed: "Quintilius Varus, give me back my legions."⁸ The effects of the disaster were not only psychological. Augustus expected that German tribes were going to invade Gaul and Italy. He began preparations by forcing men to enroll the army. He entrusted Tiberius to deal with German threat.⁹

After subduing the revolts in Pannonia and Illyria, the empire's most talented general once again was called to save the empire. Drawing lessons from Varus' mistakes, Tiberius

-
- 1 Peter S. Wells, *The Battle That Stopped Rome* (New York and London: W. W. Norton & Company, 2003), 77.
  - 2 Vell.Pat.II.95.1
  - 3 Vell.Pat.II.97.1-4.
  - 4 Vell.Pat.II.98.1
  - 5 Wells, p. 84.
  - 6 Cass.Dio.LVI.19.1-5.
  - 7 Vell.Pat.II.117.1
  - 8 Suet.Div.Aug.XXIII.
  - 9 Cass.Dio.LVI.23.1-3.

conducted his campaigns in Germania prudently. As Rome did not have luxury to spare even one soldier after Varus' loss, Tiberius adopted a slow but cautious approach. He crossed the Rhine to destroy supply lines of German tribes by ravaging crops, burning dwellers, and dispersing the inhabitants.¹⁰ While conducting his campaigns he required strict discipline, he even demeaned a commander of a legion when this commander set up a hunting expedition with a few soldiers.¹¹ Tiberius made himself accessible to his subordinates and commanded them to consult him on every issue. He even slept in an open tent to be aware of any sudden emergency.¹² Even after he achieved stabilization, he did not cross the Rhine unless German tribes crossed, knowing that his presence on the other side of the Rhine would prevent them from crossing.¹³ Germanicus, the son of Tiberius' deceased brother Drusus, joined him in his campaign. Together they crossed the Rhine and celebrated Augustus' birthday by holding horse races, but they did not engage in any war.¹⁴ This celebration had a symbolic meaning that the region was stabilized.

Tiberius returned to Rome and Germanicus stayed in Germania to oversee the region.¹⁵ When Augustus died, Tiberius assumed *princes* as an adopted son and chosen successor of Augustus. There was a trick, though. He was forced to adopt his nephew Germanicus, who was married to Augustus' granddaughter Agrippina. As soon as Tiberius acceded the emperorship, two revolts erupted on the Danube and on the Rhine. The revolt on the Danube occurred due to the troops' grievances concerning the pay and term of service, the revolt on the Rhine had political character. The mutiny on the Danube was suppressed by Tiberius' son Drusus.¹⁶ The mutiny on the Rhine, however, aimed to elevate Germanicus into emperorship. There were two armies with four legions. Germanicus was away, collecting the taxes when the revolt broke. However, Germanicus did not accept the troops' offer and quelled the revolt.¹⁷ This revolt was the first event that the involvement of the troops in seeking to place an emperor.

Germanicus, soon, abandoned Tiberius' cautious Germania strategy by launching an offensive across the Rhine. In AD 15 Germanicus crossed the Rhine with eight legions. He divided his army by assigning four legions to his legate Caecina. Germanicus himself charged against the Chatti, catching them in surprise. Caecina was deputed to deal with the Cherusci tribe. The first phase of the expedition was successful. However, Arminius managed to draw the Roman Army deeper into the woods, planning to ambush the Roman legions as he did in AD 9. Germanicus proved himself to be more skillful than Varus and escaped from the ambush.¹⁸ The goals of this expedition are controversial for historians. Germanicus might have sought relief for the mutineer legions by canalizing their energy to

-
- 10 Robert Seager, *Tiberius* (Malden: Blackwell Publishing, 2005), 36.
 11 Suet.Tib.19.1
 12 Suet.Tib.18.2
 13 Cass.Dio.LVI.24.6.
 14 Cass.Dio.LVI.25.3.
 15 Vell.Pat.II.123.1
 16 Seager, p. 52.
 17 Tac.Ann.1.31-34.
 18 Tac.Ann.1.55-70.

Germania. Another view suggests that Germanicus shared Augustus' view that the region between the Rhine and the Elbe should be incorporated into the Roman Empire. Tiberius, however, did not share his hopes, worrying about the hostile tribes and difficult terrain of the area.¹⁹ The results of the expedition were inconclusive. The troublesome tribes in Germania remained at large.

In AD 16, although surprise factor vanished and the previous year's expedition cost men and money, Germanicus pressed another expedition in Germania. Despite some considerable successes such as capturing the wife of Arpus, the leader of the Chatti, the rest of the Chatti managed to escape.²⁰ Germanicus also prevailed over the Cherusci, the tribe of Arminius, but the fleets, which carried the troops' supplies were sunk due to the storm.²¹ That gave hope to the Germans, but Germanicus and his legate Silius managed to keep the enemy at check. Not willing to risk camping in the winter in Germania, Germanicus crossed back to the Rhine. While retreating, he pillaged and destroyed the German villages.²² Germanicus asked another permission for an expedition from Tiberius, but the emperor had enough. He reminded the costs that brought by these expedition and advocated diplomacy instead of force. Tiberius, however, offered Germanicus consulship, whose requirements required Germanicus' presence in Rome and recalled him.²³

Despite the relative successes of Germanicus' expeditions, the price of these successes was too heavy. These heavy costs did not bring decisive victory. The decisive victory could be achieved by destroying German manpower of the troublesome tribes and the permanent presence of Roman forces on the eastern side of the Rhine. These goals at that time could not be achieved with yearly expeditions. The presence of the Roman troops on the western side of the Rhine was a deterrent factor for the German tribes, which intent to cross the Rhine. Tiberius was aware of that fact. If it had been up to Tiberius, he would not have sanctioned Germanicus' expeditions. It was Augustus, who appointed Germanicus to Germania. Tiberius did not want to change the commanding place of Germanicus, who suppressed the mutineers on the Rhine. Tiberius even granted Germanicus a degree of authority in conducting the war, but Germanicus' persistence in pursuing the war despite costs must have awakened Tiberius' suspicion regarding Germanicus' political. Finally, Tiberius managed to interrupt the war skillfully by granting Germanicus a consulship.²⁴

The end of Germanicus' campaign did not mean the end of the Roman engagement. As Tiberius had mentioned to Germanicus, the diplomatic course was followed. The tribes were played with each other to break grand coalitions against Rome. For instance, Vannius, the chief of the Quadi tribe was encouraged to wage war against the Marcomanni led by Maroboduus²⁵. Another factor which loosened the resolve of grand coalitions against the Romans is the withdrawal of the Roman forces from the eastern part of the Rhine.

---

19 David Shotter, *Tiberius Caesar* (London and New York: Routledge, 2004), 58.

20 Tac. Ann. 2.7.

21 Tac. Ann. 2.23.

22 Tac. Ann. 2.25.

23 Tac. Ann. 2.26.

24 Seager, pp. 73–74.

25 Barbara Levick, *Tiberius The Politician* (New York: Routledge, 1999), 113.

When the Romans withdrew, the various tribes turned against the leaders of the coalitions. Maroboduus, the king of the Marcomanni was overthrown by his rivals and sought refuge in Rome.²⁶ Arminius, who inflicted one of the worst defeats to Rome, was poisoned by his own men, who feared his autocratic tendencies.²⁷ Thus, we can conclude that Tiberius saw the bigger picture in Germania by following a sound strategy in Germania.

Another unliked emperor by the Senate, Gaius, who was the son of Germanicus, also planned an expedition for Germania after the discovery of conspiracy of his sisters to overthrow and kill him. Gaius most probably wanted to stabilize the army as the army was the most powerful source of his power. His departure in November made the expedition on right side of the Rhine impossible. He got acquainted with the troops there and imposed discipline among them. It is apparent that several military engagements occurred in late AD 39 and Gaius was saluted as emperor by the troops.²⁸ Suetonius narrates an intriguing passage concerning the activities of Gaius in Germania. He hid his German bodyguards in the forest, he pretended that he received news that the enemy was close at hand. He marched his friends to find the supposed enemy and rebuked them who did not follow the troops, presenting his followers with crowns. He played different versions of this game during the expedition.²⁹ Although Suetonius distorts these events as examples of his insanity, these were clearly military exercises. Gaius wanted to keep troops discipline and ready for the possible incursions from Germania. This indicates Suetonius' bias concerning emperors disliked by the senate.

Claudius did not engage in conquest in Germania, limiting his engagement with the region by responding disturbances among German tribes.³⁰ Germania did not provide any triumphs between AD17-AD 83.³¹ Yet, the Roman legions in the region played an important role in Roman politics. In the year of four emperors, AD 69, Vitellius was proclaimed emperor by the legions on the Rhine. He successfully defeated Otho and became emperor. He also took *cognomen* Germanicus,³² although he did not gain any victory against German tribes. Therefore, the Rhine legion played role in Rome's domestic politics as well as foreign policy.

Domitian's Ascendancy to Power

Titus Flavius Domitian was the younger son of the emperor Vespasian, who became the emperor in A.D 69. In that year, unlike his father Vespasian and his older brother Titus, who were in the campaign in Jerusalem, he was in Rome. After Vespasian declared himself emperor by his legions, Domitian was the foremost target of reigning emperor

---

26 Tac. Ann. 2.63.

27 Tac. Ann. 2.88.

28 Aloys Winterling, *Caligula: A Biography* (Berkeley Los Angeles London: University of California Press, 2011), 113.

29 Suet. Gaius. 45.1-2.

30 Barbara Levick, *Claudius* (London: B. T. Batsford Ltd., 1990), 151.

31 Levick, *Claudius*, p. 152.

32 Suet. Vit. 9.2.

Vitellius. When the legions, which supported Vitellius approached Rome, he was targeted by Vitellius' assassins. He hid himself as an Isis devotee to escape them. After the victory, he was hailed as Caesar and became the nominal head of Vespasian forces until his father Vespasian arrived in Rome next year.³³

When Vespasian arrived in Rome, Domitian's position changed from superior to superfluous. Although he participated in ceremonial events, his position was shadowed by his emperor father and his popular older brother Titus.³⁴ He held the title *Caesar, Princeps Iuventutis*, and various priesthoods.³⁵ Yet, Titus was the heir apparent and became emperor in AD 79 when Vespasian died. Despite not being officially announced, Domitian was the heir presumptive. Unexpectedly, Titus died when he was 42 years old, and Domitian became the emperor.³⁶

Domitian's Chatti Campaign

The Chatti were one of the most formidable Roman enemies in Germania. They live in Kassel and Fritzlar, north of Taurus modern Hesse. In AD 50, the Chatti attacked Mainz and Pomponius Secundus quelled them. In AD 69 they attacked Mainz again, but they were not successful.³⁷ The Chatti had previously collaborated with the Cherusci against Rome and Germanicus attacked them in his campaigns. They were principal foreign opponents of Domitian in his first decade of reign. Tacitus describes them as:

For Germans they have a great deal of judgement and shrewdness. They elect their leaders and obey their orders; they can keep their ranks together and recognize an opportunity or postpone their attack. They plan their daytime routine and construct defences for the night; they reckon fortune to be fickle but they depend on courage; and, what is rarest of all, and is owed to their judgement and discipline, they put more trust in their general than in their army. All their strength lies in their infantry, which, as well as carrying arms, is burdened by tools and provisions as well. You may see other peoples going out to battle, the Chatti to wage war. They rarely engage in sudden forays or chance encounters.³⁸

This description categorizes the Chatti as an organized army instead of an ambushing tribe. Thus, Domitian was right to watch closely their activities of the Rhine.

The hostile sources such as Suetonius, Tacitus, and Cassius Dio evaluate Domitian's campaign against Chatti and his victory in Germania with derision. Suetonius suggested that Domitian's expedition in Germania was "uncalled for" and his main goal was to gain glory.³⁹ Cassius Dio claimed that Domitian waged wars against the tribes beyond the Rhine

---

33 Suet.Dom.1.1-4.

34 Pat Southern, *Domitian the Tragic Tyrant* (Oxon: Routledge, 1997), 24.

35 Brian Jones, *The Emperor Domitian* (London and New York: Routledge, 1992), 19.

36 Suet.Titus.11.1

37 Southern, p. 82.

38 Tac.Ger.30.

39 Suet.Dom.2.1.

that enjoy treaty rights.⁴⁰ Tacitus also said that Domitian's victory against the Chatti was a sham.⁴¹ Among these reviews Cassius Dio's and Tacitus' are particularly interesting. Cassius Dio even protects and excuses the Chatti tribe and found Domitian guilty. Tacitus contradicts with himself. He demonstrates the formidable nature of the Chatti by pointing out their disciplined army structure in his book *Germania* but also claims that victory against them is a sham in his other book *Agricola*.

The impartial assessment came from Frontinus, the soldier and bureaucrat, who served to the Roman Empire during Vespasian, Titus, Domitian and Trajan's reigns:

When the Emperor Caesar Domitianus Augustus Germanicus wished to crush the Germans, who were in arms, realizing that they would make greater preparations for war if they foresaw the arrival of so eminent a commander himself, he concealed the reason for his departure from Rome under the pretext of taking a census of the Gallic provinces. Under cover of this he plunged into sudden warfare, crushed the ferocity of these savage tribes, and thus acted for the good of the provinces.⁴²

Even after Domitian's assassination and *damnatio memoriae* by the Senate, under the new administration, Frontinus did not retract his praise on Domitian so we can consider his statements are closer the truth. This passage reflects important conclusions. Frontinus states that "the Germans who were in arms." Therefore, it was the Chatti, who prepared to attack the Roman Empire. Domitian acted to defend the frontiers instead of boasting his popularity as Suetonius suggested. This passage also refutes Cassius Dio's argument that Domitian violated peace that exist between the Chatti and the Roman Empire. Secondly, Domitian was aware of the power of the Chatti. He prepared the war very seriously, concealing his strategy before his counter-offensive against the Chatti.

Domitian conducted his operations in Germania in a vigorous manner. The frontier that Domitian dealt with was 120 miles long. He built military roads that penetrated into a wooded and broken territory. Thus, he secured immunity to the Roman troops and opened access to the fortresses of the Chatti. These fortresses were massive structures with ramparts of stone and timber. The operations, therefore, required the participation of several legions. Domitian created *Legio I Minervia* and located this legion to Bonn. Thus, *I Rapax* was freed to join operations against the Chatti. There were five legions in Upper Germany. He also withdrew four legions from Britain for the war in Germania.⁴³ These preparations suggest that Domitian took the war very seriously. Frontinus again praises Domitian for his conduct:

When the Germans, in accordance with their usual custom, kept emerging from woodland-pastures and unsuspected hiding places to attack our men, and finding a safe refuge in the depths of the forest, the Emperor Caesar Domitianus Augustus, by advancing the frontier of the empire along a stretch of one hundred and twenty miles, not only changed the nature of the war, but brought his enemies beneath his sway, by uncovering their hiding

40 Cass.Dio. LXVII 3.5.

41 Tac.Agr.39.

42 Fron.Strat.I.8.

43 Ronald Syme, "Flavian Wars and Frontiers", in *The Cambridge Ancient History XI*, ed. by S.A.Cook, F.E.Adcock, and M.P.Charlesworth (London: Cambridge University Press, 1936), 131–88 (162–63).

place.⁴⁴

This passage reveals that Domitian had studied the misfortunes and hardships that Varus and Germanicus had encountered in their expeditions beyond the Rhine. He not only marched on the eastern side on the Rhine, but also created new territories for Rome to secure the advancements of the Roman troops. Luttwak describes Domitian's campaign as an engineering campaign. It involved construction of forts, roads, and watchtowers. It was a slow-moving offensive, not aiming to capture prisoners but to enhance the ability of the Roman troops' mobility beyond the Rhine. Its systematic nature reveals careful planning and sound strategy.⁴⁵

In AD 83 Domitian celebrated his campaign against the Chatti with a triumph. He claimed a new title *Germanicus*. This title appeared on official documents and coins for the period of 9 June and 28 August AD 83 first time and remained part of his official name throughout his reign.⁴⁶ He renamed September, the month when he became the emperor, as *Germanicus*.⁴⁷ Syme also concludes that the campaign started and ended in AD 83. His celebration of triumph indicates Domitian had secured the victory in Germania.⁴⁸

The results of the Chatti war were consequential. The region between the Taunus and the Main, the forts were established at Wiesbaden, Hofheim, Haddernheim, Okarben, and Freidberg. These forts were connected by the newly built roads for the movements of the legions. In case of an attack from the Chatti, their approach would be checked. Thus, Domitian created a new frontier on the eastern side of the Rhine. This territory was not originally belonged to the Chatti, but the Mattiaci and the Usupi tribes. However, they were friendly towards the Roman Empire. The annexation meant the protection from the warlike Chatti.⁴⁹ These new limes enabled Rome to gain access to the Neuwied and fertile Wetterau.⁵⁰ Besides these economic considerations, the annexed area covers the communication routes. The Hessian Gap between Taunus and Vogelsberg enabled the Roman troops easiest approach to the Wesser and the Elbe. Wetterau limes cuts off North from South Germania. It was not coincidence that defeat of the Chatti and creation of limes were followed by an advance in the south in the last years of Domitian's reigns.⁵¹

Thus, the Chatti campaign could be considered as a first step for Domitian to gain larger Roman presence in Germania region. Domitian managed to neutralize the Chatti with its campaign in AD 83. With the newly annexed territories Domitian gained a foothold beyond the Rhine, checking the movements of the Chatti. Instead of hasty campaigns like Varus and Germanicus followed, Domitian wanted to follow a slow pacing advancement.

---

44 Fron.Strat.III.10.

45 Edward Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire From the First Century CE to the Third* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1976), 103.

46 Jones, 129.

47 Suet.Dom.13.3.

48 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 164.

49 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 164–65.

50 Luttwak, 103.

51 Syme, 'Flavian Wars and Frontiers', 165.

The administrative measures followed the military organization of the frontier. The conquered territories in Germania during Augustus had not been incorporated into the Roman Empire until Domitian's reign. Germania Superior and Germania Inferior (Upper and Lower Germania) were provincialized by Domitian. This was a reorganization of the territories acquired before and after Domitian's accession. The names of Upper Germania and Lower Germania appear in military documents between AD 90 and 98.⁵² The creation of new territories dated back to between AD 84 and 90. The victory coins of AD 84 and early AD 85 are most likely related to the creation of new provinces. The date of the creation of provinces are most likely just after the celebration of the triumph against the Chatti because the revolt of Antonius Saturninus, the governor of Upper Germania occurred in AD 89.⁵³

The Revolt of Saturninus

In AD 89 the governor of Upper Germania Antonius Saturninus revolted. Two legions, *Legio XIV Gemina* and *Legion XX*, participated in the revolt. Saturninus collaborated with the Chatti. According to conspiracy, along with Saturninus' attack, the Chatti would cross the Rhine and attack the Roman troops.⁵⁴ Upper Germania is an appropriate place to attack Rome and seize the capital. Vitellius had become emperor by mobilizing legions in Germania.⁵⁵

Not only the authority of Domitian was under threat, but also the empire's security was in danger. The Danube army was occupied by the empire's war against the Dacian. The Parthians were supporting False Nero rebellion in Anatolia. The revolt of Saturninus brought the possibility of the civil war and incursion of the Chatti into the Roman territories. Yet, Domitian responded this crisis with a swift resolution. When he heard the news of the revolt, he left Rome with his Praetorian Guards. He ordered Trajan to march from Spain to Germania with *Legio VII Gemina*, the governor of Upper Germania Lappius Maximus to mobilize his legion, and procurator of Raetia to bring his cohorts. If the governors of Britannia and Upper Germania had joined the conspiracy, Domitian would have fallen back to the Danube to prepare a prolonged civil war.⁵⁶ The main determinant factor in the suppression of the revolts was that the position of Lappius Maximus. He remained loyal to Domitian suppressed the revolt by defeating Saturninus despite facing outnumbered by him. Thus, he saved Domitian and the empire.⁵⁷ On the day of the battle the Chatti appeared but thaw in the river prevented them from crossing.⁵⁸ When Trajan and Domitian arrived, the revolt had been crushed thanks to Lappius Maximus.

52 Reinhard Wolters, "Emergence of the Provinces", in *The Oxford Handbook of The Archaeology of Roman Germany*, ed. by Simon James and Stefan Kirmnicsek (Oxford University Press, 2020).

53 Southern, 90–91.

54 Jones, 30.

55 Southern, 101.

56 John Karl Evans, "Senatorial History and The Principate of Domitian" (McMaster University, 1974), 94–95.

57 Syme, 'Flavian Wars and Frontiers', 173–74.

58 Suet.Dom.6.2.

Cassius Dio claims that Lappius Maximus burnt the letters that implicate co-conspirators.⁵⁹ Syme argues that there was no indication to show that Lappius Maximus was a traitor to Domitian.⁶⁰ After suppressing the revolt Lappius Maximus was tasked to punish the Chatti, who supported the revolt of Saturninus. The Chatti destroyed the watchtowers between the Lahn and the Taunus, and damaged the forts located between Okarben, Hedderheim, and Hofheim. Lappius Maximus expelled the Chatti and a treaty was arranged with them. Domitian had celebrated a double triumph over the Chatti and the Dacians in AD 89-90.⁶¹

The measures taken after the Chatti war in AD 85 seemed to work for Domitian. The buffer zone arranged by Domitian beyond the Rhine led the Chatti deal with the Roman forts before crossing the Rhine. When the revolt had been suppressed, the road networks built by Domitian enabled Lappius Maximus to punish the Chatti. Furthermore, the rearrangement of provinces as Upper Germania and Lower Germania led these governors to check each other's power. When the governor of Upper Germania revolted, the governor of Lower Germania suppressed it. The role of *Legio I Minervia* created by Domitian himself was critical in defeating Saturninus. *Legio I Minervia*, *Legion VI Victrix*, *Legio XII Primigenia*, *Legio X Gemina* and auxiliary troops, and the Rhine fleet were awarded with the title *Pia Fidelis Domitiana*. Maximus was awarded with consulship.⁶² Domitian also took some precautions. Domitian abolished double camps for legions and also limited the sum of money that the legions could keep at their headquarters. *Legio XIV Gemina* remained in Mainz but its treasonous partner *Legio XXI Rapax* were moved to Pannonia.⁶³

Syme and Jones argue that the revolt did not have senatorial connections and it was a spontaneous event.⁶⁴ On the other hand, Evans reports that Saturninus revolt was the instrument of a greater conspiracy. News of the revolt reached Rome before it took place. Domitian mobilized his Praetorian Guards within eleven days. Even though Cassius Dio reports that, Lappius Maximus burnt the letters that contained the list of conspirators, Domitian unleashed his wrath. The governor of Britain, Sallustius Lucullus was executed.⁶⁵ The executions of the senators in Rome such as C. Vettulenus Civica Cerialis were most probably related with Saturninus revolt.⁶⁶

Even Jones acknowledges the lack of reasons for the revolt. The wage of the soldiers had been increased five years ago and their privileges were recognized. Domitian was popular among the troops. Pressure, therefore, must have emanated from above rather than from below.⁶⁷ The dissatisfied elements in Rome must have sought Saturninus and the hostile tribes in Germania to overthrow Domitian. It was not only a treason against the

---

59 Cass.Dio.LXVII.11.1.2.

60 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 174.

61 Evans, 96.

62 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 174.

63 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 174.

64 Ronald Syme, "Antonius Saturninus", *The Journal of Roman Studies*, 68 (1978), 12–21, 20; Jones, 147.

65 Evans, 93.

66 Southern, 104.

67 Jones, 144.

emperor but also it was a treason against the empire. They risked the invasion of the Chatti due to their enmity towards Domitian. These factors must have led Domitian to consider rooting German problem permanently.

Domitian's Marcomanni and Quadi Wars

The chronology of the war against the Suebi, consisted of the Marcomanni and the Quadi, is interesting. When the Marcomanni and the Quadi refused to help Domitian in his war against the Dacia, Domitian declared war against those tribes. However, at the initial stage the war did not go well. To respond this threat, Domitian made a peace with Decebalus, the king of the Dacians, having been defeated by the Roman legions. Domitian placed a diadem on the head of Diegis, the brother of Decebalus, which signified that Dacia had been reduced to the status of the client kingdom of the Roman Empire.⁶⁸ This narration suggests that Domitian wanted a war against the Suebi by using their refusal to help him in his campaign in Dacia. After defeating Decebalus, Domitian subdued Dacia, but did not annex it. Fuscus, who was defeated and killed by the Dacians were revenged and the Dacians took the Roman yoke.⁶⁹ Domitian shifted his focus to deal with the Marcomanni and the Quadi, which he considers much more threat for Rome.

There was a justification of Domitian's decision. It was not just a response to the affront against the emperor of Rome. No Flavian emperor was willing to take a risk of war if this war could be avoided. Domitian's attack aimed to forestall the aggression of the Marcomanni and the Quadi and to prevent the greater danger. The Iazyges allied themselves with their German neighbors. Thus, a coalition of the Suebi and the Sarmatian Iazyges were formed against Rome.⁷⁰

The Suebian Marcomanni and Quadi had fickle loyalty. They had remained defiant against the conquest of Drusus and Tiberius. Yet, they wanted to avoid the Romans by migrating to different region. Sometimes they acted as suppliants for the Roman Army. However, their increased capability must have been seen as a threat by Tiberius, so he attacked the Marcomanni.⁷¹ During his emperorship, Tiberius also employed diplomatic measures to pacify the Marcomanni, by supporting rivals against the tribe's charismatic and powerful king Maroboduus. Finally, he had become a refugee in Rome.⁷² As an enthusiastic reviewer of Tiberius' life and his letters,⁷³ Domitian must have learned the level of threat and measures that should be taken against the Marcomanni from Tiberius.

The Sarmatians were considered as much more threat than the Suebi. In the year of the four emperors, when the Flavian generals marched against Vitellius, The Sarmatian Iazyges offered their service to the Flavian generals, but the Flavian generals refused their help,

---

68 Cass.Dio.LXVII.7.

69 Martial.Epig. VI.LXXVI.

70 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 176.

71 Vell.Pat.II.108-109.

72 Vell.Pat.II.129.

73 Suet.Dom.20.1.

fearing that they might change sides during the war.⁷⁴ Vespasian vigorously strengthened the defenses on the Danube. The camp of *Legio XV Apollinaris*, stationed at Carnuntum, was reorganized and an auxiliary fort at Aquincum (where Danube could be passed) was set up directly opposite to the region occupied by Iazyges. A chain of forts at Hurlec, Leskovec, Donji Milanovac Nikopol, Adony, and Orehovo were established by Vespasian. Domitian continued Vespasian's policy. In addition to land forts, Domitian set up naval bases at Zemun, Noviodunum, Arcar, and Sexaginta Prista. The Roman fleet were placed on the Danube.⁷⁵ This evidence demonstrates that instead of a hasty war against the Suebi and the Sarmatians, Domitian's campaign on the Upper Danube was a calculated war. After pacifying Lower Danube by subduing the Dacians, Domitian must have thought that it was time to deal with troublesome tribes in Germania and Pannonia.

The military side of the conflict is almost unknown. The Iazyges crossed the river and annihilated a legion.⁷⁶ The modern historians have a consensus that this legion was the rebellious *Legio XXI Rapax*.⁷⁷ Domitian could not have been too upset of the destruction of this seditious and treasonous legion. After the defeat, however, he personally visited the front. Until his return in January AD 93, he spent eight months in a campaign.⁷⁸ He recovered the damage and assumed a salutation even though a servile senate was ready to award a triumph.⁷⁹

Domitian's refusal of celebrating triumph deserves an inquiry. Suetonius states that after his victory over the Sarmatians, Domitian was merely content to offer laurels to the Temple of Jupiter.⁸⁰ Although Martial states that the act of placing laurels are equal of the celebration of triumphs,⁸¹ it still was not a formal triumph. Domitian's merciful treatment is demonstrated as a possible explanation of this attitude by Statius.⁸² Yet, the reasons must be more complex than that. The disturbance in Rome among opposition circles or Domitian's dissatisfaction of the result and his desire to renew the war could be the plausible reasons.⁸³ Instead of domestic reasons, Domitian must have thought to bid his time and strengthened his position on the Danube after neutralizing an immediate threat.

Besides military preparations, Domitian implemented a series of diplomatic measures. The Lygians in Moesia asked assistance for their war against the Suebi. Domitian sent a hundred strong knights. Masyus, the king of the Semnones tribe, and Ganna, a virgin seeress who held enormous respect among German tribes, were invited to Rome and honored.⁸⁴

---

74 Tac. Ann.3.5.

75 Jones, 136–37.

76 Suet. Dom.6.1.; Eutropius.VII.23.

77 Evans, 74.; Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 177; Jones, 138.

78 Martial. Epig.VII.VII.

79 Syme, "Flavian Wars and Frontiers", 177.

80 Suet. Dom.6.1.

81 Martial. Epig.VIII.XV.

82 Statius. Silvae. III.3.

83 Jones, p. 153.

84 Cass. Dio. LXVII.12.5.3.

The Lygians were large tribe, that participated in Maroboduus' Marcomanni led coalition.⁸⁵ They preserved their power and lived in several areas in Silesia.⁸⁶ The Semnones, on the other hand, were the noblest and oldest Germanic tribes. They lived in several cantons and claimed supremacy over the Suebi.⁸⁷ These diplomatic moves aimed to isolate the Marcomanni and the Quadi in Germania while proving a base for the Roman troops in Central Europe. While choosing his allies, Domitian considered the nobility and strength among German tribes.

A Planned Offensive in Germania

In addition to the extensive diplomatic contacts with the powerful tribes in Germania and Pannonia, there are indications that Domitian had been preparing a massive offensive that would have been the biggest expansion of the Roman Empire since Augustus era. Domitian had been planning a pincer movement, which would grasp the region between southern Germania and northern Pannonia. Domitian slowly annexed the southern Germania territories. The annexation covered the territories previously annexed after the Chatti campaign. The Roman advance followed south of Neckar, on Mainz-Heidelberg-Stuttgart-Ulm, providing a shorter route for the Roman troops between the Rhine and the Danube. Domitian proceeded the plain of the Rhine in the middle of Neckar and from the Danube northwards and north-eastwards. In the last years of his reign, Domitian pushed the eastern forts of Raetia to the ultimate line of the frontier. East Raetian forts were stretched as far as embracing the forts Oberdorf, Munningen, Gnootzheim, and Weissenburg. The establishment of forts along the Neckar from Wimpfen to Cannstatt and Könige were complementary for the moving of Raetia frontier. Furthermore, a series of forts were set up on the Alb-Limes and the Neckar. By the end of Domitian's rule, the Roman Army had a chain of forts in southern Germany.⁸⁸

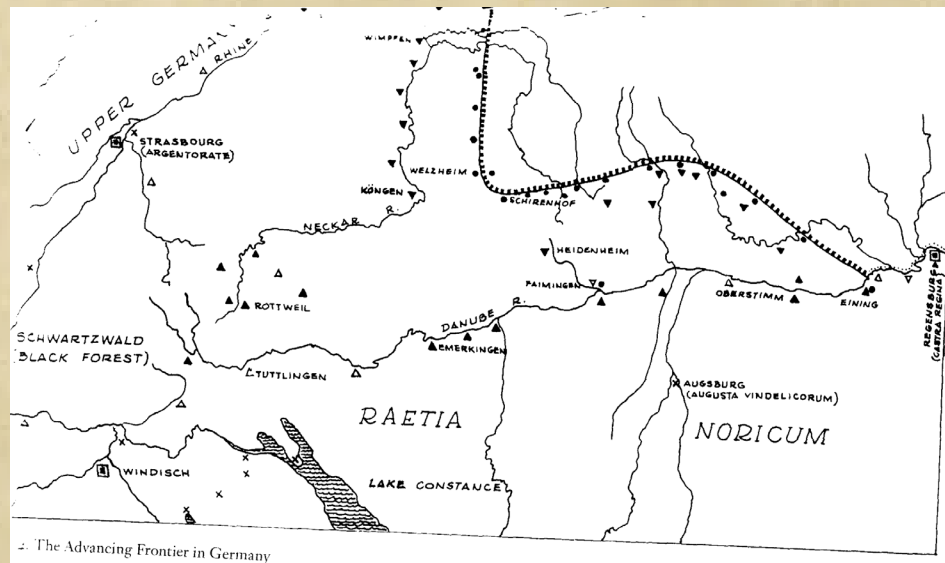
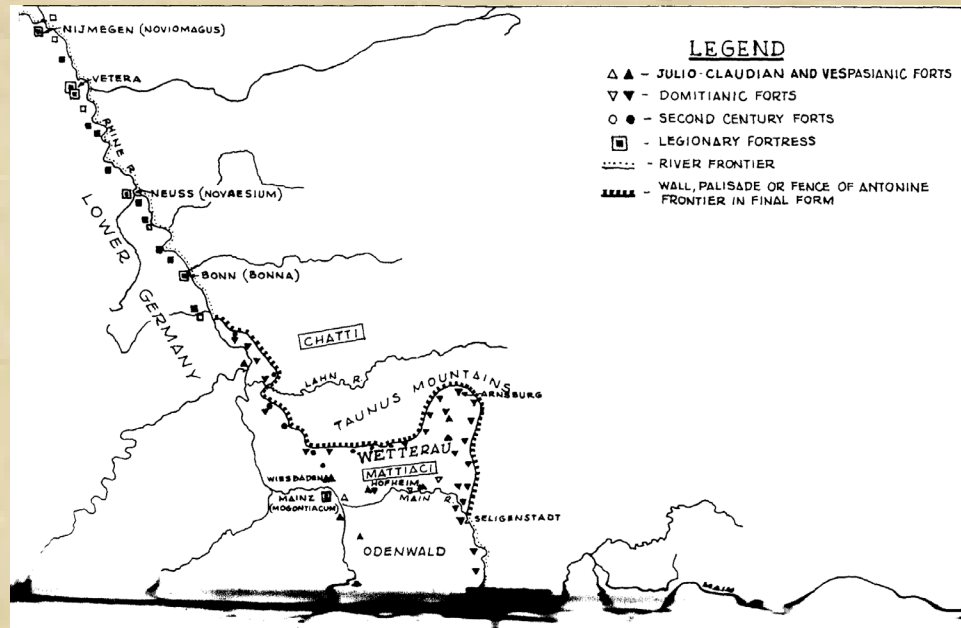
85 Strabo.VII.3.

86 Tac.Ger.43.

87 Tac.Ger.39.

88 Syme, "Flavian Wars and Frontiers, 165–67.

Figure 1: Expansion of Roman Frontier in Germania

Source: Luttwak, 1976, p. 108

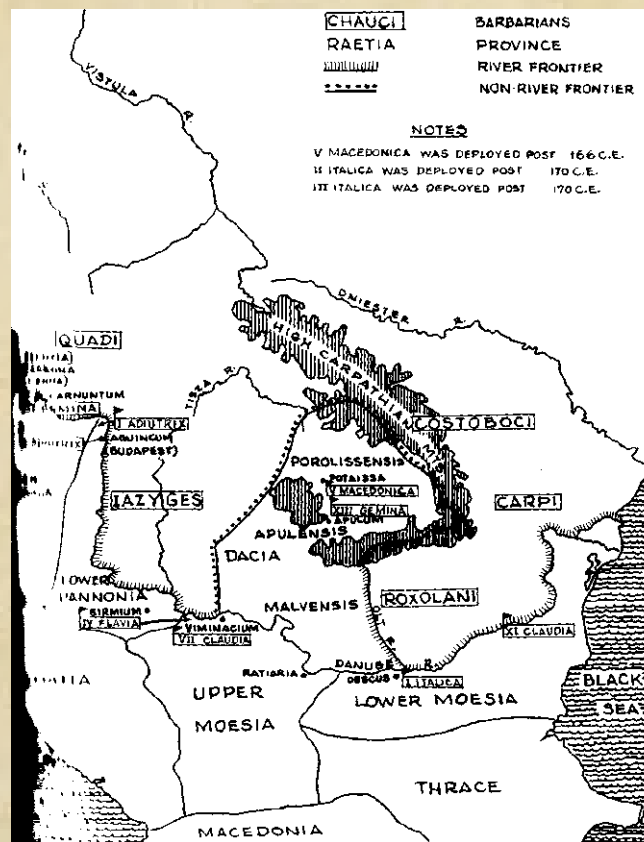
Another indication was the concentration of forces in Pannonia and the distribution of the posts in the region. The legions in Upper Moesia and Pannonia increased since AD 90s. There were five legions in Pannonia.⁸⁹ Five legions were already formed in Upper Moesia.⁹⁰ In Lower

89 Jones, 155.

90 Ronald Syme, "Rhine and Danube Legions under Domitian, *The Journal of Roman Studies*, 18 (1928), 41–55, 47.

Moesia there were two legions, which could be mobilized immediately. Besides the legions, numerous auxiliaries existed in Upper Moesia. The temporary transfer of the legions from Pannonia to Upper Moesia was a common practice during Domitian's rule. This indicates a close cooperation between two provinces. Until recently, this military concentration was thought to be a part of Trajan's Dacian war. However, it is revealed that most of these forces were already present in the region before Domitian's death.⁹¹ It will be safe to assume that the legions located in Moesia would also support an offensive. Future emperors such as Trajan and Hadrian were moved to Pannonia for administrative and military posts just before Domitian's death. Pompeius Longinus, who was a consul in AD 90 was appointed as the governor of Upper Moesia⁹² This suggests Domitian chose his talented generals and military officials for his planned offensive.

Figure 2: Placement of Roman Legions on Danube

Source: Luttwak, 1976, p. 113.

These military developments in Pannonia should be evaluated in context of the Roman annexations and frontier policies in the southern Germania. Rome dominated the southern Germania. This would have enabled the Roman empire to approach the Marcomanni from the west. In the north, the Suebic tribes and the Lygians were convinced against the Marcomanni and the Quadi. Decebalus was neutralized and made an ally against the

91 Jones, 153.

92 Jones, 154.

Sarmatians. This was a perfect encirclement. It would have been a pincer movement to conquer the Marcomanni and the Quadi while also neutralizing the Sarmatian Iazyges. The legions located in Upper Germania and Lower Germania would have been used if Domitian had had lived enough to realize his plans.

The Campaigns after the death of Domitian

Domitian was assassinated on 18 September 96 by Stephanus, the steward of Domitian's condemned cousin Domitilla, Parthenius, the chamberlain of Domitian, Maximus, a freedman of Parthenius, Clodians, a court official, Satur, another official, and a gladiator.⁹³ Uncharismatic and low-profiled Nerva was his successor. The army in Pannonia campaigned against the Suebi and sent laurels to Rome in autumn 97.⁹⁴ The concentration of the army and senators moved from foreign affairs to domestic affairs mainly who would succeed senile Nerva. Rome witnessed the revolt of Praetorian Guard led by Casperius Aelianus at the anniversary of Domitian's death. Nerva was taken hostage and forced to punish Domitian's murderers.⁹⁵ Nerva adopted Trajan, a Domitian loyalist general as his successor.⁹⁶ That was a mild coup that effectively ended Nerva's rule *de facto*. Fortunately, Nerva died soon so his rule also ended *de jure* without an internal conflict.

Although Trajan was an effective general, who took part in Domitian's many campaigns, he lacked strategic vision of the assassinated emperor. Instead of focusing on troublesome Germanic tribes, he turned to the already defeated Dacians for a cheap victory to increase his popularity. The official reason was to repair Roman honor damaged by Domitian's previous peace treaty. After series of difficult wars, he managed to defeat the Dacians by AD 106 and brought Decebalus' head to Rome. The territory of Dacia was annexed to the Roman Empire. Then he started a campaign against the Parthians.⁹⁷ Cassius Dio's report of repairing Roman honor as a cause of the Dacian war testifies the absence of the strategy from this campaign. Without strengthening defense of the newly acquired territories Trajan rushed to the Parthian campaign. Weak defenses and the lack of Roman troops led to the Marcomanni invasion in the subsequent century.⁹⁸ Hadrian, the successor of Trajan, considered abandoning Dacia completely, but he only destroyed the bridge to cross the Danube that Trajan had built.⁹⁹ Had he lived, Domitian would not have bothered to deal with Decebalus but he would have diverted the empire's resources to conquer the large part of Germania.

93 Suet.Dom.17.

94 Andrew Berriman, Malcolm Todd, and Malcom Todd, "A Very Roman Coup: The Hidden War of Imperial Succession, AD 96-98", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 50.2 (2001), 312–331, 316.

95 Pliny. Pan.6.1.

96 Cass.Dio.LXVIII.3.4.

97 Cass.Dio.LXVIII.6.-14.

98 C. R. Whittaker, *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire* (London and New York: Routledge, 2004), 34–35.

99 Everett L. Wheeler, "Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan, and the Strategy on the Danube, Part II", *The Journal of Military History*, January.75 (2011), 191–219, 215.

Domitian's long-term strategic thinking proved correct in the next century. While the Roman Empire was at war with the Parthians in AD 166, the Marcomanni attacked the Roman Empire.¹⁰⁰ The situation was so dreadful for the Romans that the emperor Marcus Aurelius summoned priests from every religion in the Roman Empire to perform the rites for the well-being of the empire. Even the invasion of Italy was expected.¹⁰¹ The Quadi also asked for peace, distancing themselves from the Marcomanni.¹⁰² Yet, the Marcomanni were successful in many battles against the Roman Empire.¹⁰³ The Quadi proved to be deceitful and joined forces with the Iazyges against the Romans.¹⁰⁴ He managed to repel the Marcomanni while they were trying to cross the Danube by employing German mercenaries.¹⁰⁵ He had to make agreement with the Iazyges because of the revolt of Avidius Cassius.¹⁰⁶ Although the Romans gained the upper hand against the Marcomanni and the Quadi, his successor Commodus, chose to make an agreement with the Marcomanni.¹⁰⁷ Thus, the Marcomanni and the Quadi problem stood still for the Roman Empire.

Conclusion

Although his accomplishments in Germania have been undervalued by senatorial historians, Domitian was very successful in his Germania policy. He correctly identified that the Chatti had been preparing an attack against the Roman Empire and then he subdued them in AD 85. He took the name of Germanicus rightfully and used it in official documents. He renamed September, the month when he ascended the throne, as Germanicus. This shows his emphasis on the region.

Although he was preoccupied with the Dacian incursions, he saw the bigger picture by allowing Decebalus to remain as the king of the Dacians after humbling him. Instead, he mobilized the empire's resources for his war against the Marcomanni, the Quadi, and the Sarmatians. The initial engagement was unsuccessful for the Romans, but when Domitian went to the region personally, the defeat was reversed. Domitian, then, employed diplomatic and military measures to encircle those tribes, knowing that a success in Germania required a careful planning and massive resources. Therefore, only after the extensive diplomatic and military moves the Roman offensive would have been possible. Yet, this massive offensive never occurred because he was assassinated in AD 96.

Domitian's successors lacked his strategic vision. Nerva was a weak ruler, whose legitimacy was challenged by the troops, who loved Domitian. Trajan, Domitian's loyal general, preferred an easy victory against the Dacians, which carried little strategic value. Domitian's long-term strategic vision was confirmed in the middle of the second century

---

100 Historia Augusta. Marcus Antoninus.XII.

101 Historia Augusta. Marcus Antoninus.XIII.; Cass.Dio.LXXII.3.2.

102 Cass.Dio.LXXII.11.

103 Cass.Dio. LXXII.12.3

104 Cass.Dio.LXXII.13

105 Historia Augusta. Marcus Antoninus.XXI.

106 Cass.Dio.LXXII.17.

107 Cass.Dio.LXXIII.2.1.

when the Romans had to deal with the Marcomanni, the Quadi, and the Sarmatians coalition. Marcus Aurelius and Commodus failed to resolve this issue for the Romans. If Domitian had had lived enough, he was ready to resolve this issue. The landscape of Central Europe could have been different if the Romans had conquered the territory as Domitian had planned.

BIBLIOGRAPHY

Berriman, Andrew, Malcolm Todd, and Malcom-Todd. (2001). "A Very Roman Coup: The Hidden War of Imperial Succession, AD 96-98", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 50.2, 312–31.

Cassius Dio (1955). *Roman History, Volume VIII, Books LXI-LXX* (Earnest Cray, transl.). William Heinemann Ltd. and G. P. Putnam's Sons: London and Massachusetts.

Cassius Dio (1957) *Roman History, Volume IX, Books LXXI-LXXX* (Earnest Cray, transl.). William Heinemann Ltd. and G. P. Putnam's Sons: London and Massachusetts.

Evans, John Karl. (1974). 'Senatorial History and The Principate of Domitian' (McMaster University).

Jones, Brian. (1992). *The Emperor Domitian* (London and New York: Routledge).

Historia Augusta. (1991), David Magie, transl. Harvard University Press: Massachusetts.

Levick, Barbara. (1990). *Claudius* (London: B. T. Batsford Ltd).

Levick, Barbara. (1999). *Tiberius The Politician* (New York: Routledge).

Luttwak, Edward. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire From the First Century CE to the Third* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Martial. (1947). *Martial: Epigrams I, Books I-VII* (Walter C. A. Kerr, transl.). William Heinemann and G. P. Putnam's Sons: London and Massachusetts.

Martial. (1947). *Martial: Epigrams II, Books VIII-VII* (Walter C. A. Kerr, transl.). William Heinemann and G. P. Putnam's Sons: London and Massachusetts.

Seager, Robert. (2005). *Tiberius* (Malden: Blackwell Publishing).

Shotter, David. (2004) *Tiberius Caesar* (London and New York: Routledge).

Southern, Pat. (1997). *Domitian the Tragic Tyrant* (Oxon: Routledge).

Suetonius. (1959). *The Lives of the Caesars Volume I* (John C. Rolfe, transl.). William Heinemann Ltd. and Harvard University Press: London and Massachusetts.

Suetonius. (1959). *The Lives of the Caesars. Volume II* (John C. Rolfe, transl.). William Heinemann Ltd. and Harvard University Press: London and Massachusetts.

Statius. (1928). *Silvae*. (J. H. Mosley, transl.) William Heinemann Ltd. and Harvard University Press: London and Massachusetts.

Strabo. (1954). *The Geography of Strabo*. (Horace Leonard Jones, transl.) William Heinemann Ltd. and Harvard University Press: London and Massachusetts.

- Syme, Ronald. (1978). “Antonius Saturninus”, *The Journal of Roman Studies*, 68, 12–21.
- Syme, Ronald. (1936). “Flavian Wars and Frontiers”, in *The Cambridge Ancient History XI*, ed. by S.A.Cook, F.E.Adcock, and M.P.Charlesworth (London: Cambridge University Press), 131–88.
- Syme, Ronald. (1928). “Rhine and Danube Legions under Domitian”, *The Journal of Roman Studies*, 18 , 41–55.
- Tacitus. (1999). *Agricola and Germania* (A.R.Birley, transl.). Oxford University Press: Oxford.
- Tacitus. (2004). *The Annals*. (A. J. Woodman, transl.). Hackett Pub Co Inc.: Indianapolis.
- Velleius Paterculus. (1961), *Compendium of Roman History*, (Frederick W. Shipley, transl.) William Heinemann Ltd., London, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Wells, Peter S. (2003). *The Battle That Stopped Rome* (New York and London: W. W. Norton & Company).
- Wheeler, Everett L. (2011). ‘Rome’s Dacian Wars: Domitian, Trajan, and the Strategy on the Danube, Part II’, *The Journal of Military History*, January.75, 191–219.
- Whittaker, C. R. (2004). *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire* (London and New York: Routledge).
- Winterling, Aloys, *Caligula: A Biography*. (2011). (Berkeley Los Angeles London: University of California Press).
- Wolters, Reinhard. (2020). “Emergence of the Provinces”, in *The Oxford Handbook of The Archaeology of Roman Germany*, ed. by Simon James and Stefan Krmnicek (Oxford University Press).

Öğr. Gör. Dr.

Ayten AKCAN

Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
ayten.akcan7@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0974-5263>

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.

Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 22/11/2021 07/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1027116>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları

The Basic Elements of the Army in the Steppe Turkish Tribes

Öz

Türk kavimlerinin ortaya çıktığı bozkırlar olarak adlandırılan alan Orta Asya, Kuzey Asya ve Doğu Avrupa olarak bilinen coğrafi sahadan oluşmaktadır. Bu bölge içerisinde yaşamış olan bu topluluklar varlıklarını zamanla hissettirmişler ve bu bölgede kendilerine ait bir kültür oluşturmuşlardır. Bu coğrafyada yaşayan bu Türk toplulukları var oldukları bölgenin sınırlarını koruyan ve devamlı silah başında bulunan bir orduya sahiplerdi. Dolayısıyla bu kavimlerinin ordu anlayışlarında sadece savaş zamanı bir araya gelen sürekliliği olmayan bir ordu anlayışı yoktu. Eli silah tutan herkesin asker, her askerin her an savaşa hazır olduğu bir ordu söz konusu idi. Zaten bu ordu teşkilatlanmasının en temel özelliklerden biri de ücretsiz ve daimi oluşlarıydı. Özellikle Hunlardan itibaren daha kurumsal bir yapıya bürünen ve büyük bir oranının da süvarilerden oluştuğu bir görünüme de ulaşmışlardır.

Çin'den Avrupa'ya uzanan bozkır coğrafyası, yetersiz ekonomik kaynaklar aynı zamanda sert iklim şartları ile kavimler arası mücadelenin milattan önceki dönemlere kadar uzanmasına sebep olmuştur. Şüphesiz bu durumda ordu teşkilatının önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu askeri yapı gün geçtikçe tecrübe kazanarak yeni sistem ve teknikler uygulayarak farklı birçok taktik ve stratejiyi de oluşturmuştur. Zamanla toplum ordu ile bütünleşmiş ve askerlik hem genel hem de bireysel bir özellik halini almıştır. Bu çalışma da ordu-toplum ikileminin böylesine iç içe geçtiği bir zeminde Bozkır Türk kavimleri konusunda gün ışığına çıkan bilgi ve bulgulardan yola çıkarak bu toplumların ordu anlayışını oluştururken neleri temel unsur olarak aldıklarını ortaya koyabilmek adına hazırlanmıştır. Bu çalışma ile daha sonraki süreçte karşımıza gelecek olan askeri yapılanmanın çerçevesinin daha rahat belirlenebileceği ve kalıcı birtakım unsurların ilk oluşumlarının daha kolay ortaya konulabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Türk, bozkır kavimleri, süvari, teşkilat.

* Bu makale, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında 2021 Şubat ayında tamamladığım "Bozkır Kavimlerinde Devlet Yönetimi (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)" isimli doktora tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

ATIF: AKCAN Ayten, "Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (711-726)

CITE: AKCAN Ayten, "The Basic Elements of the Army in the Steppe Turkish Tribes", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (711-726)

Abstract

The area called the steppes where the Turkish tribes emerged consists of the geographical area known as Central Asia, North Asia and Eastern Europe. These communities that lived in this region made their presence felt over time and created a culture of their own in this region. These Turkish communities living in this geography had an army that protected the borders of the region in which they existed and was constantly at arms. Therefore, the understanding of the army of these tribes did not have a non-continuous army that came together only in wartime. It was an army in which everyone who could hold a gun was a soldier, and every soldier was ready for war at any moment. One of the most basic features of this army organization was that it was free and permanent. Especially since the Huns, they have attained a more institutionalized appearance and a large proportion of them consisted of cavalry.

The steppe geography stretching from China to Europe, insufficient economic resources, as well as harsh climatic conditions and the struggle between the tribes have led to the period before Christ. Undoubtedly, this situation paved the way for the military organization to gain importance. This military structure gained experience day by day and created many different tactics and strategies by applying new systems and techniques. Over time, society became integrated with the army and military service became both a general and an individual feature. This study has been prepared in order to reveal what these societies take as a basic element while forming their understanding of the army, based on the information and findings about the Steppe Turkish tribes, on a ground where the army-society dichotomy is so intertwined. With this study, it is thought that the framework of the military structure that will come up in the next period can be determined more easily and the first formations of some permanent elements can be revealed more easily.

Keywords: Army, Turks, steppe tribes, cavalry, organization.

Giriş

Türklerin savaşı bir kavim olarak bozkır coğrafyasında var oldukları elde edilen arkeolojik bulgulardan ve yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hatta kendilerini “güçlüler” olarak tanımlıyorlardı. Bu tanımlamaya uygun çok zorlu ve çetin tabiat şartlarında hayatta kalma yetisini göstermişler aynı zamanda sadece bununla kalmamış zamanla dış tehlikelere karşı korunabilmek ve daha güçlü bir devlet yapısı oluşturabilmek için sağlam bir askeri düzen de tesis etmişlerdir¹. Bu coğrafya, bozkır kavimlerinin “ordu” anlayışını ve “ordu teşkilat yapısını” meydana getirmiş ve zamanla şekillendirmiştir. Bozkır; kurakçıl otsu bitkilerle seyrek bodur ağaçlardan oluşan, sıcak ve ılıman iklimlerde geniş alanlar kaplayan doğal bölge olarak tanımlanabilir. Çalışmanın konusu olan bozkır bölgesinden anlaşılması gereken yer “Eurasia” olarak bilinen “Avrasya” ve “Avrasya Bozkırları”dır². Coğrafi bir terim olarak Eurasia, Asya’nın orta ve kuzey kesimlerini

1 Hava Selçuk, *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014, s. 33-35.

2 Karl, Steuerwald, *Almanca Türkçe Sözlük*, ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul 1988, s. 205. Bozkır coğrafyası için Eurasia tabiri kullanılmıştır. Bu söz ile aslında Kuzey Eurasia kastedilmiştir. Coğrafi

kaplayan, Avrupa'nın doğu kesimi olarak gösterilen bölgedir. Esasen iki kıta arasında üçüncü bir kıta konumunda olan geniş bir bölgedir³. Bozkır Türk kavimleri de bu üçüncü kıta olarak adlandırılan Orta Asya, Kuzey Asya ve Doğu Avrupa bozkır sahası içerisinde kurulmuştur. İlk olarak bu bölgede "Proto Türkler" Anav⁴, Afanesyovo⁵, Kelteminar⁶, Andronovo⁷, Karasuk⁸, Tagar ve Taştık⁹ kültürleri dikkati çekmekte, sonrasında daha teşkilatlı bir yapı ile MÖ 8. - MÖ 2. yüzyıl arası İskit/Saka Devleti'ni görmekteyiz. Üçüncü olarak MÖ 318- MS 216 yılları arasında Büyük Hun Devleti'nin ve onu takiben 552- 744 yılları arası Gök Türk Devleti'nin bu coğrafyada varlığı bilinmektedir¹⁰. Bozkır coğrafyasında kurulmuş olan bu devletler, ordu kavramının oluşumunda ve

---

olarak Eurasia, Doğu Avrupa, Asya'nın orta ve kuzey bölgeleri ile sınırlı bir alandır. Kendine has tarihi ve kapalı bir kültür geliştirmiş olan bu alan, kenine özgü yaşayış tarzı ile dikkat çekmektedir. Bu bölgenin güneyinde Pamir, Kven-Lün, Hindukuş Dağları bulunmaktadır. Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 24-25.

- 3 Laszlo, Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 1-2.
- 4 Türkmenistan'da Aşkabat yakınındaki Anav (Anau) harabelerinde yapılan arkeolojik incelemeler ve kazılar sonucunda bu bölgenin en az MÖ 4500'lere ulaşan bir medeniyet ortaya çıkarılmıştır. Burası o devirlerdeki Ön Asya ve Güney Asya'da ve Uzak Doğu'da eserleri keşfolunan medeniyetler arasında bir vasıta ya da onların ilk başlangıç merkezi olmuştur. Anav kültürünün hem yakınında hem de uzağında bulunan kültürlerden daha eski olması onlara kaynak oluşturduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu durumda Orta Asya'nın en eski kültürü olarak kabul edilmektedir. Anav'da ortaya çıkarılmış olan buluntular burada yerleşik bir kültürün olduğunu ortaya koymuştur. Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 65-66.
- 5 Bozkır coğrafyasının özellikle doğu kesiminde yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bulgulardan anlaşılan bu bölgede ilk ortaya çıkan kültür Afanesyovo kültürüdür. MÖ 3000'lerde bu kültürün ortaya çıktığı görüşü ağır basmaktadır. Fakat özellikle bu kültür, Altay ve Sayan Dağları arasında kendine bir yer bulmuş ve gelişim göstermiştir. Afanesyovo kültürü MÖ 1700'lere kadar hakim bir kültür olarak varlığını hissettirmiştir. Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 67-68.
- 6 Kelteminar Kültürü, MÖ 5500-3500 dönemine tarihlendirilen, Karakum ve Kızıl çöller, Amu Derya ve Zeravshan nehirlerini kapsayan günümüz Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan topraklarında varlık sürdürmüş Neolitik arkeolojik kültürdür. Bu kültür adını aynı adı taşıyan bu bölgedeki bir yerleşim yerinden almıştır. Bkz. Jennifer Whitney Coolidge, *Neolitik Dönemde Güney Türkmenistan: Petrografik Bir Vaka Çalışması*. 2005 Oxbow Kitapları.
- 7 Andronovo Kültürünün MÖ 1700 yılların başında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu kültürün gelişme gösterdiği saha Tanrı Dağları'nın bilhassa doğu kesimi ve Balkaş Gölü'nden Yayık Nehri'ne kadar uzanan alandır. Andronovo kültürünün ortaya çıkışı ile Orta Asya bölgesinde göçer ve savaşçı bir topluluk oluşmuştur. Bu topluluk zaman içinde kendine ait yaşayış şekli ile farklı bir kültür meydana getirmişlerdir. Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 69-70.
- 8 MÖ 1200 ve MÖ 700 yılları arası Karasuk kültürü varlığını korumuştur. Andronovo kültürüne göre daha ileride olan Karasuk Kültürü Yenisey ve Angara Nehri çevresinde yayılmıştır. Bu kültürü kendinden önceki kültürlerden ayıran en temel özellik demirin kullanılmış olmasıdır. Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 70-71.
- 9 Tagar kültürü. Karasuk kültürünün bir devamıdır. Bu kültür ekseriya Krasnoyarsk çevresinde ortaya çıkan Tagar mezarlıklarından çıkan bulgularla simgelenmiştir. Bu kültür MÖ 700'lü yıllardan itibaren, Altaylarda ve Abakan civarında kendine yayılma alanı bulmuştur. Bkz. İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s. 72. Taştık kültürü MÖ 400- MÖ 300 yıllarına ait olup, Köğmen Dağları, Kem, Kemçik, Abakan ırmağı içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu kültürün ortaya çıkışını MÖ 300 yıllarına doğru doğudan gelen kağnılı Türk boyları sağlamıştır. Bu boylar Tagar Kültürü'nü Taştık Kültürü haline getirmiş ve kısa bir zaman içerisinde bu kültürü Türkçe konuşan bütün topluluklara yaymıştır. Bkz. Vasary Istvan, *Eski İç Asyanın Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 56-58.
- 10 Eda Durmuş, "Eski Türklerde Askeri Yapı", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 4, Yıl 2020, s. 1-2.

gelişiminde oldukça önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Türklerin teşkilatlanabilmeleri ve bozkır coğrafyasında güçlü devletler kurabilmeleri yaşadıkları kültür coğrafyasının tarihinin çok eski olmasına ve ordu oluşumundaki temel faktörlerin iyi bir şekilde tesis edilmesine bağlanabilir. Aynı zamanda sağlam Türk devletlerinin ortaya çıkması, boyların bir araya getirilerek bir devlet çatısı altında birleştirilmesi ile gerçekleştirilebilmiştir. Bozkır Türk devletlerinin oluşumunda etkili olan diğer önemli bir unsurda merkezi otoritenin güçlü olmasıdır. Merkezi otoriteyi sağlam tutabilmek de devleti iyi yönetmekten¹¹ ve güçlü bir ordu ya sahip olmaktan geçmekteydi.

İslamiyet'ten önce kurulan Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde ama özellikle bozkır Türk topluluklarında kadın da erkek de asker sayılmıştır. Daha doğrusu askerlik görevi, Türklerin günlük hayatlarının bir parçasıdır. Çünkü kadın-erkek, genç-yaşlı her kişi olası bir savaşa hazır bir savaşçı konumundadır. Dolayısıyla bozkır Türk kavimlerinde ilk önce gelişen anlayışlardan biri “*Ordu-Millet*” anlayışı olmuştur¹².

Bozkır Türk kavimlerinde, askerliğe ayrıca bir meslek gözüyle bakılmadığı için ve çoğunlukla savaşa hazır konumda olmalarından dolayı Türk ordusu ile diğer tüm yerleşik kavimlerin orduları arasında şu üç büyük fark dikkat çekmektedir¹³.

-Bozkır kavimlerinde Türk ordusu ücretli olmamıştır: Türklerde ordu, devletin tabii gücü sayılmış, başka milletlerde ücretli askerlik yapanlar varken Türklerde orduya katılım gönüllü gerçekleşmiştir.

-Bozkır kavimlerinde Türk orduları süreklidir: Türklerde herkes her an savaşabilecek durumdadır. Hatta Türklerin eğlenceleri, sporları, avlanmaları bile askeri egzersizler niteliğinde sayılmaktadır.

-Bozkır kavimlerinde Türk orduları genellikle süvarilerden kuruludur: Türklerde farklı amaçlara hizmet eden askeri birlikler içerisinde şüphesiz ilk sırayı süvari birlikleri almaktadır. Yani atlı kuvvetlerin yanında yardımcı iş gören yayalar sayı olarak daha azdır. Bu yüzden de Türk ordularının yetiştirilme tarzı, hazırlık eğitimleri ve muhabere teknikleri, yabancı ordularinkinden tamamen farklı idi.

Başkomutan ve Komutanlar

Bozkır Türk devletlerinin yapısı, orduya egemen olan hükümlerle şekillenmiştir. Mete (Oğuz Kağan) Han'a atfedilen onlu sistem, ordunun yapısına etki eden temeli oluşturmaktadır. Ulusal birlik ve bütünlüğün sağlanmasında onlu sistem etkili olmuştur.

11 Devletin yönetilmesinden birinci sorumlu kişi hükümdar idi. Kağan dışında, “Tan Hu”, “Han”, “Yabgu” gibi unvanlar alan hükümdar, ülkeden ve halktanın yöneticisi idi. Kağanın başlıca vazifeleri; milletine bakmak, gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutarak düzen içinde yaşatmak, dış tehditlere karşı tedbir almak ve yeni yerler ele geçirmektir. Eski Türk inancına göre taht, Kağan'a Tanrının bir ihsanıdır. Bu bakımdan Türk Kağanına Tanrı tarafından “Kut” verildiğine inanılır. Kut; devlet, saadet, ruh, baht ve ikbal anlamlarına gelmekte olup, Tanrının kutladığı Kağanına tüm dünyayı vaat ettiğine inanılır. Ancak; “Kut” Kağan'a ve ailesine ömür boyu başışlanmamıştır. Kağan'ın başarısız seferleri, ekonomik yoksunluk ve adaletsizlik gibi kötü idare biçimleri sergilemesi durumunda görevden alınması mümkündür. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Eski Türk İdaresi”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 58, Yıl 1999, s. 58-59.

12 Zihni Mery, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2009, s. 20.

13 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 25. Baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004, s. 270-271.

Onlu sistemle birlikte, ordudaki bütün boylar onbaşılardan tümen başlarına kadar kumanda zinciriyle birbirine bağlanmakta ve bu durum kader birlikteliği, kaynaşmayı da beraberinde getirmektedir. Onlu sistem Türk siyasi teşekküllerinin tam bir disiplin içinde çalışmasını sağlayan başlıca etmendir denilebilir¹⁴.

Aşağıdaki şekilde Mete Han zamanında temeli atılmış olan Hunlardan Göktürlere, onlardan da Selçuklu ve Osmanlıya kadar uzanan, hatta Cumhuriyet dönemi anayasalarına kadar geçen “Asker-Millet”, “Ordu-Devlet” anlayışı gösterilmiştir¹⁵:

Hun Devlet Teşkilatı¹⁶

Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi teşkilat içinde direktifler devlet başkanı ve baş komutan olan kağan tarafından verilmektedir. Teşkilat, millet kökenli olup askerdir. Askerlerin başı olan baş komutan aynı zamanda ulusun da başkanıdır. Devlet başkanlığının ve baş komutanlığın tek bir kişiye verilmesi Türk tarihi boyunca sıklıkla görülen bir durumdur. Devlet başkanının altındaki kurultay da, Türk devlet yapısının demokratik yönünü temsil etmektedir.

Genel olarak bozkır Türk kavimlerinde ordu; aile, boy ve budunlara göre ayrılmış olup; bir boyun 1000, budunun ise 10000 askerle sefere icabet etmesi beklenmiştir. Kağan, ordunun başkomutanıdır; dolayısıyla savaşa girme, sefere çıkma, askeri sevk etme gibi kararlar ulu kağana aittir¹⁷.

Göktürk Devleti'nde “subaşılık” olarak geçen ordu komutanlığı, kağanın küçük kardeşi olan “şad”lara verilmiştir. Ülke hükümdarı, hem büyük seferlere hem de akınlara katılabilmekte; yanlarına “böri” yani “kurt” adı verilen kendi özel korumalarını da alabilmektedirler¹⁸.

14 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 75.

15 Sait Yılmaz, “Türk Savaş Sanatı ve Stratejisi”, *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi*, Sayı 62, Yıl 2009, s. 2-4.

16 S. Yılmaz, “a.g.m.”, s. 3.

17 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 76-77.

18 Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s. 172-173.

Bozkır Türk kavimlerinin hayatında at oldukça büyük bir öneme sahipti. At kilometrelerce büyük bir alanda en uzak yerleri yakın eden bir ulaşım aracı ve özellikle geniş otlaklarda yayılan sürülerin kontrol altında tutulması bakımından vazgeçilmez bir silah arkadaşı idi. Göçebe bir kültüre sahip olan bozkır Türk kavimlerinin yaylaktan kışlağa, kışlaktan yaylağa olan göçlerinde ve düşmanlara karşı verilen mücadelede gücünü ve önemini her zaman göstermiş bir sadık dost gibiydi. Aynı zamanda at, sadece hızı değil manevra yeteneği ile bozkır Türk devletlerinin kuruluşunda önemli bir yer tutmuştur. İşte bu yüzden Türk ordusunun yaya askeri çok az olup ordunun temelini süvariler teşkil etmektedir¹⁹.

Ordu²⁰ genel olarak “sol (doğu), sağ (batı) ve orta” şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Orta kısım, kağan tarafından yönetilmektedir. Ordunun doğu kısmını solun “*Bilge Hanı*” unvanı olan veliaht; ordunun batı kısmını sağın “*Bilge Hanı*” unvanlı veliaht yönetmiştir. Ordunun ayrıca ikinci derecede orta, sol ve sağ hanları, komutanları, valileri ve subayları da vardır. Büyük askeri unvanlar ve statüler ise soylu ailelerin elinde olmuştur²¹.

Bozkır Türk topluluklarında, yönetimde görev alan rütbe ve unvanların sahibi her an savaşa hazır olan komutanlar olmuştur. Merkez orduları, barış döneminde yetkili bir komutanın sorumluluğu altında (Göktürklerde Tonyukuk, sonra Kül Tegin) bulunmuşlardır. Türklerde askeri birliklerin en büyüğü on bin kişilik olan güçlerdir. Göktürkler ve Uygurlarda “*Tümen*” denilen bu birliklerin onlara, yüzlere, binlere ayrılmış hali de mevcuttur ve her bir tümenin başında bir komutan vardır. Türklerdeki askeri yapı etkisinde kalan bazı yabancı ordularda da görülen bu onlu sistem, ilk kez Asya Hun İmparatoru Mete döneminde uygulamaya konulmuştur. Sağ ve sol başbuğlarının eğitimi ve yönetimi altında olan ordunun, bu onlu sistemde onbaşılardan tümen başlarına doğru belli bir hiyerarşik düzen içerisinde bulunması eski Türk askeri yapılanmasında belli bir düzen ve nizamı da oluşturmuştur. Bu gelişme aynı zamanda kabile anlayışından sıyrılmayı ve tüm birimleriyle sağlam bir devlet yapısına ulaşmayı da sağlamıştır²². Dolayısıyla Türk devletini sürekli ve sağlam kılan temel askeri teşkilatlanmadan kaynaklandığını ortaya çıkarmıştır. Gerek Asya Hunları, gerekse Göktürkler bu şekilde kurulmuşlar, disiplinli olmaları sayesinde o dönemin en güçlü ordularını oluşturmuşlardır²³. Buradan hareketle bozkır Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde yönetimle beraber askeri yapı da oldukça önemlidir.

Türk askeri teşkilatında kağan, aynı zamanda başkomutan olarak geçmektedir. Türk kağanları, başkomutan unvanıyla tüm askeri süreçlerin planlanmasında, yürütülmesinde ve sonuca

-
- 19 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 281-282. Daima geri çekilmek suretiyle geniş Türk coğrafyasında düşman şaşkına çevrilmiş, çete savaşıyla yıpratılmış, en yorgun anında, üssünden yüzlerce kilometre ötede birden taarruza geçilip yok edilmiştir. Türk atlıları, Karadeniz’le Pasifik arasında at koşturmuştur. Tarihte Türk adı ile ilk defa kurulmuş olan, Göktürk Devletinin ordusu, 230.000 kişidir. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkler*, Bab-ı Âli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011, s. 223-224.
- 20 Türkçeki “ordu” kelimesi Çince’de “ordos” olarak geçmektedir. Türk kağanları, karargahlarına “ordu” adını vermiş olduklarından dolayı bu bölge “ordos” olarak anılmıştır. Emine Gürsoy-Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 24-27.
- 21 Orhan Bayrak, *Türk İmparatorluk Tarihi*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002, s. 58.
- 22 Genel Kurmay Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.24.
- 23 O. Bayrak, a.g.e., s.59.

erdirmeye aşamalarında en yetkili kişidir²⁴. Düşmana karşı savaşa çıkmak ya da çıkmamak kağanın vereceği karara bağlıdır²⁵. Kağan, baş komutan ve ordu komutanı olarak seferlere katılmaktadır²⁶.

Türk devlet yöneticilerinin farklı bir Türk devletiyle anlaşması durumunda, düşmana karşı muhabereye girdiği dönemler olmuştur. Böyle zamanlarda istişare edilerek hükümdarlardan biri ordusunun yönetimini ve sevkini öteki hükümdarın emrine bırakmıştır²⁷. Ayrıca Türk kağanları, yalnızca emir veren devletin merkezinde olan hükümdarlar olmamıştır. Onlar, her türlü askeri faaliyetin idare ve yönetiminde bulunmuşlardır²⁸. Dolayısıyla her an savaşa çıkacakmış gibi kağanın atı - ordusu hazır durumdadır ve Kağan, saraydan devleti idare eden kişi olmadığından sefer hazırlıklarına da bizzat kendisi iştirak etmiştir. Bu da, kağanın emrinde birçok kişi olmasına rağmen askeri faaliyetlerin organizasyonunu kendisinin yapması ve tüm askeri müdahalelere kendisinin katılması şüphesiz askerlerin de moral ve motivasyonunu arttırmıştır²⁹.

Savaşçı Unsur

Tarihte, birçok uygarlık yaptıkları faaliyetlerle kazandırdıkları işlerle anılmaktadır. Mısırların inşa ettikleri piramitlerle, Sümerlerin yazıyı icatlarıyla, Fenikelilerin ve Venediklilerin denizcilik faaliyetleriyle, Romalıların sahip oldukları topraklarda uyguladığı siyasetle anılmaları bu milletlerin en belirgin özellikleri olmuştur. Türklerle de ilgili olarak akıllara gelen ilk konu, Türklerin devlet teşkilatlanması ordu yapıları ve savunma konusundaki ustalıklarıdır³⁰. Literatürdeki her bilgi ve değerlendirme, Türklerin askeri özelliklerine yenilerini eklemekte eskilerini destekler niteliktedir.

Bozkır Türk devletlerinde yaşanan coğrafyanın sert koşulları, Orta Asya'daki diğer boy ve milletler arasındaki mücadeleler Türklerin zor bir hayat yaşamasına sebep olmuş ve bu doğrultuda mücadele verdikleri için "savaşçı bir millet" olarak anılmışlardır. Bozkırdaki Türkler zamanla genişlettikleri ülke sınırlarının korunması ve düşmana karşı daha rahat savunma yapabilmenin yolunu güçlü bir askeri terbiye ve akıllıca uygulanan askeri eğitim ile mümkün kılmışlardır. Bozkırda çocuklar çok küçük yaşlardan itibaren askeri eğitim almaya başlıyor ve yaşları ergenlik dönemine yaklaştığında da avlara giderek eğitimlerine bu şekilde devam ediyorlardı. Hatta Kimaklar gibi bazı Türk topluluklarında yetişkinliğe ilk adım atan çocuklar bu vakte kadar evlerinde bakılıyor, büyütülüyor, eğitiliyor sonrasında eline ok vey ay verilerek evin dışındaki hayatın içine bırakılıp kendi işini kendi yapar konuma gelmeleri bekleniyordu. İşte bu durum

-
- 24 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri II*, 4. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 99.
- 25 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 38.
- 26 Bulgar hükümdarının yaklaşık elli bin süvariyle Konstantiniyye topraklarına ve bunun yanında Rum, Endülüs, Galiçya ve Frank (İsfenc) arazilerine kadar akınlar yaptığı bilinmektedir. İbn Rusteh de Hazar hükümdarı İşâ'nın savaş zamanında orduya komutanlık yaptığını belirtmiştir. Bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 143-144.
- 27 Nitekim Mesudî, 943-944 yılında Türkler ile Bizans İmparatorluğu arasında vuku bulan savaş öncesinde, Peçenek ve Macar hükümdarlarının, aralarında bir durum değerlendirmesi yaptıklarını, neticede Macar hükümdarının, kumandayı Peçenek hükümdarına verdiğini nakleder. Bkz. Mesudî, a.g.e., s. 166-167.
- 28 S. Koca, a.g.e., s. 100.
- 29 Hişâm b. Abdülmelik'in İslam'a davet etmek amacıyla Oğuzların ülkesine gönderdiği elçi heyeti, hükümdarın yanına vardığında hükümdarın, atın eyerini yapmakla meşgul olduğu görülmüş olup, buradan da ordunun ve askerinin yanında yer aldığı kayıtlara geçmiştir. Bkz. R. Şeşen, a.g.e., s. 148.
- 30 Metin Aydoğan, *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. İkinci Cilt, Umay Yayıncılık, İzmir, 2004, s. 556-557.

Türkleri daha da korkusuz olmaya iten ve kendilerini daha iyi savunabilmek adına özellikle silah yapımına önem veren topluluklar haline getirmiştir. Demircilik sanatı, silah yapımına ve askeri teşkilata verilen önemle oldukça gelişmiş ve süreç ilerledikçe bir sanat anlayışı haline gelmiştir. Dolayısıyla Türklerin savaşçılık özellikleri ve bu yapıya verilen önem “*Ordu-Ulus*” anlayışını da beraberinde getirmiştir³¹. Bu tanımlama da önemli bir savaşçılık unsurudur.

Savaşçılık unsurlarından önemli olan bir diğeri, Türk ordusunun büyük bir çoğunluğunun süvari yani atlı birliklerinden oluşmasıdır. Yaya askerin çok az sayıda olduğu Türk ordusu, tüm akın ve yağmalara karşı atlı birliklerle mücadele etmişlerdir³². Türkler, muhabere meydanlarına çok fazla at getirerek hem yiyecek ihtiyaçlarını karşılamış hem de düşmana kalabalık bir ordunun onlara doğru gittiği izlenimi vererek düşmanları arasında korku yaratmaya çalışmışlardır. Ayrıca bir başka savaş unsuru olarak, Türklerin İranlılar veya Romalıları gibi siper kazmamaları söylenebilir. Genellikle atlarını çadırlarının yanına birbirine yakın biçimde bağlayıp muhabere başlayana dek korunmuşlardır. Savaş meydanındaki atların üzerinde özel bir zırh örtülü olduğu için, Türk askerlerine bu örtü kalkan görevi görmüştür³³.

Bozkır Türklerinde önemli bir başka savaş unsuru askerliğin sadece özel bir meslek olarak görülmemesi; adeta bir yaşam biçimi şeklinde kabul görmesidir. Bu sebeple de Türklerde “*ücretli asker*” anlayışı çok fazla gelişmemiştir. Fakat Ortaçağ’da, Roma, Bizans, Abbasi halifeliği gibi devletler, “*ücretli asker*” olarak Türklerden faydalanmış, Türkler de bu devletlerde kimi zaman ücretli asker olarak görev yapmışlardır³⁴.

Türk ordusunun zor koşullarda malzeme ve gıda ikmallerini kolaylıkla yapmaları da önemli bir başka savaş unsuru olarak sayılabilir. Özellikle göç ve savaş dönemlerinde yiyecek gereksinimlerini et konservesi ile karşılayan Türkler, bu şekilde gıda saklamanın da faydasını da görmüşlerdir³⁵.

Birçok medeniyette olduğu gibi Türklerde de dönemin en etkili silahları ok ve yay olmuş; kendi savaş taktikleri için en uygun biçimde kullanmışlardır. Türkler, hızla koşan at üzerinde yayı üstün bir beceriyle kullanmış uzak mesafeden çatışmalara girmişlerdir. Kendileri için zırh ve miğfer giyen, atları da yine aynı şekilde zırh (yarık) içinde olan Türkler, at sayesinde oldukça hızlı hareket yeteneğine sahip olduklarından dolayı uzaktan savaş yapmayı tercih etmişlerdir³⁶.

31 Hava Şelçuk, *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014, s. 44-45.

32 S. Koca, a.g.e., s. 102.

33 Hatice Erdemir-Palaz, “Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik”, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 943.

34 Hazar hakanlığında ücretli askerlerden faydalandığı İbn Rusteh’de geçmektedir. Hazarların yaklaşık 12.000 kişiden oluşan maaşlı askerleri vardır. Bu sayı hiç eksilmemiştir. Savaş zamanında ise bunlara ilaveten asker toplanmıştır. Hazarların daha çok ticaretle ilgileniyor olmalarının bu durumu ortaya çıkarmış olması pek muhtemeldir. Zira Türk orduları daimi idi ve hükümdar daima ordusuyla sefere çıkar, yağma ve akın faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Mihail İllarionoviç Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (Çev. D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 114-118.

35 Konsere et, Çin’de ve Avrupa’da ortaya çıkmadan en az beşyüz yıl önce Türkler tarafından bilinmektedir. Hunların, hatta çok sonraki yıllarda Macar’ların bile çiğ et yedikleri kaynaklarda geçmektedir. Bkz. H. Erdemir, a.g.e., s. 940-945.

36 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 284-285.

Muhabere meydanlarında atlı askerlerin atların rengine göre belli kanatlarda görev aldığı bilinmektedir. Bozkır Türklerinde savaş esnasında en çok çekinilen ve kaygı duyulan durum, yağmur sebebiyle yaylarının ıslanıp işe yaramaz hale gelmesidir. Asya Hunlarından itibaren Türklerin gece seferlerinde “*dolunay zamanı*” nı, başka bir deyişle açık havayı tercih etmeleri bu sebeple olmuştur ve elverişli hava durumundan kaynaklı bu durum da önemli bir savaş unsuru olarak sayılabilir³⁷.

Bozkır Türk devletleri için savaşta önemli olan bir diğer unsur da “*turan taktiği*” dir. Turan taktiği sayesinde, okçu süvarilerden oluşan Türk askeri birlikleri atların hızlı manevralarıyla beraber daha ağır hareket eden düşman ordusuna karşı üstünlük sağlamışlardır. Kendi yöntemlerini uygulamak amacıyla askeri birliklerini her zaman hücum etme esasına göre eğitip düzenleyen Türklerin, muhaberelerdeki en belirgin nitelikleri düşman cephesine karşı yapmış oldukları etkili hücumlardır. Böylelikle çok sayıda hücumda bulunmak yerine birkaç saatte sonuca gitme yöntemini başarıyla kullanmışlardır³⁸.

Gerek Türklerin yaşamış olduğu coğrafyanın koşulları gerekse hayat biçimlerinin hareketli uygun olması, Türk milletinin hareketli ve savaşçı bir millet olmasında artı sağlamıştır. Bozkır Türk toplumlarında mevzi savunması, toprak savunması gibi pasif ve hareketsiz uygulamalar yoktur. Türk birlikleri, başlangıçta hareketsiz olan düşman ordusunu öncü güçlerle yıpratmayı deneyerek düşmanın azmini kırmıştır. Dolayısıyla hızlı hareket edemeyen düşman orduları, Türklerin hızlı manevraları karşısında yenilgiye uğramışlardır³⁹. Dolayısıyla hedeflenen barışın sağlanması olsa da Türkler için bir anlamda savaşmak “*hayatta kalmak*” demektir. Bu sebeple de savaşılacak bir amaç her zaman bulunmaktadır.

Teşkilat

İnsanoğlu dünya üzerinde var olduğundan beri tarih boyunca Türklerin özellikle bozkır coğrafyasında önemli bir role sahip olduğu yerli ve yabancı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Adriyatik’ten Çin Denizi’ne, kuzeyden güneye çok geniş coğrafyalarda devlet kuran Türkler, kurdukları bu devletlerle iktisadi, askeri ve siyasal anlamda birçok milleti de etkilemişlerdir. Dolayısıyla böylesine geniş coğrafyalarda büyük devletler kurmanın ve bu devletlerin varlığının sürdürülmesinin iki önemli nedeni vardır. Bunlardan ilki teşkilatlı bir devlet yapısı, ikincisi de disiplinli bir ordudur⁴⁰. Fritz Neumark’ın dediği gibi; “*Dünya tarihinden Türkleri çıkardığımız zaman ortada tarih kalmaz*”. Neumark’ın bu sözleri; oldukça yerinde söylenmiş ve Türklerin uygarlık tarihine katkılarını da anlatan bir ifade olmuştur. Türklerin geleneksel ordu yapılanmaları ve teşkilatları ilk önce Roma uygarlığını ve ardılarını etkilemiş; hatta 18. yüzyılın modern ordularında bile etkisini göstermiştir⁴¹. Bu sebeple Türk ordu teşkilatının temeli ile ilgili günümüze gelene dek halen araştırma ve tartışmalar da devam etmiştir.

37 M. Aydoğan, a.g.e., s. 450-452.

38 H. Erdemir, a.g.e., s. 939-940.

39 S. Koca, a.g.e., s. 103-104.

40 Ali Güler, *Türklük Bilgisi*, Türkay Yayınları, Ankara 2007, s. 9-10.

41 Fritz Neumark, “Türklerde Harp Sonrası Maliye Meseleleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Beynelmüllel Maliye Ens. La Haye Kongresi’ne Sunulan Tebliğ*, (Çev. O. Dikmen, F. Ergin), Sayı 8, Cilt 4, Yıl 1947, s. 73-75.

Bozkır Türklerinin teşkilatlı bir devlet kurmuş olmalarının temelinde iyi bir askeri yapılanmaya sahip olmaları da etkilidir. Türk milletinin hem gücünü hem de temelini teşkil eden ordunun, Türklerin askeri bir millet olması özelliği kazanmasında oldukça önemlidir. Tüm bu koşullar, Türk milletini her zaman disiplinli, çevik, savaşa hazır ve manevra yeteneği kuvvetli duruma getirmiştir⁴².

İlk düzenli ordunun Asya Hunları döneminde MÖ 209 tarihinde Mete Han tarafından kurulduğu bilinmekle beraber bu tarihin aynı zamanda “Kara Kuvvetleri” nin de kuruluşu olduğu kayıtlarda geçmektedir. Temelinde disiplin olan Türk ordusu, onlu sisteme dayanan bir teşkilatlanmaya sahiptir. En büyük tümenin onbin askerden oluştuğu bu sistemde, tümen birlikleri onlara, yüzlere ve binlere ayrılmış şekildedir. Bu birliklerin sayılarına göre başlarına komutanlar atanmış; komutanlar da “onbaşı”, “yüzbaşı”, “binbaşı”, “tümenbaşı” gibi unvanlara alarak bir emir-komuta sistemi meydana getirilmiştir. Teşkilatlanması onlu sisteme göre olan askeri birlikler merkezden atanan komutanlarla tek bir elden yönetilmiştir⁴³.

Türk devletlerinde ulusal birliğin sağlanmasında boy ve bodunların sıkı işbirliğine dayanan onlu sistemin etkili olduğu söylenebilir. Savaş ve barış dönemlerinde boyların ortak bir amaç çevresinde toplanmaları bu onlu teşkilatlanma sayesinde sağlanmıştır⁴⁴. Devlet yönetiminde askeri kökenli kişilere görev verilmesiyle de hem ordunun disiplini sağlanmış hem de ordudaki ciddiyet diğer idari makamlara da yansımıştır. Dolayısıyla bu yönüyle düşünüldüğünde “onlu sistem”, yalnızca askeri olmayıp sosyal ve yönetsel bakımdan da devlet teşkilatlanmasında son derece önemlidir⁴⁵.

Bozkır Türklerinde askeri teşkilatlanmanın genel yapısı incelendiğinde kullanılan unvan ve terimler de dikkat çekmektedir. Asya Hunları dönemine ait Çin kaynaklarına bakıldığında, orduyu yöneten 24 kumandanın varlığından bahsedilmiştir. Bu komutanların emir altında farklı rütbeleri olan askerler bulunmaktadır. Göktürk Kitabeleri’nde ordu sözcüğü “sü” kelimesiyle ifade edilmiştir. Anıtlarda en sık karşılaşılan kelimelerden biri “sü” olmuştur. Bozkır Türk devletlerinin ordu tarihiyle ilgili kayıtlar MÖ üçüncü yüzyıla ait olup, ordunun onlu sisteme göre teşkilatlandığına yöneliktir. Yine bu kayıtlara göre ordunun başında günümüzdeki “genelkurmay başkanı” olarak anılan “Sü-Başılar” bulunmaktadır⁴⁶.

Eski Türkçe’de “asker”, “ordu” manalarına gelen “sübaşı”; aynı zamanda “ordu komutanı, ordunun başı” anlamlarını da taşımaktadır⁴⁷. Kitabelerde “sü” kelimesi dışında asker

42 Saadettin Gömeç, “Türk Ordusunun Genel Mahiyeti”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 141, Yıl 1988, s. 1-2.

43 Hüseyin Nihal Atsız, “Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu”, *Orkun Dergisi*, Sayı 18, Yıl 1963, s. 12-16.

44 S. Gömeç, “a.g.m.”, s. 5.

45 Abdülkadir Donuk, *İdarî-Askarî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 92.

46 S. Gömeç, “a.g.m.”, s. 2.

47 Tonyukuk kitabesinde ve Şine-usu yazıtında (Şine Usu Yazıtı, Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlar içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olandır. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzey batı Moğolistan’da, Şine Usu gölü civarında bulunmuştur. Yazıt’a adını veren Şine Usu, 300 m boyunda tuzlu ve tadı acı bir göldür. Bkz. G. J. Ramstedt, “Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXX/3, 1913, s. 40. Sübaşı, “ordu komutanı” manasında geçmektedir. Seyhun dolaylarında Oğuz yabgu devletinde ordu kumandanı aynı unvan taşımıştır. Bkz. Volker Rybatzki, *Die Toñukuk-Inschrift*,

anlamına gelen “çerig” sözcüğü de kullanılmıştır. Buradan hareketle Türk milletinin ordudaki her birimin ve görevin ayrılmış olması askeri teşkilatlanmanın Dünya genelinde oldukça büyük olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü askeri terim yönünden de Türkçe oldukça zengindir⁴⁸.

Sübaşıdan sonra ise ordudaki en büyük rütbe “Çabışlık” şeklinde geçen “çavuşluk” olmuştur. Çabış, Göktürk Devleti’nden Oğuzlar yoluyla Selçuklu, hatta Osmanlılara ve diğer Türk devletlerine geçerek yüzyıllar boyunca “askeri (kumandan)”, “idari muhafız”, “haberci” ve “diplomatik elçi” gibi manalarda kullanılmıştır. “Çavuş” ifadesi, Orhun Yazıtları’nda iki yerde geçmektedir. Aynı unvan eski Uygur metinlerinde de tesbit edilmiştir⁴⁹.

Bozkır Türk devletlerindeki askeri teşkilatlanmadaki en çok sayıya sahip birlik “tümen” adı verilen kuvvetlerdir. Onbin askerden oluşan bu birlikler “tümen başı” unvanlı kumandanların emrinde olmuşlardır. Tümenin altında “Beşbin erbaşı” adı verilen beşbin askerlik ordu; onun altında da bin kişiyi komuta eden “Binga Başı” yer almıştır. Bu sayılanların haricinde beş yüz kişilik ordular da bulunmaktadır ve bu askeri birliklerin başındaki komutana da “Beşyüz başı” denmiştir. Yüzbaşılar ve erbaşlar da bu beşyüz kişilik birliklerden sonra anılmaktadır⁵⁰.

Askeri teşkilatın önemli birliklerinden bir diğeri de akıncılar ve alplerdir. Akıncılar, “geceleyin düşmanı basan asker” olarak Divan-u Lugati’t Türk’te geçmektedir. Alp ise, “kahraman, yiğit, cesur” anlamlarını taşıyan bir kelimedir ve tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Çok eski bir sözcük olduğu için Orhun Yazıtları’nda da geçmekte; ancak burada askeri bir terim olarak değil “cesur, yiğit” anlamındadır⁵¹.

İslamiyet’in kabulünden önce Türkler arasında ve askeri birliklerde yaygın olarak kullanılan “alp” İslamiyet’in kabul edilmesinden sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Yine askeri teşkilat yapısıyla ilgili olarak ele alınması gereken başka bir kavram ise Türklerin “Han toyu” olarak isimlendirdiği ordugahtır. Ordugahlarda, “sakçı” adında nöbetçilerin olduğu, nöbetçiler tarafından askeri birliklerin çok iyi biçimde korunduğu bilinmektedir⁵². Bozkır Türk topluluklarında askeri teşkilatlarda hiyerarşik emir-komuta zincirinin yanı sıra düşmanın baskın hareketlerine karşı düşman ordusunun neler yaptığını öğrenmek ve gereken önlemleri alabilmek amacıyla “gözetleme kuleleri” de olmuştur. Gözetleme kuleleri ve buralarda görev yapan nöbetçilere “kargu” denmiş; onlar da askeri yapının birer parçası sayılmıştır. Bir anlamda “ordunun ileri karakolları” sayılan gözetleme kuleleri (kuzetler) çoğunlukla çevreyi iyi gören, coğrafyaya hâkim tepelerden seçilmiştir⁵³.

Studia Uralo-Altaica, Szeged 1997, s. 64-65.

48 Milan Adamoviç, “Otça Borça”, (Çev. E. Aydın), *Türk Dili*, Cilt 633, 2004, s. 261-264.

49 A. Donuk, a.g.e., s. 93.

50 S. Koca, a.g.e., s. 22-23.

51 Uygularda da kağanların unvanları arasında yer alan alp kavramına, eski Türk örf ve an’anelerinde ve o an’aneleri yaşatan kahramanlı hikayelerinde de rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, İranlılar tarafından “Afrasyap” olarak bilinen menkıbevî kahramana Türklerin “Tonga Alp Er” adını verdikleri belirtilmiştir. Bkz. A. Güler, a.g.e., s. 21-23.

52 Sakçılar düşman casuslarının sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı “im” yani parola kullanmaktaydılar. Parolayı bilmeyen kimse, derhal öldürülmektedir. Bkz. Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002, s. 824-829.

53 Kaşgarlı Mahmud’un ifadesine göre gözetleme kuleleri minare biçiminde yapılmıştır. Düşmanın durumu, geceleri kulelerde yakılan ateşler ve bu ateşlerden çıkan dumanlar aracılığıyla haberdar edilmiştir. Böylelikle

Savaş Araç ve Gereçleri

Bozkır Türk kavimlerinde gerek devlet faaliyetlerinin gerekse askeri hayatın vazgeçilmezi silahlar ve savaş araç-gereçleri olmuştur. Çünkü muhabere etmek için silah yapmak ve onu kullanmak gerekmektedir. Türkler, bunu çok iyi bildikleri için yeni savaş aletleri geliştirerek kendi silahlarını yapmışlardır. Bu silahların yapımında da demirciliğin ön plana çıktığı bilinmektedir⁵⁴.

Demircilik sanatında iyi oldukları Çin kaynaklarında belirtilmiş olan Türkler, bu sanatlarıyla dünyanın en iyi silahlarını üretmişler; ürettikleri silahlara da yine Türkçe adlar vermişlerdir. Türklerin isimlendirdikleri silahlardan bazıları; “*Bıçaq (bıçak), bögda (hançer), böyda, (kama), çıda (süngü), mızrak, söngi (süngü), zırh, mancınık*” şeklinde sıralanmaktadır. İskitlerin “*akinakes*” adını verdikleri kılıçlar kullandıkları yine kaynaklarda kayıtlıdır⁵⁵.

Yaşadıkları döneme göre bozkır Türklerinde en çağdaş silahlar kullanılmıştır. Demircilikte usta olmalarının yanı sıra Türklerin en çok kullandıkları silahlar ise ok ve yay olmuştur. Ok ve yayı birçok medeniyet genellikle av aleti olarak kullanırken, Türkler bu ikiliyi geliştirerek savaşlarda etkili bir biçimde kullanmışlardır.

Çalışmanın ilk bölümünde bahsedildiği gibi Türk ordusu çoğunlukla atlı süvarilerden oluşmuş; nadir zamanlarda yaya yani piyade askerleri devreye girmiştir. İşte bu sebeple de ok ve yay Türklerde çok önemli olmuştur. Çünkü savaş esnasında at üzerinde kolay taşınabilen silahlara ihtiyaç duyulmaktadır⁵⁶. Ok ve yayın dışında demirden yapılan silahlar da ayrıca önemli olmuş, hatta eski Türkler silaha “*tolum*”, silah kuşanmaya ise “*tolun manmak, tolunlanmak*” demişlerdir. Yine bozkır Türk toplulukları savaş dönemleri yaptıkları hazırlıklardan biri olarak silah ve yiyeceklerini yanlarında taşımış olmaları da önemli bir ayrıntıdır⁵⁷. Madenciliğin gelişmesiyle beraber ordular en sağlam ve dayanıklı askeri teçhizatla donatılmışlardır. Aynı zamanda “*börüler*” ismi ile Çin kaynaklarında geçen yıkıcı kuvvete sahip süvarilerin olması da ayrı bir üstünlük kabul edilmiştir⁵⁸.

Eski Türk kurganlarında bulunmuş olan silahlar da; “*kılıç, meç (kısa kılıç) mızrak, kargı (süngü), kısa mızrak (kaçut), bıçak, hançer, gürz(topuz) kamçı (berge) kement*” gibi araç gereçlerdir. Bu savaş aletlerinden ok, yay ve kılıç, Türk savaşçıların ve askerlerinin en fazla kullandığı silahlar olmuştur. Yay ve okun bir diğer önemi ise Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce ve İslam’ın kabulünden sonra egemenlik simgesi olmasıdır⁵⁹. Öyle ki, Oğuzlar’ın iki kolunun

binlerce kilometre uzaklıktaki düşmanın akın haberi kısa bir süre içinde devlet merkezine ulaşmış olmaktadır.

- 54 İlhami Durmuş, “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Yıl 2019, s. 52.
- 55 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 33-36.
- 56 T. Baykara, a.g.e., s. 172.
- 57 Oysa başka ordular silahlarını ve yiyeceklerini taşımak için yüzlerce araba kullanmışlardır. Et ihtiyaçlarını karşılamak için de ordunun arkasından binlerce sığır sevk etmişlerdir. Bu durum ise ordunun hareketini güçleştirmekte, yavaşlatmaktadır. Türkler ise yiyecek ihtiyaçlarını genellikle yanlarına aldıkları et konservelerinden “kurutulmuş et” ile karşılamışlardır. Çinliler ve Avrupalılar et konservesi yapmayı Türklerden öğrenmiş; eyerlere bağlı çantalarda taşınan bu kurutulmuş et konservesini tanımalarından ileri gelmiştir. Bkz. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 272.
- 58 A. Güler, a.g.e., s. 52.
- 59 S. Gömeç, 1988, “a.g.m.”, s. 9-10.

adı “Üçoklar” ve “Bozoklar” dır. Türkler, yay ve ok sembollerini paralarında ve çetirlerinde⁶⁰ kullanmışlardır. Göktürk Devleti döneminde ok “bağımlılık ve esaret”; yay ise “kendisine bağlanan ve üstünlük” manalarını taşımıştır. Kağanın idaresinde olan boylara ok göndermesi, boyların hükümdarın çağrısına icabet etmeleri, onun yardımına koşmaları anlamına gelmektedir. Hatta Moğolların bir hastayı iyileştirmek için gökyüzüne doğru ok attıklarını ifade eden kayıtlar bulunmaktadır.

Uzak savaş sisteminde kullanılan ok ve yay kadar yakın savaş sistemlerinde kullanılan silahlar da Türklerin askeri başarısında önemli olmuştur. Yakın savaş aletlerinden biri olan “zihgir”, ok atıldığı zaman yay tarafından parmağın kesilmemesi adına oluşturulmuş bir nevi tırnak görünümünde ve vazifesinde bir yüzüktür⁶¹. Yine yakın savaş aletlerinden önemli olan diğer iki silah kılıç kalkan ve zırhtır. Türk kılıçlarının kabzaya yakın kısmı düz; uca yakın kısmı ise hafif kavislidir. Kılıçlardaki bu eğrilik rastgele verilmemiş; savaşçı darbe amaçlı vurduğunda tüm gücün bu kısımda toplanması amacıyla verilmiştir. Bu sebeple de Türk kılıcının kesme kuvveti oldukça yüksektir⁶². Yakın savaşta önemli bir silah olan kılıçların kabzaları çoğunlukla ahşap olup bu kabzalarda kurt başı gibi oyma ve süsler yer almaktadır. Böylece kılıca sadece savaş değil, aynı zamanda bir sanat eseri özelliği de kazandırılmıştır. Kılıç “kın” ismi verilen bir tür kılıfta taşınmakta; kın da halkayla kemere takılmaktadır⁶³.

Yakın dövüşlerde en fazla kullanılan silah kılıç olsa da zaman zaman “kamalara” a da ihtiyaç duyulmuştur. Kamaların boyu genellikle 30-40 cm. aralığında olup Türkler tarafından yoğun olarak kullanıldıkları bilinmektedir. Hatta kama kullanan Türklerin tasvir edildiği fresk ve heykeller de mevcuttur⁶⁴. Türklerin kullanmış olduğu bir başka silah ise mızraktır. “Siingü” adı da verilen mızrak, yakın mesafe muhaberlerde kullanılmış olan önemli araçlardan biridir. Yapılan kazılarda da “kurgan” adı verilen mezarlardaki buluntular arasından ve kaya resimlerinden atlı askerlerin kullandığı mızraklar hakkında bilgi edinilebilmektedir⁶⁵.

Türklerin verdiği mücadelelerde hücum etmek ön planda olduğu için saldırı silahları daha fazla gelişmiştir. Fakat saldırıda bulunan savaşçının kendisini daha emniyette hissedebilmesi ve rahat savaşması için savunma araç-gereçlerine de gerek duyulmuştur. Dolayısıyla uzak mücadelelerde düşmanın oklarından, yakın mücadelelerde ise kılıç, kama ve mızraklardan korunmak gerekmektedir. Savaşın getirdiği koşullar sebebiyle Türk askeri birlikleri, hem başlarını hem de vücutlarını korumak için zırh, kalkan ve miğfer kullanmışlardır⁶⁶. Zırh, atlı süvarinin üzerine doğrudan giydiği ve bedenini koruyan demirden elbisedir. Genellikle bu zırhlar; demirin üzerine deri, pul, çubuk vb. dikilerek yapılmıştır. Her ne kadar demirden elbise de olsa bu zırhlar,

60 Çetir: Eski Türklerde ve Osmanlılarda hükümdarın tahtı üzerine kurulan yüksek tepeli çadır biçiminde gölgeliktir. Çetir bir tahtın veya yatağın başına şemsiyeye benzer şekilde yapılmaktadır. Çetir, Avrupa'ya geçtikten sonra şemsiye şeklinde çoğalmıştır.

61 Filiz Nurhan Ölmez, Halit Özdamar, “Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgir”, *İdil Dergisi*, Sayı 33, Cilt 6, Yıl 2017, s. 1555-1559.

62 S. Gömeç, “a.g.m.”, s. 10.

63 Phillips, E. D., *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, Thames and Hudson London, 1961, s. 91-92.

64 Csanad Balint, *Die Archaeologie der Steppe*, Böhlau Verlag, Wien-Köln, 1989, s.254.

65 Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Cilt VII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2014, s. 161.

66 B. Ögel, a.g.e., s.162.

askerin hareket kabiliyetini çok fazla kısıtlamamaktadır. “*Yelek*” biçiminde yapılan gömlek tipi zırhlardan başka “*pazu zırh*” denilen pantolon zırhlar da yapılmıştır⁶⁷. Göktürk Devleti zamanında sadece zırh giyen askeri birliklerin olduğu ve bu birliklerin de yalnızca Türklerden meydana geldiği bilinmektedir. Göktürk dönemindeki bu zırhlı askerlere “*Böriler*”, diğer bir adıyla “*Kurtlar*” denmiş ve ordunun en güçlü bölümünü oluşturmuşlardır⁶⁸.

Savunma araçlarından baş bölgesini korumak için “*miğfer*” giyen Türkler, genellikle bu miğferleri tunç ve demirden yapmışlardır⁶⁹. Son olarak savunma amacıyla kullanılan bir başka savaş aracı “*kalkan*”lardır. Birbirinden farklı boyda, türde ve tipte olan kalkanların farklı süslerle bezenmiş oldukları da bilinmektedir. Demirden yapılan kalkanlar olduğu gibi metalle kaplanmış olanları mevcuttur⁷⁰.

Sonuç

Bozkır Türk kavimlerinin yaşam koşulları gereği her birey asker gibi yetişmiş, henüz çocuk yaşta ok-yay atıcılığı eğitimi alınmış, tüm bunlar savaşçı bir millet olmanın yanı sıra ordu-millet bütünlüğü anlayışını da doğurmuştur. Teşkilatçılık yeteneği, ordu yapılanmasında da kendini göstermiş, ilk onlu askeri birlikleri ve askeri hiyerarşik düzeni bozkır Türk kavimleri tarafından oluşturulmuştur. Ayrıca gerek kullandıkları savaş araç gereçleri ve silahları, gerekse savaş taktikleriyle birçok medeniyete örnek teşkil etmişlerdir.

Bozkır Türk kavimlerinin buldukları coğrafya her an savunmaya hazır bir konumda olma zorundalığını beraberinde getirmiştir. Bu durum devlet yönetiminin bel kemiğini teşkil eden ve devletin bekası için görev yapan en önemli devlet yapılarından birinin ordu olmasına neden olmuştur. Türklerin hem savaşçı yapısı hem de atlı göçebe bir yaşam şekline sahip olmaları ordunun önemini zamanla daha da artırmıştır. Bu Türk ordu yapılanmasına askeri anlamda at ve demir güç katmıştır. Atlı göçebe kültürün özellikle Afanesyovo ve Andronovo kültürlerinden etkilenecek süreç içinde binek hayvanı olarak kullanılarak ordunun en temel birlikleri olan süvarileri ortaya çıkarmış olması hususu oldukça önemlidir. Madencilik gelişmesiyle de Türk hükümdarları ordularını en iyi savaş araç gereçleriyle silahlandırmış; orduların çoğunlukla atlı olması ve at üzerinde kolay kullanılabilen silahların tercih edilmesi de Türklerin askeri alanda üstünlüklerini perçinlemiştir.

Bozkır Türk topluluklarında yaşam tarzındaki bu askeri ruh, herhangi bir akın ya da savunma esnasında geliştirilen metotlar, at yetiştiricilikleri, askeri teşkilatlanma yapısı ve disiplinleri, savaşta hızlı manevra edebilme kabiliyetleri en belirgin askeri özellikler olmuştur. Eski çağlardan bugüne kadar Dünya milletleri içinde Türkler, daima bu askeri disiplin ve savaşçı millet olma özellikleriyle tanınmıştır. Hatta Türk devletlerinin ilişki içinde olduğu Çin, Bizans, Arap gibi farklı ulusların da Türklerdeki askeri teşkilatlanmadan esinlendikleri bilinmektedir.

67 Alexandr İ. Minzulin, “Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina”, Gold der Steppe, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, Yıl 1991, s. 137-140.

68 Yuliy, S. Hudyakov, “Eski Türklerde Silah”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt III, Yeni Türkiye Yayınları, Yıl 2002, s. 473-475.

69 E. D. Phillips, a.g.e., s. 93.

70 B. Brantjes, Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes, Varanisi, 1996, S. 71.

Kaynakça

- Adamoviç, Milan, “Otça Borça”, (Çev. E. Aydın), *Türk Dili*, Cilt 633, 2004, s. 261-264.
- Artamonov, Mihail İllarionoviç, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, (Çev. D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Atsız, Hüseyin Nihal, “Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu”, *Orkun Dergisi*, Sayı 18, Yıl 1963, s. 10-18.
- Aydoğan, Metin, *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*. İkinci Cilt, Umay Yayıncılık, İzmir, 2004.
- Balint, Csanad, *Die Archaeologie der Steppe*, Böhlau Verlag, Wien-Köln, 1989.
- Baykara, Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- Bayrak, Orhan, *Türk İmparatorluk Tarihi*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002.
- Brantjes, B., *Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes*, Varanisi, 1996.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Donuk, Abdülkadir, *İdarî-Askarî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Durmuş, Eda, “Eski Türklerde Askeri Yapı”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 4, Yıl 2020, s. 1-2.
- Durmuş, İlhami, “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Yıl 2019, s. 49-70.
- Durmuş, İlhami, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.
- Erdemir-Palaz, Hatice, “Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik”, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Genel Kurmay Başkanlığı, *Türkiye Cumhuriyetini Kuran Türk Milletinin Tarihi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Gömeç, Saadettin, “Türk Ordusunun Genel Mahiyeti”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 141, Yıl 1988, s. 1-11.
- Güler, Ali, *Türklük Bilgisi*, Türkay Yayınları, Ankara 2007.
- Gürsoy-Naskali, Emine, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Hudyakov, Yuliy, S., “Eski Türklerde Silah”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt III, Yeni Türkiye Yayınları, Yıl 2002, s. 468-477.
- Istvan, Vasary, *Eski İç Asyanın Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 25. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

- Kaşgarlı Mahmut, *Divanı Lûgat- it Türk*, (Çev. B. Atalay), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Cilt 1, Ankara 1996.
- Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri II*, 4. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.
- Koca, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara 2002, s. 823-844.
- Merey, Zihni, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2009.
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Minzulin, Alexandr İ., “Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina”, *Gold der Steppe*, *Karl Wachholtz Verlag*, Neumünster, Yıl 1991, s. 137-142.
- Neumark, Fritz, “Türklerde Harp Sonrası Maliye Meseleleri”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Beynelmilel Maliye Ens. La Haye Kongresi'ne Sunulan Tebliğ*, (Çev. O. Dikmen, F. Ergin), Sayı 8, Cilt 4, Yıl 1947, s. 72-89.
- Ögel, Bahaeddin, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Cilt VII, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2014.
- Ölmez, Filiz Nurhan-Özdamar, Halit, “Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgir”, *İdil Dergisi*, Sayı 33, Cilt 6, Yıl 2017, s. 1555-1579.
- Öztuna, Yılmaz, *Cumhuriyet Dönemi Öncesi Türkler*, Bab-ı Âli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011.
- Phillips, E. D., *The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes*, *Thames and Hudson London*, 1961.
- Ramstedt, G. J. “Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXX/3, 1913, s. 1-63.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.
- Rybatzki, Volker, *Die Toñukuk-Inschrift*, *Studia Uralo-Altaica*, Szeged 1997.
- Selçuk, Hava, *Türk Tarihinde Kadın ve Savaş*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014.
- Steuerwald, Karl, *Almanca Türkçe Sözlük*, ABC Tanıtım Basımevi, İstanbul 1988.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- Taşağıl, Ahmet “Eski Türk İdaresi”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı: 58, Yıl 1999, s. 58-62.
- Yılmaz, Sait, “Türk Savaş Sanatı ve Stratejisi”, *Jeopolitik Aylık Strateji Dergisi*, Sayı 62, Yıl 2009, s. 10-16.

Dr. Öğr. Üyesi

İsmail SÖYLEMEZ

İnönü Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Farsça Birimi, Malatya,
Türkiye ismail.soylemez@inonu.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7000-3686>

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 19/11/2021 28/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1026179>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Qeyser Eminpur'un Edebî Kişiliği, Eserleri ve *Bi Bal Periden* Adlı Eserinde İnsan ve Kitap

Qeyser Eminpur's Literary Identity, Works and Man and Book in the Work of Bi Bal Periden

Öz

Qeyser Eminpur, İran'ın 1979 sonrası çağdaş şairlerinden olup aynı zamanda akademisyen ve yazardır. Eminpur, 1388 yılında İran'ın Arabistanı olarak bilinen Xuzêstan iline bağlı Gotvend'de doğmuştur ve 1387/2007 yılında vefat etmiştir. İlk öğrenimini köyünde tamamlayan Eminpur, lise öğrenimi Dêzful'da tamamlamıştır. Tahran üniversitesinde Fars Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur. Tahran üniversitesinde yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlamış ve aynı üniversitede uzun yıllar öğretim üyeliği yapmıştır. Anadili Lorca olan Eminpur, Lorca şiirler kaleme almasına rağmen asıl yazı faaliyetini Farsça ile icra etmiştir ve gerek akademik gerekse edebî eserlerini Farsça kaleme almıştır. Şairin çok az sayıda Lorca şiirinin olduğu söylenmektedir. Dergi editörlüğü, akademisyenlik, edebî araştırmalar ve şairlik gibi edebiyatın hemen her alanında emek harcamıştır. Eminpur, kaleme aldığı çocuk şiirleri ve şiire yaklaşan düzyazı metinleriyle dikkat çekmiştir. Eminpur'un 18'i şiir, 2'si düzyazı olmak üzere toplam 20 edebî eseri bulunmaktadır. Şair ayrıca çok sayıda edebî inceleme ve akademik çalışma da kaleme almıştır. Bu çalışmalar arasından en öne çıkan çalışma ise aynı zamanda doktora tezi olan ve daha sonra kitap olarak yayımlanan *Sonnet ve Nowaveri Der Şê'rê Moasêr/Modern Şiirde Gelenek ve Yenilik* başlıklı çalışmadır. Öte yandan Eminpur'un *Şê'r o Kudeki/Şiir ve Çocuk* kitabı da İran çocuk edebiyatında öncü metinlerden birisi olarak değerlendirilmektedir.

Bu düzyazı metinlerinden *Bi Bal Periden* isimli eseri metin gücü itibarıyla dikkate değer bir eserdir. Basıldığı dönemden itibaren yoğun bir okuyucu ilgisiyle karşılaşan eser kısa sürede onlarca baskı yapmış ve çok satan kitaplar listesinde yerini almıştır. *Bi Bal Periden* isimli eseri yoğun bir sosyal eleştiri içeren kitaptır. Şair burada sosyal adaletsizliğe itiraz ederek kaleme aldığı *Adil Paylaşım* başlıklı şiiriyle adalet vurgusu yapar. Şairin üslubuna örnek olması açısından *Kitaplar İnsan Gibidir* ve *İnsanlar Kitap Gibidir* başlıklı iki metin çeviri ve değerlendirmeleriyle birlikte bu çalışmanın

ATIF: SÖYLEMEZ İsmail, "Qeyser Eminpur'un Edebî Kişiliği, Eserleri ve Bi Bal Periden Adlı Eserinde İnsan ve Kitap", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (727-740)

CITE: SÖYLEMEZ İsmail,, "The Basic Elements of the Army in the Steppe Turkish Tribes", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (727-740)

sonuna eklenmiştir. Bu iki örnek metinden de görüleceği üzere Qeyser Eminpur toplumu sert bir şekilde eleştirmekte ve sosyal duruma dair memnuniyetsizliğini dile getirmektedir. Bu çalışmada 1979 sonrası modern İran edebiyatının özellikle önemli bir ismi olan Qeyser Eminpur'un ve eserlerinin genel olarak tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Qeyser Eminpur, Farsça Şiir, Modern İran Edebiyatı

Abstract

Qeyser Eminpur is one of Iran's post-1979 contemporary poets, who is also an academic and writer. Eminpur was born in 1388 in Gotvend of Xuzêstan province, known as Arabia of Iran, and died in 1387/2007. Having completed his primary education in his village, Eminpur completed his high school education in Dêzful. He graduated from Tehran University, Department of Persian Language and Literature. He completed his master's and doctorate studies at Tehran University and worked as a lecturer at the same university for many years. Eminpur, whose mother tongue is Lorcan, although he wrote poems in Lorcan, carried out his main writing activity in Persian and wrote both his academic and literary works in Persian. It is said that the poet has very few Lorca poems. He has worked in almost every field of literature such as journal editorship, academics, literary research and poetry. Eminpur drew attention with his children's poems and prose texts approaching poetry. Eminpur has a total of 20 literary works, 18 of which are poetry and 2 are prose. The poet also wrote many literary studies and academic studies. The most prominent work among these studies is Sonnet and Nowaveri Der Şêrê Moasêr/Tradition and Innovation in Modern Poetry, which is also a doctoral thesis and was later published as a book. On the other hand, Eminpur's book Şêr o Kudeki/Poetry and Child is considered as one of the leading texts in Iranian children's literature.

One of these prose texts, Bi Bal Periden is a remarkable work in terms of text power. The work, which has met with intense readership since the time it was published, made dozens of editions in a short time and took its place in the list of best-selling books. Bi Bal Periden is a book containing intense social criticism. Here, the poet emphasizes justice with his poem entitled Fair Sharing, which he wrote by objecting to social injustice. In order to serve as an example for the poet's style, two texts titled "Books Are Like Humans" and "People Are Like Books" have been added to the end of this study with their translations and evaluations. As can be seen from these two sample texts, Qeyser Eminpur harshly criticizes the society and expresses his dissatisfaction with the social situation. In this study, it is aimed to introduce Qeyser Eminpur, who is a particularly important name in modern Iranian literature after 1979, and his works in general.

Keywords: Qeyser Eminpur, Persian Poetry, Modern Iranian Literature

Giriş

Çağdaş İran edebiyatının önemli isimlerinden birisi olan Qeyser Eminpur, özellikle 1357 sonrasında ön plana çıkan isimlerden birisidir. Modern dönem şairleri arasında 57 sonrasında sistemle barışık bir görüntü çizen ve bu doğrultuda eser veren ender şairlerden biri olması Eminpur'un dikkat çeken bir özelliğidir. Eserlerinde toplum, irfan/tasavvuf ve aşk dikkat çeken konulardandır. Bu yönüyle sosyal içerikli şiirler kaleme aldığı söylenen Qeyser, İran-İrak savaş dönemini ve ortamını da şiirine taşımıştır. Eminpur'un *Şê'ri Berayê Ceng* başlıklı şiiri *kutsal savunma* dönemini anlatan şiirlerinden biridir.¹ Şairin bu dönem şiirlerinde edebî estetikten ziyade mesaj kaygısı dikkat çekmektedir. Eminpur'un bu dönemde kaleme aldığı şiirlerde dönemin ruhuna uygun olarak motivasyon sağlayıcı içerikleri önceliği görülmektedir.²

1979 sonrası çağdaş İran şairleri arasından en fazla öne çıkan isimlerden biri olan Qeyser Eminpur, özellikle şairliğinin ilk döneminde toplumsal konuları dile getirmiş, dinî değerleri, devrim fikrine bağlılığı, İran-İrak savaşında hayatını kaybedenlerin ve daha başka mistik duyguların şiir yoluyla ifadesinde en fazla öne çıkan isimlerin başında gelir. Barış, özgürlük, cihat, zulme ve fesada karşı mücadele şiirlerinin başlıca konuları arasında yer almaktadır.³

Başlangıçta yeni rejimin yanında durduğunu şiirlerinde dahi saklamayan ve ölümünün ardından İran liderinin taziye mesajı yayımladığı ender şairlerden birisi olan Eminpur'un son dönem şiirlerinde rejimle arasına mesafe koyup koymadığı bazı eleştirmenler tarafından tartışılmıştır. Eminpur'un isminin Tahran'a bir meydana verilmesi ve daha sonra bu kararın geri alınarak ismini taşıyan tabelanın sökülmesi bu bağlamda tartışılmıştır. Bu anlamda ön plana çıkan ve henüz savaş döneminde kaleme aldığı birkaç dizesi şu şekildedir:

شهیدی که بر خاک می خفت
سرانگشت در خون خود می زد و می نوشت
به امید پیروزی واقعی
نه در جنگ
که بر جنگ
toprakta uyuyan şehit
parmağını kanına batırarak şöyle yazıyordu
gerçek zafer umuduyla
savaşta değil

- 1 Aygar Bacanlı, Seveda, Defâ'i Mukaddes Şairi Kayser-i Eminpûr'dan Savaş İçin Bir Şiir, *SEFAD*, (39), 2018, s. 217; Balcı, Musa, "Çağdaş İran Şiirinde Savaş ve Kayser Eminpûr'un Savaş Temalı Şiirleri", *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, Amasya 2017, s. 131.
- 2 Ebulqasêmi, Meryem, Eleviyepur, Şehla, "Berresiyê Cêlvêhayê Endişê Der Şê'rê Qeyser Eminpur", *Tarixê Edebiyat*, S/63, Danêşgahê Şehid Beheştî, Tehran, 1389, s. 5.
- 3 Balcı, Musa, "Çağdaş İran Şiirinde Savaş ve Kayser Eminpûr'ur Savaş Temalı Şiirleri", *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, Amasya 2017, s. 180.

savaşa karşı⁴

Qeyser Eminpur'un alıntılanan bu dizelerinde, dizelerini o dönem rejim yanlısı birer propaganda metnine çevirmiş olan şairlerden oldukça ayrıldığı ve farklı bir noktada durduğu görülmektedir. Ancak genel olarak Eminpur'un kahramanlık, dinî içerikli, siyasi ve sosyal şiirler yazdığı ifade edilmiştir. Rejim yanlılarının Eminpur'u devrimci bir şair olarak kabul ettiği görülmektedir.

1. Qeyser Eminpur'un Hayatı

Qeyser Eminpur, 2 Ordıbehişt 1338'de /23 Nisan 1959'da İran'ın Xuzêstan ilinin Dêzful şehrine bağlı Gotvend'de dünyaya geldi. 1357 yılına kadar memleketinde öğrenimine devam etti. İlk ve orta öğrenimi memleketinde tamamladı. İlk okulu köyü Gotvend'de okuyan Eminpur, lise öğrenimi için il merkezi olan Dêzful'a gitmiş, liseyi orada okumuştur.⁵

1357 yılında Tahran Üniversitesi Veterinerlik fakültesini kazandı. Bir süre bu bölüme devam ettikten sonra fakülteyi terk etti. 1358 yılında Sosyal Bilimler bölümünde okumaya başladı. 1363 yılında tekrar bölüm değiştiren Qeyser Eminpur, bu yıl üniversite sınavına girerek Fars Dili ve Edebiyatı bölümünü kazandı ve bu bölümde öğrenim görmeye başladı.

1987 yılında bu bölümden mezuniyeti sonrasında aynı bölümde yüksek lisansa başlayarak 1990 yılında yüksek lisans öğrenimini tamamladı ve aynı bölümde doktora öğrenimine devam etti.

1376 yılında Prof. Dr. Şefii Kedkeni danışmanlığında hazırladığı "*Sonnet ve Nowaveri Der Şê'rê Moasêr*" başlıklı teziyle doktor unvanını almaya hak kazanarak doktora diplomasını aldı.

Eminpur'un doktora tezi 1383 yılında İntişaratê İlmi ve Ferhengi tarafından kitap olarak yayımlandı.

1367 yılında 29 yaşında El-Zehra üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. Bu tarihten sonra kültürel çalışmalarını da hızlandırdı. *Honer Dergisi* ve *Defterê Şêrê Cevan*'ın sorumluluğunu üstlendi. Bir dönem İran Şairler Derneği başkanlığını yürüttü. 1369 yılında Tahran Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı ve vefatına kadar bu üniversitedeki öğretim üyeliği görevini sürdürdü.

1358 yılında kendisinin de kurucuları arasında yer aldığı İslami Sanat ve Düşünce merkezinde kültürel çalışmalarına başladı. 1366 yılında arkadaşlarıyla beraber *Soruşê Nowcevan* dergisini yayımladı.

İlk şiir kitabını *Der Kuçêyê Aftab* adıyla 1363 yılında yayımladı. Bu kitabı rubailerden ve dubeytilerden oluşmaktaydı. Bu kitabının ardından serbest şiirlerden ve gazellerden oluşan *Tenefosê Sobh* adlı kitabını yayımladı. 1382/2003 yılında Fars Dili Edebiyatı Akademisinin daimî üyeliğine seçildi. 1370'li yıllarda yayımladığı *Ayinêhayê Nagêhan*

4 Eminpur, Qeyser, Terhi Berayê Solh 3, *Desturê Zebanê Êşq*, Morvarid, 1386.

5 Balcı, Musa, "Çağdaş İran Şiirinde Savaş ve Kayser Eminpûr'un Savaş Temalı Şiirleri", *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, Amasya 2017, s. 130.

adlı şiir kitabındaki şiirlerinden bir kısmı sonraları ders kitaplarında da örnek şiirler olarak yer aldı. Bu dönemde bazı şiirleri bestelenerek değişik sanatçılar tarafından seslendirildi.

İran'ın önemli yayınevlerinden biri olan Morvarid yayınları Eminpur'un şiirlerinden bir seçkiyi Şamlu, Foruğ, Nima'nın şiir seçkileriyle birlikte yayımladı. 1381'de Morvarid yayınevi tarafından yayımlanan *Golha Hemê Aftabgerdanend* adlı kitabı da büyük bir ilgi gördü. Eminpur, 1382 yılında *Soruşê Nowcevan*'ın başyazarlığını bıraktı ve akademik çalışmalarına yoğunlaştı.

1378/1998 yılında geçirdiği bir trafik kazasında ağır bir şekilde yaralandı. Nükseden rahatsızlıklarının ardından peş peşe gelen böbrek ve kalp ameliyatları sonrası 1387/30 Ekim 2007'de hayata veda etti.⁶ Cenazesi doğum yeri olan Dêzful'da toprağa verildi. Vefatının ardından Tahran ikinci bölge belediyesi şehrin meydanlardan birine onun adını vermiştir ancak yakın dönemde bu adlandırma iptal edilmiş ve şairin adını taşıyan tabela kaldırılmıştır.⁷

2. Qeyser Eminpur'un Eserleri

2. 1. Eminpur'un Şiirleri

Der Kuçêyê Aftab, Tehran, Soruş, 1363.

Teneffosê Sobh, Tehran, Soruş, 1363.

Zohrê Ruzê Dehom, Tehran, Berg, 1365.

Mêslê Çeşmê, Mêslê Rud, 1367.

Ayinêhayê Nagêhan, Tehran, Ofq, 1372.

Bê Qowlê Perestu, Tehran, Zeman, 1375.

Golha Hemê Aftabgerdanend, Tehran, Morvarid, 1380.

Toplu Şiirleri, Morvarid, 1385.

Desturê Zebanê Êşq, Tehran, Morvarid, 1386.

Herfê Dêlem Ra Bêzenem Ya Nezenem, Encomenê Şaêranê İran, Tehran, 1392.

Yêk Nefer Kê Ta Hemin Do Ruzê Piş, Encomenê Şaêranê İran, 1393.

Êşq Hem Şayed, Tehran, Parsê, 1388.

6 Balcı, Musa, "Çağdaş İran Şiirinde Savaş ve Kayser Eminpur'un Savaş Temalı Şiirleri", *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, Amasya 2017, s. 130; Kezayi, Hadi, *Zêndeginamêyê Nêvêsendegan ve Şaêran: Ez Rudeki Ta Dowletabadi*, Tehran 1385, s. 514-516; Kırılgaç, Hicabi, *Meşrutiyetten Cumhuriyete İran Şiiri*, Hece Yayınları, Ankara, 2014, s. 565, Miraci, Monirulsadat, *Aşnayı Ba Zêndeginamêyê Şoerayê Namiyê İran*, Ferhengê Êmruz Yayınevi, Tehran 1379, s. 462; Eymeni, Xosrow, *Şê'rê Êmruzê İran*, Nima Yayınevi, Tehran 1382, s. 462.

7 Şairin hayatı hakkındaki bilgileri bir üst dipnotta belirtilen kaynaklardan ve ayrıca internetteki çeşitli haber sitelerinden derlenmiştir. Qyaser Eminpur ile ilgili yapılacak basit bir Google taramasında görülebilecek olan şair ile ilgili kaleme alınan hemen hemen her haber, anma yazısı, hatıra yazısında geçen genel bilgiler olduğundan ayrıca tek tek dipnotta belirtilmemiştir.

2. 2. Seçme Şiirleri/Toplu Şiirleri

- Çend Şaxêyê Ehsas, Seçme Şiirler, Esfehan, Besair, 1389.
To Ra Dust Darem, Seçme Şiirler, Tehran, Kelhor, 1389.
Gozinêyê Eş'ar, Tehran, Morvarid, 1378.
Ber Owçê Qollêyê Qaf, Seçme Şiirler, Kaşan, Yar, 1390.
Namê Kuçêkê Êşq, Seçme Şiirler, Kaşan, Şasusa, 1390.
Qezel Bê Rêvayetê Qeyser, Toplu Şiirleri, Elima, 1389.

2. 3. Eminpur'un Düzyazıları

- Tufan Der Perantez, Urumiyê, Berg, 1365.
Bi Bal Periden, Tehran, Ofq, 1370.
Şê'ro Kudeki, Tehran, Morvarid, 1385.
Sonnet ve Nowaveri Der Şê'rê Moasêr, Tehran, 1383.

3. Qeyser Eminpur'un Ödülleri

- 1368: Nima özel ödülü olarak *Morğê Aminê Bolurin* ödülü
1368: *Mahê Telayi* ödülü
1365: *Kanunê Perverişê Fêkriyê Kudekan ve Nocevanan* ödülü
1376: *Kanunê Perverişê Fêkriyê Kudekan ve Nocevanan* ödülü
1386: *Desturê Zebanê Êşq* adlı son şiir kitabıyla yılın kitabı ödülü
1382: Ferhengêstanê Edeb u Zebanê Farsi'nin üyeliğine seçildi.

4. Qeyser Eminpur'un Edebi Kişiliği

Qeyser Eminpur, daha çok çocuk şiirleri yazan bir şair olarak tanınmasına rağmen genel şiirlerinin çocuklar için yazdığı şiirlerden daha çok olduğu görülmektedir. Başlangıçta daha çok klasik nazım şekillerini deneyen Eminpur, sonradan giderek daha çok serbest tarzda şiirler yazdı. Şiir dili halkın günlük konuşma diline çok yakındır. Devrim sonrası şiirin öncü şairlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle çocuklar için yazdığı şiirleri ile dikkat çekmiştir. Çocuklar için yazdığı şiirleri düzyazıya çok yaklaşmış, bir nevi süslü nesir türü çalışmalarındır. Eminpur'un şiir çalışmalarının yanı sıra edebiyat eleştirisi ve edebiyat tarihi alanında da dikkate değer kitap ve makaleleri vardır.

Eminpur, dile olan hakimiyeti, orijinal imge buluşları ve nükteli kelime kullanımlarıyla dikkat çekmektedir. Zekâ dolu imge ve kelime kullanımları, ayrıntıları yakalama ve fotoğraflama, kelimelere farklı kullanımlarla yeni anlamlar yüklemeye son derecede

başarılıdır. Bu yönüyle Sebkê Hindi şairlerine benzemektedir. Şiir dili oldukça sade ve akıcıdır. Dilin kullanımında estetiğe son derece önem vermektedir. Eminpur, tüketilmiş söze yeni bir ruh ve canlılık kazandırmaya çalışmış, tuzaklara ve tekrarlara düşmeden bu döngüden çıkmayı başarabilmiştir. Şiirlerinde çağdaş dili olabildiğince akıcı bir şekilde kullanmaya çalışır, kinayeleri, terimleri halkın dilindeki kullanımlarıyla şiir diline taşımıştır. Şiirlerinde işlediği tema genellikle halkın ve özellikle de gençlerin günlük yaşantılarından alıntılanmıştır. Bu yönüyle oldukça taze ve canlı konular seçer. Eminpur sıkı bir gözlemci olarak dikkat çeker.

Eminpur, gençlere ulaşabilmenin yollarından birinin de ritmik bir vezin kullanımı ve ahenkli kelime seçimi olduğunu söyler. Şiirlerinde vezin çeşitliliğini sağlamaya çalışmıştır. Eminpur hiçbir zaman vezinsiz şiir yazmadı. Ama vezinsiz şiiri tamamen de hiçbir zaman reddetmedi. Şiirlerinde mesnevi, Nimai formlar, dubeyti, gazel, dörtlük şekillerini kullandı. Zaman zaman çocuklar ve gençler için yazdığı şiirlerle anılan şair günümüzde daha çok genel okur kitlesine yönelik yazdığı şiirlerle hatırlanmaktadır. Adalet arama, mücadele mertlik gibi konular Eminpur'un şiirinde sıklıkla işlenmiştir.⁸ Öte yandan akademi üyeliği ve araştırmacılığı ile de haklı bir üne sahiptir. Eminpur, Farsçanın yanı sıra anadili olan Lorca şiirler de kaleme almıştır.

Qeyser Eminpur'un edebî kişiliği bağlamında ön plana çıkan eserleri şunlardır:

Zohrê Ruzê Dehom, 1364 yılında yazılmış ancak 1373 yılında yayımlanmıştır. Çocuk şiirlerinden oluşan bu kitap Kerbela faciasının onuncu gününü anlatmaktadır. Kitap muhatap kitlesi dikkate alınarak sade ve basit bir dille yazılmıştır. Kitapta Kerbela faciasının şehitlerinden Hz. Hasan'ın 12 yaşındaki oğlu Kasım'ın kahramanlığı anlatılmaktadır.⁹

Ayinêhayê Nagêhan, şairin 1367-1371 yılları arasında kaleme aldığı şiirlerden oluşmaktadır. Bu kitaptaki şiirlerde hüznün, dert, keder temasının ağırlıklı olarak işlendiği görülmektedir.¹⁰

Bê Qowlê Perestu, çocuklar için kaleme alınmış şiirler içeren bir kitaptır. Kitaptaki şiirler Nimai tarzda kaleme alınmış dörtlüklerden oluşmaktadır. Tema olarak da toplumsal ve ahlaki temalar dikkat çekmektedir. Kitaptaki şiirlerin günümüzde değerler eğitimi şeklinde ifade edilen ahlaki değerlerin edindirilmesi çabasının ve gayretinin bir ürünü olarak kaleme alınmış didaktik şiirler olduğu görülmektedir.¹¹

Golha Heme Aftabgerdanend kitabı Qeyser Eminpur'un 1369-1379 yılları arasında kaleme aldığı şiirlerinden oluşmaktadır. Kitapta gazel, rubai, dubeyti ve kıta tarzında kaleme alınmış 40 şiir yer almaktadır. Şairin bu kitapta oldukça yalın ve akıcı bir dil kullandığı dikkat çekmektedir.¹²

Desturê Zebanê Êşq, Qeyser Eminpur'un son şiir kitabıdır. Bu kitapta Eminpur'un

8 Aygar Bacanlı, *Sevda*, a.g.m., s. 208.

9 Eminpur, Qeyser, *Zohrê Ruzê Dehom*, Tehran, Berg, 1365.

10 Eminpur, Qeyser, *Ayinêhayê Nagêhan*, Tehran, Ofq, 1372.

11 Eminpur, Qeyser, *Bê Qowlê Perestu*, Tehran, Zeman, 1375.

12 Eminpur, Qeyser, *Golha Heme Aftabgerdanend*, Tehran, Morvarid, 1380.

1380-1385 yılları arasında kaleme aldığı 66 şiir bulunmaktadır.¹³

Bu kitabın, Eminpur'un en çok ilgi gören ve okunan kitabı olduğu söylenebilir. Bu kitapta yer alan şiirlerin bir kısmının şairin hastalığı döneminde kaleme alınmış olduğu ilk bakışta dikkat çekmektedir.

Tenneffosê Sobh, Eminpur'un 1357-1363 yılları arasında kaleme aldığı şiirleri içermektedir. Kitapta toplamda 79 şiir yer almaktadır. Şairin bu kitabına aldığı şiirlerinde geleneğe yaslanan, çağında yaşayan ve geleceğe bakan bir yaklaşımın olduğu görülmektedir.¹⁴

Der Kuçêyê Aftab, 1357-1362 yılları arasında kaleme alınmış şiirleri içermektedir. Qeyser Eminpur'un yayımlanan ilk şiir kitabıdır. Kitap, gazel, dubeyti ve rubai tarzındaki şiirlerden oluşmaktadır. Dili oldukça güncel ve sade bir dildir.¹⁵

Şê' r u Kudeki, Eminpur'un edebî inceleme çalışmalarından biridir. Bu kitap daha önce çocuk edebiyatı ile ilgili olarak yazılmış ve değişik zamanlarda yayımlanmış makalelerden oluşmaktadır. Kitapta şiir ve çocukluk ilişkisi üzerinde durulmuştur. Kitabın genel okur kitlesinden ziyade uzmanlara hitaben kaleme alındığı görülmektedir.¹⁶

Gozinêyê Eş' ar, Morvarid yayınlarının ısrarıyla şairin kendisi tarafından şiirlerinden yapılmış seçmeyle oluşmuş seçme şiirler kitabıdır. Bu kitabın en önemli özelliği de Eminpur tarafından kaleme alınan bir önsözün olmasıdır. Şairin diğer şiir kitaplarında önsöz yoktur. Kitap seçme şiirlerinden oluşmasına rağmen 16 tane de yeni yazılmış şiir eklenmiştir. Diğer şiirlerin 9 tanesi *Tenneffosê Sobh* kitabından alınmış, 14 şiir *Der Kuçêyê Aftab* kitabından alınmıştır. Toplamda 36 şiirden oluşmaktadır.¹⁷

Tufan Der Perantez, şairin 1359-1364 yılları arasında kaleme aldığı metinlerden oluşan bir kitaptır. Kitapta şiirsel düzyazıyla kaleme alınan 10 hikâye yer almaktadır.¹⁸

Qeyser Eminpur'un bu eserinde toplumsal eleştiri içerikli metinler dikkat çekmektedir. Eminpur'un bu kitabında şehitlik, düşmanlar, savaş ve Kerbela gibi hassas konuların üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kitabın isminden hareketle bir yoruma gidildiğinde şairin dikkat çektiği bu sorunların geçici olduğunu düşündüğü sonucuna varılabilir. Kanaatimizce Eminpur, sorunların yol açtığı bu tufanın başı ve sonunun belli olduğunu, geçici olduğunu düşündüğünden dolayı bu tufanın paranteze alındığını vurgulamak istemiştir.

13 Eminpur, Qeyser, *Desturê Zebanê Êşq*, Tehran, Morvarid, 1386.

14 Eminpur, Qeyser, *Tenneffosê Sobh*, Tehran, Morvarid, 1363.

15 Eminpur, Qeyser, *Der Kuçêyê Aftab*, Tehran, Morvarid, 1363.

16 Eminpur, Qeyser, *Şê' r u Kudeki*, Tehran, Morvarid, 1385.

17 Eminpur, Qeyser, *Gozinêyê Eş' ar*, Tehran, Morvarid, 1378.

18 Eminpur, Qeyser, *Tufan Der Perantez*, Urumiye, Berg, 1365; Balcı, Musa, "Kayser Eminpûr'un Şairliği ve Şiirleri Üzerine", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, Bayburt 2018, S.8, s. 85-86; Şebêstan, *Moruri Ber Zêndegi ve Asarê Qeyser Eminpur, Der Salruzê Kuçê Cavêdaniyê Şaêr*; www.shabestan.ir (Erişim Tarihi: 13. 10. 2021); Sayê Êqtisadiniya, "Moruri Ber Karnameyê Şê'rê Qeyser Eminpur", *Namêyê Ferhengêstan*, S. 36, 1386, s. 138-149.

5. Qeyser Eminpur'un *Bi Bal Periden* Adlı Kitabı

Bi Bal Periden, Bir düzyazı eseri olan *Bi Bal Periden*, 11 metinden oluşmaktadır. Şairane bir dil ile kaleme alınan bu metinler hiciv ve mizah tarzı metinlerdir. Toplumdaki sosyal tabakalara ve adaletsizliğe yönelik eleştiriler dile getirilmektedir. Kitaptaki metinlerin şiir ve nesir arasında gri bir alanda durduğu ancak ifade tarzı ve şekli itibariyle nesirden ziyade şiire yakın durduğu görülmektedir. Lakin netice itibariyle teknik olarak düzyazı formunda yazılmış metinler olduğu görülmektedir.

Bi Bal Periden kitabında yer alan bölümler şu şekildedir: *Bi Bal Periden/Kanatsız Uçmak*, *Kêtabha Mêsle Ademha Hestend/Kitaplar İnsan Gibidir*, *Ademha Mêsle Kêtabha Hestend: İnsanlar Kitap Gibidir*, *Zêndegi Der Haşiye/Gecekonduda Yaşam*, *Teqsimê Adêlanê/Adil Paylaşım*, *Xoda Der Hemsayegiyê Ma/Komşumuz Olan Allah*, *Mêsle Kuçêhayê Rusta/Köy Sokakları Gibi*, *Mêsle Caddêhayê Şehr/Şehir Caddeleri Gibi*, *Sorudi Berayê Paki/Temizlik İçin Bir Şarkı*, *Piş Ez Aftab/Güneşten Önce*, *Çeraqê Sebz/Yeşil Lamba*.

Bi Bal Periden isimli eseri daha iyi tanıyabilmek için *Kitaplar İnsan Gibidir* ve *İnsanlar Kitap Gibidir* başlıklı iki metin örneğini çevirisiyle birlikte burada görmek faydalı olacaktır. Metinlerin ve çevirisinin incelenmesinden şairin üslubu görülebilecektir. Eminpur'un özellikle bu kitabında son derece çarpıcı bir hiciv üslubu kullandığı görülmektedir.

5.1. Kitaplar İnsan Gibidir

Kitaplar İnsan Gibidir başlıklı metinde kitapları insanlara benzeterek insanları hicveder. Bu metinde insan benzetilen olarak kullanılmakla birlikte aynı zamanda hicvedilendir. Eminpur bu metninde teşhis sanatını son derece güçlü bir şekilde kullanarak kitabı insana benzeterek kişileştirmiştir. Metinde, *giyinmek*, *masal anlatmak*, *tembel olmak*, *uyumak*, *esnemek*, *dereceye girmek*, *ödül almak*, *sınıfta kalmak*, *ikmale kalmak*, *kopya çekmek*, *hırsızlık yapmak*, *saygılı olmak*, *saygısız olmak*, *cimrilik*, *cömertlik*, *yoksulluk*, *dilencilik*, *gevezelik*, *sakinlik*, *hasta olmak*, *ateşi çıkmak*, *sayıklamak*, *tedavi olmak*, *peltek konuşmak*, *mırıldanmak*, *nasihat etmek*, *ikiz*, *dördüz doğmak*, *ölmek*, *yaşamak*, *siyahi*, *sarışın*, *kızıl derili olmak*, *gururlanmak*, *dalga geçmek* gibi insana has özellikler kitaba mal edilmiş ve kitaplar bu özellikler üzerinden insanlara benzetilmiştir.

Metin bir bütün olarak değerlendirildiğinde gündelik bir sosyal hayat fotoğrafı olduğu söylenebilir. Metinde hayatın normal akışı içerisinde göze çarpan temel durumlar üzerinden günlük hayatın ve sosyal yapının bir fotoğrafı sunulmuştur.

کتابها مثل آدمها هستند

بعضی از کتاب ها ساده لباس می پوشند و بعضی لباس های عجیب و غریب و رنگارنگ دارند

بعضی از کتاب ها برای ما قصه می گویند تا بخوابیم و بعضی قصه می گویند تا بیدار شویم

بعضی از کتاب ها تنبل هستند. بعضی از کتاب ها زیاد می خوابند و همیشه خمیازه میکشند

بعضی از کتاب ها شاگرد اول می شوند و جایزه می گیرند. بعضی مردود می شوند و بعضی تجدید

بعضی از کتاب ها تقلب می کنند. بعضی از کتاب ها دزدی می کنند

بعضی از کتاب ها به پدر و مادر خود احترام میگذارند و بعضی حتی اسمی هم از پدر و مادر خود نمی برند.

بعضی از کتاب ها هرچه دارند از دیگران گرفته اند و بعضی از کتاب ها هرچه دارند به دیگران می بخشند.

بعضی از کتاب ها فقیرند و بعضی گدایی می کنند.

بعضی از کتاب ها پر حرفند ولی بعضی حرفی برای گفتن ندارند و بعضی ساکت و آرامند ولی یک عالم حرف گفتنی در دل دارند.

بعضی از کتاب ها بیمارند، بعضی از کتاب ها تب دارند و هذیان می گویند.

بعضی از کتاب ها را باید به بیمارستان برد تا معالجه شوند و بعضی را باید به تیمارستان برد.

بعضی از کتاب ها کودکانه و لوس حرف می زنند و بعضی از کتاب ها فقط غر می زنند و نصیحت می کنند.

بعضی از کتاب ها دو قلو یا چند قلو هستند. بعضی از کتاب ها پیش از تولد می میرند. و بعضی تا ابد زنده هستند.

بعضی از کتاب ها سیاه پوستند ، بعضی سفید پوست و بعضی زرد پوست یا سرخ پوست.

...بعضی از کتاب ها به رنگ پوست خود افتخار می کنند و رنگ دیگران را مسخره می کنند.

19

Kitaplar İnsan Gibidir

Kimi kitaplar sade giyinirler, kimisi tuhaf ve rengarenk.

Kimi kitaplar uyumamız için bize masal anlatır, kimisi de uyanmamız için.

Kimi kitaplar tembeldir. Bazıları da çok uyurlar ve sürekli esneyip dururlar.

Kimi kitaplar okulda birinci olur, ödül alırlar, kimisi sınıfta kalır, kimisi bütünlemeye.

Kimisi kopya çeker, kimisi de hırsızlık yapar.

Kimi kitaplar anne babaya saygılıdır, kimisi anne babanın adını bile anmaz.

Kimi kitapların bütün varlığı başkalarındandır ve kimisi de neyi var neyi yok başkalarına dağıtır.

Kimi kitaplar yoksuldur ve kimisi dilencilik yapar.

Kimi kitaplar gevedir lakin söyleyecek sözü yoktur ve kimisi sessiz sakindir lakin içinde bir dünya dolusu söyleyecek sözü vardır.

Kimi kitaplar hastadır, kimisinin ateşi çıkmıştır, sayıklamaktadır.

Kimi kitapları hastaneye götürmeli, tedaviye, kimisini de akıl hastanesine sevk etmeli.

Kimi kitaplar çocukça ve şımarıkça konuşurlar kimisi de sadece mırıldanır ve nasihat eder.

Kimi kitaplar ikizdir, bazen de dördüz. Kimisi doğum öncesi ölür, kimisi de sonsuza dek yaşar.

Kimi kitaplar siyahidir, kimisi beyaz, kimisi sarışın yahut kızıl derili.

Kimi kitaplar deri rengi ile gururlanırlar ve başkalarıyla da dalga geçerler...

5.2. İnsanlar Kitap Gibidir

Bi Bal Periden kitabının öne çıkan metinlerinden birisi de *İnsanlar Kitap Gibidir* başlıklı metindir. Bu metin de bir önceki metin gibi güçlü bir hiciv barındırmaktadır. Eminpur bu metinde bir önceki metnin aksine bu kez insanları nesneleştirerek kitaba benzetmektedir. Her iki metin mefhumu muhalifinden konuşarak mesaj iletmektedir. Her iki metnin teması neredeyse aynıdır. Özne de olsa nesne de olsa, benzeyen de olsa benzetilen de olsa hicvedilen, eleştirilen yine insandır.

İnsanlar Kitap Gibidir başlıklı metinde insanlar benzetme sanatı marifetiyle nesneleştirilmektedir. Bu metinde insan kitaba has olan *kapaklı olmak, ciltli olmak, ciltsiz olmak, saman kağıdına basılmak, ithal kağıda basılmak, tercüme edilmek, yeniden basılmak, fotokopi edilmek, siyah beyaz veya renkli olmak, başlığı bulunmak, içindekiler kısmı olmak, her hakkı saklı olmak, fiyatı olmak, indirimle satılmak, ciltlenmek, cep boy olmak, senaryo olmak, bulmaca veya zekâ kitabı olmak, genel kültür kitabı olmak, silik yazılı olmak, hatalı basım olmak, okunmak, masal kitabı olmak gibi özellikler üzerinden kitaba benzetilmektedir.*

Bu metin de bir bütün olarak değerlendirildiğinde son derece sert bir hiciv barındırdığı ve dönemin sosyolojik yapısının net bir fotoğrafını sunduğu görülebilmektedir.

Eminpur'un her iki metni birlikte okunduğunda özne-nesne ilişkisinin geçişkenliği bağlamında sanatkar ve eseri arasında tıpkı mekân ve mekân arasındaki kimin kimi dönüştürdüğü konulu tartışmayı andıran girift bir ilişki olduğu da görülmektedir.

آدمها مثل کتابها هستند

بعضی از آدم ها جلد زرکوب دارند

بعضی جلد ضخیم و بعضی جلد نازک

بعضی از آدم ها با کاغذ کاهی چاپ می‌شوند و بعضی با کاغذ خارجی

بعضی از آدم ها ترجمه شده‌اند

بعضی از آدم ها تجدید چاپ می‌شوند و بعضی از آدمها فتوکپی آدمهای دیگرند

بعضی از آدم ها با حروف سیاه چاپ می‌شوند و بعضی از آدمها صفحات رنگی دارند

بعضی از آدم ها تیتیر دارند، فهرست دارند و روی پیشانی بعضی از آدمها نوشته‌اند

حق هرگونه استفاده ممنوع و محفوظ است

بعضی از آدم ها قیمت روی جلد دارند،

بعضی از آدمها با چند درصد تخفیف به فروش می‌رسند و بعضی از آدم ها بعد از فروش پس گرفته

نمی‌شوند

بعضی از آدم ها را باید جلد گرفت،

بعضی از آدمها را می‌شود توی جیب گذاشت
بعضی از آدمها را می‌توان در کیف مدرسه گذاشت
بعضی از آدم ها نمایشنامه‌اند و در چند پرده نوشته می‌شوند
بعضی از آدمها فقط جدول و سرگرمی دارند و بعضی از آدمها معلومات عمومی هستند
بعضی از آدم ها خط خوردگی دارند و بعضی از آدمها غلط چاپی دارند
از روی بعضی از آدمها باید مشق نوشت و از روی بعضی از آدمها باید جریمه نوشت
بعضی از آدم ها را باید چند بار بخوانیم تا معنی آنها را بفهمیم و بعضی از آدمها را باید نخوانده دور انداخت
بعضی از آدم ها مخصوص نوجوانان نوشته می‌شوند و بعضی مخصوص بزرگسالان
بعضی از آدم هایی که مخصوص نوجوانان نوشته می‌شوند خیلی کودکانه و سطحی هستند. این جور آدم های
وقتی با بچه ها حرف می‌زنند، هی دهنشان را غنچه می‌کنند، هی زور می‌زنند و کلامات را کج می‌کنند. آنها به
20. جای این که مثل بچه آدم حرف بزنند، بچگانه حرف می‌زنند و ادای بچه‌ها را در می‌آورند

İnsanlar Kitap Gibidir

- Bazı insanlar şömiz kapaklıdır. Kimisi sert ve kalın, kimisi ince kapaklı.
- Kimisi gümüş renkli ve ışıltılı, kimisi ise hepten ciltsizdir.
- Bazı insanlar saman kağıdına basılırlar, kimisi ithal kâğıda.
- Bazı insanlar tercüme edilmiştir.
- Bazı insanlar yeniden basılırlar, kimisi de fotokopi veya başkasının kopyasıdır.
- Bazı insanlar siyah beyaz basılır ve kimisinin renkli sayfaları olur.
- Bazı insanların başlığı vardır. İçindekiler kısmı da vardır ve alnın orta yerinde: her hakkı saklıdır yazısı.
- Bazı insanların fiyatı kapakta yazar.
- Bazı insanlar bilmem yüzde kaç indirimle satışa sunulur ve kimisi satıldıktan sonra iade kabul edilmez.
- Bazı insanların ciltlenmesi gerek, kimisi cep boydur ve cepte saklanabilir cinsten. Bazı insanları okul çantasında koymak mümkün.
- Bazı insanlar birkaç perdelik senaryodur. Kimisi sadece bulmaca ve zekâ oyunu içerir ve kimisi yalnızca genel kültürdür.
- Kimisinin yazısı siliktir, kimisinin baskı hatası vardır. Bazı insanların çokça yanlışları var kimisi ise hatalı basım!
- Bazı insanları karalama kâğıdı olarak kullanmalı, kimisini ceza makbuzu olarak. Kimisini de hiçbir zaman ne yapacağını bilemezsin.
- Bazı insanları anlamak için birkaç kez okumak gerek, kimisini okumadan bir kenara atmalı.

Bazı insanlar çocuklara yönelik yazılmış masal kitabıdır, bazıları da büyüklere özel.

Gençler için yazılmış olan bazı insanlar çok çocukça ve oldukça yüzeyseldir. Bu türden insanlar çocuklarla konuşunca ağızlarını yamultup dururlar, çok zorlama yapar, kelimeleri evirip çevirirler.

Onlar “insan oğlu” gibi konuşacağına, çocukça konuşur, çocukça davranırlar.

Sonuç

Çağdaş İran şiirinin önemli isimlerinden biri olarak değerlendirilen Qeyser Eminpur, özellikle 1357/1979 sonrası şair ve yazarlar arasında yazdıklarıyla ön plana çıkmıştır. İran tarihinin son derece önemli bir döneminde eser veren bir şair olan Eminpur, bu dönemin özelliklerini gerek tema gerekse de konu olarak şiirlerinde işlemiştir.

Eminpur’un şiirinde özellikle incelenen şiirlerin kaleme alındığı dönemde estetik kaygı didaktik kaygının gerisinde kalmaktadır. O, ülkesinin içinde bulunduğu sosyal ortamı, toplumsal durumu ve sorunları samimi bir şekilde kendisine dert edinmiş ve bu sorunlarla mücadele etmek için çalışmalar yapmıştır.

Eminpur’un çocuk şiirine yönelik yaptığı çalışmalar da bu didaktik tutumunun, gençlerin bilinçli bir nesil olarak yetiştirilme gayretinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Qeyser Eminpur, bu bilinç ve farkındalıkla bu sahada çalışan ve eser veren öncü bir isimdir.

İran’daki savaş ortamını derinden hisseden ve bunu eserlerine de taşıyan Eminpur, bir yandan toplumsal psikolojiyi besleyecek metinler kaleme alırken öte yandan savaş karşıtlığı olarak nitelendirilebilecek metinler de kaleme alabilmiştir.

Ölümüne kadar uzun yıllar boyunca başta Zehra Üniversitesi ve ardından Tahran Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde öğretim üyeliği görevini sürdüren Eminpur, şairliğiyle ön plana çıkmış nadir akademisyenlerden biridir.

Şairin, *Bi Bal Periden/Kanatsız Uçmak* adlı kitabında özellikle son derece güçlü bir hiciv dili kullandığı ve tatlı sert bir sosyal eleştiri yaptığı görülmektedir. Eserlerinin genelinde olduğu üzere bu eserinde de şairin muteriz ve memnuniyetsiz sesi dikkat çekmektedir.

Kaynakça

Aygar Bacanlı, Sevda (2018), Defâ’i Mukaddes Şairi Kayser-i Eminpûr’dan Savaş İçin Bir Şiir, *SEFAD*, (39), 205-220.

Balcı, Musa, “Çağdaş İran Şiirinde Savaş ve Kayser Eminpûr’ur Savaş Temalı Şiirleri”, *Savaş ve Kültür Sempozyumu*, Amasya 2017.

Balcı, Musa, “Kayser Eminpûr’un Şairliği ve Şiirleri Üzerine”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, Bayburt 2018, S.8.

Ebulqasêmi, Meryem, Eleviyepur, Şehla “Berresiyê Cêlvêhayê Endişê Der Şê’rê Qeyser Eminpur”, *Tarixê Edebiyat*, S/63, Danêşgahê Şehid Beheşti, Tehran 1389.

Eymeni, Xosrow, *Şê’rê Êmruzê İran*, Nima Yayınevi, Tehran 1382.

Kezayi, Hadi, *Zêndeginamêyê Nêvêsendegan ve Şaêran: Ez Rudeki Ta Dowletabadi*, Tehran 1385.

Kırlangıç, Hicabi, *Meşrutiyetten Cumhuriyete İran Şiiri*, Hece Yayınları, Ankara, 2014.

Miraci, Monirulsadat, *Aşnayı Ba Zêndeginamêyê Şoerayê Namiyê İran*, Ferhengê Êmruz Yayınevi, Tehran 1379.

Sayê Êqtisadiniya, “Moruri Ber Karnameyê Şê’rê Qeyser Eminpur”, *Namêyê Ferhengêstan*, S. 36, 1386.

Şebêstan, *Moruri Ber Zêndegi ve Asarê Qeyser Eminpur*, *Der Salruzê Kuçê Cavêdaniyê Şaêr*, www.shabestan.ir (Erişim Tarihi: 13. 10. 2021)

Prof. Ass. Dr.

Shkodran IMERAJ

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1697-8700

Institute of History - Prishtina
Department of Contemporary History
shkodran.imeraj84@gmail.com

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.

Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 03/12/2021 18/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1032143

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Assembly of Isniq and the Role of Isa Boletini in the Albanian National Movement 1908-1910

İsniq Meclisi ve 1908-1910 Yıllarında İsa Boletini'nin Rolü

Abstract

In the study: “The Assembly of Isniq and the role of Isa Boletini in the Albanian National Movement 1908-1910”, we will discuss the role and contribution of Isa Boletini and his cooperation with the Kosovo leadership and his village of origin Isniqi.

The years 1908-1910 were important years for the Albanians, because they needed unification and union of forces to continue the fight for liberation and the establishment of the Albanian national state.

Isa thought that the war would be successful only if the Albanians were united and there would be no division between them, so it was necessary to hold an assembly, in which the alternatives in their journey for political emancipation and for national liberation.

Thus, at the beginning of April 1910, at the initiative of Isa Boletini, the Assembly of Parties was held in Isniq. In this assembly, it was decided to conclude the trust of Verrat and Llukës and the beginning of the uprising in 1910 against the Ottoman Empire.

Keywords: Assembly of Isniq, Isa Boletini, war, Verrat and Llukës.

Öz

“İsniq Meclisi ve 1908-1910 Yıllarında İsa Boletini'nin Rolü” adlı bu çalışmamda Isa Boletini'nin rolü ve katkısı ile Kosova liderleri ve aile kökleri bulunduğu Isniq köyü ile ilişkileri ele alınacaktır.

1908-1910 yılları Arnavutlar için önemli yıllardı, çünkü bu yıllarda kurtuluş mücadelesini sürdürmek ve Arnavut ulusal devletinin kurulması için güçlerin birleştirmeleri gerekmekteydi.

ATIF: IMERAJ Shkodran, “İsniq Meclisi ve 1908-1910 Yıllarında İsa Boletini'nin Rolü”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (741-747)

CITE: IMERAJ Shkodran, “The Assembly of Isniq and the Role of Isa Boletini in the Albanian National Movement 1908-1910”, *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (741-747)

Screened turnitin

İsa Boletini, Arnavutların savaşı ancak birleşerek ve birbirinden ayrı düşmeyerek kazanabilecekleri fikrinden yanaydı. Bu nedenle Arnavutların kurtuluş mücadelesinde nasıl bir yol izleyecekleri ile ilgili planlarının değerlendirileceği bir toplantı yapılması gerekli görüldü. Böylece 1910 yılında nisan ayının başında İsa Boletini'nin girişimiyle İsnik'te ileri gelenlerin meclisi toplandı.

Bu mecliste, Luka köyündeki meşe korusunda besa ahdinin verilmesine ve 1910 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir ayaklanma başlatılması kararı alındı.

Anahtar kelimeler: İsnik Meclisi, İsa Boletini, savaş, Lluca'nın meşe korusu.

Introduction

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the Albanian people made efforts to liberate themselves from the Ottoman occupation. In addition to the war against the Ottoman Empire, the Albanians were faced with threats from neighboring countries, such as Serbia, Montenegro, Greece and Bulgaria, to invade their territories which aimed to divide the Albanian territories between them after the weakening of the Ottoman Empire.

In these efforts for the liberation of the occupied Albanian lands, an important contribution was given by the village Isniqi of Deçan.¹

The war, and the efforts of the Albanians for liberation, brought out many prominent personalities and tribunes. In these circumstances, İsa Boletini will be affirmed as a prominent figure of our movement as a prominent leader², prominent strategist and warrior, whose family was originally from the village of Isniq.³

1 The village of Isniq, is part of the territory of the Municipality of Deçan in the Republic of Kosovo. It is considered one of the oldest localities of Deçan, as it contains the archeological site known as: "Kulla e Qelisë" and the cave of Bojkut. The locality "Kulla e Qelisë" is a locality of antiquity, and there we encounter old traces of the Dardanian civilization. Isniqi, lies along the course of Lumëbardhi of Deçan and has a good geographical position, which is a prerequisite for the normal development of life. See in more detail: Archive of the Municipality of Deçan, *Statute of the Municipality of Deçan*, 01 / No.IX-5, Deçan, October 31, 2019, p.7; *Lexicon - Settlements of Kosovo*, volume II, rural settlements A-LL, Prishtina: Academy of Sciences and Arts of Kosovo, 2019, p.460-462. Initially, Isniqi in the center of the village was inhabited by the Bojkaj family, which is one of the first families settled in this village, since as we mentioned above, those centuries ago lived in the locality of Bojkaj cave which is located around Isniq mountains, a place which is geographically connected with the "Cell Tower" and then with the old settlement Bella. For the ancient traces in Deçan and the surrounding area, see in details more: Emine Kalaja-Hajdari & Premtim Alaj, *Archaeological Heritage in the Municipality of Deçan*, Magazine "Albanological Traces" - series of historical sciences, no. 48/2018, Prishtina: Albanological Institute, 2018, pp.51-56.

2 Fatmira Musaj, *İsa Boletini (1864-1916)*, Tirana: Institute of History, 2004, p.27.

3 For more on the origins of İsa Boletini's family, see: Musaj, *İsa...*; Rexhep Maskutaj, *İsniqi over the centuries*, Prishtina: School book, 2002. İsa Boletini was born on January 15, 1864, in the village of Boletin in Shala of Bajgora. Data on the life of İsa Boletin's childhood and youth, whether archival or oral, are scarce. In 1894, the Boletini family received a severe blow, after which Ahmet Boletini, İsa's older brother, was killed. After Ahmeti's murder, the head of the family remains İsa. See more: İsa Boletini and his time: material from the scientific session dedicated to the 80th anniversary of the fall of

When the Albanians were in danger of being torn apart by the appetites of the neighboring states, in these circumstances the right way was started for the beginning of an armed uprising of the Albanian people to preserve the territorial integrity of the Albanian lands. Isa Boletini, at the head of this war, along with many other patriots.

The Ottoman government, seeing Isa Boletini and his military forces as a great hostage, and on November 22, 1908, surrounded and burned Isa's tower in the village of Boletini in Mitrovica. So he and his family and comrades settled in Isniq.⁴ According to a report of the mayor of Peja, sent to the governor of Kosovo, it is confirmed that Isa Boletini on December 15, 1908, was in Isniq, in the house of Hasan Selmoni and was being treated by Tahir Sylva.⁵

For this reason, the Ottoman military forces under the command of Xhavit Pasha, besieged Isniq, Upper Strelci and lower Strelci, hoping to arrest Isa Boletini and his fighters.⁶

After the siege of Isniq, where Isa Boletini was with his comrades-in-arms, he ordered all women, children and the elderly to leave the village, while he with seven hundred (700) armed men would continue the fight against the Ottoman army.⁷ At this rate, Xhavit Pasha, asked the nobility of the besieged villages to surrender Isa Boletini and his comrades-in-arms, or else they would be attacked. The village nobility rejected Xhavit Pasha's request. He then ordered the villages of Isniq, Upper Strelci and lower Strelci to be attacked with heavy artillery.⁸

Twenty-seven (27) towers were burned during the attack of the Ottoman armies in Isniq, Upper Strelcë and lower Strelcë⁹, among which: the tower of Selmon Shabani of the Maksutaj family, Niman Hyseni of the Balaj family, Hajdar Tafa of the Tafaj family, Isuf Bardhosh of the Haklaj family, Rexhep Lati of the Mulaj family, Dervish Mula of the Mulaj family, Isuf Keqa of the Mehmetaj family, Nezir Bruqi of the Bruqi family, Tahir Sylva of

---

Isa Boletini, held in Prishtina on 23.XI.1996, Fehmi Rexhepi, *The keynote speech read at the scientific session 23 November 1996*, Prishtina : Institute of History-Prishtina, 1998, p.12; Musaj, *Isa ...*, pp.15-16 and p.22. It is historically proven that the first of Isa Boletini's family, around 1750, moved from Isniq, where they were originally settled in the location known as Rrazhga (in the mountains of Isniq near the Monastery of Deçan, where even today we have traces of the mill that used by the Boletini Family), where this family had lived in this part for years before settling in Isniq. After Rrazhga, the Boletini family, or known as the family of Hajdar Dema, moved to the village of Tomoc, then to Sokolica, Zhazhë and later settled in the Boletini of Mitrovica. Isa Boletini's father, Ademi, is also known as Adem Shala, so his surname was according to the Shala tribe, because in Isniq two tribes lived, Thaçi who belongs to the Bojkaj family and Shala who are other families, while the surname Boletini they took it according to the village of Boletini.

4 Musaj, *Isa...*, p.62-63.

5 Prof.dr. Ramiz Abdyli, *Albanian National Movement*, book I, Prishtina: Institute of History-Prishtina, 2004, p.160-161; Maskutaj, *Isniqi...*, pp.158-164. Tahir Sylva belonged to the Tahirsylaj family.

6 Musaj, *Isa...*, f.67; Abdyli, *Movement...*, f.172-173.

7 Abdyli, *Movement...*, f.173.

8 Right there.

9 Right there.

the Tahirsylaj family¹⁰ as well as the porch of Rexhë Ahmeti of the Rexhëahmetaj family .

While in Strelca the towers of Feriz Hoxha, Sami Kamish, Baki Tafili, Sadik Vuca and others were burned. Immediately after the attack, Ottoman armies infiltrated Isniq and subsequently arrested thirty-six (36) men who had supported and sheltered Isa Boletini and his fighters..¹¹

Historical sources prove that even in March 1909, Isa Boletini stayed in Isniq.¹² On March 25, 1909, Ottoman forces under the command of Xhavit Pasha, re-surrounded Isniq again, hoping to capture Isa Boletini and his comrades alive, but these attempts were unsuccessful.¹³

Assembly of the nobles in Isniq and the role of Isa Boletini

At the end of 1909, Isa Boletini renewed the ties he had established in the spring of 1909. At this time, Isa stayed in the province of Peja, where he met with the nobles of Isniq, the Gjakova Highlands, Deçan and Sylejman. Batusha, Lush Demen, Bajram Hasani, Deme Isufi, Elez Hoxha and others.¹⁴

At the beginning of 1910, and especially in the spring of this year, in the Vilayet of Kosovo,¹⁵ There was a difficult situation in terms of pressure from the High Gate and neighboring countries, as well as the country was gripped by a severe economic crisis.¹⁶

In these circumstances, a large number of assemblies were organized and held around Kosovo, which aimed to reconcile the bloodshed and create the best possible conditions for the Albanian movement for national liberation to be successful. Also the purpose of these assemblies was for the men capable of war to be ready to go to the front, and for this to be successful it was deemed necessary to forgive the bloodshed, where on this occasion the plan of insurgent action would be read, around the corner of the Vilayet of Kosovo.

In this context, at the beginning of April 1910, Isa Boletini talked in Isniq with the leaders of Reka and the Gjakova Highlands.¹⁷ Isa Boletini, received promises from the Isniq

10 In this tower, Isa Boletini was treated for three (3) months, after being injured in the arm. During this time, in addition to staying with the family of Selmon Shabanint of Maksutaj, he also stayed with other families in Isniq. The tower of Tahir Sylja, during the stay of Isa there, was bombed by the Ottoman army with about one hundred and five (105) cannon shells from the location Verrat and Llukës, but from this position the tower failed to collapse, and then the Ottoman army was positioned near the cemetery at Iberdemaj in Isniq, where from there they attack and destroy the first floor of this tower, which was three (3) floors. This tower is preserved even today, which is under the protection of cultural institutions of Kosovo.

11 Abdyli, *Movement...*, p.173.

12 Right there; Musaj, *Isa...*, p.68.

13 Musaj, *Isa...*, p.68.

14 Right there, p.75.

15 Or the Vilayet of Kosovo, see in more detail: Shukri Rrahimi, *Vilayet of Kosovo 1878-1912*, Prishtina: Textbooks and Teaching Aids Institute of Kosovo, 1969.

16 *Kosovo - monographic overview*, Prishtina: Kosovo Academy of Sciences and Arts, 2011, p.221.

17 Tafil Boletini, *Near Isa Boletini - memories (1892-1916)*, Tetovo 1996, p.139-145.

nobles for military and logistical support in the following aspects: in the military, you were promised about one hundred (100) single soldiers from Isniq, and in the logistics, you were promised support and supply of food and armed forces .¹⁸

After many talks that Isa Boletini had with the leaders of the tribes which took place in Isniq and the surrounding villages during the whole of March 1910 (here are known the difficult negotiations with Sylejman Agë Botushë, made in the house of Rexhë Ahmeti of Rexhëahmetaj in Isniq for several days in a row), finally manages to convince everyone of the need to start an uprising,¹⁹ and binding the trust for reconciliation. Thus, Isa Boletini was very convinced that only with the conclusion of the faith, could the joint struggle for liberation from the Ottoman election and the plans of the neighboring Slavic states for the conquest of Albanian lands be continued. Therefore, it was seen that it was necessary to convene an Assembly. After many successive consultations and talks, in early April 1910, under the leadership of Isa Boletini, the Assembly of Paris was convened, which held them at the Osdautaj Tower in Isniq.²⁰ In this Assembly of Nobles it was decided for the beginning of the uprising in 1910 and the conclusion of the trust (forgiveness of bloodshed) of the logo of the Wines of Lluca in Lower Lluca of Deçan.²¹

According to the memoirs of Tafil Boletini, who was part of this assembly, from there a letter was sent to Zenel Beg Begolli, where, among other things, it was said: we decided to tie the traditional trust of Verrat and Llukës. We ask that your delegates be here within two days to participate in this trust of the whole of Kosovo. Isniq, April 1326/1910. From the leaders of the two districts, Peja and Gjakova ”. The letter was written by Tafil Boletini, which was dictated by Shaban Binaku.²² Also in the Tower of Osë Dauti (Nuredin Osës) of Osdautaj was elected chairman of the assembly.²³

The Assembly of Nobles, held in Isniq at the beginning of April 1910, is of special importance because it unified the leaders of the Nobles, making the connection of the besa, which was very important for the circumstances of the time and the organization of the uprising of year 1910.²⁴

Thus, the echo of the Assembly of the Nobles and the connection of the faith of Verrat and Llukës, very quickly spread throughout Kosovo and beyond. Also, the trust of Verrat and Llukës found support from Idriz Seferi, who at this time had started organizing the

18 For more details see: Skënder Luarasi, *Isa Boletini*, Prishtina: Rilindja, 1972, p.90-93.

19 Right there.

20 Boletini, *Near...*, p.90; Luarasi, *Isa...*, p.90.

21 Boletini, *Near...*, p.88-90. I think an explanation needs to be made regarding the forgiveness of bloodshed. The Albanian people in the past, there have been troubles from various, which have ended in fratricide. Even in the first decade of the twentieth century, blood feuds were widespread among Albanians. When a family was in blood, she was forced to stay locked in her home. Thus, when the Albanians began the efforts to establish their state, it was seen that the bloodshed was forgiven, with the sole purpose of making the war a success. The mass forgiveness of bloodshed among Albanians has happened many times in history, both in the time of the Albanian League of Prizren, in 1910 and in the early 90s of the XX century. So, the forgiveness of bloodshed at crucial moments for Albanians has been done continuously.

22 Right there, p.90.

23 Luarasi, *Isa...*, p.92.

24 Boletini, *near...*, p.90.

uprising in Gjilan and the surrounding area.²⁵

Isa Boletini,²⁶ has made a valuable contribution to the battle of Caraleva Gorge. Thus, he at the head of one hundred (100) fighters left Isniq, together with Misin Bala and Balaj, Isuf Bardhosh and Haklaj, Mehmet Dervishi and Mulaj, Selmon Shabani and Maksutaj, Deli Xhemajli and Balaj, Sadri and Nuderin Osa and Osdautaj as well as Ali Musa and Ahmataj, passing in the area of Podugur then in that of Drenica, in Vushtrri and on April 19, 1910, reaches Sedllara. The total number of insurgents commanded by Isa reached five (5000) thousand people.²⁷ Sadri Osa of Osdautaj, who had received a wound in the lower jaw, was wounded among the fighters from Isniq in the battle of Caraleva Gorge.

In the end of 1912, will find the Albanian people facing great challenges. After many, many successive efforts and uprisings 1910-1912, representatives of the Albanian territories, on November 28, 1912, in the National Assembly of Vlora, declared the independence of Albania.²⁸ Isuf Bardhoshi of Haklaj, Misin Bala of Balaj, Sakë and Sadri Fazlia of Kuklecve, Canë Selmoni of Maksutaj and Arif Bajrami of Mehaj, all from Isniq, also took part in this historic event for the Albanian people. These distinguished warriors stood by Isa Boletini every time.²⁹

Even at the time when he was secretly killed in Podgorica, Montenegro, on January 23, 1916, Isa Boletini was with his cousin Misin Balen from Isniqi, who was killed along with Isa Boletini and others.

So, at the very end we can conclude that throughout his life and activity in the service of the Albanian national cause, Isa Boletini has had an active and dominant role in the Albanian National Movement.

Conclusion

In the study: “The Assembly of Isniq and the role of Isa Boletini in the Albanian National Movement 1908-1910”, we addressed the cooperation of Isa Boletini with the Nobles and the village of Isniq.

Isa Boletini, during his activity, had a special cooperation with the mayor and the village of Isniqi, as he considered them cousins, because as it is known, the Boletini family had moved from Isniq to Boletini around 1750.

Throughout the period 1908 until 1910, Isa Boletini had stayed almost in the province of Peja, respectively in Isniq and the surrounding area. He was sheltered there with his family and comrades-in-arms.

Among the most important activities of Isa Boletini during the period 1908-1910, was

25 Musaj, *Isa...*, p.78.

26 For the role of Isa Boletini in the uprisings 1910-1912, see in more detail: Dr. Frashër Demaj, *Great Britain and the Albanian issue 1875-1913*, Prishtina: Institute of History - Prishtina, 2011, pp.182-237.

27 Right there, p.82.

28 *History of the Albanian People III*, Tirana: Albanian Academy of Sciences - Institute of History, 2007.

29 Maksutaj, *Isniqi...*, p.164.

the organization and holding of the Assembly of Nobles in Isniq, an assembly which had a special importance, because there was decided to conclude the trust of Verrat and Llukës and the beginning of the 1910 uprising.

So, in the end we can conclude that the Assembly of Isniq of April 1910, has a special importance in the history of the Albanian people, because there were united the leaders of the districts of Peja and Gjakova and made a decision to forgive the bloodshed of Verrat and Llukës and the beginning of the 1910 uprising against the occupation of the Ottoman Empire.

Therefore, the actors of this event, had in mind that only by forgiving the bloodshed, the uprising against the Ottomans would be successful.

Bibliography

Archive of the Municipality of Deçan, *Statute of the Municipality of Deçan*, 01 / No.IX-5, Deçan, October 31, 2019,

Dr. Frashër Demaj, *Great Britain and the Albanian issue 1875-1913*, Prishtina: Institute of History - Prishtina, 2011,

Emine Kalaja-Hajdari & Premtim Alaj, *Archaeological Heritage in the Municipality of Deçan*, Magazine "Albanological Traces" - series of historical sciences, no. 48/2018, Prishtina: Albanological Institute, 2018,

Fatmira Musaj, *Isa Boletini (1864-1916)*, Tirana: Institute of History, 2004,

History of the Albanian People III, Tirana: Albanian Academy of Sciences - Institute of History, 2007,

Isa Boletini and his time: material from the scientific session dedicated to the 80th anniversary of the fall of Isa Boletini, held in Prishtina on 23.XI.1996, Fehmi Rexhepi, the keynote speech read at the scientific session 23 November 1996, Prishtina : Institute of History-Prishtina, 1998,

Kosovo - monographic overview, Prishtina: Kosovo Academy of Sciences and Arts, 2011,

Lexicon - Settlements of Kosovo, volume II, rural settlements A-LL, Prishtina: Academy of Sciences and Arts of Kosovo, 2019,

Prof.dr.Ramiz Abdyli, *Albanian National Movement*, book I, Prishtina: Institute of History-Prishtina, 2004,

Rexhep Maskutaj, *Isniqi during the centuries*, Prishtina: School book, 2002,

Skënder Luarasi, *Isa Boletini*, Prishtina: Rilindja, 1972,

Shukri Rrahimi, *Vilayet of Kosovo 1878-1912*, Prishtina: Textbooks and Teaching Aids Institute of Kosovo, 1969.

Tafil Boletini, *Near Isa Boletini - memories (1892-1916)*, Tetovo 1996.

Doç. Dr.

Nevzat ARTUÇ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-4862>Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
nartuc27@gmail.comScreened
turnitinBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 18/11/2021 28/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1025413>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Cemal Paşa'nın Eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları

Memories of Cemal Pashas's Wife Seniha Hanım

Öz

Hatıralar, yakın tarihimizin aydınlatılmasında son derece büyük öneme sahiptirler. Genellikle dönemin devlet adamları, gazeteci ve yazarları tarafından kaleme alınan hatıralar; yapılan icraatları haklı gösterme, eleştirilere cevap verme gibi bir rol üstlenmiş olsa da resmî belgelere ve basına yansımamış pek çok olayın gün yüzüne çıkartılmasına yardımcı olmaktadır. Devlet adamlarımızın çok az bir bölümünde olan hatırat yazma geleneği, eş ve çocuklarında ise neredeyse hiç görülmeyen bir durumdur. İttihat ve Terakki lider kadrosundan en kapsamlı hatıratı sahip olan Naciye Sultan dışında Cemal Paşa'nın eşi Seniha Hanım ve Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'ın döneme ilişkin hatıralarını, kendi elleriyle kalem almamış olsalar da basın ve yayın organlarında kamuoyu ile paylaşmış olmaları tarihimizde ender görülen hadiselerdir. Çalışmamızın amacı öncelikle Seniha Hanım'ın çeşitli vesilelerle bazı yayın organlarında ifade etmiş olduğu Cemal Paşa ile ilgili hatıralarını bir araya getirmek, daha sonra da hatıraların ayrıntılı bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu sayede İttihat ve Terakki dönemine ait karanlıkta kalmış bazı hususlar daha iyi anlaşılabilir olacaktır. Yapmış olduğumuz çalışma alanında bir ilktir ve devlet adamları dışında, eşlerinin hatıratının da yakın tarihimizin anlaşılması açısından büyük bir öneme sahip olduğu ve mutlak surette değerlendirilmesi gerektiği iddiasındadır.

Anahtar kelimeler: Seniha Hanım, İttihat ve Terakki, Cemal Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa.

Abstract

Memories are of great importance in illuminating our recent history. Memoirs, generally written by statesmen, journalists, and writers of the period; Although they have undertaken a role such as justifying the actions taken and responding to criticism, they help to bring to light many events that have not been reflected in official documents and the press. The tradition of writing memoirs, which is very few of our statesmen, is a situation that is almost never seen in their spouses and children. Apart from Naciye Sultan, who has

ATIF: ARTUÇ Nevzat, "Cemal Paşa'nın Eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 7/4 (Aralık 2021), s. (748-762)

CITE: ARTUÇ Nevzat, "Memories of Cemal Pashas's Wife Seniha Hanım", **Journal of History and Future**, 7/4 (December 2021), pp. (748-762)

the most comprehensive memoirs from the leadership of the Union and Progress, it is rare in our history that Cemal Pasha's wife Seniha Hanım and Talat Pasha's wife Hayriye Hanım shared their memories of the period with the public in the press and media organs, even though they did not have a pen with their own hands. is one of the events. The aim of our study is primarily to gather the memories of Mrs. Seniha about Cemal Pasha, which she has expressed on various occasions in some publications, and then to make a detailed evaluation of the memories. In this way, some obscure issues of the Union and Progress period will be better understood. The work we have done is a first in its field and claims that apart from statesmen, the memories of their spouses are of great importance in terms of understanding our recent history and should be evaluated absolutely.

Key Words: Seniha Hanım, Committee of Union and Progress, Cemal Paşa, Enver Paşa, Talat Paşa.

Giriş

Hatıralar, tarihi olayların aydınlatılmasında resmi evrak ve gazete koleksiyonları kadar önemli bir yere sahiptir. Öyleki bazen resmî belgelerde yer almayan bilgilere hatıralarda rastlamak mümkün olabilmektedir. Ayrıca hatıratı yazan devlet adamlarının ruhsal durumu, dünya görüşü ve devlet erkanı hakkındaki düşünceleri bu sayede kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu nedenle hatıralar tarihe tanıklık eden önemli şahitlikler arasında değerlendirilmelidir. Ancak hatıratların büyük ölçüde kendini haklı çıkartma ve savunma kaygısı ile yazıldığı gerçeğini hiçbir zaman göz ardı etmemeli ve doğru ile yanlış bilginin ayırt edilmesinde azami çaba sarf edilmelidir.

Osmanlı Tarihi'nde hatıra yazma geleneği son derece sınırlı olmuştur. Mesela padişahlar tarafından kaleme alınmış bir hatırat yoktur. Yazılan hatıratlar genelde dönemin devlet adamları, aydınlar ve gazeteciler tarafından kaleme alınmıştır. Enver¹, Talat² ve Cemal³ paşaların hatıraları, Ali Fuad Cebesoy'un *Moskova*⁴ ve *Millî Mücadele Hatıraları*⁵, Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbimiz*⁶ ve *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*⁷, Fahrettin Altay *On yıl Savaş ve Gördüklerimiz*⁸, Ali İhsan Sabis'in *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*⁹, Ali Fuad Erden'in *Suriye Hatıraları*¹⁰ bu bağlamda değerlendirilebilir. Döneme şahitlik eden gazeteci ve yazarlar tarafından kaleme alınan hatıralarda son derece büyük öneme sahiptir. Muhittin Birgen'in *İttihat ve Terakki'de On sene*¹¹, Halide Edip Adıvar'ın *Memoirs of Halide Edip*¹², Hüseyin Cahit Yalçın'ın

1 *Enver Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Erdoğan Cengiz), İstanbul 1991.

2 Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, Kaynak Yay., İstanbul 2006.

3 Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959.

4 *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982.

5 *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953.

6 (Sad. Faruk Özerengin), Emre yay., İstanbul 1993.

7 (Yayına Haz. Orhan Hülagu), Emre Yay., İstanbul 2001.

8 İstanbul 1988.

9 Nehir Yay., İstanbul 1991.

10 İstanbul 1954.

11 (Haz. Zeki Arıkan), Kitap Yay., İstanbul 2006.

12 London 1926.

*Siyasal Anılar*¹³'ü bu bağlamda değerlendirilebilir.

Tarihe yön vermiş devlet adamlarının eşleri tarafından kaleme alınmış ve çeşitli gazete ve dergilere vermiş oldukları mülakatlardan oluşan hatıralar da en az kendi hatıraları kadar önem arz etmektedir. Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları, Talat Paşa'nın eşi Hayriye Talat Hanım'ın Hatıraları ve nihayet Cemal Paşa'nın eşi Seniha Hanım'ın Hatıraları yakın tarihimizin aydınlatılmasına katkı sağlayacak niteliktedir.

Üç İttihatçı lider eşi arasında en kapsamlı hatırat hiç şüphesiz Naciye Sultan'a aittir. Sultan Abdülmecid'in oğlu Şehzade Selahaddin Efendi'nin kızı olan Naciye Sultan 1896 yılında Feriye Sarayı'nda doğmuştur. Annesi Ayşe Tarzıter Hanımdır¹⁴. Kardeşleri Şerafettin ve Abdülhalim efendilerdir. Naciye Sultan'ın Hatıraları, 1952 yılı aralık ayında Vatan Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Takip eden yıllarda *Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın Hatıraları Acı Zamanlar* başlığı altında, Gazi Aşıroğlu tarafından yayına hazırlanmış ve Burak Yayınevi tarafından 1990 yılında İstanbul'da basılmıştır. Naciye Sultan'ın Hatıraları, memleket özlemi ve çocuklarına kavuşma sevinci ile başlamış, saray hayatı, çocukluk hatıraları, erkek kardeşlerinin doğumu, babasının vefatı olayı, amcaları II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşad, VI. Mehmed Vahideddin ve halası Seniha Sultan'ın oğlu Prens Sabahaddin ile ilgili gözlemleri-anıları, Enver Paşa ile tanışma ve evlenme serüveni, meşrutiyet kahramanı Enver Paşa'nın cesareti, kişiliği, ressamlığı, Bâb-ı Âli Baskını, Mahmut Şevket Paşa suikastı, Enver Paşa'nın ülkeyi terk etmesi olayı, çocuklarının doğumu, Enver Paşa'nın yurt dışındaki faaliyetleri, Ermeni katiller tarafından İttihatçı liderlerin şehit edilmesi olayları ve nihayet kendisinin ailesi ile birlikte yurt dışına çıkışı ve karşılaştığı güçlüklerle devam etmiştir. Hanedan mensubu ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin en güçlü devlet adamlarından Enver Paşa'nın eşi olması nedeniyle hatıraları çok büyük önem arz etmektedir. Naciye Sultan'ın Talat ve Cemal paşaların eşleri ile ilgili en ufak bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu durum üç itttihatçı liderin kader birliği yaptığı bir süreçte, eşlerinin birbirleriyle yeterince samimiyet kuramamış olduğu gerçeğini ortaya çıkartmaktadır. Benzer şeklide Hayriye Talat ve Seniha Cemal'in hatıralarında da birbirleriyle olan ilişkilere dair en ufak bir emare bulunmamaktadır.

Hayriye Hanım'ın Hatıratı, bizzat kendisi tarafından kaleme alınmış olmayıp, çeşitli vesilelerle kendisiyle görüşmeye gelenler tarafından kaleme alınmış ifadelerden oluşmaktadır. Bunlar arasında Hayriye Hanım'ın, 12 Temmuz 1962 yılında *Yakın Tarihimiz Dergisi*'nde "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor" başlıklı yazı dizisi ulaşabildiğimiz tek kaynak durumundadır. Hayriye Hanım, Feridun Kandemir ile gerçekleştirmiş olduğu bu söyleşide; Talat Paşa ile nasıl tanıştıklarını, Balkan Savaşları sırasında Edirne'nin kurtuluşu için nasıl çırpındığını, Çanakkale Zaferi üzerine yaşadıkları büyük sevinci, Talat Paşa'nın Cumhuriyet idaresinin kuruluşundan bahsettiğini, Paşanın dindar, ailesine düşkün, cesur olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'ya **çok güvendiğini** ve Millî Mücadele'nin başarısı için dua ettiğine dair bilgiler vermiştir¹⁵. Hayriye Hanım'ın bundan başka yayınlanan hatıratı yoktur. 1980'li yılların **başında** gazeteci Murat Bardakçı ile bir görüşmesi olmuştur. Söz konusu görüşmenin ses kayıtları Bardakçı tarafından yayınlanmıştır. Hayriye Hanım bu görüşmede Ermeni soykırım iddialarının gerçek dışı olduğuna dair bilgiler vermiştir.

13 (Yayına Haz. Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2000.

14 Neval Milanlıoğlu, *Emine Naciye Sultan'ın Hayatı (1896-1957)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 1-4.

15 Feridun Kandemir, "Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa'yı Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Sa. 20, 12 Temmuz 1962, s. 193-195.

a-Seniha Cemal Kimdir?

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosundan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa, ilk evliliğini, 19 Şubat 1897'de Kırklareli'nde görev yaptığı sıralarda, Bekir Paşa'nın kızıyla gerçekleştirmiştir. Ancak kısa süre sonra eşi, doğum sırasında çocuğuyla birlikte vefat etmiştir. Bu üzücü olay karşısında sağlığı bozulan Cemal Bey, Kırklareli'nden ayrılıp Selanik'e tayinini istemiştir. Ayrılmadan önce Serez Fırkası Kumandanı Mehmet Paşa'nın yeğeni, Binbaşı Hasan Bey ile Ayşe Hanım'ın kızı Seniha Hanım ile nişanlanmıştır. Çerkez kökenli olan Seniha Hanım, babasının beklenmedik ölümü üzerine, dayısı Mehmet Paşa tarafından himaye edilmiştir. Orhan Koloğlu, aile ile yapmış olduğu görüşmelerden Cemal-Seniha evliliğinin bir aşk ya da görücü usulü evlilikten ziyade emir-komuta zinciri içerisinde gerçekleşen bir evlilik olduğunu ifade etmiştir. Zira o tarihlerde sivil-askeri idarecilerin kızlarını çevresindeki yetenekli gençlerle evlendirmeleri hayli yaygın bir uygulama idi. Cemal Paşa, Mehmet Paşa'nın yeğeni henüz 17 yaşında olan Seniha Hanım ile Selanik'e tayin olduktan kısa bir süre sonra, 2 Haziran 1899'de hayatını birleştirmiştir¹⁶. Her ne kadar aşk evliliği olmasa da ikili arasında zamanla büyük bir uyum ve sevgi ortaya çıkmıştır. Cemal Paşa eşine daima *Venüs'üm!* diye hitap etmiştir. Cemal Paşa'nın bu evlilikten 4'ü erkek, 1'i kız olmak üzere toplam 5 çocuğu olmuştur. Ahmed Rüşdi, 29 Ekim 1900'de, Mehmet 1903'te, Hasan Necdet ve Kâmuran ikizleri 1907'de, en küçük çocukları olan Hasan Behçet ise 1911 yılında dünyaya gelmiştir. Cemal Bey evlendikten sonra çocukları, büyük kız kardeşi Şadiye, malul durumdaki küçük kız kardeşi Ayşe Sıdika, kayınvalidesi Ayşe Hanım ve üvey annesiyle birlikte aynı evi paylaşmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sırasında bizzat kendisinin daveti üzerine Suriye'ye gelen Halide Edip Adıvar, Lübnan'da Cemal Paşa'nın yazlığına misafir olmuş, bu sayede aile ile yakından tanışma imkânı elde etmişti. Adıvar, aile üyelerinin basit ve sade yaşamı tercih ettiklerini, ayrıca sevecen ve iyi kalpli insanlar olduğunu belirtmiştir¹⁷. Seniha Hanım evliliğinin ilk yıllarında eşinin hem asker hem de siyasetçi kimliği nedeniyle İstanbul dışı görevlerde bulunmasından dolayı zamanının çoğunu çocuklarını büyütmeyle geçirmiştir¹⁸.

Seniha Hanım'ın ailesi mutaassıp değildi. Ecnebilerle görüşüp, hanımlar ve beyler ayrı ayrı olmak kaydıyla, karşılıklı davetlerde bulunurlardı. Oldukça rahat bir ortamda büyüyen Seniha Hanım, sosyal ve çağdaş bir kadın portresi çizmiştir. Türk kadının toplumda daha aktif olarak görev alması gerektiğine inanmıştı. Bu hususta bizzat yapmış olduğu icraatlar ile örnek olmaya çalışmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki tarihlerde, bir okul açılışı için gereken parayı toplayabilmek amacıyla arkadaşlarıyla birlikte, toplumsal baskılara boyun eğmeden ve hiç tereddüt etmeden sergi açabilmiştir. Sergiden kazanılan paralarla okulun açılışına destek olmuştur. Bu hususta kocasının tam desteğini aldığı için çıkartılan dedikodular onu yıldırılmamış, mücadelesine büyük kararlılıkla devam etmiştir. Seniha Hanım, Cemal Paşa ile dönemin yabancı devlet elçileriyle birlikte yemeklere ve davetlere de katılmıştır. Atatürk Dönemi'nde Türk kadınlara verilen hakları kendi mücadelelerinin bir sonucu olarak değerlendirmiş ve memnuniyetle karşılamıştır¹⁹.

16 Nevzat Artuç, "Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkma Meselesi", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 51, Isparta 2020, s. 47-48; Orhan Koloğlu, "İttihatçı eşi Olmanın Ağır Bedeli", *Popüler Tarih*, Sa. 42, Şubat 2004, s. 46-47.

17 Halide Edip Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926, s. 399-400; Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, (Yayına Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), Özgür Yay., İstanbul 2004, s. 230-231.

18 Koloğlu, *a.g.m.*, s. 48; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı), TTK Yay., Ankara 2019, s. 15-17.

19 Suzan Esler, "Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal", *Resimli Hayat*, Sa. 23, Mart

Seniha Hanım sergi dışında İstanbul'da bulunan çok sayıda hastaneye gönüllü olarak yardım toplama kampanyaları düzenlemiştir. Bu hizmetlerinden dolayı da *Hilâl-i Ahmer Madalyası* ile ödüllendirilmiştir²⁰.

Seniha Hanım, Doğan Hızlan'ın ifadesiyle sosyal yaşamdan asla ödün vermeyen bir İstanbul hanımefendisidir. Nitekim ekonomik olarak çok zor durumda olduğu ve hatta devlet tarafından verilen evini satmak zorunda olduğu günlerde bile, dönemin İstanbul sosyetesinin uğrak mekânlarından olan Beyoğlu'ndaki meşhur Lebon Pastanesi'nde çay içmek alışkanlığından vazgeçmemiştir. Bu durum lükse meraktan ziyade yaşam biçimi ve onu hayata bağlayan bir alışkanlık idi²¹.

Seniha Hanım, eşi Cemal Paşa'nın 22 Haziran 1922'de şehid edilmesinden sonra beş çocuğu ile birlikte oldukça zor günler geçirmiştir. Bir müddet aileden kalan mücevherleri satarak yaşamını idame ettirmiştir. Bu tarihten itibaren yurda dönüş yapan Seniha Hanım, 10 gün boyunca Mustafa Kemal Paşa tarafından Çankaya Köşkü'nde şeref konuğu olarak ağırlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, yakın dostu ve silah arkadaşı Cemal Paşa'nın eşine son derece saygılı davranmış ve ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca Seniha Hanım'dan muhtaç durumdaki diğer İttihatçı eşlerinin durumu hakkında kendisinden malumat almıştır²².

Seniha Hanım, 1926 yılı içerisinde doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya üç mektup ve bir telgraf göndermiştir. Söz konusu mektuplarda Cemal Paşa ailesinin içerisine düştüğü maddi ve manevi zorlukları açık bir şekilde ifade edilmiştir. Seniha Hanım tam umutlarını kaybetmiş oldukları anda zat-ı şahanelerinin yardım ve himayeleriyle istikballerinin kurtulduğunu ifade etmiştir²³.

Afganistan Kralı Amanullah Han'ın, 1928 yılında gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti Seniha Hanım için bir umut olmuştur. Amanullah Han, Seniha Hanım'ı Afgan kadınlarının kalkınmalarına öncülük etmesi amacıyla cazip bir teklifle Kabil'e davet etti. Daveti memnuniyetle karşılayan Seniha Hanım, vaktiyle eşi Cemal Paşa'nın görev yaptığı topraklarda bulunmayı memnuniyetle kabul etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu seyahate izin vermemesi üzerine oğlu ile İtalya üzerinden yeni bir seyahat planlaması yapmak zorunda kalmıştır. Hindistan yoluyla Afganistan sınırına ulaşmayı başarmış ancak bu defa Amanullah Han'ın çıkan bir isyanda devrilmiş olması planlarının sonsuza kadar ertelenmesine ve yeniden Türkiye'ye dönüş yapmasına neden olmuştur. II. Dünya savaşı yıllarında (1939-1945) memur ve emekli maaşlarının alım gücü düşmüş olması nedeniyle Seniha Hanım'ın yaşadığı maddi sıkıntılar daha da artmıştır. Aile, 1943 yılında devlet tarafından bağışlanan evi satmak zorunda kalmıştır. Ancak Seniha Hanım yaşadığı tüm olumsuzluklara ve sıkıntılara rağmen İstanbul sosyal yaşamından bir an bile kopmamıştır. Seniha Hanım, 1962 yılında, 80 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir²⁴.

1954, s. 26-27.

20 Artuç, *a.g.e.*, s. 58.

21 Doğan Hızlan, "Bu Romanı Ancak Selim İleri Yazabilir", *Hürriyet*. com. tr, 15 Şubat 2004.

22 Artuç, *a.g.m.*, s. 52-53.

23 Artuç, *a.g.m.*, s. 53-56.

24 Artuç, *a.g.m.*, s. 56-58.

b-Seniha Hanım'ın Hatıraları

Seniha Hanım, 1934 yılı içerisinde gazeteci Feridun Kandemir ile İttihatçı liderlerin ülkeyi terk ettikleri son mekân olan Boyacıköy'de bir sohbet gerçekleştirmiştir. Kandemir görüşmede Seniha Hanım'ın hatıralarını dinlemiş ve *Yedigün Dergisi*'nde 84, 85 ve 86. sayılarında neşretmiştir. Dolayısıyla eşi Cemal Paşa gibi kendi eliyle yazılmış bir hatırat söz konusu değildir. Kronolojik bir sıralama yoktur. Sohbetin gelişmesine göre bir anlatım mevcuttur. Seniha Hanım'ın zikredilen hatıraları aşağıdadır:

İşte, o zamanlar şu yalıda oturuyorduk. O kara günlerde İstanbul'dan kaçmaktan başka çare olmadığını söyleyen Cemal Paşa'ya gitmemesi, burada kalması için çok yalvardım. Fakat o hayır diyordu. Bizim burada kalmamızın artık faydası değil, zararı vardır. Sonra da beni temin ediyordu:

___Zannetme ki bu vatan batar... Hayır, içinde çalkalandığımız bu felaket eminim ki bir zaman gelir çocuklarımıza bir ibret, bir vatan dersi vermemize yarar. Çünkü bu milletin içinden bu vatani kurtaracak insanlar muhakkak çıkacaktır. Bundan emin ol.

Cemal Paşa, evvela Anadolu'ya gidecekti. Biz de ona göre hazırlandık. Hatta bir heybe bile hazırlamıştık. Sonra bir gün Enver Paşa geldi ve Anadolu'ya gitmekten sarf-ı nazar edildiğini haber verdi. İki gün sonra da nereye çıkacaklarını kendilerinin de bilmedikleri, onları İstanbul'dan ilelebet ayıran son seyahate çıktılar.

O gün Cemal Paşa'nın böyle bir seyahat için değil, hatta İstanbul'a inmek için bile parası yoktu. Gece yarısına doğru, saat 11'i biraz geçiyordu. Şu rıhtıma bir sandal yanaştı ve Cemal Paşa'yı aldı. Biraz ötede bekleyen motora götürdü. Bu motorda Enver Paşa, Talat Paşa, Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım, Azmi, Rüsuhi, Bedri Beyler de varmış. Uzun bir zaman paşadan da arkadaşlarından da hiçbir haber alamadık. Tabii merak ediyorduk.

Paşalar gittikten sonra biz de pasaport istedik. Hükmet pasaport vermedi. Fransız ataşemiliteri bizi bir Fransız zırlısıyla yollayabileceğini söyledi, kabul etmedim. En çok İtalyanlardan yardım gördük. Sonunda *Cemal Paşa'nın haremi* diye bir pasaport çıkarttım. Vapura bindik. İtalya'ya vardık. Cemal Paşa'nın Münih'te olduğunu biliyordum. Roma'dan telgraf çektim. Heyecan içindeydik. Ayrılalı bir yıl olmuştu. Bir yıl içinde yalnızca bir mektup alabilmişim. Beş saat sonra telgrafıma cevap geldi. Lindau'da birleştik. Ağladı. Bizi Münih'te oturduğu talebe pansiyonuna götürdü. Orada iki odaya yerleştik. Paşalar Almanya'da takma adlarla yaşıyorlar. Cemal Paşa *Mühendis Halit Baboviç*'tir. Enver Paşa *Ali Bey*, Talat Paşa *Sai Bey* adını taşıyordu. Cemal Paşa, Rus esirleriyle birlikte vapurla Steettin'den Rusya'ya geçiyor. Ben yine yalnız kalıyorum. Sıkıntıdayız. Zaten hiçbir eski nazırın haremi benim kadar sıkıntı çekmemiştir. Sonraları İstanbul'da olsun, Avrupa'da olsun hep satıp-savarak geçindim. Şam'da Cemal Paşa'ya bir kılıç hediye etmişlerdi. Kılıcın üstünde kocaman bir zümrüt vardı. Gel zaman git zaman sıkıntıda şu zümrütü satalım dedim. Meğer sahte değil miymiş? Bembeyaz bir taş çıktı. Altına yeşil kâğıt koymuşlar. Ben her Avrupa'ya gidişimde kıymetli taşlar almaya bakardım. Cemal Paşa şaşırır, beğenmezdi bu merakımı. Ne iyi etmişim, onları satarak geçindim sonraları. Baden'de bir Profesör dostumuz vardı. Vaktiyle Cemal Paşa'nın maiyetinde bulunmuştu. O telefon etti. Cemal Paşa'dan mektup aldınız mı? diye sordu. Meğer hadiseyi gazetede okumuş. O saat anladım. İçeri gittim: Paşa'yı vurdular! Dedim. Ölümünden bir hafta önce Tiflis'ten yazdığı, 21 Temmuz 1922 tarihli mektubunda Cemal Paşa şöyle diyordu: Çok canım sıkılıyor. Bu hayattan bıktım. Acaba günün birinde bir köşeye çekilip seninle baş başa oturabilecek miyiz? 50 yaşındaydı. Türk Sefaretindeymiş. Evde misafirim var diye erken

çıkmiş. Çıktıktan biraz sonra birbiri arkasından silah sesleri duyulmuş. Komployu hazırlayanlar sokak başlarını kamyonlarla otomobillerle tıkamışlar. Duyduğuma göre, Ermeni Taşnak Cemiyeti Mustafa Kemal'e: Cemal Paşa bizim listemizde yoktu? şeklinde telgraf çekmiştir²⁵.

Bir yandan da İstanbul ve bütün vatan kara günler yaşıyordu. Ne yapabilirdim? Evlatlarımı bağırma bastım. Gözyaşlarımı onlardan gizlemeğe çalışarak beklemeye başladım. Neden sonra Hamburg'dan gelen ve oradaki Türkleri getiren bir vapurdan Cemal Paşa'nın biraderi çıktı. Ondan Paşa'nın Almanya'da bulunduğunu öğrendik.

Cemal Paşa ile evliliğimizin yirmi ikinci senesindeydik. Şu yirmi iki sene içerisinde Cemal Paşa'nın şöyle bir haftacık olsun doğru dürüst evinde kaldığını, çoluk-çocuğu ile bir sofrada yemek yediğini ben bile göremedim. Meşrutiyetten evvel bir türlü, meşrutiyet ilan edildikten sonraki buhranlı günler, daha sonra Harb-i Umumi'de Suriye'de ve Filistin'de geçen günler... ve nihayet Mütarekede'ki hayat... Bütün bunları göz önüne getirdiğinizde hep hareket ve faaliyet dolu günler. Biz de rahat edecek, evin babası ile baş başa kalacak iyi günler beklerdik... Cemal Paşa'nın hususi hayatı için şu kadar söyleyebilirim: Çok iyi, temiz bir insan, yuvasına bağlı bir eş ve baba idi. Kim ne derse desin yirmi iki senelik müşterek hayatımızın hiçbir günü, hiçbir anı benim bu kanaatimi sarsmamıştır.

Bugün ölümüne ağladığımız insan, daima üzerine titreyerek sevdiğimiz ve aynı büyük ve eşsiz sevgi ile bizi sevdiğinden emin olduğumuz bir eş ve baba idi. O bizim her şeyimizdi. Biz onsuz kalınca...

Cemal Paşa şehit olduktan sonra biz vatana dönünce, bütün acılarımızı ve bütün mahrumiyet ve ıstıraplarımızı unutturan büyük ve alicenap bir himaye ile karşılaştık. Evlatlarıma babasızlıklarını, yetimliğın dayanılmaz acısını unutturan ve bana yaşamak kudret ve cesaretini veren Ulu Gazimize daima son nefesimize kadar minnettar kalacağız. Onun büyük ve tarife sığmaz alicenaplığı olmasa idi...

Cemal Paşa'nın hakkı varmış... Bana kaç defa: Ben ölürsem o sizi unutmaz merak etmeyin! derdi. Onun, bizi Cemal Paşa'nın bile tahmin ve tasavvur edemeyeceği şekilde himaye ettiğini ve ancak bu büyük himaye sayesinde yeniden kuvvet ve can bulduğumuzu şimdi şurada itiraf ederken bile bütün kederlerimi, gamlarımı unutturur gibi oluyorum.

Ben de çocuklarım da Ulu Gazimize ve bize ağışunu şefkatle açan cumhuriyet hükümetimize ilelebet borçlu ve minnettar kalacağız. Eminim Cemal Paşa'nın ruhu da bu büyüklük ile rahat ve şadddır.

Cemal Paşa'nın bir vasiyetname hazırladığından haberim yoktu. Son defa Münih'ten Afganistan'a gitmek üzere Moskova'ya giderken hiç adeti olmadığı halde bana bazı para işlerinden bahsetmişti. Şöyle yaparsın, böyle yaparsın, böyle edersin diyordu. Ben şaşırdım ve ona: Sen öleceksin! dedim. Hayretle yüzüme baktı. Neden, diye sordu. Öyle ya dedim. Senden bu tarz sözleri ilk defa işitiyorum ve bunlar ancak ölümü yaklaşan insanların sözleridir. Bir vasiyetnameye benziyor. Sonra bahsi değiştirmiş ve gülüşmüştük. Ben Cemal Paşa'nın hiçbir düşünmeden dolayı değil, fakat dilinin ucuna gelivermiş de böyle konuşmuş olduğunu zannediyordum. Halbuki o kalpten gelen bir hisle hareket ediyormuş. Çünkü bizden ayrıldıktan sonra Berlin'e gidince orada

25 Hıfzı Topuz, "Cemal Paşa'nın Eşi Anlatıyor", Akşam Gazetesi 5 Mart 1955'ten nakleden Hasan Cemal, *a.g.e.*, s. 4.

ilk işi bir vasiyetname tanzimi olmuş. Bu vasiyetnamede Cemal Paşa her şeyi bana bırakıyor ve çocuklara bilhassa 30 yaşına kadar bana sadık ve muti (bağlı) kalmalarını emrediyordu. Fakat her şeyi derken zannetmeyiniz ki Cemal Paşa'nın serveti vardı. Hayır... Cemal Paşa paradan daima nefret ederdi. Bana birkaç defa şöyle demiştir:

___Ölürsem hakkımda her türlü söyleyenler bulunabilir. Takip ettiğim siyasetten bahsederlerse belki iyice anlayamazsın. Askerlik hayatımdan bahsederlerse belki yine iyice anlayamazsın. Fakat senin bildiğin, anladığın ve daima bilmeyenlere bildirip anlatacağın bir nokta vardır ki o da kursağıma alın terimin mahsulü olmayan tek bir lokmanın girmedidir.

Filhakika Cemal Paşa ölümünden sonra bu hususta bir itham, hatta şüpheye maruz kalacağını aklına getirince hasta olurdu. Ve yine bu endişe iledir ki benim mücevherat almama bile mâni olmak isterdi.

___Herkes ne der, ben şüphe altında yaşayamam derdi.

Ben de:

___İyi ama ne olur ne olmaz, belki bir gün lazım olur. Çocuklarımız var. İnsan hali bu. Ne olur, bir kenara biraz bir şey koysak. Dedikçe kızardı.

Düşününüz ki Harb-i Umumi'de Cemal Paşa'nın 300 altın aylığı vardı. IV. Ordu zabitanı maaşlarını hep altın alırdı. Yine hatırlarsınız ki altın ile kâğıt paranın da farkı vardı. Birçokları aldıkları altınları kâğıda değiştirirlerdi. Bir kere bende böyle yaptım. Cemal Paşa bunu haber alınca kıyameti kopardı. Ve bu yüzden az kalsın üzerine titrediği yuvayı yıkıyordu. Çünkü iki yaverini alıp eve geldi. Ve beni onlara göstererek:

___Bu, altın paraları kâğıtla değiştirmiş. Şahit olun. Bir daha böyle bir şey yaptığımı işitirsem aramızda hiçbir münasebet kalmaz, kendisini tatlik ederim demişti.

Cemal Paşa'nın adeta vasiyetname niteliğinde olan, büyük oğlu Ahmet'e, 13 Mayıs 1920 tarihinde Moskova'dan yazdığı mektup şu şekildedir:

Sevgili oğlum Ahmet!

Ben uzun bir seyahate çıkıyorum. İhtimal ki sizi uzun bir müddet görmeyeceğim ve yine ihtimal ki benden uzun bir müddet haber alamayacaksınız. İşte sana bu mektupla bazı nasihatler vereceğim. Bu sözlerimi can kulağınla dinle, onların haricine çıkma:

1-Oğlum, sen benim en büyük evladımsın, beden sonra ailemizin erkeği sensin, sana ismimden başka miras bırakacak hiçbir şeyim yoktur. Beş paralık bir servete malik değilim. Ben ölürsem annenin birkaç parça elması bütün aileyi ancak 3 sene kadar iâşe edebilecek bir şeydir.

Ondan sonra ananı, halanı, büyük anneni himaye edecek, onları hiç kimseye muhtaç etmeden besleyecek ancak senin sâyin ve çalışkanlığıdır. Dünyada kendi sâyinden başka hiç kimseye güvenme. Hiç kimseden on para bile isteme! Kazanırsan onları anan ve kardeşlerin için sakla, sen gayet fakirane bir hayat geçir. Her şeye tahammül et, fakat ananı aç bırakma, namerde muhtaç etme.

2-Eğer ben ölürsem annen vatana dönecek, sen tahsilini ikmal ettikten sonra annenin yanına gidersin, onunla oturur, kendine iş bulursun.

Yapacağın tahsil ziraat olduğu için toprak işinden başka bir şeye ehemmiyet verme! Bu meslek seni ve ailemizi pekiyi geçindirebilir.

3-Azamet satma, daima mahviyet kâr ol. Hiç kimsenin kalbini incitme. Kardeşlerinle daima güzel geçin. Onları daima himaye et ve onları kimseye çığnetme!

4-Vatan muhabbeti, Türklüğün muhabbeti senin en büyük ziynetin olsun. Vatanını, Türklüğünü her şeyden ziyade sev! ve bu ikisi için hiçbir fedakârlıktan çekinme!

Ben öldükten sonra benim şimdiye kadar takip ettiğim yolu aynen sen de takip et.

5-Ölmez de sağ kalır yine size kavuşursam, seni istediğim gibi çalışkan, mert ve namuslu bir genç görürsem çektğim ve bundan sonra çekeceğim bin türlü meşakkatleri kamilen unutacağım.

İşte yavrum sana söyleyeceklerim bundan ibarettir.

Evet, bu mektubu her elime alısta Cemal Paşa'yı karşımda görürüm. Zaten görüyorsunuz ya bütün mektuplarında hep aşağı yukarı aynı ses duyulur...

Fakat yazık ki Cemal Paşa'nın mektuplarını lazım olduğu veçhile tasnif edemedim. Bakınız bu mektubunda bizden aylarca haber alamadığını yazıyor, hâlbuki o zaman biz muntazaman yazıyorduk, fakat tam sekiz ay Cemal Paşa'dan hiçbir haber alamamıştık. Meğer o da yazıyormuş, ama ne onun mektupları bize geliyor ne bizimkiler ona gidiyormuş²⁶.

Bu bir müddet böyle devam etti. Sonra köşede bucakta kalmış mektuplar birer birer gelmeğe başladı. Cemal Paşa Afganistan'a gitmeğe karar verdiğinde bana şöyle demişti:

___Anadolu'daki arkadaşlarımızı kardeşlerimizi rahat bırakmalıyız. Bizim şimdiki halde vatan hudutlarından uzaklarda çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada müşterek düşman ve bugün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım ve onları gücümün yettiği kadar yoracağım. Bu suretle bir yandan Afganistan'a nafi olurken bir taraftan da öz yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim.

Cemal Paşa'dan bu seyahat esnasında ve daha sonraları bir müddet habersiz kaldım. İşte o uzun habersizliği ve sessizliği bozan ilk mektup, 2 Ağustos 1920 tarihinde geldi. Cemal Paşa Moskova'dan itibaren başlayan seyahatini şu cümlelerle anlatmıştır:

___Asya'nın ortasından Türkistan denen o mübarek ülkenin merkezi idaresi olan Taşkent şehrine Moskova'dan buraya tam 17 günde geldik. Yayamı zannettin hayır... Atla mı, araba ile mi? Hayır... hayır... Şimendiferle geldik. Bu ne biçim şimendifer diyeceksin, yok hiç de taaccüp etme!

___Dört beş defa sahip değiştirmiş, köprüleri dört beş defa tahrip edilmiş olan şimendifer hattının bu şeklide işletilebilmesi yine bir muvaffakiyettir. Moskova'dan çıktıktan üç gün kadar sonra Volga Nehri sahilinde Samara denilen bir kasabaya geldik. Bu kasabada dört gün bekledik. Dört gün sonra hareket ettik. Ertesi gün akşamüzeri Orenburg'a geldik. Bu şehir Asya ile Avrupa kıtalarının hatt-ı müşteregindedir. Ruslar bu şehre çok ehemmiyet veriyorlar. Burası için Asya'nın penceresidir diyorlar. Seyahatimiz mükemmel bir yataklı vagonla oldu. Yemeğimizi pişiriyorlar, her hizmetimizi mükemmelen görüyorlar ve bizi hiçbir şeyden mahrum bırakmıyorlardı. Ruslar refakatimize bir tercüman ile üç müsella nefer de verdiler. Güle eğlene hiç canımız sıkılmadan

on yedi gün vagon içerisinde kaldık. Samara'daki intizarımız esnasında Sibirya'dan gelen bir üsera kafilesiyle mülaki olduk. Zabitan ve efrattan mürekkep olan bu biçarelerin bizi görür görmez gösterdikleri muhabbet ve samimiyeti görseydiniz... Nihayet onlardan da ayrıldık...

___Taşkent'te fevkalade mükemmel bir istikbal merasimi yaptılar. Buraya bir çarşamba günü geldik. Cuma günü buranın en büyük camiine, Cuma namazına gittik. İhtiyar sakallı hocalar bile, bana fevkalade hürmet gösterdiler. Bunları görüp de müteessir olmamak elden gelmiyor. Cumartesi günü aynı caminin avlusunda Buhara emiri aleyhine Buhara ihtilalcilerinin bir mitingi oldu. Bu mitingde benim de birkaç söz söylememi rica ettiler. Kürsüye çıkar çıkmaz toplanmış olan 3-4 bin kişinin alkış tufanı şayanı hayret bir mahiyet almıştı. Ben de artık çoştum. Müttefik hükümdarların aleyhine açtım ağzımı yumdum gözümü, söyledim, söyledim... Ve yine alkış tufanı arasında kürsüden indim. Burada bir ay kalacağım. Müteakiben Afganistan'a hareket edeceğim."

Cemal Paşa'nın Taşkent'ten yazdığı bu mektubunu, Herat'tan yazdığı ikinci mektup takip etti. Cemal Paşa söz konusu mektubunda şunları söylüyordu:

___Herat'ta iyi karşılandık. Afganistan Emiri Amanullah Han'a bir telgraf yazdım. Şimdi o telgrafın cevabına intizar ediyorum. Üçüncü mektubunda, Afganistan emiri Amanullah Han'dan aldığı cevaptan şu şeklide bahsediyordu: Emir hazretleri beni misafir-i has olarak kabul buyuruyorlar. Kemal-i hüsn-i ihtiramla Kabil'e gönderilmemi Herat Valisi'ne emrediyorlar. Başvezir'den aldığım bir mektupta: Afganistan'a muvasalatınız haberi işitilmiş ve fevkalade mucib-i meserret olmuştur. Zat-ı âlileri, zat-ı hazreti padişahinin misafir-i hass-ı olacaksınız. Dostlarınız kardeşleriniz dört gözle muntazırdılar... Milletimizin mevcudiyetine nihayet vermek için alçakça tedabire tevessül eden İngilizlerle çarpışmak için vâsi bir sahaya nail olduğumdan dolayı bir kat daha kesb-i kuvvet ediyorum. Cenab-ı hak ümit ettiğim neticeyi müyesser ederse kendimi dünyanın en mesut ve bahtiyar insanı sayacağım...

Çocukların tahsili için Almanya'da kalmak mecburiyetinde idik. Hatta çok sıkıntılı günler yaşadığımız zamanlar bile sırf evlatlarımızın tahsili yarıda kalmasın diye her mahrumiyete, her türlü ıstıraba katlandık. Fakat onların okumalarına mâni olmadık.

Cemal Paşa başka mektubunda parasızlık sıkıntısına temas etmiş ve eşinin satmak üzere olduğu yüzüğü için satmadan evvel çok düşün demişti. Zira Cemal Paşa bu yüzüğü çok severdi. Maddi kıymeti için değil, fakat manevi kıymetine, hatırasına bağlı idi. Fakat o günlerde aç kalmamak için satmaktan başka çaremiz yoktu. Nitekim daha sonraları da yine birer birer hatıralarına bağlı kaldığımız birçok şeylerimizi satmak, içimiz sızlayarak elden çıkarmak mecburiyetinde kalmıştık. Böyle sıkıntılı günlerden birinde Cemal Paşa'ya:

___Ben sana Harb-i Umumi içinde söylememiş miydim? Bir kenara bir şey koyalım ne olur ne olmaz dememiş mi idim. İşte bak şimdi ne oldu. Hatta en aziz, en yakın bildiğin dostlarından bile bir hayır görebiliyor musun şimdi? O bilhassa bu dostların hareketine bir mana vermez ve dünyada vefa denen şeyin bu derece ortadan kalkışına içi sızlardı. Fakat teessürünü belli etmemeğe çalışır, yine;

___Hayır derdi. Bu günler de geçer... Aç kalksak bile bu kimsenin Cemal Paşa Harbi Umumi'de topladığı gayri meşru paraları yiyor demesine meydan vermeyeceği için bana o kadar dokunmaz. Fakat ya aksi olsaydı ya biz o zaman meşru kazancımızdan yani aylığımızdan bir kısmını bir kenara koyup da şimdi rahat bir hayat yaşasa idik herkes işte bu da bir nevi Harb-i Umumi zengini dese idi, söyle o zaman ne olurdu? Ben bu sıkıntılı ve mustarip hayatı o refaha bin

kere tercih ederdim.

Ben yirmi iki senelik evlilik hayatımızda Cemal Paşa'nın kafasından bu düşünceyi, bu endişeyi çıkarmağa bir türlü muvaffak olamadım. O İstanbul Muhafızlığı zamanında da Adana Valiliği'nde de bütün hayatında böyle idi²⁷. Hatta Meşrutiyet ilan edildiği zaman bir kenarda babadan kalma bir parça paramız vardı. Onu da o zaman sarf ettik.

Cemal Paşa son defa ayrılışında, yani ikinci defa Kabil'e giderken bana laakal üç sene görüşemeyeceğimizi söyledikten sonra: Evlenişimizin yirmi beşinci sene-i devriyesinde her halde buraya gelmeğe çalışacağım. O zaman vaziyeti mütalaa ederiz. Fakat her halde o vakit, işler düzelmiş, vatan da kurtulmuş olacağından bu ayrı yaşayışa bir nihayet vererek yuvamızda sakin bir hayat yaşarız demişti.

Cemal Paşa ilk defa Almanya'dan Rusya'ya geçmek isterken tayyare ile gitmeğe teşebbüs etmişti. Fakat üç defa tekrar edilen bu tayyare seyahati teşebbüslerinin üçü de akamete uğrayınca Cemal Paşa Berlin civarında Belli Köyü'ndeki bir çiftliğe gidiyordu. Orada on beş gün kadar oturuyor ve bu esnada Rusya'ya geçmek için yeni çareler arıyor-ki bilahare esirlerin arasında karışarak geçmiştir. İşte bu mektup Cemal Paşa'nın o çiftlikten yazdığı, 26 Nisan 1920 tarihli mektuptur.

Söz konusu mektupta Cemal Paşa: ___Çiftlikte dolaşırken bir Rus zabiti gördüm. Üç seneden beri Petersburg'daki karısından ve çocuklarından hiç haber alamamış. İki dertli evvelki gün akşamüzeri iki saat mütemadiyen hem dolaştık hem konuştuk. Evvel Almanlar tarafından verilmiş adi bir nefer elbisesi, ayağında yırtık bir çizmeden başka bir şey yok. Ne çamaşırı ne de cebinde mendili var. Değil bir paketçik, hayır tek bir sigara alacak beş parası bile yok. Pek mükemmel Fransızca söyleyen ve pek güzel bir tahsil ve terbiye gördüğü her halinden anlaşılın bu zavallı adama acımamak mümkün değil. ...Kim bilir beni de gideceğim yerlerde aynı akıbet mi bekliyor? Fakat bu düşünce bende hiçbir zaaf husule getirmiyor. Kararlarımda hiçbir tebeddül icrasını düşünmüyorum. Ya zavallı vatani kurtarmak ya onun uğruna en büyük felaketler ve mahrumiyetler içinde terk-i hayat etmek, işte yegâne emelim budur. Bu emeli biperva takip ederken en ziyade kuvvet veren şey de ben öldükten sonra senin evlatlarımla başında büyük bir minnetle onların istikbali ile iştilal edeceğin hakkındaki kalbi imanımdır.

Cemal Paşa'nın Rusya'dan ilk ayrılışı hastanede bulunduğum zamana tesadüf etmişti. Hastanede idim. Paşanın beni bırakarak gitmek isteyeceğini zannetmiyordum. Fakat tabi ahval içinde yaşamıyorduk. Anladım ki paşanın o gün behemehâl bizden ayrılması ve yola çıkması lazımdır. Bu mecburiyet karşısında ben onu teşyi ettim. O da evvela metin idi. Bana tekrar tekrar:

___Gidiyorum, fakat müsterih olarak gidiyorum. Buradan gidiş sizden olduğu kadar aziz vatandan da biraz ayrılış gibi geliyor bana. Fakat içim rahattır. Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da muhakkak bir iş yapacak, muvaffak olacaktır. Bundan yüzde yüz eminim. Afganistan'da ben de bir iş görmeğe İngilizleri yormağa, üzmeğe çalışacağım...

Bunları söyleyerek metin, müsterih hatta biraz neşeli görünüyordu. Birkaç saat sonra bana yapılacak ameliyatı bile bekleyemeyeceğini anladı ve ayrılış anı geldi. Paşa vazife ile kalbi arasında kalmıştı. Ve her vakit olduğu gibi bize döndü:

___ Sizi Allah'a emanet ediyorum dedi ve kendisine tayin ettiği yeni vazife, gaye ve emelin peşine koştu. Ve işte bu kadar senelik zevcim Cemal Paşa'nın ilk defa göz yaş döktüğünü gördüm.

Cemal Paşa Almanya'ya son gelişinde Enver Paşa'dan bahsetmişti. Enver Paşa'nın bu defa çok yanlış bir harekete tevessül ettiğini söylemiş ve Ruslar aleyhine kıyam etmesini akıl almaz bir çılgınlık diye tavsif etmişti. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın bu hareketini bir türlü affedemiyor ve mütemadiyen onu düşünüyordu. Ben kendisini teskin etmek istedikçe:

Bilmezsin nasıl yanlış bir yol takip ediyor. Bu manasız hareketiyle acaba ne yapmak istediğini kendisi bile biliyor mu? Derdi. İşte bakınız, Cemal Paşa Moskova'dan yazdığı, 2 Haziran 1922 tarihli mektubunda da bu bahse temas ediyor:

___ Evvelce Buhara Emiri iken iki sene evvel Afganistan'a iltica etmiş olan zat Ruslar Aleyhine muharebeye başladığını haber alır almaz kendisinin olan hakk-ı emaretini Enver Paşa'ya devretmiş. Enver de kendisine bir mühür kazdırmış *Damad-ı Halife-i Müslimin, Emir-i Buhara Mücahid-i İslâm Enver!* diye. Binaenaleyh Enver Paşamız artık paşa değil, bir emirdir. Korkarım ki o tacın altında kafası ezilmesin. El yevm *Buhara Emir-i Cedidi Enver Han* ile Rusya Hükümeti ordusu, en şedit bir muharebeye tutuşmuştur Galebe tabii akli ve vasıtası olan tarafta kalacaktır. Ben korkuyorum ki mücadelenin nihayetine kadar Ruslar beni Afganistan'a geçirmeyeceklerdir.

Cemal Paşa'nın bu korkusu beyhude değildi. Nitekim Afganistan'a geçemedi ve Tiflis'te Şehadet sahnesi...²⁸

O zamanlar benim ve benim fikrimde olan diğer hanımların yapmak istedikleri hareketler cemiyet içerisinde adeta bir ihtilal havası esmesine sebep oluyordu. Hatta hiç unutmam Etfal Hastanesi'ndeki sergiyi tertiplemeye başladığımız zaman etrafındakiler Cemal Paşa'yı İsyân çıkabilir, memlekette ihtilal olabilir diye vazgeçirmek istemişlerdi. Mamafih Cemal Paşa çok ileri fikirliydi. Türk kadınlarının da artık Avrupalı kadınlar gibi iş hayatında erkeğin yanında yer almaları lüzumuna kaniydi.

Şimdiki gençler kadının cemiyetteki rolünün, manasının ehemmiyetini acaba hakkıyla takdir edebilirler mi? Çünkü onlar için bu vaziyet çok tabii. Hayatı anlamaya başladıkları günden beri cemiyeti böyle buldular... O zaman tasavvur edin, kaç-göç devri. İki defa sokağa çıkmak dillere düşmek için kâfi. Hiç unutmam, bir elbise yaptırıyordum. Kumaşı eksik gelmişti. İkinci bir defa gidip almama annem katiyen müsaade etmemişti: Aman evladım imkânı yok. Sonra ne derler. Katiyen olmaz! demişti. Hala içimde derttir. Hem de benim ailem bütün bütün mutaassıp değildi. Ecnebler ile görüşürdük. Bizi davet ederlerdi. Biz de mukabele ederdik. Fakat hanımlar ayrı, beyler ayrı tabii.

Sosyete hayatına girdiğim zaman ailenin samimi erkekleriyle görüşmeye başladık. İlk defa yanlarına başörtüsü ve maşlahla çıkıyorduk. Bu hayat istidadımız ne kadar fazlaymış ki 5-6 sene

28 Feridun Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", *Yedigün*, No.86, 31 Ekim 1934, s. 14-15. Seniha Hanım'ın Yakın Tarihimiz'deki hatıraları burada son bulmaktadır. Seniha Hanım yaklaşık yirmi yıl sonra, *Resimli Hayat Dergisi*'nde Suzan Esler ile yapmış olduğu mülakatta hatıralarını anlatmağa devam etmiştir. Suzan Esler, "Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal", *Resimli Hayat*, Sa. 23, Mart 1954, s. 26-27. Çalışmamızda Seniha Hanım'ın son anlatımlarını, bütünlüğü sağlamak adına, önceki anlatımlarının devamı olarak yayınlamayış uygun gördük.

içinde tamamen erkeklere çıkar olduk. Fakat bunda hiçbirimiz gaf yapmadı. Gayet iyi intibak ettik. Fakat asıl kıyamet ne zaman koptu biliyor musunuz? Bir defa adada bir otelin terasında kocam ve bir arkadaşıyla beraber yemek yedik. Ertesi gün bu haber İstanbul'da top gibi patladı... Artık ne türlü tefsirler isterseniz. Neler denmedi, neler söylenmedi bilseniz. Ama bütün bunlara ne ben ne de Cemal Paşa aldırırđık. Hepsine kulaklarımızı tıkadık. Bundan sonra önce büyük bir infial sonra da büyük bir alaka ve takdir toplayan hareketlerimizi hızlandırdık... Bir mektep açmayı kararlaştırdık. Hepsi hanımlardan olmak üzere bir cemiyet kurduk. Reisliğine beni seçtiler. O zaman para kıymeti daha başkaydı. Önce 5'er kuruş toplamaya karar vermişken sonradan baktık 50-100 kuruş veriliyor. Derken daha fazla verenler çıkınca biz de işi büyüttük. Para miktarını artırmak için bir sergi tertiplemeye karar verdik... Hepimiz işlediğimiz örtüleri, elişlerini, öteberiyi topladık... Sergi haberi yayılınca bu sefer daha şiddetli bir patırtı koptu. Cemal Paşa'ya şikâyetler, hatta tehditler gelmeğe başladı. Fakat biz de bu sefer iyice ağır basmaya karar vermiştik.

Merhum Kazım Paşa'nın kızı Nazire, Hasan İzzet Paşa'nın kızı Malike, Konsolos Server Cemal Bey'in eşi Atiye hanımefendilerle her gün toplanıyor heyecan içinde konuşuyorduk. Hayli mücadele ve dedikodulardan sonra biz galip geldik. Cemal Paşa bütün söylenenlere yine kulaklarını kapadı: Bana vız gelir...! diyordu. Sergi hazırlandı. Hepimiz çarşafly fakat yüzlerimiz açık olarak birer masa başında duruyor satış yapıyorduk. Bütün sefirler, vekiller davetliydi. O gün adeta altın yağdı diyebilirim. Bu suretle mektep açmak gayemizi gerçekleştirebildik. Hanımların bu muvaffakiyeti çok takdir topladı. Sergiden sonra Cemal Paşa, merhum Cavit Bey ve bir Türk Nazırı ile Rus sefirini davet ederek onlarla bir masada çay içtik. Yine tuhaf bakanlar oldu. İleri-geri söylenenler kulağımıza geldi. Cemal Paşa: Hiç aldırılmamalı, bu adımların atılması lazımdır ve devam ettirmelidir! fikrini daima müdafaa ediyordu. İşte böyle çok sert ve çetin mücadeleler geçirdik.

Bakın size ilk Türk memuresinin hikâyesini anlatacağım: Devir malum! Kadınlar, değil çalışmak için öteberi almak için dahi sokağa ender çıkıyor. Sonra iyi bir ailenin kızı veya hanımı çalışmak mecburiyetinde kalınca *Memure olabilir* fikri akla bile gelmeyecek kadar sıkı devir. Kocam bu adımın da atılmasına karar vererek yardımımı ve böyle bir hanım bulmamı benden rica etti. Ben de kendisine pek itimadım olan eski ailelerden gayet akli başında bir Türk hanımı olarak Feride Hanımefendiyi tavsiye ettim. Arkadaşlarının bütün itirazına rağmen Cemal Paşa onu postaneye yerleştirdi. Az zamanda o kadar güzel örnek verdi ki kendisine derhal iki kadın memur daha katıldı. Kadınların erkekler arasında onlar gibi çalışmasından ürkenlere dedikodu yapanlara bu en iyi cevap oldu.

Şimdi düşünüyorum da hakikaten bugüne yetişmek bize epey çetin mücadelelerden sonra nasip oldu. Daha sonraları Cumhuriyet Devri, Atatürk Devri, kadınların müsavi hakları. Bizim zamanımızın ve bugün elde edilenleri hatırladıkça yaptıklarımızın hayırlı neticeleri içimi büyük bir hazla dolduruyor... Hayli yorulduk ama muvaffak olduğumuzu görmekle dinleniyor, huzur duyuyoruz²⁹.

c-Seniha Hanım'ın Hatıralarının Önemi

Seniha Hanım, hatıralarının kendi eliyle kaleme almamıştır. Hatıralar, *Yakın Tarihimiz ve Dünya* dergileri ile *Akşam Gazetesi*'nde vermiş olduğu mülakatlardan oluşmaktadır. Yazıların içeriğinden anlaşıldığına göre mülakatı yapan gazetecilerin sormuş olduğu sorular ekseninde bir anlatım söz konusu olmuştur. Dolayısıyla Seniha Hanım'ın bütün hayatını ihtiva eden kapsamlı bir hatırat nitelediğinde değildir. Eşi Cemal Paşa'nın Klosters'te kaleme aldığı Hatırata şahid olan Seniha Hanım'ın, kendisinin de böyle bir hatırat kaleme almamış olmaması ilginçtir. Ancak yaşamış olduğu tüm zorluklara karşın bildiklerini paylaşarak yakın tarihimizin aydınlatılmasına önemli katkı sağlamıştır.

Seniha Hanım'ın hatıraları ağırlıklı olarak Mütareke Dönemi, yurtdışına çıkış ve Cemal Paşa'nın yurt dışındaki faaliyetleri ile ailenin bu zorlu süreçteki yaşam savaşı ile ilgilidir. Seniha Hanım'ın Cemal Paşa'nın Enver ve Talat paşalarla yurt dışına nasıl çıktığını, takip eden günlerde aile bireylerinin yurt dışına çıkışta yaşamış oldukları zorlukları, Almanya'da başlayan yeni hayatları ve Cemal Paşa ile buluşmalarına dair detaylı bilgiler vermektedir. Seniha Hanım, Cemal Paşa'nın herhangi bir servete sahip olmaması nedeniyle Almanya'da kaldığı sürece içerisinde ailenin çok büyük maddi sıkıntılar yaşadığını, Cemal Paşa'nın valilik, ordu kumandanlığı ve nazırlık görevleri sırasında zenginleşme ve servet biriktirme çabası içerisinde olmamasına bağlamaktadır. Bu noktada Cemal Paşa'nın paraya-pula asla tamah etmediğini, bu yönde dedikodulara dahi tahammülü olmayan, sadece vatanını seven bir devlet adamı olduğunu anlatmıştır.

Seniha Hanım hatıraların diğer kısmında Cemal Paşa'nın Afganistan'a neden gitmek istediği, Anadolu'da başlayan Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa hakkındaki düşüncelerini, Afganistan yolculuğu sırasında Taşkent ve Moskova'da yaşadığı ilginç olayları, Afganistan lideri Amanullah Han hakkındaki düşünceleri hakkında bilgileri paylaşmıştır. Seniha Hanım anlatımı dışında Cemal Paşa'nın, 13 Mayıs 1920'de büyük oğlu Ahmet'e hitaben yazmış olduğu mektubunu paylaşmış, paşa ile arasındaki mahrem konuşmaları açıklayarak bir anlamda Cemal Paşa'nın yurt dışındaki halet-i ruhiyesi hakkında önemli ip ucu vermiştir. Seniha Hanım açıklamalarında Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile ilişkilerine de değinmiştir. Cemal Paşa'nın kendisine hitaben yazmış olduğu mektuplarda Enver Paşa'nın yurt dışındaki faaliyetlerinden son derece büyük bir rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir.

Seniha Hanım'ın hatıralarında en dikkat çekici hususlardan birisi de Cemal Paşa'nın son derece ileri görüşlü bir devlet adamı olduğu, Türk kadınının daha geniş haklara sahip olması, toplumda daha fazla görev alması gerektiği hususunda azami çaba sarf ettiği şeklindeki ifadeler olmuştur.

Seniha hanım, hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'ya özel bir yer vermiştir. Onun her fırsatta kendilerine sahip çıktığını, eski silah arkadaşlarına ve onların geride bıraktıkları ailelerine karşı son derece vefalı bir insan olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Seniha Hanım'ın hatıraları, Mustafa Kemal Paşa'nın devlet adamı kimliği dışında, vefa-dostluk-yardımseverlik gibi insani hasletlerinin de ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Sonuç olarak Seniha Hanım'ın hatıraları resmî belgelere yansımamış tarihi olayların açıklığa kavuşturulmasında, bir döneme damga vurmuş olan Cemal Paşa'nın düşünce yapısı, kişiliği ve aile yapısı hakkında paha biçilmez öneme sahiptir. Bu durum devlet adamlarının ve eşlerinin hatıralarının kaleme almalarının tarihi olayların aydınlatılmasına büyük katkı sağlayacağını tartışmaya mahal olmaksızın ortaya koymuştur.

Kaynakça

- ADIVAR, Halide Edip, *Memoirs of Halide Edip*, London 1926.
- _____, *Mor Salkımlı Ev*, (Yayına Haz. Mehmet Kalpaklı- Gülbün Türkgeldi), Özgür Yay., İstanbul 2004.
- ARTUÇ, Nevzat. *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı), TTK Yay., Ankara 2019.
- _____, “Mustafa Kemal Paşa’nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkma Meselesi”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa. 51, Isparta 2020, s. 47-60.
- CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959.
- CEMAL, Hasan. *Hayat İşte Böyle Geçip Gidiyor*, Everest Yay., İstanbul 2018.
- ESLER, Suzan. “Cemiyet Hayatımızda Çığır Açan Kadınlar: Seniha Cemal”, *Resimli Hayat*, Sa. 23, Mart 1954, s. 26-27.
- HIZLAN, Doğan Hızlan, “Bu Romanı Ancak Selim İleri Yazabilir”, *Hürriyet*. com. tr, 15 Şubat 2004.
- KOLOĞLU, Orhan. “İttihatçı eşi Olmanın Ağır Bedeli”, *Popüler Tarih*, Sa. 42, Şubat 2004, s. 46-47.
- KANDEMİR, Feridun. “Cemal Paşa’nın son Günleri”, *Yedigün*, No. 84, 85, 86, 17-24-31 Ekim 1934, s. 15-16, 6-7, 14-15.
- _____. “Eşi Hayriye Hanım Talat Paşa’yı Anlatıyor”, *Yakın Tarihimiz*, C. 2, Sa. 20, 12 Temmuz 1962, s. 193-195.
- MİLANLIOĞLU, Neval. *Emine Naciye Sultan’ın Hayatı (1896-1957)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- Naciye Sultan, *Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan’ın Hatıraları Acı Zamanlar*, (Yayına Haz. Gazi Aşıroğlu), Burak Yayınları, İstanbul 1990.

Doç. Dr.

Hatip YILDIZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3105-7865>Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim
Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi
Anabilim Dalı, hatipyildiz@dicle.edu.tr

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 03/11/2021 24/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1018725>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası

Abdulhamid II's Eastern Provinces (Six Provinces) Education Policy

Öz

Sultan II. Abdülhamid'in, ilk olarak 1890'larda Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın ve sonrasında ise 1895'ten itibaren özellikle Anadolu Vilayati Umum Müfettişi Ahmed Şakir Paşa'nın raporları ve önerileri doğrultusunda, Doğu vilayetlerinde yoğun çalışma başlattığı alanlardan biri de eğitimidir. Bunun en önemli nedeni bölgede yapılan incelemeler sonucunda gayrimüslimlerin okullaşma oranının Müslümanlara göre daha ileri durumda olduğunun tespit edilmesidir. Bunun üzerine öncelikle temel eğitime önem verilerek vilayetlerin nahiye teşkilatlarında düzenlemeye gidilmiş ve birkaç köyden oluşan yeni nahiyelerin merkezlerinde birer modern ibtidai mektebi açılması kararlaştırılmıştır. Böylece modern temel eğitimin köylere kadar yayılması hedeflenmiştir.

Bölgede genel olarak görülen temel eğitim kurumları eksikliğinin yanı sıra, bu tarihlerde Van ve Bitlis vilayetlerinde idadi mektebinin de olmadığı; hatta Doğu vilayetlerinin birçok sancak ve kazasında henüz rüşdiye mektebinin bile açılmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle bir yandan bölgedeki ibtidai mekteplerinin sayısı arttırılırken, diğer taraftan da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi ve rüşdiye okullarının açılması için çaba sarf edilmiştir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Doğu vilayetlerinde de en çok önem verilen eğitim alanlarından biri de meslek okullarıdır. Bu kapsamda vilayet merkezlerinde sanayi ve ziraat mekteplerinin açılması için de ciddi bir gayret gösterilmiştir. Her ne kadar ziraat mekteplerinin açılmasında tam olarak muvaffak olunamasa da vilayetlerin hemen hemen tamamında yardımlaşma yoluyla birer sanayi mektebinin açılmasında istenilen başarı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, Doğu vilayetleri, Vilayat-ı Sitte, eğitim.

* Bu makalenin özeti, *Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresinde (22-24 Ekim 2018) bildiri olarak sunulmuştur.*

ATIF: HATİP Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (763-783)

CITE: HATİP Yıldız, "Abdulhamid II's Eastern Provinces (Six Provinces) Education Policy", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (763-783)

Abstract

One of the areas where Sultan Abdulhamid II first started intensive work in the Eastern region since the 1890s, especially in line with the reports and recommendations of primarily with Marshal Mehmed Zeki Pasha, then with Ahmed Şakir Pasha, the General Inspector of Anatolia, was education. The most important reason for this is the identification of the high rates of school enrolment of non-Muslims than that of Muslims in the region as a result of the investigations. Therefore, the district organizations were reformed by giving priority to basic education and it was decided that modern schools would be opened in the centres of districts which were composed of several villages. Hence, modern basic education was extended to villages.

In addition to the lack of basic educational institutions in the region, it was understood that there was not any high school in Van and Bitlis provinces at these days. Furthermore, even junior high schools could not be opened in many counties and districts of the Eastern provinces. Therefore, while increasing the number of primary schools in the region, on the other hand, efforts were made to open high schools and junior high schools which provide secondary education.

In Abdülhamid II period, vocational schools were one of the most important educational institutions in the Eastern provinces as in the other regions of the Ottoman Empire. In this context, some serious efforts were made for the opening of industrial and agricultural schools in provincial centres. Although there was no complete success in the opening of agricultural schools, the opening of industrial schools was achieved by means of cooperation in almost all provinces.

Keywords: The Ottoman State, Abdulhamid II, Eastern Provinces, Six Provinces, education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kapsamlı olarak III. Selim'le (1789-1808) başlayan yenileşme çalışmaları, II. Mahmud (1808-1839) ve Tanzimat (1839-1876) dönemlerinde büyük bir ivme kazanarak devam etmiş; II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) ise zirveye ulaşmıştır. Bu süreçte askeri, siyasi, idari, hukuki, bayındırlık ve eğitim gibi farklı alanlarda önemli yenilikler yapılmıştır.¹ Buna rağmen bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma düşüncesinden vazgeçen Avrupa devletleri, şimdiye kadar yapılan yenilikleri görmezlikten gelip “*Vilayat-ı Sitte*” olarak adlandırdıkları Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuratülaziz ve Diyarbekir gibi Doğu vilayetlerinde Ermenilerin lehine ıslahat yapılması talebinde bulunmuşlardır.²

1 Emel Poyraz, “Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 193, Yıl: 33, Cilt: 97, s. 118, Temmuz-Ağustos 2011.

2 Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 39-44.

Avrupa devletlerince kastedilen ıslahatın sonuçlarının nereye varacağını çok iyi bilen Sultan II. Abdülhamid, buna karşılık iki koldan harekete geçmiştir. İlk olarak Müşir Mehmed Zeki Paşa'yı Erzincan'da bulunan IV. Ordu Komutanlığı görevine getirerek³ 1888 ile 1908 yılları arasında Doğu vilayetleriyle yakından ilgilenmesini sağlamıştır. Bu sayede Hamidiye Süvari Alayları kurularak Ermeni isyanlarının bölgede yayılması önlenmiş ve aşiretlerin devletle olan bağları güçlendirilmiştir.⁴ Buna bağlı olarak da aşiretlerin talepleri doğrultusunda Doğu vilayetlerinde yeni okullar açılmış ve İstanbul'da açılan Aşiret Mektebine çok sayıda talebe gönderilmiştir.⁵

Osmanlı'ya yönelik ıslahat baskıları 1894 Sason Ermeni hadisesinden sonra daha da artış göstermiş ve bu olay, bir nevi 1895'te başlayıp 1900 yılında sona eren Anadolu ıslahatının ikinci safhasının başlangıcını teşkil etmiştir.⁶ Bunun üzerine ikinci önemli hamleyi başlatan Sultan II. Abdülhamid, Avrupalı devletlerin 1878 yılından beri politik baskı aracı olarak kullandıkları ıslahat projesini ellerinden alarak bu projeye Osmanlı Devleti'nin ve halkının yararına olacak şekilde işlerlik kazandırmak istemiştir.⁷ Bu amaçla Ahmed Şakir Paşa'yı 27 Haziran 1895 tarihinde Anadolu Vilayati Umum Müfettişliğine tayin ederek bilhassa Doğu vilayetlerinde çeşitli alanlarda "Anadolu Islahatı" adıyla hummalı bir çalışma başlatmıştır.⁸ Şakir Paşa'nın yoğun çaba sarf ettiği alanlardan biri de eğitimin iyileştirilmesidir. Bunun en önemli nedeni bölgede yapılan incelemeler sonucunda Müslüman okul sayısının yetersiz, gayrimüslimlerin okullaşma oranının ise Müslümanlara göre daha ileri bir durumda olduğunun tespit edilmesidir.⁹ Bunu fark eden Osmanlı yöneticileri, mevcut durumu Müslümanların lehine çevirmek için başta temel eğitim olmak üzere ortaöğretim, mesleki eğitim, gayrimüslim okulları ve eğitimin mali yapısı alanında bazı yeni politikalar belirlemişlerdir.

Temel Eğitim Politikası

Osmanlı'da bir taraftan sıbyan mektepleri eğitime devam ederken, diğer taraftan da 1869 Maarif Nizamnamesi'nin kabulünden sonra açılmaya başlayan ibtidai mekteplerinin sayısı özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde hızla artmaya başlamıştır. 1877 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde sayıları 200'ü geçmeyen ibtidailer, 1892-1893 ders yılında 3.057'ye ulaşarak epeyce çoğalmıştır.¹⁰ Fakat modern temel eğitim kurumları olan ibtidai mekteplerinin ülkenin her tarafında aynı şekilde yayılması pek mümkün olmamıştır. Bilhassa Doğu vilayetlerinde göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yaşadığı yerlerde bu okulların açılması

3 Cengiz Çakaloğlu, Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 29.

4 Çakaloğlu, a. g. t., s. 32-37.

5 Çakaloğlu, a. g. t., s. 74-75.

6 Karaca, a. g. e., s. 39-44.

7 Karaca, a. g. e., s. 163.

8 Karaca, a. g. e., s. 55, 210.

9 Karaca, a. g. e., s. 183.

10 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 86.

uzun yıllar almıştır.¹¹ Ancak sözü edilen aşiretlerin 1890'dan itibaren oluşturulmaya çalışılan Hamidiye Süvari Alayları içerisinde yer almaya başlaması, bölgede yeni ibtidai okullarının açılmasını da gündeme getirmiştir. Nitekim aşiret reisleri daha İstanbul'da iken, yaşadıkları yerlerde birer mektep açılmasını talep etmişlerdir. Bu istekler doğrultusunda, alayların teşkil edildiği yerlerde birer cami ve ibtidai mektebi açılması çalışmalarına başlanmıştır. Bu kurumların inşası için 1892 yılında hazineden 400.000 kuruş tahsis edilmiş olup bunun yarısının Erzurum ve Van vilayetleri emvalinden karşılanması öngörülmüştür. Fakat Zeki Paşa'nın bu miktarın adı geçen vilayetler tarafından ödenmesinin mümkün olmadığını bildirmesi üzerine gerekli paranın merkezden karşılanması yoluna gidilmiştir.¹²

Yapılan hazırlıklar sonucunda 1893 Şubat'ından itibaren Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde bazı cami ve mekteplerin inşasına girilmiş ve Zeki Paşa'nın gayretleri sonucunda 1894 yılı Ocak ayından itibaren bu inşaatlar tamamlanmaya başlanmıştır.¹³ Zeki Paşa, inşaatı biten okullara öğretmen tayin edilmesi ve maaşlarının nereden karşılanacağıyla da ilgilenmiştir. Nitekim yaptığı yazışmalar sonucunda bu okulların tüm masraflarının Maarif Nezareti'nce karşılanmasını sağlamıştır. Onun başlattığı cami ve okul açılması çalışmaları daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ancak Van Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 18 Temmuz 1912 tarihli bir telgraftan bu okulların sonradan ihmal edildiği anlaşılmaktadır.¹⁴

Doğu bölgesinde ibtidai mekteplerinin açılmasının yanı sıra, İstanbul'da 4 Ekim 1892 tarihinde öğretime başlayan Aşiret Mektebine Hamidiye Alayları mensubu aşiret reislerinin çocuklarının kabulü de II. Abdülhamid'in Doğu vilayetleri eğitim politikasının bir parçası olarak değerlendirilebilir.¹⁵ Bu sayede bir taraftan Hamidiye Alayları mensubu olan aşiretler askeri ve kültürel açıdan eğitilirken, diğer taraftan da onların çocukları çeşitli eğitim kademelerinden geçirilerek sivil ve askeri devlet hizmetlerinde görev almışlardır. Neticede bu eğitim çalışmaları, bölge halkının devletle kaynaşmasında önemli rol oynamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Hamidiye Alaylarının teşkiliyle birlikte Zeki Paşa'nın gayretleri neticesinde açılan mektepler, genellikle bu alaylara mensup aşiretlerin yaşadıkları yerlerde faaliyet göstermiş; bölgenin geneline yayılamamıştır. Nitekim Ahmed Şakir Paşa'nın bölgeyi gezerek yaptığı incelemelerde ve hazırladığı raporlarda da daha önce açılan ibtidai mekteplerinin yetersiz olduğu görülmüştür. Mevcut olanlarda ise ehliyetli öğretmen olmadığı tespit edilmiştir.¹⁶ Bu nedenle Şakir Paşa, kaleme aldığı bir raporda, Doğu bölgesinde maarifin yaygınlaşması için Vilayat-ı Sitte köylerinde yeni ibtidai mekteplerinin tesis edilmesi ve bu mekteplere gayrimüslim tebaa çocuklarının dahi kabul edilmesi gerektiğini; şimdilik liva merkezlerinde kız mekteplerinin açılmasının, ileride ise kazalara yayılmasının lüzumlu olduğunu ifade etmiştir.¹⁷

11 Çakaloğlu, a. g. t., s. 74-75.

12 Çakaloğlu, a. g. e., s. 75.

13 Çakaloğlu, a. g. e., s. 75-76.

14 Çakaloğlu, a. g. e., s. 76-77.

15 Çakaloğlu, a. g. e., s. 77-78.

16 Karaca, a. g. e., s. 182.

17 BOA, DH. TMİK. S, 1/55, 17 Ekim 1896 (10 Cemaziyülevvel 1314).

Ahmed Şakir Paşa, bir taraftan Doğu vilayetlerinde şimdiye kadar açılan ibtidai mekteplerinin yetersiz olduğunu tespit ederken, diğer taraftan da yeni okulların nerede ve nasıl açılacağına dair önerilerde de bulunmuştur. Nitekim o, okulların açılmasında yeni teşkil edilen nahiyeye merkezlerine öncelik verilmesini ve yapılacak okulların inşaat masrafları ile öğretmen maaşlarının da nahiyelerce karşılanmasını planlamıştır.¹⁸ Şakir Paşa'nın bu önerisi başka devlet adamları tarafından da kabul görerek bilhassa Vilayat-ı Sitte için nahiyeye merkezlerinde "bölge ilkokulları" şeklinde modern ibtidailerin açılması teklif edilmiştir. Bunun en büyük nedeni Doğu Anadolu'da köylerin küçük ve dağınık olması ve devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılardan dolayı ilk etapta her köye okul yaptırılmamasıdır.¹⁹

Bölge ilkokulları önerisi, II. Abdülhamid tarafından da uygun görülerek Vilayat-ı Sitte'de yeni teşkil edilmekte olan bütün nahiyeye merkezlerinde büyük birer ibtidai açılması ve öğretmenlerinin derhal tedariki için 31 Ekim 1896 tarihli iradeyle emir verilmiştir. Bu iradede şu hususlar yer almıştır: "Vilayat-ı Sitte-i malume karyeleri etfal-i müslimesinin akaid-i diniyeyi talim edecek mekatibden mahrum oldukları mesmu' buyrularak bu ise asla kabul ve tecviz olunamayacağından oralarda derdest teşkil bulunan nahiyelerin her birinde birer ibtidai mektebi tesis ve küşadı zaruridir."²⁰

Bunun üzerine hükümet öncelikle Maarif ve Dâhiliye nezaretlerine²¹, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa vasıtasıyla da valiliklere ve Anadolu Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Şakir Paşa'ya telgraflar çekerek²² padişahın emri doğrultusunda, sözü edilen vilayetlerde yeni teşkil edilen veya edilmekte olan nahiyelerde en kısa zamanda birer ibtidai mektebi açılmasını istemiştir.²³ Dâhiliye Nezaretine göre, mektep binası olmayan yerlerde maarif bütçesinin durumu göz önünde tutularak ahalinin yardımıyla külfetsiz bir tedris yerinin vücuda getirilmesine gayret edilecektir. Yeni açılacak olan bu mekteplerin 100 kuruluşluk muallim maaşları ile zaruri masrafları ise maarif bütçesinden karşılanacak ve vilayet umumi maarif bütçeleri Maarif Nezaretince bu doğrultuda hazırlanacaktır.²⁴ Söz konusu mekteplerin programlarının dahi sade olması icap edecektir.²⁵ Fakat Şakir Paşa, 100 kuruluş maaşla muallim bulunamayacağını, bu nedenle de Maarif Nezaretinin, vilayetlerin maarif gelirlerinden biraz fedakârlık yaparak daha fazla maaşla iktidarlı muallim alınmasına imkân verilmesini istemiştir.²⁶ Ancak Dâhiliye Nazırı'na göre bir köyde aylık 100 kuruluş maaş, ihtiyacı olanlar için kıymetli olup buna pek çokları istekli olacaktır.²⁷

18 Karaca, a. g. e., s. 183.

19 Kodaman, a. g. e., s. 84.

20 BOA, İ. HUS, 50/38, 1314. Ca. 24.

21 BOA, A. MKT. MHM, 679/21.

22 Karaca, a. g. e., s. 184; Kodaman, a. g. e., s. 85.

23 BOA, DH. TMİK. S, 2/5, 2 Kasım 1896 (26 Cemaziyülevvel 1314) tarihli Sadaret tezkiresi.

24 BOA, DH. TMİK. S, 2/5, Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 (2 Cemaziyülâhır 1314) tarihli telgrafi.

25 BOA, DH. TMİK. S, 2/27.

26 Emel Demir Görür, Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 232.

27 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Dâhiliye Nezaretinden Maarif Nezaretine gönderilen 28 Haziran 1897 (27 Muharrem 1315) tarihli yazı.

Şakir Paşa'nın maaş konusundaki endişesinin haklılığı, Vilayat-ı Sitte'de yeni ibtidailerin açılmasıyla ilgili raporların vilayetlerden gönderilmesiyle açıkça ortaya çıkmıştır. Çünkü Vilayat-ı Sitte valilerinden alınan telgraflar Tesri'-i Muamelat Komisyonunca incelendiğinde yalnızca Diyarbekir ve Mamuratülaziz vilayetlerinin bazı nahiyelerinde birkaç mektebin açıldığı; tahsis olunan yüzer kuruş maaşla iktidarlı muallimlerin tayininin mümkün olmaması ve ahalinin yardımıyla mektep binalarının tedarik edilememesi gibi nedenlerden dolayı diğer mekteplerin henüz tesis edilemediği anlaşılmıştır.²⁸ Fakat ilk zamanlarda muallim temininde güçlük çekilse de daha sonra açılan yeni ibtidai mekteplerinde aylık 100 kuruş maaşla muallim görevlendirilmesi uygulamasına devam edilmiştir.²⁹

Dönemin bütün mali zorluklarına ve yetişmiş insan kaynağı azlığına rağmen, Anadolu ıslahatı kapsamında yapılan çalışmalar sonucunda Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilayetlerinde açılan ibtidai sayısı 1898 yılı başlarında 280'e ulaşmıştır.³⁰ Bu okulların açılmasında Sultan II. Abdülhamid'in emeği ve çabası inkâr edilemez. Dolayısıyla bu başarı göz önüne alınarak söz konusu okulların onun adına izafeten "Hamidi" şeklinde isimlendirilmesi 3 Ocak 1898 (9 Şaban 1315) tarihli Sadaret tezkiresinde irade buyrulmuş ve durum Dâhiliye ve Maarif nezaretleri ile adı geçen vilayetlere bildirilmiştir.³¹ Böylece bu dönemde bölgede açılan ibtidai mekteplerinin isimlerine, açıldığı nahiye merkezinin adının yanı sıra, "Hamidi" ibaresi de eklenmiştir.

Vilayet-i Sitte dâhilindeki ibtidai mektebi sayısı gün geçtikçe daha da artmış ve 15 Kasım 1900 (2 Teşrinisani 1316) tarihinde 330'a çıkmıştır. Fakat bunların dışında, bölgenin tamamında kız ve erkeklere mahsus olmak üzere toplam 204 mektebin daha tesisine ihtiyaç duyulduğu yapılan tahkikat sonucunda anlaşılmış ve çizelgesi düzenlenerek Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Ayrıca belirtilen mektep ihtiyacının karşılanması için, mektep binalarının yardımlaşmayla inşa edilmesi şartıyla, muallim maaşlarının maarif hissesinden karşılanmasına müsaade edilmiştir.³²

Bölgedeki temel eğitim çalışmaları, Şakir Paşa'nın vefatından sonra da devam etmiştir. Nitekim Islahat Komisyonu, Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 tarihli yazıyla, bu vilayetlerde açılmış olan ibtidai mekteplerinin her birinin bulunduğu köy ve muallimlerinin isimleri ile buralara devam eden çocukların sayısını beyan eden bir defterin acilen düzenlenerek padişah katına arz edilmek üzere ilk postayla gönderilmesini istemiştir. Komisyonun bu isteği vilayetlerce dikkate alınarak sözü edilen defterlerin maarif müdürlerince ayrıntılı bir şekilde düzenlenmesi sağlanmıştır.³³

II. Abdülhamid Dönemi'nde, bilhassa Anadolu ıslahatı projesi çerçevesinde, Doğu vilayetlerinde izlenen maarif politikasının temelini burada ibtidai mekteplerinin

28 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Dâhiliye Nezaretinden Maarif Nezaretine gönderilen 28 Haziran 1897 (27 Muharrem 1315) tarihli yazı.

29 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

30 Karaca, a. g. e., s. 145.

31 BOA, A. MKT. MHM, 682/39; DH. TMIK. S,16/122; DH. TMIK. S, 32/47.

32 BOA, DH. TMIK. S, 132/57.

33 BOA, DH. TMIK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

yaygınlaştırılması oluşturmuştur. Bu nedenle, bölgede temel eğitim alanında yapılan çalışmaların vilayet bazında ele alınmasında yarar vardır.

Diyarbakir Vilayeti

Diyarbakir vilayetinde eğitime başlayan ilk modern ibtidai mekteplerinin açılış tarihi 1882/1883'tür. 1892-1893 ders yılında yani on yıl sonra ise vilayet dâhilindeki ibtidai sayısı 11 olmuştur.³⁴ Ancak 1896 yılına gelindiğinde bu sayı yetersiz görülmüş ve II. Abdülhamid'in emriyle Anadolu ıslahatı projesi kapsamında vilayette hummalı bir çalışma başlatılmıştır. Bu kapsamda Dâhiliye Nezareti, 8 Kasım 1896 (27 Teşrin-i evvel 1312) tarihli telgrafnameyle, Diyarbakir vilayetinde yeni teşkil edilen nahiyeler ve nahiyelerdeki mektep durumu ile ilgili bilgi istemiştir. Aynı zamanda bu nahiyelerde birer büyük ibtidai mektebi açılması ile ilgili irade de vilayete bildirilmiştir. Bunun üzerine vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 9 Kasım 1896 tarihli telgrafnamenin içeriği şöyledir:

“Diyarbakir vilayeti dâhilinde, daha önce Siverek kazasında Karakeçi ve Yenişehir; Lice kazasında Hani; Silvan kazasında Hazro; Derik kazasında Mahal Metinan; Midyat kazasında Kerboran, Hasankeyf ve Habızbeni; Maden kazasında Ergani ve Eğil; Çermik kazasında Çüngüş nahiyeleri teşkil edilmiştir. Anadolu ıslahatı çerçevesinde yeniden oluşturulan nahiyelerin sayısı ise 36'dır. Eski nahiyelerden sadece Eğil ve Çüngüş'te birer rüşdiye mektebi mevcuttur. Geriye kalan 9 eski ve 36 yeni olmak üzere toplam 45 nahiyenin hiçbirinde Müslüman çocuklarına ait ibtidai mektebi yoktur. Ancak her mektep için aylık 200 kuruş maaş; mekteplerin döşeme ve zaruri demirbaş eşyası için de bir defaya mahsus olmak üzere 100'er kuruşun maarif sandığından karşılanmasına müsaade edildiği takdirde, mektep binalarının halkın gündelik yardımlarıyla inşa edilebileceği ve yeni usulde ders verecek muallimlerin bulunabileceği Diyarbakir Maarif Müdürlüğünden bildirilmiştir.”³⁵

1896-1897 öğretim yılı sonlarına doğru gelindiğinde Tesri'-i Muamelat Komisyonu, yedi ay önce çıkan irade doğrultusunda nelerin yapıldığını sorgulamaya başlamıştır. Nitekim Maarif Nezaretine gönderdiği 4 Mayıs 1897 ve 31 Mayıs 1897 tarihli tezkirelerde, bir taraftan vilayetlerden gelen telgraflar doğrultusunda yapılacak faaliyetlerin bir an önce icrasını ve ikmalini isterken, diğer taraftan da o tarihe kadar mekteplerin açılması hususunda hâsıl olan neticenin acilen bildirilmesini talep etmiştir.³⁶ Ayrıca Vilayat-i Sitte'ye çekilen 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihli telgrafnamede konuyla ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“ 8 Kasım 1896 (27 Teşrinievvel 1312) tarihli telgrafnameyle tebliğ olunan irade-i seniyye icabınca nahiyelerinin her birinde birer ibtidai mektebinin tesis edilip eğitime başladığı padişaha arz edilecektir. Ancak Maarif Nezaretiyle yapılan görüşmede, sözü edilen mektepler için gereken tahsisat bu yılın bütçesine konulmasına rağmen, bu alanda ne yapıldığına dair vilayetlerden herhangi bir bilgi alınmadığı bildirilmiştir. Yedi

34 Hatip Yıldız, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 97-98.

35 BOA, DH. TMİK. S, 2/47, Diyarbakir Valisi Enis Paşa'nın 9 Kasım 1896 (28 Teşrinievvel 1312) tarihli telgrafi.

36 BOA, DH. TMİK. S, 9/80.

ay önce çıkan söz konusu iradenin uygulanmasından tereddüt edilmemekle birlikte, şu ana kadar yapılan çalışmalar padişaha hemen arz edileceğinden nahiye merkezlerinin hangilerinde mektep açılmıştır? Şayet bugün vücuda getirilmemiş mektep var ise ertelenmesi hangi sebeplerden dolayıdır? 24 saate kadar izahının gönderilmesi komisyon kararıyla beklenmektedir.”³⁷

Söz konusu komisyon kararı doğrultusunda, Diyarbekir vilayeti tarafından 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli telgrafla durum Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Buna göre; nahiye merkezlerinde açılacak ibtidai mektepleriyle ilgili emirler zamanında bağlı bölgelere tebliğ edilmiş, bütün imkânlar kullanılarak şimdiye kadar 9 nahiye merkezinde 9 mektep açılmış ve muallimleri tayin olunmuştur. Ancak maarif bütçesinde vilayet dâhilinde 40 ibtidai mektebinin açılışı uygun görüldüğünden böyle az bir zamanda 100 kuruş maaşla hepsine muallim tayini ve ahalinin yardımıyla hepsine bina tedarik edilebilmesi mümkün değildir. Buna rağmen bina ve muallim tedarik edildikçe diğer mektepler de peyderpey açılacaktır.³⁸

Muallim ihtiyacının hangi yollardan ve ne kadar maaşla karşılandığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 15 Kasım 1900 (2 Teşrinisani 1316) tarihine gelindiğinde Diyarbekir vilayetindeki yeni nahiye merkezlerinde açılması planlanan ve tahsisatı verilen 47 mektepten 35’inin yardımlaşma yoluyla inşa edilerek eğitime başladığı, yalnızca 12’sinin açılmadığı görülmektedir.³⁹ Bu mekteplerin açılmamasının nedenleri ise Diyarbekir Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 8 Aralık 1900 (25 Teşrinisani 1316) tarihli telgrafnamede şöyle açıklanmıştır:

“Mektep açılmayan 12 nahiye merkezi vaktiyle konum açısından ortada olmaları nedeniyle merkez tayin edilmişlerse de bunlardan bazılarında yalnızca Hristiyan ahali oturmakta olup Müslüman çocukları hiç bulunmamaktadır. Hâlbuki tesis edilecek mekteplerin Müslüman çocuklarına mahsus olması irade-i seniyye gereğidir. Bazı merkezler ise ancak birkaç nefer çocuk bulunabilecek durumda olduğundan buralarda yardımlaşmayla mektep yaptırmak mümkün olmadığı gibi, sair köylerde tesis edilecek mekteplere nispeten istifade çok sınırlı kalacaktır. Ayrıca o gibi köylere gönderilen muallimler dahi barınamayıp geri gelmektedirler. Bu nedenle, sözü edilen mekteplerin tahsisatıyla diğer münasip köylerde yeni mektepler inşasına müsaade buyrulması maarif idaresi ifadesiyle arz olunur.”⁴⁰

Diyarbekir vilayetinin bu gerekçeleri ve teklifi hem Maarif Nezareti hem de Tesri’-i Muamelat ve Islahat Komisyonu⁴¹ tarafından uygun görülerek Sadarettin müsaade istenmiştir. Ayrıca Islahat Komisyonuna göre, sözü edilen mekteplerin nahiye merkezlerinde tesisindeki asıl maksat nüfus çoğunluğu nedeniyle istifadenin bir kat daha artırılmasıdır. Ancak vilayetin açıklaması dikkate alındığında bazı köylerin bile şu istifade maksadını

37 BOA, DH. TMİK. S, 10/94.

38 BOA, DH. TMİK. S, 10/112.

39 BOA, DH. TMİK. S, 132/57.

40 BOA, Y. PRK. DH, 11/65.

41 Tesri’-i Muamelat ve Islahat Komisyonu: Babiâli’de Dâhiliye Nazırı başkanlığında görev yapan bir komisyon olup, Vilayat-ı Sitte’deki ıslahat çalışmalarının seyrini ve durumunu zaman zaman II. Abdülhamid’e bildirmiştir. Ayrıca, ıslahat çalışmaları sonunda ulaşılan neticeleri basın yoluyla kamuoyuna duyurma işi de bu komisyona aittir. Bkz. Karaca, a. g. e., s. 60.

daha ziyade temin edeceği görülmektedir. Bu sebeple, söz konusu mekteplerin mutlaka nahiye merkezi gözetilmeksizin en ziyade istifade edilebilecek yerlerde açılması maslahata muvafıktır.⁴²

Yapılan çalışmalar sonucunda, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876'dan 1900 yılı sonlarına kadar Diyarbekir sancağında 14 Hamidiye ibtidai, 3 ibtidai, 124 sıbyan; Mardin sancağında 8 Hamidiye ibtidai, 2 ibtidai, 76 sıbyan; Maden sancağında ise 13 Hamidiye ibtidai, 5 ibtidai ve 85 sıbyan mektebi açılmıştır. Sözü edilen mekteplerden 155 ibtidai ve sıbyan mektebi, Vali Halid Bey'in üstün gayretleriyle yeniden tesis ve tanzim edilmiştir.⁴³ 1901 yılına gelindiğinde Diyarbekir vilayeti dâhilinde maarif idaresine bağlı 230 ibtidai mektebi ve evkaf idaresine bağlı birçok sıbyan mektebi vardır.⁴⁴ 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise bu sayı 250'ye çıkmıştır.⁴⁵

Mamuratülaziz Vilayeti

Vilâyât-ı Sitte'de açılması istenen ibtidai mekteplerine dair iradeye binaen Mamuratülaziz vilayetinin bazı nahiye merkezlerinde de bu okulların açılması için harekete geçilmiştir.⁴⁶ Bu konudaki ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra Mamuratülaziz vilayetine de 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihiyle bir telgraf çekilerek Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenmiştir.⁴⁷ Bunun üzerine vilayetten gönderilen 17 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta, Maarif Nezaretinden 65 nahiye tahsisatının gönderildiği ve o tarihe kadar 40 nahiye muallimleri tayin edilerek tedrisata başlanıldığı; diğer mektepler için de iktidar sahibi kimselerden taliplilerin araştırılmakta olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸ Bunların yanı sıra, mektebi olmayan Eğin kazasında Başaklı, Arapkir kazasında Aşağı Atam ve Yukarı Atam nahiyelerinde ahalinin yardımıyla birer mektebin inşaatının başlatılmış olduğu belirtilmiştir.⁴⁹

Gösterilen çabalar neticesinde, 1898 yılı kayıtlarına göre bu tarihe kadar II. Abdülhamid Dönemi'nde Mamuratülaziz vilayetinde 51 adet yeni ibtidai mektebi açılmıştır.⁵⁰ 1899 yılı kayıtlarında bu sayı 55⁵¹, 1900 yılı kayıtlarında 52⁵², 1901 yılı kayıtlarında 58⁵³ ve 1903

42 BOA, DH. TMIK. S, 36/63, Islahat Komisyonunun 4 Şubat 1902 (22 Kânunusani 1317) tarihli tezkiresi.

43 Diyarbekir Gazetesi, No: 1195 (Nüsha-i Fevkalade), 2 Eylül 1900 (7 Cemaziyülevvel 1318).

44 Diyarbekir Vilayet Salnamesi Zeyli, H. 1319, s. 189.

45 Alkan, a. g. e., s. 121; Kodaman, a. g. e., s. 89.

46 Görür, a. g. t., s. 263-264.

47 BOA, DH. TMIK. S, 10/94.

48 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Mamuratülaziz Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Haziran 1897 (5 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

49 Görür, a. g. t., s. 263-264.

50 Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 1178-1180.

51 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1378-1382.

52 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1552-1554.

53 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 883-885.

yılı kayıtlarında 68'dir.⁵⁴ İslahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁵⁵ Mamuratülaziz Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 6 Şubat 1904 (24 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde; vilayet dâhilinde 63 köyde ibtidai mektebi açıldığı, hepsine de muallim tayin edildiği ve talebesinin mevcudunun 2.927 olduğu belirtilmiştir.⁵⁶ 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise mektep sayısı 81'e çıkmıştır.⁵⁷

Erzurum Vilayeti

Yukarıda da ifade edildiği gibi Vilayat-ı Sitte'de yeni oluşturulan nahiye merkezlerinde iptidai mekteplerinin açılmasına dair irade çıkmasına rağmen, Erzurum vilayetinde ilk yedi ay içerisinde herhangi bir okul açılmamıştır. Bayezid sancağında nahiye teşkilatının oluşturulması yönünde bir çalışma başlatılmış ise de kış şartlarından dolayı her taraf kapalı olduğu için tehir edilmiştir.⁵⁸ Daha sonraları ise ilk etapta yalnızca Bayburt kazasında iptidai mektepleri açılmış ve muallimleri tayin edilmiştir.⁵⁹ Fakat 1899 yılı kayıtlarına göre, iki yıl içinde yapılan çalışmalar sonucunda Erzurum vilayetinde 7 ibtidai mektebi açılmıştır.⁶⁰ 1900 yılına geldiğinde bu sayı 42'ye çıkmıştır.⁶¹ 1901 ve 1903 yılı kayıtlarında da ibtidai sayı aynıdır.⁶²

İslahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 tarihli yazıya cevap olarak⁶³ Erzurum Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 4 Şubat 1904 (22 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde ise vilayet dâhilinde 14 köyde ibtidai mektebi açıldığı belirtilmiştir. Fakat bunlardan 3'üne muallim bulunamadığı için talebesinin olmadığı ve muallimlerin maaşlarının zebhiyye rüsumundan (hayvan kesim vergisi) karşılandığı vurgulanmıştır.⁶⁴ Ayrıca Maarif Nezaretine ait hisseden R. 1313'ten 1315'e (1897-1900 yılları arası) kadar açılan ibtidai mekteplerinden 46'sının aktif, 8'nin münhal olduğu ve 14 tanesinin ise tahsisatı olmadığı için henüz açılmadığı ifade edilmiştir.⁶⁵ Erzurum Valisi, açılmayan ve açıldığı halde muallimi olmayan mekteplerle ilgili olarak Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; bazı köylerde okul tesis etme kabiliyetinin olmadığını, bazılarının ise muallimlerin rağbet göstermediğini belirterek bir nevi mazeretini dile getirmiştir.⁶⁶ Ancak daha sonraki

54 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 658-660.

55 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve İslahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

56 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

57 Alkan, a. g. e., s. 148.

58 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Erzurum Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli telgraf.

59 Görür, a. g. t., s. 186.

60 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 916.

61 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1016-1019.

62 Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 348-349; H. 1321, s. 315-316.

63 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve İslahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

64 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

65 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

66 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

yıllarda, sözü edilen engeller aşılarak 1905-1908 senelerini kapsayan istatistiklere göre vilayetteki ibtidai sayısı 94'e çıkarılmıştır.⁶⁷

Sivas Vilayeti

Sivas vilayetine bakıldığında, bu tarihlerde maarif müdürü olan Ahmed Hulusi Bey, başta ibtidai mekteplerinin açılması olmak üzere vilayet dâhilinde maarif alanında pek çok düzenlemenin yapılması gerektiğini Şakir Paşa'ya iletmiştir. Ona göre hem erkek hem de kızlar için mecburi tutulan iptidai mekteplerinin taşrada tesisi cemaate bırakılmıştır. Halk ise mektep tesisinin gerekliliğini anlamamaktadır. Köylerin büyük bir kısmında mektep hocalığı yapan imamlar muallimde olması gereken hasiyetlerden yoksundur. Mekteplerde özellikle de ibtidailerde düzenin sağlanması, mektep idare ve gelirlerinin devletçe teftiş edilmesi gereklidir.⁶⁸

Sivas vilayetinde maarif alanında yapılması elzem olan ıslahatın icrası ve özellikle de nahiye ve köylerde ibtidai mekteplerinin tesisi için paraya ihtiyaç vardır. Şakir Paşa, bu meblağın karşılanması hususunda çözüm önerileri için Sivas Maarif Müdürü Ahmed Hulusi Bey'den bir taslak hazırlamasını istemiştir. Ahmed Hulusi Bey, gereken paranın tedarik edilmesi için şu önerileri sıralamıştır:

*“Devlete olan borçlarını ödemeyen aşar mültezimlerinden alınan gecikme faizine bir miktar zam yapılması; idadi mektep memurları ile ileri gelen maaş sahibi ahaliden yılda bir defaya mahsus olmak üzere maaşlarından bir miktarın kesilmesi; vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde sarf olunan her meblağdan ve kesilen her hayvanattan cüzi bir miktar alınması; Evkaf-ı Münderise haricindeki vakıf gelirlerinin ve meşrut vakıfların mektebe ait olan kısımlarının masraf sandığına alınması; maarif hizmetleri için Dersaadet'ten gönderilecek meblağın ıslahatlara binaen bir miktar daha arttırılması.”*⁶⁹

Vilayetin içinde bulunduğu maddi sıkıntılar eğitim çalışmalarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim temel eğitim kurumlarıyla ilgili ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihinde Sivas'a çekilen telgrafla Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenildiğinde durum ortaya çıkacaktır.⁷⁰ Çünkü vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta şu hususlara yer verilmiştir:

*“Nahiye merkezlerinde teşkil edilecek ibtidai mektepleri hakkında Maarif Nezaretinden daha önce gelen yazı doğrultusunda, muallim maaşlarını ve sair malumatı içeren bir defter 16 Mart 1897 (4 Mart 1313) tarihli yazıyla nezarete gönderildiği halde, henüz ne tahsisat emri verilmiş ve ne de vilayetin bu yılki bütçesine bunun için bir şey eklenmiştir. Nahiyelerin merkezleri kararlaştırılmadıkça ve istenilen tahsisat verilmedikçe ibtidai mektepleri tesisi hakkındaki teşebbüslerin meyve vermesi mümkün değildir.”*⁷¹

67 Alkan, a. g. e., s. 121.

68 Görür, a. g. t., s. 230-231.

69 Görür, a. g. t., s. 232.

70 BOA, DH. TMIK. S, 10/94.

71 BOA, DH. TMIK. S, 11/16, Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran

İslahatın ilk yılında yaşanan olumsuzluklara rağmen, daha sonraki yıllarda yapılan çalışmalar neticesinde Sivas vilayetindeki ibtidai mektebi sayısı hızla artmıştır. Nitekim Maarif Nezaretinin 1899 yılı kayıtlarında Sivas vilayetindeki ibtidai sayısı 35'tir.⁷² Ayrıca İslahat Komisyonundan Vilayat-ı Sitte'ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁷³ Sivas Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 4 Şubat 1904 (22 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde; vilayet dâhilinde 76 köyde ibtidai mektebi açıldığı, hepsine de muallim tayin edildiği ve talebesinin mevcut olduğu belirtilmiştir.⁷⁴ 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise bu sayı 91'e çıkmıştır.⁷⁵

Van Vilayeti

Van vilayetinde, ıslahat çalışmaları öncesinde 100'den fazla sıbyan ve ibtidai mektebi açılmıştır. Ancak diğer vilayetlerde olduğu gibi Van'ın kaza ve köylerinde de şimdiye kadar açılan okulların yetersiz olduğu ve Müslüman çocuklarının ihtiyacına cevap veremediği yapılan incelemeler sonucunda tespit edilmiştir. Durumu yakından müşahede eden Şakir Paşa, Van vilayetinde eğitimin mükemmel bir şekilde yaygınlaşabilmesi için yeni okulların açılması gerektiğini layihalarla Babıâli'ye iletmiştir. Babıâli de bu raporları inceleyerek gereğinin yapılmasını Maarif Nezaretine bildirmiştir. Ayrıca Van'ın Bargiri kazasında dört ibtidai mektebi açılması için de Nezarete emir verilmiştir.⁷⁶

Şakir Paşa'nın söz konusu önerileri doğrultusunda, Van vilayetinde de bilhassa temel eğitim alanında ıslahat çalışmaları başlatılmış ve uygulamaya konulmuştur. Nitekim yeni kurulan nahiye merkezlerinde açılacak okullarla ilgili talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra Van vilayetine de 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihiyle bir telgraf çekilerek Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenmiştir.⁷⁷ Ancak vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta; şimdiye kadar yeni nahiyelerin oluşturulması meselesine bakılmadığı gibi, ibtidai mekteplerinin tesisi ve açılması hakkında da herhangi bir teşebbüste bulunulmadığı ifade edilmiştir. Fakat yeni vali, en kısa zamanda nahiyeleri oluşturarak merkezlerinde birer ibtidai mektebi açacağını taahhüt etmiştir. Dolayısıyla mekteplerin açılmaması eski valinin ilgisizliğine bağlanmıştır.⁷⁸

İslahatın ilk yılındaki bütün olumsuzluklara rağmen, temel eğitim alanında gösterilen çabalar sonucunda Van vilayetinde de daha sonraki yıllarda bazı yeni okullar açılmıştır. Nitekim Maarif Nezaretinin 1899 yılı kayıtlarında bu tarihe kadar II. Abdülhamid'in

1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

72 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1282-1285.

73 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve İslahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

74 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

75 Alkan, a. g. e., s. 142.

76 Karaca, a. g. e., s. 145.

77 BOA, DH. TMİK. S, 10/94.

78 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Van Vali Vekili Ferik Şemseddin Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgraf.

gayretleriyle Van vilayetinde açılan ibtidai sayısının 11 olduğu belirtilmiştir.⁷⁹ 1900, 1901 ve 1903 yıllarında ise bu sayının 19'a çıktığı görülmektedir.⁸⁰ Ayrıca Islahat Komisyonundan Vilayat-ı Sitte'ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁸¹ Van Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 6 Şubat 1904 (24 Kanun-i sani 1319) tarihli defterde; ıslahat projesi kapsamında vilayet dâhilinde 9 köyde ibtidai mektebi açıldığı, hepsine de aylık yüzer kuruş maaşla muallim tayin edildiği ve bu okullara devam eden toplam talebe mevcudunun 192 olduğu belirtilmiştir.⁸² Van Valisi, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; bu vilayette 40 adet ibtidai mektebinin tesisi için ferman buyrulduğu halde, Maarif Nezaretince bu 9 mektepten başkasına tahsisat verilmediğini ifade ederek bir nevi mazeretini beyan etmiştir.⁸³ 1907-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise vilayetteki ibtidai sayısının 33'e çıktığı görülmektedir.⁸⁴

Bitlis Vilayeti

Bitlis vilayetine gelince, II. Abdülhamid Dönemi'nde burada okulların inşası ve ıslahı konusunda birçok rapor hazırlanarak gerek vali ve gerekse ıslahat komisyonu başkanı imzasıyla Dersaadet'e gönderilmiştir. Bunlardan en önemlileri Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif'in 12 Şubat 1890 ve 3 Eylül 1890 tarihlerinde kaleme aldığı raporlardır. Mehmed Rauf'un, vilayetin adliye, zaptiye, mülkiye, maliye ve maarifle ilgili durumunu ve kendi yaptıklarını anlattığı raporda; vilayet ahalisinin cehaletinin ve aşiretlerin itaatsizliğinin eğitimsizlikten kaynaklandığı, bundan dolayı bir yandan mevcut okulların ıslah edilmesi, diğer yandan da öğrencilerin okula devamının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca vilayet dâhilindeki okulların yeni usule göre eğitim vermeleri için ahaliden gerekli desteğin alınmasının öneminden bahsedilmiştir. Ancak Dersaadet'le yapılan yazışmalar neticesinde, yeni ibtidai okullarının açılması ve eskilerin ıslah edilerek yeni usul eğitime geçmeleri için ihtiyaç duyulan gelirin merkezi maarif bütçesinden karşılanamayacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle de gerekli masrafların ahaliden temin edilmesi istenmiştir. Fakat ahalinin desteğiyle ibtidai okullarının inşasının mümkün olmadığı vilayetçe ifade edilmiştir. Bitlis vilayet merkezinde ise durumun nispeten iyi olduğu, dört mahallede birer adet ibtidai mektebinin zengin halk tarafından yaptırıldığı ve bu okullarda 300 talebenin ders gördüğü bilgisi paylaşılmıştır. Ancak bu okulların da yetersiz olduğu dile getirilmiştir.⁸⁵

Anadolu ıslahatının başladığı yıllarda da Bitlis vilayetinin eğitim durumu pek parlak değildir. Nitekim Dâhiliye Nezaretinin 8 Kasım 1896 (27 Teşrin-i evvel 1312) tarihli telgrafnamesi üzerine Bitlis Valiliğinden gönderilen cevapta eğitimle ilgili şu hususlara yer verilmiştir:

79 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1430-1431.

80 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1600; H. 1319, s. 926-928; H. 1321, s. 691-692.

81 BOA, DH. TMIK. S, 51/3, Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte'ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

82 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

83 BOA, DH. TMIK. S, 51/3.

84 Alkan, a. g. e., s. 156.

85 Danyal Tekdal, II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 337-338.

“Bitlis vilayetince oluşum süreci tamamlanmak üzere olan 30 nahiyenin hiçbirinde ibtidai mektebi yoktur. Bununla birlikte, muallimlerinin maaşı maarif tahsisatından verilmek üzere her birinde birer eğitim yerinin ahalinin yardımıyla hazırlanması mümkündür. Fakat öncelikle, sözü edilen mekteplerin teşekkülü, vilayetin maarife ait ihtiyaçlarının takibi ve gayrimüslim mektepleri tedrisatının devletin menfaatlerine uygun şekilde teftişi için bir maarif müdürünün tayini lazımdır.”⁸⁶

Temel eğitim kurumlarıyla ilgili ıslahat çalışmalarının hayata geçirilmesine yönelik talimatın verilmesinden yaklaşık yedi ay sonra Bitlis’e de 15 Haziran 1897 (3 Haziran 1313) tarihiyle bir telgrafname çekilerek Anadolu ıslahatı çerçevesinde şimdiye kadar açılan ibtidai okullarıyla ilgili bilgi istenmiştir.⁸⁷ Bunun üzerine vilayetten gönderilen 16 Haziran 1897 tarihli cevabi telgrafta; irade buyrulan nahiye mektepleri muallimlikleri için vilayet gazetesi aracılığıyla ilan yapıldığı halde, tahsis edilen 100 kuruş maaşla vilayet merkezinde hiç kimsenin bu işe talip olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Muş sancağı dâhilinde yalnız bir muallimin istekte bulunduğu; Siirt ve Genç sancaklarında ise bu muallimliklere hiçbir talep gelmediği ifade edilmiştir. Burada darülmuallimin olmamasının da bunda etkili olduğu vurgulanmıştır. Bunlara ilaveten, 29 Mayıs 1897 (17 Mayıs 1313) tarihli telgrafnameyle de arz edildiği gibi, söz konusu maaşla yeni mekteplere rağbeti sağlamanın ve gerekli muallimleri tedarik etmenin mümkün olmadığı maarif muhasebe memuru ifadesiyle arz edilmiştir.⁸⁸

Yukarıda sözü edilen ilgisizliğe rağmen, Bitlis vilayetinde açılan yeni okulların sayısı zamanla artış göstermiştir. Nitekim Maarif Nezaretinin 1900 yılı kayıtlarına göre bu tarihe kadar II. Abdülhamid’in gayretiyle vilayet dâhilinde açılmış olan ibtidai sayısı 7’dir.⁸⁹ 1901 ve 1903 yıllarında da bu sayı aynıdır.⁹⁰ Ancak Islahat Komisyonundan Vilayat-ı Sitte’ye gönderilen 3 Şubat 1904 tarihli yazı üzerine⁹¹ Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğünün düzenlediği 1 Mart 1904 (17 Şubat 1319) tarihli defterde; vilayet dâhilinde 18 köyde ibtidai mektebi açıldığı, mekteplerin talebe mevcudunun 291 olduğu ve 12 mektebin ise münhal bulunduğu belirtilmiştir. Fakat Bitlis Valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazıda; münhal olan bu mekteplere de bir an evvel münasip muallimlerin tayininin vilayet maarif müdürlüğüne tebliğ edildiği beyan edilmiştir.⁹² 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde ise vilayetteki okul sayısının 16’ya düştüğü görülmektedir.⁹³

86 BOA, DH. TMİK. S, 2/47.

87 BOA, DH. TMİK. S, 10/94.

88 BOA, DH. TMİK. S, 11/16, Bitlis Valisi Ömer Paşa’nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 16 Haziran 1897 (4 Haziran 1313) tarihli cevabi telgrafi.

89 Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172.

90 Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 400; H. 1319, s. 460-461.

91 BOA, DH. TMİK. S, 51/3, Tesri’-i Muamelat ve Islahat Komisyonunun Vilayat-ı Sitte’ye gönderdiği 3 Şubat 1904 (16 Zilkade 1321) tarihli yazı.

92 BOA, DH. TMİK. S, 51/3.

93 Alkan, a. g. e., s. 131.

Ortaöğretim Politikası

Ortaöğretimin en önemli iki eğitim kurumu olan ve çoğu zaman kaza ve vilayet merkezlerinde faaliyet gösteren idadi ve rüşdiye mekteplerinin giderleri genellikle Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmıştır. Bu nedenle Osmanlı'nın diğer taşra bölgelerinde olduğu gibi Doğu vilayetlerinde de ihtiyaç duyulan idadi ve rüşdiye mekteplerinin açılmasında ciddi bir problem yaşanmamıştır. Ancak Van ve Bitlis gibi maarif gelirleri düşük olan vilayetler için aynı şey söylenemez. Nitekim Şakir Paşa'nın incelemeleri sırasında bölgede genel olarak görülen temel eğitim kurumları eksikliğinin yanı sıra, bu tarihlerde Van ve Bitlis vilayetlerinde idadi mektebinin olmadığı; hatta bu vilayetlerin birçok liva ve kazasında henüz rüşdiye mektebinin bile açılmadığı anlaşılmıştır.⁹⁴ Bu nedenle bir yandan bölgedeki ibtidai mekteplerinin sayısı arttırılırken, diğer taraftan da ortaöğretim düzeyinde eğitim veren idadi ve rüşdiye okullarının açılması için çaba sarf edilmiştir. Bütün bu çabalara rağmen, Maarif Nezaretinin 1899, 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait kayıtlarına göre bu tarihlerde Van'da bir idadi mektebinin açılmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁵ Ancak 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde vilayetteki idadi okul sayısının, biri Van'da ve diğeri Hakkâri'de olmak üzere, 2'ye çıktığı görülmektedir.⁹⁶ Bu bilgiler dikkate alındığında II. Abdülhamid Dönemi sonlarında Van vilayetinde de idadi mekteplerinin açıldığı söylenebilir.

Bitlis vilayetine bakıldığında ise Bitlis İdadi Mektebinin gündüzlü bir okul olarak 1896 yılında eğitim hayatına başladığı ifade edilmesine rağmen⁹⁷, Maarif Nezaretinin 1899, 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait istatistik kayıtlarında bu idadiye yer verilmemiştir.⁹⁸ Hatta 1905-1908 yıllarını kapsayan istatistiklerde bile bir resmi idadi kaydına rastlanmamaktadır. Bu durum, mektebin açılışı ve eğitime başlama tarihi konusunda bir belirsizlik oluşturmaktadır.

Mesleki Eğitim Politikası

Eğitimin memleket kalkınmasındaki önemini gayet iyi bilen Şakir Paşa, Anadolu ıslahatı kapsamında yaptığı çalışmalarda, gerek misyoner okullarının faaliyetlerine bir cevap olması ve gerekse halkın birinci dereceden ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman temini için özellikle sanayi mekteplerinin açılmasını zaruri görmüştür.⁹⁹ Şakir Paşa, ilk olarak Erzurum ve Amasya'da sanayi mektebinin açılmasını, istenilen netice alındığı takdirde de Harput ve Kilis'te, daha sonra ise bütün memleketin uygun yerlerinde bu okulların kurulmasını savunmuştur.¹⁰⁰

II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılan çalışmalar neticesinde onun adına izafeten vilayetlerde çok sayıda sanayi mektebi açılmıştır.¹⁰¹ Mesela Diyarbekir vilayetinde Vali

94 Karaca, a. g. e., s. 182.

95 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1422; H. 1318, s. 1594; H. 1319, s. 922; H. 1321, s. 688.

96 Alkan, a. g. e., s. 156.

97 Tekdal, a. g. t., s. 315-316.

98 Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1048-1055; H. 1318, s. 1162; H. 1321, s. 394.

99 Karaca, a. g. e., s. 183.

100 Karaca, a. g. e., s. 187.

101 Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a), Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 239.

Mehmed Halid Bey zamanında, ihtiyaç duyulan sanatkârları yetiştirmek, sanat ve ticaretin gelişimini desteklemek ve misyonerlerin faaliyetlerini engellemek maksadıyla bir sanayi mektebi açılması için ciddi çaba sarf edilmiştir. Mektebin her türlü sanatın öğretilmesine ve fabrikalar açabilecek elemanlar yetiştirmeye müsait, özellikle de kimsesiz çocukların ücretsiz olarak devam edebileceği bir tarzda olması tasarlanmıştır. Neticede bu mektep, vilayet memurlarının ve ahalinin ileri gelenlerinin yardımıyla 1185¹⁰² metre büyüklüğünde ve üç katlı olarak inşa edilmiştir.¹⁰³ Mektebin içinde süslü bir mescit, dört kurnalı bir hamam, 40 yataklık bir hastane, sekiz koğuş ve dört oda mevcuttur. Mektebin yanında ise dört sütun üzerine tesis edilmiş ve güzel mimariye sahip bir çeşme yaptırılmıştır.¹⁰⁴

Neticede Vali Halid Bey'in üstün gayretleriyle Diyarbakır şehir merkezinde vücuda getirilen sanayi mektebi ile mektep civarındaki çeşme, namazgâh, gezinti ve numune bahçelerinin açılış töreni 1 Eylül 1900 Cumartesi günü görkemli bir şekilde icra edilmiştir. Bu tarih aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıl dönümüne denk gelmektedir.¹⁰⁵

Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Politikası

Şakir Paşa'nın yaptığı incelemeler sonucunda, Vilayat-ı Sitte'de Müslüman halkın eğitim yönünden yaşadığı söz konusu talihsizliklere karşın, gayrimüslimlerin okul ve okullaşma oranında daha ileri durumda oldukları görülmüştür.¹⁰⁶ Mesela Van vilayetindeki okullar hakkında tahkikat yapan Şakir Paşa başkanlığındaki teftiş heyeti, buradaki okullaşma oranının Ermenilerin lehine olduğunu tespit etmiştir. Buna göre gayrimüslim okullarındaki öğretmen ve öğrenci sayısı, Müslüman okullarındakine nazaran çok fazladır. Mukayese açısından sadece Van merkezindeki rüşdiye mekteplerine bakıldığında Müslüman okullarında okul başına 1.5 öğretmen düşerken, bu rakam gayrimüslim okullarında 8.4'tür. Öğrenci sayısında ise okullara göre 6.1 oranında Ermeniler lehine bir fazlalık vardır.¹⁰⁷ Ayrıca gayrimüslimlerin bölgede açtıkları okullarda verilen eğitim sayesinde memleketin ticaret ve servetinin günden güne onların eline geçtiği sonucuna varılmıştır. Bu nedenle Şakir Paşa, memleketin çıkarları açısından bu okulların kapatılmasının gerektiği, fakat bu durumda yabancı devletlerin tepkisine maruz kalınacağı düşüncesindedir.¹⁰⁸

Yapılan değerlendirmeler sonucunda, sözü edilen gayrimüslim ve yabancı okulların kapatılması cihetine gidilirse de bilhassa 1895'lerden itibaren hem mevcut olanların hem de bundan sonra açılacakların ruhsata tabi tutulması ve izinsiz mektep açılmasına müsaade edilmemesi yoluna gidilerek zararlı faaliyetleri azaltılmaya çalışılmıştır.¹⁰⁹ Bu doğrultuda

102 Halid Bey tarafından Sadarete gönderilen 12 Mayıs 1900 (12 Muharrem 1318) tarihli şifre telgrafnamede mektebin büyüklüğü 1280 metre olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA, A. MKT. MHM, 702/30.

103 BOA, DH. TMİK. S, No: 38/27.

104 Diyarbakır Gazetesi, 2 Eylül 1900 (7 Cemaziyülevvel 1318), No: 1195 (Nüsha-i Fevkalade)

105 Yıldız, a. g. e., s. 247.

106 Karaca, a. g. e., s. 183.

107 Karaca, a. g. e., s. 143.

108 Karaca, a. g. e., s. 183.

109 Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Yabancı Okulların Denetlenmesi

Vali Sırrı Paşa zamanında (1890-1895), Diyarbekir merkezi ile bağlı bölgelerde bulunan gayrimüslim mekteplerinden 42 tanesine ruhsatname ve 68 öğretmene de şahadetname verilmiştir.¹¹⁰

Bu dönemde Vilayat-ı Sitte dâhilinde açılmış olup rüşdiye derecesinde bulunan gayrimüslim mekteplerini denetlemenin bir yolu da Osmanlıca öğretmek için buralara muallimler tayin edilerek maaşlarının her vilayetin maarif tahsisatından verilmesi olmuştur.¹¹¹ Bu husus, padişahın iradesi gereği olarak Maarif Nezaretinin 16 Mayıs 1896 (4 Mayıs 1312) tarihli tezkiresiyle Doğu vilayetlerinin maarif müdürlüklerine bildirilmiştir.¹¹² Nitekim bu emir doğrultusunda, Diyarbekir’de bulunan Ermeni, Keldani ve Süryani mektepleri ile Palu Ermeni Mektebine aylık 120 kuruş maaşla birer Lisan-ı Osmanî muallimi tayin edilmiştir.¹¹³

Bunun dışında, vilayetlerdeki gayrimüslim mektepleri her yıl belirli zamanlarda teftiş edilmiştir. Nitekim Diyarbekir vilayetinin 1898 (R. 1313) yılı teftişinin, yılın son ayı olan Şubat’ta yapıldığı ve teftiş hakkında Maarif Nezaretine bilgi verildiği görülmektedir.¹¹⁴

Gayrimüslim mekteplerini teftiş etmenin bir yolu da gelir ve giderlerinin incelenmesi olmuştur.¹¹⁵ Bu kapsamda bir taraftan 1893 yılı başlarında Ermeni mektepleri yararına balo ve tiyatro düzenlenmesi yönündeki istekler kabul edilirken, diğer taraftan da mahalli hükümetlerin söz konusu mekteplerin gelir-gider durumunu detaylı bir şekilde tetkik ederek İstanbul’a bilgi vermeleri istenmiştir.¹¹⁶

II. Abdülhamid’in iradesi gereği, gayrimüslim ve yabancı okullarının Müslüman çocukları üzerindeki etkisini azaltmak ve hatta hiç etkilenmemelerini sağlamak için vilayet merkezleri ile bağlı kasaba ve köylerde bulunan gayrimüslim ve yabancı okullara devamlarına asla müsaade edilmemesi istenmiştir. Buna göre, söz konusu mektepler sürekli teftiş edilerek buralara devam ettikleri tespit edilen Müslüman çocuklar derhal çıkarılacak ve İslâm mekteplerine nakledilecektir. Ayrıca bu çocukların babaları ile velilerinin isim ve

Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, Eletronik Sosyal Bilimler Dergisi (www.esosder.org), C. 7, S. 24, Bahar 2008, s. 257- 258.

110 Diyarbekir Vilayet Salnamesi, H. 1312, s. 168.

111 BOA, DH. TMIK. M, 19/45. Yalnızca Vilayat-ı Sitte dâhilindeki gayrimüslim mektepleri Lisan-ı Osmanî muallimleri maaşlarının maarif varidatından ödenip, görüşülmekte olan bu meselenin henüz neticelenmemiş olmasından dolayı diğer vilayetlerde söz konusu maaşların eskiden olduğu gibi okul idarelerince ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. MF. MKT, 492/49; BOA, MF. MKT, 511/53.

112 BOA, DH. TMIK. S, 2/103.

113 BOA, MF. MGM, 8/29. Padişahın bu konudaki iradesi, yalnız Rumeli vilayetleri ile Anadolu’daki Vilayat-ı Sitte-i malumesinde açılan rüşdiye derecesindeki gayrimüslim mekteplerine münhasır bulunduğundan, ileride genelleştirildiğinde icabına bakılmak üzere, şimdilik Denizli sancağı merkezindeki Rum Mektebi ile Milas Musevi Mektebine Lisan-ı Osmanî muallimi tayin edilemeyeceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla Lisan-ı Osmanî muallimi tayininde öncelik Rumeli vilayetleri ile Vilayat-ı Sitte’deki gayrimüslim okullarına verilmiştir. Bkz. BOA, MF. MKT, 335/5; MF. MKT, 340/2, 24 Eylül 1896.

114 BOA, MF. MGM, 5/107, Diyarbekir Maarif Müdürü Hüseyin Celal Bey’in Maarif Nezaretine gönderdiği 16 Mart 1898 (22 Şevval 1315) tarihli tarihli tahrirat.

115 BOA, MF. MGM, 2/34, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum maarif müdürlerine gönderdiği 2 Temmuz 1892 (6 Zilhicce 1309) tarihli şukka.

116 BOA, MF. MGM, 3/53.

şöhretlerini, memuriyet ve sanatlarını beyan eden bir defter düzenlenerek seri bir şekilde ve peyderpey merkeze gönderilecektir (24 Şubat 1893).¹¹⁷

II. Abdülhamid Dönemi'nde oluşturulan söz konusu teftiş ve denetim mekanizmaları sayesinde Müslüman çocuklarının gayrimüslim ve yabancı okullara devamı büyük ölçüde engellenmiştir. Fakat bu okullarda yapılan Ermeni milliyetçiliği propagandalarına ise tam olarak mani olmak mümkün olamamıştır.

Mali Kaynaklar Politikası

Anadolu ıslahatı kapsamında eğitimin mali yönüne de önem veren Şakir Paşa, teftişleri esnasında vilayetlerin eğitim bütçelerini de gözden geçirmiştir. Ona göre eğitim bütçesinin %15'lik kısmı bütün vilayetlerden vergi olarak alınırken, % 85'lik kısmı ise, aşar vergisiyle birlikte, ziraatla uğraşan ahali ve köylülerden toplanmaktadır. Şakir Paşa, 1895 yılı maarif bütçeleri toplamı 2.921.129 kuruş olan Vilayat-ı Sitte'nin bu gelirinin 233.820 kuruşunun idarecilerin masrafı, 1.040.114 kuruşunun da Müslim ve gayrimüslimlerin karışık oldukları idadi ve âli okulların masrafı için Maarif Nezareti hissesi olarak ayrıldığını fark etmiştir. Maarif Nezaretine ayrılan hisse ise İstanbul'a gönderilmektedir. Böyle bir uygulamayı yerinde bulmayan Şakir Paşa, bu gelirlerle yalnız Erzurum, Sivas ve Diyarbakir'de bulunan birer darümuallimin; yine Vilayat-ı Sitte'nin bazı liva ve kaza merkezlerinde bulunan ibtidai ve rüşdiye mekteplerinin masrafları ile öğretmen maaşlarının ödendiğini tespit etmiştir. Buna karşılık masrafın % 85'ni karşılayan köylere ise hiçbir harcama yapılmadığını görmüştür.¹¹⁸

Ahmed Şakir Paşa, Van Vilayeti Maarif Dairesinde yaptığı incelemeler esnasında ise Maarif Sandığındaki hesapların eksik olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Vilayet Sandık Emini Manuk Efendi'nin, maarife ait olan 7.444 kuruş 20 parayı Mal Sandığı hesabına devrettiği anlaşılmış olup bu usul uygunsuz bulunmuş ve Mal Sandığına harcanan paranın tekrar Maarif Sandığına devredilmesi emredilmiştir. Yine maarife ait diğer hesaplar gözden geçirildiğinde, vakıf gelirlerinden maarife ayrılan 1.536.575 kuruşluk hissenin zamanında toplanamadığı anlaşılmıştır. Maarifin senelik gelirine oranla yüksek bir meblağ olan bu paranın toplanamaması bölgede maarifin gelişmesini engellemiştir.¹¹⁹

Şakir Paşa'nın eğitimde gerekli bulduğu bazı mali düzenlemelere karşılık, Maarif Nezareti mevcut durumun korunması fikrindedir. Fakat Şakir Paşa'nın layihaları üzerine II. Abdülhamid, 1898 yılında maarif yardım hissesinin %75'inin yerelde ibtidai mekteplerine harcanmasını Babıâli ve Maarif Nezaretine emretmiştir. İradenin tesiriyle başlangıçta nahiye ve büyük köylerde okul tesisi için çalışmalar başlatılmışsa da Maarif Nezaretinin uygulamaları bu teşebbüsün başarı şansını ortadan kaldırmıştır. Mesela ibtidai hocalarına verilmesi kararlaştırılan 250 kuruşluk maaş, Nezaretçe indirilerek önce 100 ve nihayet 20 kuruşla hoca görevlendirilmesine kadar düşürülmüştür. Bu duruma dikkat çeken Şakir Paşa,

117 BOA, MF. MGM, 3/91, Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliğinin umum maarif müdürlerine gönderdiği 24 Şubat 1893 (7 Şaban 1310) tarihli şukka.

118 Karaca, a. g. e., s. 185-186.

119 Karaca, a. g. e., s. 142-143.

100 kuruşun dahi hoca temini için yeterli olmayacağı görüşündedir. Ayrıca ona göre Maarif Nezareti halktan toplanan maarif vergisini eğitimin yaygınlaştırılması için harcamayıp nezaretin iç geliri olarak kaydetmekte ve yarıdan fazlasını da nezaret sandığına aktararak sarf etmektedir.¹²⁰

İlk zamanlarda tam olarak uygulanmasa da Şakir Paşa'nın mali konulardaki eleştirisi ve önerileri daha sonraki yıllarda bazı vilayetlerde etkisini göstermiştir. Mesela 21 Haziran 1899 tarihli bir belgede, Bitlis'te mevcut okulların ıslahı ve lüzumu kadar yenilerinin tesisinin de gerekli olduğu; bunun için tahsis edilen gelir yetmez ise Maarif Nezaretinin aldığı maarif gelirinin % 75-80 kadarı, o da yetmezse tamamının bu işler için kullanılmasına olanak sağlanabileceği ifade edilmiştir. Nitekim 28 Şubat 1909 tarihli bir yazıda gelecek yıldan itibaren maarif yardım hisselerinin tamamen bölgelerine terk edileceği belirtilmiştir. Aynı yıla ait başka bir kayıta ise Bitlis vilayetinde ilkokula giden Müslüman çocuklarının ihtiyaç duyduğu ders kitaplarının Maarif Nezareti kütüphanesinden tedarik edilip postaya verildiği ve ücretsiz olarak dağıtıldığı vurgulanmıştır.¹²¹

Sonuç

II. Abdülhamid Dönemi'nde Doğu vilayetlerine yönelik izlenen istikrarlı temel eğitim politikası ve halkın desteği sayesinde bölgede yüzlerce modern ibtidai mektebi açılmıştır. Böylelikle, okul yaşına gelen çocukların büyük bir kısmının temel dini ve fenni bilgilere sahip olması ve cehaletten kurtulması sağlanmıştır.

Ortaöğretim alanında da çocukların eğitimlerini sürdürebilmeleri için hemen hemen her vilayet merkezinde, hatta büyük sancaklarda bile birer idadi mektebi açılmıştır. Ayrıca daha önceki dönemlerde açılmış olan rüşdiye mekteplerinin de eğitime devam etmesi sağlanmıştır. Fakat çeşitli sebeplerden dolayı yeterli sayıda rüşdiye ve idadi mektebinin açılmadığı Van ve Bitlis vilayetlerine bilhassa II. Abdülhamid'in iktidarının son yıllarında daha fazla ağırlık verilmiştir.

Doğu vilayetlerinde açılan resmi ibtidai, rüşdiye, idadi ve sanayi mektepleri sayesinde bir taraftan çocukların güvenilir bir modern eğitim ortamında yetiştirilmesine fırsat verilirken, diğer taraftan da Müslüman ve kimsesiz çocukların gayrimüslim, misyoner ve yabancı eğitim kurumlarına devam etmesinin önüne geçilmiştir. Böylece, Ermenilerin lehine ıslahat yapılması bahanesiyle Doğu vilayetleri üzerinde etkili olmaya çalışan iç ve dış güçlere karşı halkın bilinçlendirilerek hem o dönemde hem de daha sonraki yıllarda bölgede çıkartılan siyasi olaylara karşı uyanık olması sağlanmıştır.

Tüm bu eğitim faaliyetleri, dönemin siyasi çalkantılarına ve maarif bütçesinin yetersizliğine rağmen, Sultan II. Abdülhamid'in bölgede modern eğitim kurumlarının açılmasına ve yayılmasına yönelik iradesi, taşra yöneticilerinin gayreti ve halkın desteği sayesinde başarılmıştır.

120 Karaca, a. g. e., s. 189-190.

121 Tekdal, a. g. t., s. 337.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası (BOA, BEO)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı (BOA, İ. DH)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi Evrakı (BOA, DH. MKT)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Evrakı (BOA, MF. MKT)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mekatib-i Gayrimüslime Evrakı (MF. MGM)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Evrakı (BOA, DH. TMİK. S)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Hususi Evrakı (BOA, İ. HUS.)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubi Mühimme Evrakı (BOA, A. MKT. MHM.)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Dâhiliye Evrakı (BOA, Y.PRK. DH)

Salnameler, Gazete ve İstatistikler

Diyarbakir Vilayet Salnameleri

Diyarbakir Gazetesi

Maarif Salnameleri

Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, Darülhilâfetülâliye 1327.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924), Cilt 6, Hazırlayan: Mehmet Ö. ALKAN, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

Telif Eserler

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

Görür, Emel Demir, *Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Poyraz, Emel, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:193, Yıl: 33, Cilt: 97, Temmuz- Ağustos 2011, s. 91-118.

Tekdal, Danyal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018.

Yıldız, Hatip, “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, *Eletronik Sosyal Bilimler Dergisi* (www.esosder.org), C. 7, S. 24, Bahar 2008, s. 256-263.

Yıldız, Hatip, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Prof. Ass. Dr.

Alban DOBRUNA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8598-2976>Institute of History "Ali Hadri" Prishtina
atom_ed@hotmail.comScreened
turnitinBaşvuruda bulundu. / Applied
Kabul edildi. / Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 18/11/2021 28/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1025924>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Lushnja Congress and Its Historical Significance (January 21, 1920)

Lushnja (Luşnia) Kongresi ve tarih Önemi (21 Ocak 1920)

Abstract

One of the most important events of the early twentieth century, is undoubtedly the National Congress of Lushnja, held from January 21 to January 31, 1920. The Congress was attended by elected delegates from all over Albania. The purpose of the Congress was to study the internal and external situation of the country and the measures that had to be taken to save Albania from the danger of fragmentation. In this paper we will make an effort to highlight the efforts of the Albanian establishment for the re-establishment of the Albanian state after the First World War. The Congress of Lushnja approved the Constitutional Act for the full independence of Albania and the Albanian state, as well as elected the High Council of 4 people, the regency, which would perform the functions of the head of state and the National Council with 37 people, in function of the parliament. With these acts, this congress showed the world that Albania was formerly independent and indivisible and set to work for the organization of the Albanian state.

Keywords: World War I, Organization of Albanians, Lushnja Congress, High Council, Regency, National Council (Parliament).

Öz

XX. Yüzyılın hemen başındaki en önemli olaylardan biri şüphesiz 21 Ocak-30 Ocak 1920 tarihleri arasında gerçekleştiren Ulusal *Lushnja Kongresi*'dir. Kongreye Arnavutluk'un dört bir yanından seçilen delegeler katıldı. Kongrenin asıl amacı, Arnavutluk'u parçalanma tehlikesinden kurtarmak için iç ve dış durumunu analize edip gereken önlemleri alınması idi. Lushnja Kongresi'nde Arnavutluk devletinin tam bağımsızlığına ilişkin Anayasa Yasası onaylandı ve aynı zamanda Devlet işlerini yürütecek olan 4 kişilikten oluşan Devlet Yüksek Şurası ve 37 kişiden oluşan Ulusal Konseyi seçildi. Kongrede alınan kararlar ile tüm dünyaya Arnavutluk'un bağımsız ve bölünmez olduğunu mesajını verilerek devletleşmeye yönelik hazırlıklar başlandı. Bu çalışmada, Arnavut Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden kurulmasına yönelik çabalarını ele alacağız.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Arnavutların savaşı, Lushnja Kongresi, Ulusal Şurası, Devlet Yüksek Şûrası, Meclis.

ATIF: DOBRUNA Alban, "Lushnja (Luşnia) Kongresi ve tarih Önemi (21 Ocak 1920)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (784-794)

CITE: DOBRUNA Alban, "Lushnja Congress and Its Historical Significance (January 21, 1920)", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (784-794)

Introduction

The situation in Albania after the First World War had evolved significantly, the determination to save Albania at all costs, had included all Albanian patriots, because the political situation that Albania was going through from the danger that was threatening them at the Paris Peace Conference, as well as the inability shown by the Government of Durrës to protect national interests, disturbed various patriots within the country, who set in motion to save Albania. This was done because the compromise of January 13, 1920 spread between Italy, France and England, for the division of Albania between Yugoslavia, Greece and Italy¹, which brought a great increase of anti-Italian feelings among the Albanians, as a result also against the government of Durrës which was labeled as a government with pro-Italian orientation. This accelerated the efforts of a group of patriots and other personalities of the country, such as: Aqif Pashë Biçoku, Iliaz bej Vrioni, Ahmet Zogu, Abdi Toptani, Ali bej Këlcyra etc., to convene a new congress which would discuss the future of Albania². Therefore, the Congress would be a direct reaction against the plans that were being drafted in Paris (Versailles 1919-1920), after they had turned the Albanian territory into a reserve fund to smooth the divergences between them in the region³, as well as against the repressive policy of neighboring invaders, primarily Italian⁴. However, we must underline the fact that the convening of this congress and the preparations for it were not simply the initiative of individuals who had not previously had any connection with each other. It's clearly visible the fact that the epicenter and main promoter of these efforts was a secret political organization, with a prominent nationalist leaven, called the "Krahu Kombëtar". It was founded in 1914⁵.

In December 1919, several meetings were organized in the Halveti tekke of Karbunara, in which the English consul Morton Frederock Iden also participated. The basic issue discussed in these meetings was the organization of a National Assembly, which would take over the fate of the country⁶. In the same tekke, in mid-December 1919, the Organizing Committee was formed with Sheh Ibrahim Karbunara as chairman, Mihal Grameno as vice-chairman, and members Sali Butka, Vasil Tromara etc⁷. The role in this committee was played by Eshref Frashëri, who at this time worked in Lushnja. Sheikh Ibrahim Karbunara sent invitations to the municipalities of Albania to send their delegates at the appointed time, where among other things it was said: "Due to various

-
- 1 Muin Çami,"Kongresi i Lushnjës-programi dhe masat për realizimin e tij," *Historical studies*, Tirana: Academy of Science of RPS of Albania: Institute of History, No.2. Year:XLVI (XXVII), 1990, p.101:Oliver Jens Schmitt, *Ballkani në shekullin XX; Një histori post-imperiale*, Prishtinë: Botime Artini, 2021, f.f.139-148.
  - 2 Valentina Duka, *Historia e Shqipërisë 1912-2000*, Tirana: University Book Publishing House, 2007, p.110.
  - 3 Muin Çami," Shqipëria në Konferencën e Paqes më 1919", *Historical studies*, Tirana: Academy of Sciences of the Republic of Albania: Institute of History, No. 1-4, Year: L (XXXIII), 1997, p.131.
  - 4 Muin Çami,"Kongresi i Lushnjës dhe Lufta e Vlorës", *Historical studies*, Tirana: State University of Tirana: Institute of History and Linguistics, No.1, Year: XXIII (VI), 1970, p.197.
  - 5 Albana Mema," Ndikimi italian në krizat politike të viteve 1920-1924", *Historical studies*, Tirana: Academy of Albanological Studies: Institute of History, No. 3-4, Year: LV (LXXII), 2019, p.121.
  - 6 Lush Culaj, "Qëndrimi i Qeverisë së Lushnjës ndaj çështjes kombëtare", *Albanological research- Series of historical studies (further:SHS)*, Prishtina: Albanological Institute-Prishtina, No. 30, 2000, p. 143-163.
  - 7 Tahsim Xh. Demiraj, "Sheh Ibrahim Karbunara figurë e shquar e patriotizmit shqiptar", Newspaper: *Nacional*, Sunday, 22 January 2012, p. 18.

events here and a few months ago in the collective life of our homeland, a reversal is being felt, so as it is known by every patriot, these reversals cause the disruption of the peace of the country, without a doubt the end of the loss of our beloved homeland. The Albanian people, who in recent years have received enough lessons on the ways of their salvation, have reached an agreement recently and are aware that they have decided for a general meeting here in Lushnja “⁸.

The idea and initiative for convening a congress resonated widely. In Lushnja, resolutions of popular rallies, municipal decisions and petitions of progressive organizations began to arrive, which supported the idea of convening the Congress, in one of them, it was said: “Let the homeland rely on the arms of its sons, because this is how our country rises and lives”. “The homeland demands from us bravery, manliness, and all other martyrdoms”⁹. A prominent role in the popularization of this patriotic forum was played by the Albanian press, which mobilized public opinion in favor of the Congress, newspapers such as: “Populli”, “Mbrojtja Kombëtare”, “Shkumbini”, “Taraboshi”, “Albania”, “Jeta e Re”, they clearly expressed in its pages, through articles and reports, that the Congress shows to the world “what it wants, what it thinks and what is an Albanian capable of doing”¹⁰.

All attempts by the Italian authorities and the Government of Durrës to prevent the holding of the congress ended in failure. Thus, at the request of the Minister of Internal Affairs of the puppet government, Mufit Libohova, the Commander-in-Chief of the Italian troops in Albania, General Piacentini, sent to Lushnja, by motorized means, a battalion of the Albanian militia, ordering the congress to be dispersed by force. However, the Albanian officers, Catholics from Shkodra, after being acquainted with the situation on the spot, not only did not carry out the orders, but began to guard the congress, throughout the days that it held the proceedings¹¹. Also, the Committee “Mbrojtja Kombëtare e Kosovës” (National Protection of Kosovo) at that time played an important role and influenced many national issues. Therefore, on January 18, 1920, it gave instructions to its delegates in the Congress of Lushnja, regarding the problems it had to raise before this Congress. Among other things, he suggested, as the Government of Durrës has not taken any measures for the freedom of Kosovo, but also those provinces that were included in the territories of the Albanian state in the London Conference in 1913, such as Gashi, Krasniqi, Nikaj, Mërtur, Shala e Sipërme, Kelmendi etc. Then to protest against the Serbian atrocities against the provinces of Kosovo in the international arena. And finally to give an instruction to the delegation in Paris to insist before the Peace Conference on these two points: 1. To seek a simple, independent Albania. 2. The unification of other Albanian provinces¹².

-
- 8 Nase Guga, “Premisat historike për thirrjen e Kongresit Kombëtar të Lushnjës”, *Historical studies*, Tirana: State University of Tirana: Institute of History and Linguistics, No.1, Year: XXIII (VI), 1970, p.170.
- 9 Thoma Deliana, “Kongresi i Lushnjës-ngjarje me rëndësi të madhe politike në historinë e popullit shqiptar”, *Historical studies*, Tirana: State University of Tirana: Institute of History and Linguistics, No.1, Year: XXIII (VI), 1970, p.8.
- 10 Kaliopi Naska, “Jehona e Kongresit të Lushnjës në shtypin shqiptar të kohës”, *Historical studies*, Tirana: Academy of Scienc of RPS of Albania: Institute of History, No.2, Year: XLIV (XXVII), 1990, p.151-154.
- 11 Nina Smirnova, *Historia e Shqipërisë përgjatë shekullit XX*, Tirana: Ideart Publications, 2004, p.97-97.
- 12 Xheladin Shala, “Kongresi i Lushnjës dhe Mbretëria Serbo-Kroato-Slllovene”, *Albanological research-SHS*, Prishtina: Albanological Institute of Prishtina, no. IX-1979, 1980, p.168.

On January 21, 1920, the congress of Albanian leaders met in Lushnja with 50 delegates representing from all regions of Albania¹³. As one of the main organizers of the Congress, Sheh Ibrahim Karbunara opened the proceedings by welcoming representatives from all over Albania, as well as praying on behalf of the Muslim faith for the proceedings of the Congress¹⁴. Aqif Pashë Elbasani was elected President of the Lushnja Congress, Sotir Peci as vice-president, Kostaq Kotta and Ferid Vokopola as secretary. The Congress of Lushnja, initially and unanimously decided to declare the Provisional Government of Durrës dismissed, not to recognize the Secret Treaty of London, to respect the borders of 1913¹⁵. He composed a new delegation to the Paris Peace Conference, consisting of: Luigj Bumçi, Mehmet Bej Konica and Mihal Turtulli¹⁶, who had to adhere to the decisions of the congress for a completely independent Albania, opposing any form that would limit this independence and any concessions that would affect in any way the territorial integrity of the Albanian state¹⁷, this radical change of political representation in the Peace Conference, was due to the risk of losing the continuity of this representation and that truncated legitimacy, which was created by a representation, in 1919, after the composition of this commission by well-known and credible patriots to the national cause, and at the same time able to negotiate for national interests in the international arena, created the possibility of preserving this representation¹⁸.

The most important national issue that the Lushnja Congress dealt with was the establishment of the structure of the Albanian state. Approved the foundations of the constitutional legislation of the country “Bazat e Kanunores”, which had the full character of the Constitution or the Statute of the Albanian state, hence the name “Statuti i Lushnjës”(Statute of Lushnja), which recognizes this document in the history of the state and Albanian law, which sanctioned the main principles and bases of the state order in Albania with 6 articles¹⁹, starting from the form of the regime, for which there was a debate among the Albanian nationalism divided in two branches of political thought. One branch was for the form of the monarchy, while the other branch was for the establishment of the republic, due to internal disputes, international legal obstacles, a middle, temporary and transitional solution was found to the issue of the Albanian state regime. They decided to form the High Council²⁰ (The legal position was that of regency). At its head was not foreseen to have any

-
- 13 Hysen Kordha, “Parlamenti shqiptar-institucionalizim i unitetit politik shtetëror dhe i demokracisë parlamentare shqiptare”, *Historical studies*, Tirana: Academy of Sciences of Albania; Institute of History, No.1-2, year LIV (XXXVII), 2000, p. 134; Bajram Xhafa, *Historia e Shqipërisë periudha e pavarësisë 1912-1939*, Shkodër, 2006, p. 195; Robert C. Austin, *Fan Noli dhe një revolucion i ikur; Demokracia shqiptare në vitet 1920-1924*, Prishtina, “Koha”, 2011, p.21; Aurela Anastasi, *Historia e të drejtës kushtetuese në Shqipëri (1912-1939)*, Tirana, Publishing House: “Pegi”, 2007, p. 47.
- 14 Engjëll Sh. Zerdelia, *Kongresi Kombëtar i Lushnjës*, Tirana, Publishing House: “Emal”, 2014, p. 116.
- 15 Marenglen Verli, “Kongresi i Lushnjës - akt kulmor në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare”, *Historical studies*, Tirana: Academy of Sciences of Albania; Institute of History, no. 1-2, Viti: LX (XLIII), 2006, p. 165.
- 16 Valentina Duka, *Historia e Shqipërisë 1912-2000...*, p.111.
- 17 Muin Çami, *Shqipëria në rrjedhat e historisë 1912-1924*, Tirana: Publishing House: “Onufri”, p.191.
- 18 Albana Mema, “Ndikimi italian në krizat politike të viteve 1920-1924”.....p.125.
- 19 Gramos Hysi, “Organizimi i shtetit shqiptar sipas vendimeve të Kongresit të Lushnjës”, *Historical studies*, Tirana: State University of Tirana: Institute of History and Linguistics, No.2, Year: XXV (VIII), 1971, p. 4.
- 20 Sali Kadria, *Nacionalizmi shqiptar në vitet 1912-1924*, Tirana: Academy of Albanological Studies:

chairman. This was a wise and practical solution as Albania, as a small country and with a fragile and uncertain international legal and political position, had to affirm its international legitimacy as an independent state, internationally recognized²¹. The High Council (Aqif Pashë Elbasani, Mihal Turtulli, Luigj Bumçi and Abdi bej Toptani), had the task of approving any proposals that would come from the government approved by the senate, had the right in times of crisis to elect the government cabinet, which will enter into force after approval by the senate, if the government is rejected by the senate, then the Supreme Council is obliged to take matters into its own hands, The High Council had no right to dissolve the Senate even if they have disagreements among themselves, the national general meeting dissolves the High Council or dissolves the senate, if one of the members of the High Council resigns, the other three continue in office and as soon as the king comes to the throne, the High Council ceases to exist²².

The government headed by Sulejman Delvina was formed consisting of 6 members: Vice Primeminister E. Frashëri, A.Zogu Internal Minister, M. Konica Minister of Foreign Affairs, S. Peci Minister of Education, K. Prishtina Minister of Justice, N. Çoba Minister of Finance²³. The 37-member senate was elected. In the conditions of foreign invasions, when it would not be possible to hold regular elections, it would perform the functions of parliament. The first meeting of this important state body, which had in its hands the legislative power, took place on March 27, 1920. In the fourth meeting, on 31.3.1920, the complete definition of this state body was made, the parliamentary form and the name “Këshilli Kombëtar”(National Council), as well as the stamp with its name. The Albanian parliament would function under this name from the first day of its opening until the eve of the Constituent Assembly, in January 1924²⁴. These constitutional bodies demanded that the secret Treaty of London not be recognized, as had been demanded since the opening of the Congress, mentioned above, laid the foundations of Albania’s independence and prepared the basic statute of the state²⁵, according to which there was no official religion, separated religion from the state, and ensured religious freedom for all citizens²⁶. This helped the Albanian patriots to consolidate even better the binomial religion and homeland, but the “Statuti i Lushnjës” will be completed later, as the articles of this document, as Hoxha Kadri Prishtina said: “were written very briefly, with a haste ordered by the high interests of the Homeland, under the pressure

---

Institute of History, 2020, p. 365-366.

- 21 Albana Mema, “Institucionet e kushtetuese të shtetit shqiptar në vitet 1920-1924”, *Historical studies*, Tirana: Academy of Albanological Studies: Institute of History, No.1-2, Year LV (LXXII), 2018, p.148.
- 22 “Dokumente të historisë kombëtare: Kongresit të Lushnjës”, *Hylli i Dritës*, Vjeti XX, Kallinduer 1944, Nr.1, Drejtimi dhe mbarështrimi:, Kuvendi Françeskan Shkodër, p.29.
- 23 Muin Çami, *Kongresi i Lushnjës (1920)*, Albanian Encyclopedic Dictionary, Tirana: Academy of Sciences of Albania, 2008, p.1258.
- 24 Kaliopi Naska, *Këshilli Kombëtar 1920*, Tirana: General Directorate of Archives, 2000, p.16.
- 25 “Shqypnija si Shtet politik”, *Agimi*, Shkodër: Organ i Shoqnisë “VLLAZNIJA” Vjeti II, No. 6, tetuer 1920, p. 81; Botimet e Komisionit të Krentimeve të 25-vjetorit të Vet-Qeverrimit 1912-1937, *SHQIPENIJA ME 1937, Veprimi shtetnor gjatë njëzet e pesë vjetve të parë të vetëqeverimit*, vëllimi I, Shtypi “Kristo Luarasi”, 1937, p. 4: “Kongresi i Lushnjës”, *Gazeta Bashkimi i Kombit*, Tiranë, E mërkurë, 15.III. 1944, p. 1: “Dokumente të historisë kombëtare përreth Kongresit të Lushnjës”, *Hylli i Dritës*, Vjeti XX, Fruer 1944, No. 2, Drejtimi dhe mbarështrimi:, Kuvendi Françeskan Shkodër, p. 44.
- 26 Roberto Moroco dela Roka, *Kombi dhe feja në Shqipëri 1920-1944*, Tirana, Publishing House: “Elena Gjika”, 1994, p. 127: Hasan Bello, “Përpykjet e klerit mysliman shqiptar për vendosjen e mësim-besimit në shkollat shtetërore përgjatë viteve 1920-1924”, *Zani i naltë*, Tirana: Publisher, Muslim Committee of Albania, year (XV), 2012, no.1 (154), p. 67.

of the abnormal time when the Congress of Lushnja convened”²⁷.

At this stage, Albania waged a political battle for the right to exist as a nation-state. The High Council greeted and thanked US President Wilson for his kindness in protecting the rights of the Albanian nation and expressed the hope that they would continue to be a strong support for the national rights of Albanians²⁸. She faced strong and all-out pressure from neighbors who were trying to foment divisive factors. This whole period is characterized by a strong and comprehensive battle of the neighbors who tried to incite divisive factors, multiple political, diplomatic, propaganda battles between the Albanian state on the one hand and neighboring countries on the other²⁹, in a telegram of protest that the Congress of Lushnja sent to the chairman of the Peace Conference, it was emphasized, among other things, that the Albanians were ready to make “all the sacrifices to shed even the last drop of their blood, against any decision that would come in endanger their territorial integrity and full independence”³⁰.

The government that emerged from the Lushnja Congress started its activity in difficult conditions. Its authority was limited to a narrow area of Central Albania, while the rest remained under the control of the Great Powers and mainly of Italy, which had worked for a long time to grant them the right of some custody over Albania, as it had its geopolitical interests to oppose the taking of the Albanian coastline opposite Corfu by Greece³¹. Albania’s neighbors with slander and misinformation about its situation, had cast doubt on the ability of the Albanian state to cope with the difficult situation of the country and to establish a state³², as this period after the First World War, gave a further boost the efforts of the Balkan monarchies to extend their territorial ambitions and to expand as much as possible the economic and influential spaces in the region³³. In addition, the government of Durrës, which remained in the hands of Myfit Libohova and Mustafa Kruja and supported by the Italians, also faced the government as an opposing force³⁴.

One of the problems for solution in the Congress was the choice of the capital of Albania, after the proposals for some cities, such as: Korça, Durrës, Shkodra, in the end Tirana was chosen, a small city in the interior with about 12,000 inhabitants³⁵. Within the country it had to take over the state administration and demand the removal of various invaders from Albania. At the same time, it had to make diplomatic efforts to secure the independent Albanian state its territorial integrity and its recognition in the international arena. In a telegram of the head of the Albanian delegation

-
- 27 Gramoz Hysi, “Zgjerimi i Statutit të Lushnjës”, *Historical studies*, Tirana: Academy of Science of RPS of Albania: Institute of History, No.4, 1982, p.71.
  - 28 Paskal Milo, *Politika e Jashtme e Shqipërisë I*, Tirana: Toena Publications, 2013, p.471.
  - 29 Beqir Meta, *Procesi ndërtimit kombëtar në vitet 1920-1930*, Vëllimi II-të, 100 vjet pavarësi: Aktet e Konferencës Shkencore Ndërkombëtare, (Tiranë, më 26-27 nëntor 2012), Tirana: Center for Albanological Studies: Institute of History, 2014, p. 11.
  - 30 Marenglen Verli, “Kongresi i Lushnjës dhe Lufta e Vlorës dy hapat e bashkërenditur të Lëvizjes Kombëtare që shpëtuan Shqipërinë”, *Vjetari*, Prishtina: Kosovo Archive, no. XXXIII-XXXIV, 2005, p. 200.
  - 31 Esilda Luku, *Diplomacia Evropiane ndaj Shqipërisë ndërmjet dy konferencave të paqes (1919-1946)*, Prishtina: Albanological Institute, 2015, p.37.
  - 32 Lush Culaj, “Qëndrimi i Qeverisë së Lushnjës ndaj Çështjes Kombëtare”..., p.149.
  - 33 Lush Culaj, “Çështja shqiptare dhe diplomacia e shteteve vendosëse në konferencë”, *Albanological research-SHS*, Prishtina: Albanological Institute, No. 39-2009, p.206.
  - 34 Valentina Duka, *Historia e Shqipërisë 1912-2000*..., p.112.
  - 35 Robert Elsie, *Fjalori Historik i Shqipërisë*, Tirana: Uegen Publishing House, 2011, p. 326.

in Paris, Mehmet Konica, sent to the Conference of Powers in San Remo, he wrote: “I have the honor to announce that the Albanian people will no longer accept new cuts of their land or foreign intervention and that they are determined to defend by all means the independence of their country within the borders of 1913, accepted by the London Conference”³⁶.

On March 27, 1920, the first parliament of Albania convened, which approved the motion presented by the Supreme Council, in which it was declared that the national goal was full independence and not the protectorate, as well as the protection of the nation. To meet its financial needs, it announced a domestic loan of 2 million gold francs, which would be repaid within two years³⁷. They also expressed their willingness to live “in friendship and harmony” with their neighbors - Greece, the Serbo-Croatian-Slovenian Kingdom and Italy, as well as the hope that, like President Wilson in Paris, they would recognize the ethnic rights of the Albanian people³⁸. The power of the national government extended to the provinces that were under the control of foreign armies, including Shkodra and its environs. The inclusion of Shkodra in the Albanian administration encouraged the Albanian government and patriotic circles to continue their efforts towards the unification of the country³⁹. The administrative apparatus with Albanian officials that the Italians had set up remains intact, but only submitted to the orders of the Tirana government. Without much fuss, the Italian government withdrew its army from these provinces, remaining in Vlora anyway⁴⁰.

The government of Sulejman Delvina, which emerged from this congress, in April 1920, would appear before the National Council where it would report on the achievements of the government and lay out the program for the future⁴¹, aiming at the development of the entire administration, working with numerous absences, so to deal with the administration of the situation, the government issued an interim regulation for the functioning in the sub-prefectures of a covenant commission, which would maintain the tranquility there. While to increase the professionalism of the police, on November 8, 1920, the Council of Ministers decided to bring in English specialists. The government issued the Albanian currency, severely condemned the unconstitutional actions, started the military recruitment, started the establishment of the health system, in the field of education the first educational framework for all Albania was drafted, the primary and infant schools reached 452 with 647 teachers⁴².

The government that emerged from the Lushnja Congress gave the opportunity to leave the brink of collapse, dissolution and liquidation as a state, for this Pastorelli will write: “The

36 *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombetar 1918-1920*, (Përmbledhje dokumentesh) II, Pregatitur nga: Muin Çami, Hidajete Luga (Bejtja), Tirana: Academy of Sciences of the Republic of Albania: Institute of History: General Directorate of State Archives of the Republic of Albania, 1976, p.241.

37 *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, Editor-in-Chief: prof. dr. Hysni Myzyri, Prizren: Sprint, 2001, p.198.

38 Edwin Jacues, *Shqiptarët: Historia e popullit shqiptar nga lashtësia deri në ditët e sotma*, Tirana: Kartë e Pendë, 1995, p.407.

39 Armend Mehmeti, *Diplomacia e Britanisë së Madhe në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1919-1939*, Tirana: Academy of Albanological Studies: Institute of History, 2020, p.107.

40 Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis*, Publisher: Phonix & Book House, 1998, p.259.

41 Fatmira Musaj, “Sulejman Delvina në zhvillimet politike të viteve 1923-1924”, *Historical studies*, Tirana: Center for Albanological Studies: Institute of History, no. 1-2, Year: LXIII (XLVI), 2009, p.185.

42 Kastriot Dervishi, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, Tirana: Publishing House: 55, 2006, p.110-111.

Lushnja meeting really marked the moment when the progressive national revival of the Albanian people reaches its coronation⁴³, this gave the right to join the ranks of consolidated states and nations, in achieving all those social, political and economic conditions that would make Albania a true partner in the European and world society, part of which de jure became on December 17, 1920, when Albania was accepted as a member of the League of Nations⁴⁴, gaining for the first time international recognition as a self-determined state and nation, therefore the Congress of Lushnja and the government that emerged from it, were the continuation of the Albanian National Movement, of the efforts of whole generations to restore the lost freedom, to enjoy national rights and to open the way for the country to develop and progress as an independent Albanian state.

Resume

The Congress of Lushnja was one of the most significant events in the history of the war of the Albanian people against the projects of the Great Powers and the aspirations of neighboring countries, which tried to divide Albania. The Congress established a clear and militant political program, around which the wider strata of the Albanian people were united in a common liberation front. The Congress took a series of decisions of great political importance for the future of the country, such as: not recognizing the secret Treaty of London of 1915, elected a new delegation to the Paris Peace Conference, condemned the pro-Italian activity of the Durrës government and decided to bring it down. The Congress elected a government headed by Sulejman Delvina, the formation of the High Council, which expressed the sovereignty of the Albanian state. The Congress of Lushnja laid the foundations of state organization, with its main constitutional act known as the “Bazat e kanunores së Këshillës së Naltë” or the “Statuti i Lushnjës”, as stated later. The program of the Congress of Lushnja consisted of two directions, the territorial one that the independent Albanian state should have and the second one the international legal status that the independence of this state should have. In the activity of the Government of the first 10 months of the beginning of 1920, supported by its cabinet, implemented the decisions issued by the Congress of Lushnja, secured the territorial integrity of the country and restored its independence, paved the way for internal developments in the political, economic, social and educational field.

Bibliography

“Dokumente të historisë kombëtare përreth Kongresit të Lushnjës”, *Hylli i Dritës*, Vjeti XX, Fruer 1944, Nr. 2, Drejtimi dhe mbarështrimi:, Kuvendi Françeskan Shkodër, f. 44.

“Dokumente të historisë kombëtare: Kongresit të Lushnjës”, *Hylli i Dritës*, Vjeti XX, Kallinduer 1944, Nr.1, Drejtimi dhe mbarështrimi:, Kuvendi Françeskan Shkodër, f.29.

“Kongresi i Lushnjës”, *Gazeta Bashkimi i Kombit*, Tiranë, E mërkurë, 15.III. 1944, f. 1:.

“Shqypnija si Shtet politik”, *Agimi*, Shkodër: Organ i Shoqnisë “VLLAZNIJA” Vjeti II, Nr. 6, tetuer 1920, f. 81.

43 Hysen Kordha, “Kongresi i Lushnjës në historiografi”, *Historical studies*, Tirana: Academy of Science of RPS of Albania: Institute of History No.2, Year: XLIV (XXVII), 1990, p.157.

44 Marenglen Verli, “Kongresi i Lushnjës - akt kulmor në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare”..., p. 155.

Anastasi, Aurela, *Historia e të drejtës kushtetuese në Shqipëri (1912-1939)*, Tiranë, Shtëpia Botuese: “Pegi”, 2007, f. 47.

Austin, Robert C, *Fan Noli dhe një revolucion i ikur; Demokracia shqiptare në vitet 1920-1924*, Prishtinë, “Koha”, 2011, f.21.

Bello, Hasan, “Përpyqjet e klerit mysliman shqiptar për vendosjen e mësim-besimit në shkollat shtetërore përgjatë viteve 1920-1924”, *Zani i naltë*, Tiranë: Botues, Komiteti Mysliman i Shqipërisë, viti (XV), 2012, nr.1(154), f. 67.

Botimet e Komisionit të Kremtimeve të 25-vjetorit të Vet-Qeverrimit 1912-1937, *SHQIPENIJA ME 1937, Veprimi shtetnor gjatë njëzet e pesë vjetve të parë të vetëqeverimit*, vëllimi I, Shtypi “Kristo Luarasi”, 1937, f. 4.

Culaj, Lush, “Qëndrimi i Qeverisë së Lushnjës ndaj çështjes kombëtare”, *Gjurmime albanologjike- Seria e shkencave historike (më tej:SSHH)*, Prishtinë: Instituti Albanologjik-Prishtinë, Nr. 30, 2000, f. 143-163.

Culaj, Lush, “Çështja shqiptare dhe diplomacia e shteteve vendosëse në konferencë”, *Gjurmime albanologjike-SSHH*, Prishtinë: Instituti Albanologjik, Nr.39-2009, f.206.

Çami, Muin, *Kongresi i Lushnjës (1920)*, Fjalor Enciklopedik Shqiptar, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008, f. 1258.

Çami, Muin, *Shqipëria në rrjedhat e historisë 1912-1924*, Tiranë: Shtëpia Botuese: “Onufri”, f.191.

Çami, Muin, “Shqipëria në Konferencën e Paqes më 1919”, *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RSH: Instituti i Historisë, Nr.1-4, Viti: L(XXXIII), 1997, f.131.

Çami, Muin, “Kongresi i Lushnjës dhe Lufta e Vlorës”, *Studime historike*, Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës: Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Nr.1, Viti: XXIII (VI), 1970, f. 197.

Çami, Muin, “Kongresi i Lushnjës-programi dhe masat për realizimin e tij”, *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSSH: Instituti i Historisë, Nr. 2. Viti: XCVI (XXVII), 1990, f. 101.

Dela Roka, Roberto Moroco, *Kombi dhe feja në Shqipëri 1920-1944*, Tiranë, Shtëpia Botuese: “Elena Gjika”, 1994, f. 127.

Deliana, Thoma, “Kongresi i Lushnjës-ngjarje me rëndësi të madhe politike në historinë e popullit shqiptar”, *Studime historike*, Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës: Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Nr.1, Viti: XXIII(VI), 1970, f.8.

Dervishi, Kastriot, *Historia e Shtetit Shqiptar 1912-2005*, Tiranë: Shtëpia botuese: 55, 2006, f.110-111.

Duka, Valentina, *Historia e Shqipërisë 1912-2000*, Tiranë: Shtëpia botuese e librit universitar, 2007, f.110.

Elsie, Robert, *Fjalori Historik i Shqipërisë*, Tiranë: Shtëpia botuese Uegen, 2011, f. 326.

Guga, Nase, “Premisat historike për thirrjen e Kongresit Kombëtar të Lushnjës”, *Studime historike*, Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës: Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Nr.1, Viti:

XXIII(VI), 1970, f.170.

Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve, Redaktor përgjegjës: prof. dr. Hysni Myzyri, Prizren: Sprint, 2001, f.198.

Hysi, Gramos, "Organizimi i shtetit shqiptar sipas vendimeve të Kongresit të Lushnjës", *Studime historike*, Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës: Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, Nr.2, Viti: XXV (VIII), 1971, f. 4.

Hysi, Gramoz, "Zgjerimi i Statutit të Lushnjës", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSSH: Instituti i Historisë, Nr.4, 1982, f.71.

Jacues, Edwin, *Shqiptarët: Historia e popullit shqiptar nga lashtësia deri në ditët e sotma*, Tiranë: Kartë e Pendë, 1995, f.407.

Kadria, Sali, *Nacionalizmi shqiptar në vitet 1912-1924*, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, 2020, f.365-366.

Kordha, Hysen, "Parlamenti shqiptar-institucionalizim i unitetit politik shtetëror dhe i demokracisë parlamentare shqiptare", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë; Instituti i Historisë, Nr.1-2, viti LIV (XXXVII), 2000, f. 134.

Kordha, Hysen, "Kongresi i Lushnjës në historiografi", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSSH: Instituti i Historisë, Nr.2, Viti: XLIV (XXVII), 1990, f.157.

Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920, (Përmbledhje dokumentesh) II, Përgatitur nga: Muin Çami, Hidajete Luga (Bejtja), Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSH: Instituti i Historisë : Drejtorja e Përgjithshme e Arkivave të Shtetit të RPSH, 1976, f. 241.

Luku, Esilda, *Diplomacia Evropiane ndaj Shqipërisë ndërmjet dy konferencave të paqes (1919-1946)*, Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2015, f.37.

Mehmeti, Armend, *Diplomacia e Britanisë së Madhe në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1919-1939*, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, 2020, f. 107.

Mema, Albana, "Ndikimi italian në krizat politike të viteve 1920-1924", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, Nr. 3-4, Viti: LV(LXXII), 2019, f. 121.

Mema, Albana, "Institucionet e kushtetuese të shtetit shqiptar në vitet 1920-1924", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, Nr.1-2, Viti LV(LXXII), 2018, f. 148.

Meta, Beqir, *Procesi ndërtimit kombëtar në vitet 1920-1930*, Vëllimi II-të, 100 vjet pavarësi: Aktet e Konferencës Shkencore Ndërkombëtare, (Tiranë, më 26-27 nëntor 2012), Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, 2014, f. 11.

Milo, Paskal, *Politika e Jashtme e Shqipërisë I*, Tiranë: Botimet Toena, 2013, f.471.

Musaj, Fatmira, "Sulejman Delvina në zhvillimet politike të viteve 1923-1924", *Studime historike*, Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike: Instituti i Historisë, Nr. 1-2, Viti: LXIII(XLVI), 2009, f. 185.

Naska, Kaliopi, *Këshilli Kombëtar 1920*, Tiranë: Drejtorja e Përgjithshme e Arkivave, 2000,

f. 16.

Naska, Kaliopi, "Jehona e Kongresit të Lushnjës në shtypin shqiptar të kohës", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSSH: Instituti i Historisë, Nr.2, Viti: XLIV (XXVII), 1990, f.151-154.

Schmitt, Oliver Jens, *Ballkani në shekullin XX; Një histori post-imperiale*, Prishtinë: Botime Artini, 2021, f.f.139-148.

Smirnova, Nina, *Historia e Shqipërisë përgjatë shekullit XX*, Tiranë: Botimet Ideart, 2004, f.97-97.

Shala, Xheladin, "Kongresi i Lushnjës dhe Mbretëria Serbo-Kroato-Sllovene", *Gjurmime albanologjike-SSHH*, Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, Nr. IX-1979, 1980, f. 168.

Verli, Marenglen, "Kongresi i Lushnjës - akt kulmor në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare", *Studime historike*, Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë; Instituti i Historisë, Nr. 1-2, Viti: LX (XLIII), 2006, f. 165.

Verli, Marenglen, "Kongresi i Lushnjës dhe Lufta e Vlorës dy hapat e bashkërenditur të Lëvizjes Kombëtare që shpëtuan Shqipërinë", *Vjetari*, Prishtinë: Arkivi i Kosovës, Nr. XXXIII-XXXIV, 2005, f. 200.

Xh. Demiraj, Tahsim, "Sheh Ibrahim Karbunara figurë e shquar e patriotizmit shqiptar", *Gazeta: Nacional*, E diel, 22 janar 2012, f. 18.

Xhafa, Bajram, *Historia e Shqipërisë periudha e pavarësisë 1912-1939*, Shkodër, 2006, f. 195.

Zavalani, Tajar, *Histori e Shqipnis*, Botues: Phonix&Shtëpia e librit, 1998, f. 259.

Zerdelia, Engjëll Sh, *Kongresi Kombëtar i Lushnjës*, Tiranë, Shtëpia Botuese: "Emal", 2014, f. 116.

Prof. Ass. Dr.

Emine KALAJA-HAJDARI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2296-5375>Institute of History "Ali Hadri" -
Prishtina, Rruga "Çlirimi" nr.25,
Lagja e Spitalit nr.3, 10 000,
Prishtina, Republic of Kosova
emine.kalaja@gmail.com

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.

Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 19/11/2021 06/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1026215>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Some Cultural Aspects of Romanization in Dardania

Dardania'da Romanizasyonun Kültürel Yönleri

Öz

Romanizasyon bir asimilasyon sürecidir başka bir ifadeyle göçmenler ve yerliler arasında karşılıklı etkidir. Bu süreç, farklı aşamalarla karakterize edildi ve buna bağlı ilk önce işgal altındaki bölgenin pasifize edilmesi, sonra bir dizi siyasi, maddi ve kültürel eylemler uygulandı ve böylece Romalıların yerlileri entegre etme çabaları eşliğinde bunları yeni koşulların parçası yapmak için uğraştılar. Romalılaştırmanın temsil ettiği dönüşümlerin bütününden biz bu makalede Dardania'da kültürel açıdan görülen Romanlaşmanın incelenmesine odaklanacağız çünkü Romanlaşmanın en önemli unsurlarından birinin kültürel sorunlarla temsil edilmesinden dolayıdır. Böylece romalıların getirdiği yeni kültürel ve sosyal çevreyi incelenirken kültürel etkileşimler ve bu süreçte dahil olan mekanizmalar ve kurumlar hedefleniyor ayrıca Roma istilasından sonra Dardania toplumunun yaşadığı temasların ve kültürel dönüşümlerin doğasını anlamaya yöneliktir.

Anahtar kelimeler: Dardania, romanizasyon, kültür, dönüşümler

Abstract

Romanization is an acculturation process or a mutual influence between newcomers and indigen people. This process was accompanied by various phases, including appeasement of the occupied territory, a number of political actions, including cultural and material, as well as efforts on the part of Romans to integrate local population.

Of the entirety of changes represented in Romanization, this article will focus on the cultural dimensions in Dardania of such process. By looking at the changes brought forward by the Romans, we will try to investigate the cultural interactions, mechanisms and institutions involved, as well as understanding the nature of contacts and cultural transformation brought onto Dardania upon Roman occupation.

Key words: Dardania, romanization, culture, transformation

ATIF: KALAJA-HAJDARI Emine, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (795-799)

CITE: KALAJA-HAJDARI Emine, "Abdulhamid II's Eastern Provinces (Six Provinces) Education Policy", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (795-799)

Introduction

Romanization consists in a multitude of transformations that occurred in the territories under Roman occupation. Such transformation involved the administration, law, social and economic structures as well as use of Latin as administrative and religious language.

A fundamental principle of romanization is the adoption of Roman ideas in provinces, through a number of stages, starting with the acceptance by the population, adaption and reaction to such a system. Romanization is accompanied by processes such as appeasement of the territory, through setting up security institutions. This is followed by a number of political actions, including material and cultural, as well as Roman efforts to integrate the local population. A key role in diffusing such a system was played by the military-administrative apparatus at the hands of Romans, especially in cities, which due to the new administrative organization, became important economic centres, accompanied by high levels of cultural and artistic development.

The large Roman Empire included a vast number of populations and religions. Such value systems may have co-habited with the dominant culture, but it often faced fierce resistance, seen especially in the material culture and daily life.¹

Of the entirety of transformations represented by Romanisation, this article will focus on assessing such a process in light of cultural issues. Thus, by looking at the changes brought forward by the Romans, we aim to investigate the cultural interaction, including the involved mechanisms and institutions, as well as we aim at understanding the communication and cultural transformations brought forward by Roman occupation.

The cosmopolitan nature of Roman Empire, contributed towards an openness to integrating elements of the new encountered cultures, without necessarily imposing their own onto them. This is evident in the daily life and material culture, where a number of tools, ceramic, glass objects as well as jewellery.²

Cultural dimensions of Romanisation

The Roman occupation introduced new customs to the local population. Thus the local language did not anymore represent the only spoken language, as Latin is set as administrative language. Latin was key to integrating local population into Roman society, thus enabling their romanization, especially in urban centres with high Roman presence.

There is a high epigraphic evidence in Dardania, which illustrate such transformation. Some of the first Roman epigraphic evidence dates in the I century BC, but it increases largely in the II and III centuries AD.³ Nevertheless, such evidence remains insufficient, for many reasons. First,

1 Jovanović, Aleksandar, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978, f. 8.

2 Kalaja-Hajdari, Emine, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake*, Prishtinë, 2017, f.169.

3 Regarding the epigraphic signages discovered in Dardan territory, see: Mirdita, Zef, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake*, Prishtinë, 1981; Josifovska, Borcka, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Scupi et la Région de Kumanovo*, vol. VI, CÉÉNFPHUB, Beograd, 1982; Pertović, Petar, *IMS, vol. III/2, Timacum Minus et la vallee du Timok*, Beograd 1995; Kalaja-Hajdari, Emine, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake*, Prishtinë, 2017.

this is due to fact that their presence was an urban phenomenon, while the majority of Dardania was rural,⁴ where the local tradition did not allow for such monuments. Based on such inscriptions, one could see that through the use of Latin, the process of inclusion of individuals or categories into the Roman system, thus diminishing the differences between cultures. Such inscriptions were carried out by soldiers, veterans, municipal elites, as well as slaves.

During Roman invasion, Dardania's arts and culture went through a great development, as evidenced by the archeologic material, including ceramics⁵. Italic and Galean sigilita were imported, including in the most conservative areas.⁶ Besides these, a number of clay lamps stamped with foreign or local ateliers were found, as well as bronze ones.⁷

Other genres of art are represented by sculptures, like the monumental ones, relief or figurines. The monumental sculpture discovered so far has a religious feature. It is worth mentioning that this type of sculpture has been mostly found in the northern part of Dardania, where in majority of cases it is represented by high quality artistic realisation.⁸ In these groups the most dominant are the statutes which personify the gods of Greco-Roman, oriental or local cult.

Majority of them are imported from Greece⁹ and East,¹⁰ but some of them have been realised also in local workshops,¹¹ and they are featured by a special provincial style.¹² The best model of local sculpture is Dea Dardane, discovered in Nish and the woman portret discovered in Klllokot. Another important groups is the miniature sculptures, which have a high artistic quality. Amongst them there are also replica of Hellenistic models. These include the sculptures of Apollon, Aferdita and Mercury,¹³ found in Ulpiana as well as the one of elephant found in Rahovec.¹⁴

Additional categories include monuments embroidered in relief which represent lines of stele, altars and honorific basis discovered throughout the territory of Dardania, whereby the local characteristic have been best preserved. According to stylistic criteria steles can be divided in two groups: the first one comprises those in which the portrets have been realised in the style of Greco-Roman funerary art, but with significant provincial influence,¹⁵ while in the second group, which also comprises the largest portraits with steles, discovered so far, is dominated by local

4 Regarding the process of urbanisation in Dardania see: Kalaja-Hajdari, Emine, "Procesi i urbanizmit në Dardani gjatë periudhës romake", *Java e Shkencës*, 2016, MASHT, Prishtinë, 2017, 221-225

5 Fidanovski, Slobodan, *Rimska keramika Ulpiane*, Beograd, 1990.

6 Čerškov, Emil, *Romakët në Kosovë dhe Municipiumi D. D. te Soçanica.*, Prishtinë, 1973, f. 76.

7 Shukriu, Edi, *Kosova antike*, Prishtinë, 2004, f. 116.

8 Dobruna-Salihu, Exhlale, *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake*, IAP, Prishtinë, 2005, f. 529-530.

9 Cermanović-Kuzmanić, Aleksandrina, "Rimska skulptura u Srbiji, Grčko-rimska antika vo Jugoslavija i na Ballkanot", *Prilozi od 5-iot Naučen sobir na Sojuzot na društva za antički studii na Jugoslavija, orzano vo Skopje od 26-29 septembri 1989*, Posebni izdania, ŽA 9, Skopje 1991, f. 224.

10 Petrović, Petar, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Timacum Minus et la Vallée du Timok*, vol. III 2, CÉÉNFPHUB, Belgrade 1995, f. 42, 45.

11 Dobruna-Salihu, Exhlale, 2005, f. 530.

12 Čerškov, Emil, 1973, f. 77.

13 Nikolić, D., "Bronzana statueta iz Ulpijane", *BMK II*, Prishtinë, 1957, f. 265-272.

14 Čerškov, Emil, 1973, f. 77.

15 Dobruna-Salihu, Exhlale, 2005, f. 253a.

artistic features.¹⁶ The local influence is especially present in realisation of women's portraits, especially in their clothing, featured by the headscarf and medallion around the neck. This type is characteristic to Dardania territory and especially in the parts of Kosovo and Nish.¹⁷

Additional art pieces are rather limited. There are few mosaics discovered until today and the artistic realisation of the same is dominated by geometrical motives such as rhombuses and various combination of circles. Other motives include figurative ones, namely human, animal and birds' figures.

However, there are mosaics combined with geometrical and figurative motives. Until now we do not have any example of mosaics before the romans. Influence and cultural diversity are much more present in jewellery and the craft art. A large number of rings, bracelets, necklaces. Earrings, fibula, etc have been discovered in a number of different habitations and necropolis throughout Dardania. The largest number of these jewellery are made in bronze, but there are also examples of them being in gold or silver. The rings are made mostly by such metals and they reflect new models and forms brought by romans. Majority of them are imported. Even in cases of local products, they are influenced by oriental culture¹⁸. Unlike the rings, bracelets are mostly made in bronze and rarely in gold or silver, being mostly local products. Oriental influence is rather visible and present in earrings.

Regarding earrings, based on data so far, in Dardania they were quite common in various shapes, techniques and materials. Diadems are an important category of previous jewellery. They have been discovered mostly in necropolis of large urban centres such as Scupi, Ulpiana and Municipum DD. Fibula also represents an important category of jewellery, not only regards shape but also their function, they are found in vast numbers and represent different shapes and types.

Conclusion

As a conclusion, one can say that the objects of material culture discovered in the territory of Dardania are various. The products which are influenced by the local tradition, there is a visible oriental influence, while pure italic imports are rather limited. Such imports are realised mostly by other provinces of empire. It is impossible to systematically connect a category of jewellery with a specific social class. However, it is rather common to see local traditions, especially in the funeral art and in the most common jewellery, because those that procured them may have belonged to the elites, but also other parts of society. Special jewellery such as diadems or urban votive and honorific were directly associated with local aristocracy, where the roman influence was much more visible and this is a sign of Romanisation from the top.

Epigraphic and archeologic data that we have until now establish that Dardania, under the Roman Empire was subject to a number of changes, which have affected almost all areas

16 Rendić-Mijoćević, Duje, "Dva antika signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina", *ARR* 4-5, 1967, f. 339; Dobruna-Salihu, Exhlale, 2005, f. 253.

17 Dobruna-Salihu, Exhlale, 2005, f. 315-316.

18 Regarding the jewellery of Roman period discovered in Dardania, see A. Jovanivić, 1978.

of life of the Dardan population. This complicated cultural process has occurred by bringing a new provincial culture, which absorbs elements of locally inherited culture. This new co-existence form, is materialised in all the areas of everyday life, transition of habitation, establishment of new urban centres, development of trade relations, economic structures, increasing of religious beliefs, establishment of new institutions, use of new artisanal products, improved hygiene and an enriched cultural life. Overall, despite numerous interferences and influences, Dardans have not lost their cultural and ethnic features.

Bibliography:

- Cermanović-Kuzmanić, Aleksandrina, “Rimska skulptura u Srbiji, Grčko-rimska antika vo Jugoslavija i na Ballkanot”, *Prilozi od 5-iot Naučen sobir na Sojuzot na društva za antički studii na Jugoslavija, orzano vo Skopje od 26-29 septembri 1989*, Posebni izdania, *Živa Antika* 9, Skopje 1991, 224.
- Čerškov, Emil, *Romakët në Kosovë dhe Municipiumi D. D. te Soçanica.*, Prishtinë, 1973, 76.
- Dobruna-Salihu, Exhlale, *Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani gjatë kohës romake*, Instituti Albanologjik Prishtinë, Prishtinë, 2005, 529-530.
- Fidanovski, Slobodan, *Rimska keramika Ulpiane*, Beograd, 1990.
- Josifovska, Borka, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Scupi et la Région de Kumanovo*, vol. VI, CÉÉNFPHUB, Beograd, 1982.
- Jovanović, Aleksandar, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978.
- Kalaja-Hajdari, Emine, *Shndërrimet në Dardani gjatë periudhës romake*, Prishtinë, 2017.
- Kalaja-Hajdari, Emine, “Procesi i urbanizmit në Dardani gjatë periudhës romake”, *Java e Shkencës*, 2016, MASHT, Prishtinë, 2017, 221-225.
- Mirdita, Zef, “Prisutnost orientalnih kultova na području Dardanije”, *VAMZ*, 3. s. XXXIV, 37-58, Zagreb, 2001, 19.
- Mirdita, Zef, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake*, Prishtinë, 1981.
- Mirdita, Zef, *Studime dardane*, Prishtinë, 1979.
- Nikolić, D., “Bronzana statueta iz Ulpijane”, *Buletin Muzeja Kosove* II, Prishtinë, 1957, 265-272.
- Petrović, Petar, *Inscriptions de la Mésie Supérieure: Timacum Minus et la Vallée du Timok*, vol. III 2, CÉÉNFPHUB, Belgrade 1995.
- Rendić-Mijoćević, Duje, “Dva antika signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina”, *ARR* 4-5, 1967, 339.-
- Shukriu, Edi, *Kosova antike*, Prishtinë, 2004, 116.
- Shukriu, Edi, “Dea e Dardanisë dhe monumentet e tjera epigrafike nga Smira”, *Buletin i Fakultetit Filozofik XXVI*, Prishtinë, 2001, 18.

Dr.

Esin YÜZBAŞI

esinn-38@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0685-6120>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 06/11/2021 28/11/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1016436>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Isparta'nın İlk Kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden'in Meclis Faaliyetleri (1983-1987)

Parliamentary Activities of Fatma Mihriban Erden Who is the First Female Deputy of Isparta (1983-1987)

Öz

5 Aralık 1934 tarihinde Türk kadınına seçme ve seçilme hakkının verilmesiyle Türkiye'de kadınların milletvekili olabilmesinin yolu açılmıştır. Kadınlara bu hakkın tanınmasının ardından 8 Şubat 1935'te yapılan milletvekili genel seçiminde meclise 17 kadın milletvekili seçilmiştir. Ancak 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerine kadar Isparta ilinden meclise kadın milletvekili gönderilememiştir. 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimleri sonucunda Isparta'nın ilk kadın Milletvekili olarak Fatma Mihriban Erden meclise girmeye hak kazanmıştır. Çeşitli okullarda öğretmenlik, müdür yardımcılığı ve müdürlük görevlerinde bulunan emekli öğretmen F. Mihriban Erden'in uzmanlık alanı el sanatlarıdır. Meclisin 17. döneminde Anavatan Partisi'nden Isparta milletvekiliği yapan F. Mihriban Erden, mecliste Milli Eğitim Komisyonu'nda ve 3. yasama yılı başlangıcında Geçici Meclis Başkanı seçimi için Tasnif Komisyonu'nda görev almıştır. Bu çalışmada 17. dönem Milletvekili F. Mihriban Erden'in mecliste yapmış olduğu kanun teklifleri, önermeleri, konuşmaları ve komisyon faaliyetlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın Milletvekili, Isparta, Fatma Mihriban Erden, 1983 Milletvekili Seçimi, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis Faaliyetleri.

Abstract

With the granting of Turkish women the right to vote and be elected on December 5, 1934, the way for women to become parliamentarians in Turkey was opened. After the recognition of this right to women, 17 women were elected to the parliament in the general election of deputy held on February 8, 1935. However, until the general parliamentary elections held on 6 November 1983, no female deputies could be sent to the parliament from Isparta province. In the result of the general

ATIF: YÜZBAŞI Esin, "Isparta'nın İlk Kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden'in Meclis Faaliyetleri (1983-1987)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (800-824)

CITE: YÜZBAŞI Esin, "Parliamentary Activities of Fatma Mihriban Erden Who is the First Female Deputy of Isparta (1983-1987)", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (800-824)

Screened
turnitin

elections held on 6 November 1983, Fatma Mihriban Erden as the first female MP of Isparta, was sent to the parliament. Retired Teacher F. Mihriban Erden who is specializes in handicrafts has also worked as a teacher, assistant principal and principal in various schools. F. Mihriban Erden who was the deputy of Isparta from the Anavatan Party in the 17th term of the parliament took office in the National Education Commission in the parliament and in the Classification Commission for the election of the interim parliamentary chairman at the beginning of the 3rd legislative year. In this study, it is aimed to reveal the law proposals, motions, speeches and commission activities made by the 17th term Deputy F. Mihriban Erden.

Keywords: Women Deputy, Isparta, Fatma Mihriban Erden, 1983 Deputy Election, Grand National Assembly of Turkey, Parliamentary Activities.

Giriş

Türkiye’de kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması 5 Aralık 1934 tarihinde Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun 10 ve 11. maddelerinde yapılan değişiklikle gerçekleşmiştir. Bu değişikliğe göre; 22 yaşını bitirmiş kadına milletvekili seçme ve 30 yaşını bitirmiş kadına da milletvekili seçilebilme hakkı tanınmıştır¹. Kadınlara bu hakkın tanınmasıyla ülkemizde kadınlar ilk kez 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerine katılmış ve seçim sonucunda 17 kadın milletvekili ilk kez mecliste yerini almıştır. Ancak meclisin 5. döneminde yapılan ara seçim ile kadın milletvekili sayısı 18’e çıkmıştır². TBMM’nin ilk kadın milletvekillerine bakıldığında; Satı (Hatı) Çırpan (Ankara), Türkan Baştuğ (Antalya), Sebiha Gökçül Erbay (Balıkesir), Mebrure Gönenç (Afyonkarahisar), Şekibe İnel (Bursa), Huriye Önez (Diyarbakır), Hatice Özgener (Çankırı), Fatma Memik (Edirne), Fakiye Öymen (İstanbul), Nakiye Elgün (Erzurum), Ferruh Güpgüp (Kayseri), Benal Nevzat İştar Arıman (İzmir), Bahire Bediz Morova Aydılek (Konya), Meliha Ulaş (Samsun), Esmâ Nayman (Seyhan), Mihri Pektaş (Malatya), Seniha Hızal (Trabzon) ve Sabiha Görkey (Sivas) olduğu görülmektedir³. 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine rağmen 1983 yılı genel seçimlerine kadar mecliste Isparta’dan kadın milletvekili bulunmamıştır⁴. 1983 yılı genel seçimlerinde Fatma Mihriban Erden’in Isparta’dan milletvekili seçilmesiyle Isparta’nın ilk kadın milletvekili F. Mihriban Erden olmuştur.

9 Kasım 1982 tarihli 17863 Mükerrer Sayılı Anayasa’ya göre seçimlerin serbest, eşit, gizli, genel oy, tek dereceli, açık sayım ve denetimli olarak 5 yıl arayla yapılması kararlaştırılmıştır. 10.06.1983’te 2839 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunu ile daha önce 1969, 1973 ve 1977 seçimlerinde kullanılan barajsız d’Hondt seçim sistemi kaldırılarak bunun yerine %10 ülke barajlı ve seçim çevresi barajlı nispi (d’Hondt) seçim sistemi getirilmiştir.

- 1 “Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, 11 Kanun-u Evvel 1934, Sayı 2877, s.4521.
- 2 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, TBMM Yayınları, Ankara 2009, s.16.
- 3 Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK), *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s. XI.
- 4 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.sonuc?p_donem=&adi=&soyadi=&il=ISPARTA&parti=&kelime=(Erişim Tarihi: 10.05.2021).

Ayrıca 1982 Anayasası ile Cumhuriyet Senatosu kaldırılmış ve Millet Meclisi üye sayısı 400 olarak belirlenmiştir. Bunların yanında 1983 yılı milletvekili seçimi ile yürürlüğe giren bir başka durum ise; illerin çıkaracağı milletvekili sayılarının esas alınarak ilk defa seçim çevrelerinin oluşturulması olmuştur. 1983 yılı öncesindeki seçimlerde her il bir seçim çevresi kabul edilirken 1983 tarihli 2839 sayılı kanun ile milletvekili sayısı 7 ve daha az olan iller için seçim çevresi bir kabul edilmiş ve milletvekili sayısı 7'nin üzerinde olan iller ise bölünerek yeni seçim çevreleri oluşturulmuştur. Böylece 1983 yılı milletvekili seçimi için 83 seçim çevresi belirlenmiştir⁵.

6 Kasım 1983 tarihinde meclisin 17. dönemi için yapılan milletvekili seçimine ülke genelinde 3 siyasi parti girmiş olup bunlar; Anavatan Partisi (ANAP), Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP)'dir⁶. Bu seçim sonucunda ülke genelinde ANAP, milletvekillerinin 211'ini alarak mecliste çoğunluğu elde etmiştir. Seçime giren Halkçı Parti'den 117 ve Milliyetçi Demokrasi Parti'den 71 milletvekili adayı seçimi kazanmıştır⁷. Meclisin bu döneminde mecliste 400 milletvekili olması gerekirken 399 milletvekili meclise girebilmiştir. Bunun sebebi ise; Bingöl'de Anavatan Partisi'nin 3 milletvekili çıkarması gerekirken aday listesindeki isim eksikliği yüzünden 2 milletvekili çıkarmış olmasıdır⁸. Isparta'da ise 4 milletvekilinin tamamını Anavatan Partisi adayları kazanmıştır⁹. Bu milletvekilleri; İbrahim Fevzi Yaman, Fatma Mihriban Erden, Metin Ataman ve Mustafa Kemal Togay olmuştur¹⁰. F. Mihriban Erden seçim sonucunda Isparta'dan milletvekili seçilerek Isparta'nın ilk kadın milletvekili olarak tarihteki yerini almıştır¹¹.

Literatüre bakıldığında; TBMM'nin ilk kadın milletvekilleri olan 18 milletvekilinin meclis çalışmalarının kısaca araştırıldığı görülmektedir¹². Ayrıca TBMM'nin ilk kadın milletvekillerinden sadece birini ele alarak onun meclis çalışmalarını ortaya çıkaran çalışmalar da yapılmıştır. Bunlar; Benal Nevzat Arıman (İzmir'in ilk kadın milletvekili)¹³, Esmâ Nayman (Seyhan'ın ilk kadın milletvekili)¹⁴, Meliha Ulaş (Samsun'un ilk kadın milletvekili)¹⁵, Türkan Örs Baştuğ (Antalya'nın ilk kadın milletvekili)¹⁶, Nermin Çiftçi

5 TUİK, "a.g.e.", s. XIII.

6 TUİK, "a.g.e.", s.4.

7 "Yüksek Seçim Kurulu Kararı", *Resmî Gazete*, 14 Kasım 1983, Sayı 18221, s.13.

8 TUİK, "a.g.e.", s.17.

9 "Yüksek Seçim Kurulu Kararı", "a.g.e.", s.34.

10 "Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Tutanak Dergisi", Ankara 24.11.1983, s.3-4.

11 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.sonuc?p_donem=&adi=&soyadi=&il=ISPARTA&parti=&kelime=(Erişim Tarihi: 10.05.2021).

12 Ayten Sezer, "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 42, 1998, s.889-905.

13 Selman Yaşar, "Türkiye'nin İlk Kadın Milletvekillerinden Benal Nevzat (İştar) Arıman", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, 2010, s.203.

14 Erdem Çanak, "TBMM'deki İlk Kadın Milletvekillerinden Esmâ Nayman ve Meclisteki Faaliyetleri", *Asia Minor Studies*, Sayı17, 2016, s.26.

15 Mehmet Aydın, "Türkiye'nin İlk Kadın Milletvekillerinden Samsun Milletvekili Meliha Ulaş", *History Studies*, Cilt 6, Sayı 1, 2014, s.29.

16 Sadık Sarısamam, "Antalya'nın İlk Kadın Milletvekili Türkan Örs Baştuğ'un 5. Dönem TBMM'deki Faaliyetleri", *Historical Studies International Journal of History*, Cilt 12, Sayı 4, 2020, s.2143.

(Muş'un ilk kadın milletvekili)¹⁷, Seniha Hızal (Trabzon'un ilk kadın milletvekili)¹⁸, Nakiye Elgün (Erzurum'un ilk kadın milletvekili)¹⁹ ve Fatma Memik (Edirne'nin ilk kadın milletvekili)²⁰ olmuştur. Bu çalışmalara göre; Antalya, Seyhan, İzmir, Samsun, Muş, Trabzon, Erzurum ve Edirne illerinin ilk kadın milletvekillerinin meclis çalışmaları araştırılmış olmasına rağmen Isparta'nın ilk kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden'in meclis çalışmaları ile ilgili literatürde herhangi bir araştırma bulunmamaktadır. Bu sebeple bu çalışmada Isparta'nın ilk kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden'in TBMM'de yapmış olduğu kanun teklifleri, önermeleri, konuşmaları ve komisyon faaliyetlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu çalışma hem özgünlüğü ile literatüre katkı sunacak olması hem de gelecekteki milletvekillerine ışık tutacak olması adına önem arz etmektedir. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında TBMM Tutanakları, TBMM kitapları, Resmî Gazete, Milletvekili Hal Tercümesi, Milletvekili Mazbatası, Türkiye İstatistik Kurumu, makaleler ve internet kaynaklarından yararlanılmıştır. Çalışmada ana kaynak olarak meclis tutanakları incelenerek Isparta'nın ilk kadın Milletvekili F. Mihriban Erden'in mecliste yapmış olduğu faaliyetlerin ortaya çıkarılması sağlanmıştır.

Fatma Mihriban Erden'in Biyografisi

Fatma Mihriban Erden²¹

1917 yılında Denizli'de dünyaya gelen Fatma Mihriban Erden'in babası Ali Rıza Bey, annesi Macide Hanım'dır²². Ankara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu mezunu olan F. Mihriban Erden, Fransızca bilmektedir²³. Uzmanlık dalı el sanatları olan F. Mihriban

-
- 17 Nevzat Erdoğan, "Muş'un İlk Kadın Milletvekili, Nermin Çiftçi (1924-2003)", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı1, 2015, s. 9.
  - 18 Sadık Sarısamam, "Trabzon'un İlk Kadın Milletvekili Seniha Hızal'ın TBMM'deki Faaliyetleri", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı167, 2020, s. 403.
  - 19 Sadık Sarısamam, "Erzurum'un İlk Kadın Milletvekili Nakiye Elgün'ün 5. Dönem TBMM'deki Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 22 (TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı), 2020, s. 92.
  - 20 Savaş Sertel, "TBMM'de Bir Cumhuriyet Aydını: Dr. Fatma Memik", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı132, 2015, s.193.
  - 21 TBMM, *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt 3, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010, s.1140.
  - 22 TBMM, "a.g.e.", 2009, s. 167.
  - 23 <https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/>

Erden²⁴, meslek hayatına 21.10.1938 tarihinde Adana İsmet İnönü Kız Enstitüsü'nde öğretmenlik ve müdür yardımcılığı yaparak başlamıştır. Buradan 20.09.1943 tarihinde²⁵ Tarsus Akşam Kız Sanat Okulu'na müdür olarak tayin olan F. Mihriban Erden²⁶, daha sonra 23.11.1946 tarihinde Çorum Kız Enstitüsü'nde öğretmenlik ve müdürlük görevlerine başlamıştır. Ardından Ankara Atatürk Kız Enstitüsü'nde müdürlük görevinde bulunan F. Mihriban Erden, 13.12.1949 tarihinde buradaki müdürlük görevinden kendi isteği üzerine müdür yardımcılığı görevine geçmiştir²⁷. F. Mihriban Erden, 4496 sayılı yabancı memleketlere gönderilecek memurlara dair kanun ile 1956 yılında 1 yıl süreliğine Fransa'da bulunmuştur²⁸. Daha sonra 15.07.1958 tarihinde Ankara Kız Teknik Öğretmen Olgunlaşma Enstitüsü Çiçek Atölye Şefliği görevine başlayan F. Mihriban Erden, 17.12.1959 tarihinde Milli Eğitim Bakanı'ndan teşekkür belgesi almıştır. Daha sonra 1974 yılında²⁹ Ankara Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi'nde müdürlük yapmaya başlayan³⁰ F. Mihriban Erden, 1976 yılında emekli olmuştur³¹. TBMM'nin 17. dönemi için Anavatan Partisi'nden Isparta milletvekili seçilmiş³² ve 08.11.1983 tarihinde milletvekili mazbatasını almıştır³³. Erden, mecliste Milli Eğitim Komisyonu'nda³⁴ ve Tasnif Komisyonu'nda yer almıştır³⁵. 1 çocuğu olan Fatma Mihriban Erden 24.11.2004 tarihinde vefat etmiştir³⁶.

XVII. Dönem Isparta Milletvekili Fatma Mihriban Erden'in Meclis Faaliyetleri

6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleşen milletvekili genel seçimleri ile meclise toplam 399 milletvekili seçilmesinin ardından³⁷, 24.11.1983 Perşembe günü milletvekilleri mecliste toplanmış ve 17. dönem TBMM'nin 1. birleşimi, TBMM'nin en yaşlı üyesi Emin Fahrettin Özdilek tarafından açılmıştır. Yasama organı içindeki en yaşlı üye olan Emin Fahrettin Özdilek ve en genç üyeler olan Geçici Kâtip Üyeleri Yavuz Köymen (Giresun Milletvekili) ve Cemal Özbilen (Kırklareli Milletvekili)'den oluşan Geçici Başkanlık Divanı görevine

-
- [HT_3989_1_17.pdf](#) (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- 24 TBMM, “a.g.e.”, 2009, s. 167.
- 25 https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/HT_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- 26 TBMM, “a.g.e.”, 2010, s. 1140.
- 27 https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/HT_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- 28 TBMM, “a.g.e.”, 2009, s. 167.
- 29 https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/HT_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- 30 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.bilgi?p_donem=17&p_sicil=3989 (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- 31 TBMM, “a.g.e.”, 2009, s. 167.
- 32 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.11.1983, s.3-4.
- 33 https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/SM_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).
- 34 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 14.12.1983, s.42-47.
- 35 TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 12.09.1985, s.53.
- 36 TBMM, “a.g.e.”, 2010, s. 1140.
- 37 “Yüksek Seçim Kurulu Kararı”, “a.g.e.”, s.13.

anayasanın 5. maddesi gereğince başlamıştır³⁸. Meclisin 2. oturumu milletvekillerinin ant içmesiyle devam etmiş olup Isparta İlk Kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden ve Isparta'nın diğer milletvekilleri; Metin Ataman, İbrahim Fevzi Yaman ve Mustafa Kemal Togay bu oturumda ant içerek görevlerine resmi olarak başlamıştır³⁹. 24.12.1983 tarihinde ise Başbakan Turgut Özal tarafından kurulan Bakanlar Kurulu için güven oylaması yapılmış olup 400 üyeden 393'ü oy kullanmış ve 213 kabul oyu ile Bakanlar Kurulu güven oyu almıştır. Bu güven oylamasında Isparta Milletvekili Fatma Mihriban Erden de kabul oyu kullanarak hükümetin kurulmasına katkı sağlamıştır⁴⁰.

Kanun Teklifleri

Isparta İlk Kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden, TBMM'nin 2. yasama yılının 09.01.1985 tarihli 51. birleşiminde 10 arkadaşı ile birlikte kamu kurum ve kuruluşlarında gündüz bakımevi ve kreş açılarak bunların işletilmesi ile ilgili kanun teklifinde bulunmuştur⁴¹. Buradan anlaşılmaktadır ki; Ankara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu mezunu olup hem çalışan bir bayan hem de anne olan Erden, kendi gibi kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan bayanların muzdarip olduğu gündüz bakımevi ve kreş sorununa kayıtsız kalmamıştır. Fatma Mihriban Erden'in aynı birleşimdeki bir başka kanun teklifi ise; Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının teşkilat ve görevleri ile ilgili olan 184 sayılı kanun hükmünde kararnamede bazı değişiklikler yapılması ile ilgili olmuş ve kararnamenin 15. maddesine

“İş teftiş kurulu ve müfettişlerin görev, yetki ve sorumlulukları ile çalışma usulleri tüzükle düzenlenir”

fikrasının eklenmesini Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden ve 4 milletvekili arkadaşı teklif etmiştir. Bu milletvekilleri; F. Mihriban Erden (Isparta), Pertev Aşçıoğlu (Zonguldak), İbrahim Özdemir (İstanbul), Leyla Yeniay Köseoğlu (İstanbul) ve Ali Tanrıyar (İstanbul) olmuştur⁴².

Yine bu milletvekilleri, 184 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Sakatları Koruma Milli Koordinasyon Kurulunu içeren 27. maddenin 3. fıkrasının madde metninden çıkarılmasını teklif etmiştir. Çıkarılması teklif edilen bu maddede; Sakatları Koruma Milli Koordinasyon Kurulu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Yüksek Öğretim Kurulu tarafından davet edilecek olan üniversite öğretim üyelerinden birinin 3 yıllığına, Bakanlar Kurulunca kurulacak olan Teknik Komite'de başkan olarak görevlendirileceği ifade edilmiştir. Ayrıca Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanının yer almadığı durumlarda başkan olarak Teknik Komite Başkanı'nın görev yapacağı belirtilmiştir⁴³.

38 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.11.1983, s.2.

39 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.11.1983, s.3-4.

40 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.12.1983, s.143.

41 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 09.01.1985, s.149.

42 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 09.01.1985, s.168.

43 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 09.01.1985, s.173.

TBMM’de temsil ettiği Isparta ili hususunda hassas olan Erden, Isparta halkının sesine kulak vermiş olup 10.04.1985 tarihinde İbrahim Fevzi Yaman, Metin Ataman, Mustafa Kemal Tokay ve diğer illerden 10 milletvekili ile birlikte Isparta’nın Eğridir ilçesinin adının Eğirdir olarak değiştirilmesi hakkında kanun teklifi sunmuştur. Bu kanun teklifinin gerekçesi olarak şunları sunmuşlardır; “Eğridir’in, Libya Hükümdarı Krezüs tarafından M.Ö. 546’da kurulduğu ve uzun zaman hükümdarının adını taşıdığı ancak Eğridir’i Hamitoğulları’nın beylik merkezi yaptığı ve bunda da Hamitoğulları’nın Oğuzların Eğirdir boyundan gelmelerinin etkili olduğu dile getirilmiştir. Dündar Bey’in Eğirdir’de bastıkları paraların üstünde Eğirdir adının geçtiği, 1426’da Hamitoğulları Beyliği son bulunca II. Murat’ın Eğirdir’i Osmanlı hâkimiyetine geçirip Konya vilayetine bağlı Isparta Sancağının ilçe merkezi yaptığı ve Konya vilayet salnamelerinde adının yine Eğirdir olarak geçtiği ifade edilmiştir.” 1923’te il düzenlemesinde Isparta’nın ilçesi olarak kayıtlara geçen Eğirdir’in adının yine Eğridir değil de Eğirdir olarak kullanıldığı ve Isparta halkının Eğirdir adını benimseyip Eğridir adını benimsemediği belirtilmiştir. Halkın benimsememe sebebi olarak ise Eğridir isminde geçen eğri kelimesinin olumsuz etkisi gerekçe gösterilmiştir. Ayrıca resmi yazışmalarda Eğridir adının kullanıldığı ve bunun için karışıklığa sebep olmamak adına bunun değiştirilmesinin gerektiği savunulmuştur. Meclisin İçişleri Komisyonu’nun 17.04.1985 tarihli raporuna göre; komisyonun 16. birleşiminde İçişleri Bakanlığı temsilcisinin de katıldığı görüşmede, Eğridir adının Eğirdir olarak değiştirilmesini içeren kanun teklifi tartışıldıktan sonra gerekçesi uygun görülerek komisyon tarafından aynen kabul edilmiştir⁴⁴.

TBMM’nin 3. yasama yılında F. Mihriban Erden’in kanun tekliflerine bakıldığında ilk olarak çalışan bayanların çocuklarının bakım ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan kreş ve bakımevleri sorununun yer aldığı görülmektedir. Bu konu ile ilgili meclisin 11.03.1986 tarihli 77. birleşimde Ankara Milletvekili Neriman Elgin gündem dışı olarak 8 Mart Dünya Kadınlar Günü sebebiyle söz istemiştir. Elgin konuşmasında, Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden’in de aralarında bulunduğu 12 kadın milletvekili ile yaklaşık 1 yıl önce yasa teklifi sunduklarını; gerekçe olarak ise sanayileşme ve kentleşme ile birlikte kadınların da çalışmaya başlamasıyla çocuklarının bakım ihtiyaçlarının ortaya çıktığı böylece kreş ve bakımevlerine ihtiyacın daha da arttığını göstermiş, meclisin bu konuya değinmesi ve bir an önce tekliflerinin yasalaşmasını temenni etmiştir⁴⁵.

Meclisin 15.04.1986 tarihli 92. birleşimde TBMM’de, parlamentolararası Türk-Tunus Dostluk Grubu kurulmasına ait Bakanlık Tezkeresi, kurucular kurulu listesi ve yasama meclislerinin dış ilişkilerinin düzenlenmesi ile ilgili 16.01.1964 tarih ve 378 sayılı kanunu, Meclis Başkan Vekili Özer Gürbüz tarafından uygun bulunmuştur. Bu kanun, milletvekillerinin onayına sunulmuş ve kabul edilmiş olup Dostluk Grubu’nun kurucular listesinde F. Mihriban Erden’in de bulunduğu 4 milletvekili yer almıştır⁴⁶.

Uzmanlık dalı el sanatları olan ve meslek hayatında öğretmenlik, müdür, müdür yardımcılığı ve atölye şefliği görevinde bulunan F. Mihriban Erden’in meclis faaliyetlerinde

44 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 01.05.1985, s.284.

45 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.03.1986, s.15-16.

46 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 15.04.1986, s.469-470.

çıraklık ve ustalık kanununa dair çalışmalar da bulunmuştur. Meclisin 05.06.1986 tarihli 116. birleşimde çıraklık ve ustalık kanununu içeren kanun tasarısının yürürlük maddesi olan 43 ve bu kanunun yürütme maddesini içeren 44. maddesi yeni eklenen maddeler sebebiyle 45 ve 46. madde olarak teklif edildiği şekliyle kabul edilmiştir. Bu kanun tasarısını verenler arasında F. Mihriban Erden'in de ismi bulunmaktadır⁴⁷.

TBMM'nin 4. yasama yılında F. Mihriban Erden'in kanun tekliflerine bakıldığında; yine gündüz bakımevi ve kreş açılması, bunların işletilmesi ile ilgili kanun teklifinin gündeme getirildiği görülmektedir. Meclisin 01.09.1986 tarihli 1. birleşimde F. Mihriban Erden ve 10 arkadaşının birlikte vermiş olduğu kamu kurum ve kuruluşlarında gündüz bakımevi ve kreş açılması, bunların işletilmesi ile ilgili kanun teklifi yeniden gündeme gelmiş ve teklifin son durumunun Sağlık ve Sosyal İşler ile Plan ve Bütçe Komisyon'unda olduğu görülmüştür⁴⁸.

Meclisin 01.10.1986 tarihli 8. birleşiminde 04.11.1981 tarih ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 17.08.1983 tarih ve 2880 sayılı kanunla değişik 58. maddesinin (a) bendinin 4. fıkrasının değiştirilmesi ile ilgili kanun teklifi ve Erden'in de dâhil olduğu Milli Eğitim Komisyonu'nun raporu ele alınmıştır. Ancak komisyon olmayınca kanun teklifinin görüşülmesi ertelenmiştir⁴⁹.

Yüksek öğretim hususundaki kanun teklifinde kararlı olan F. Mihriban Erden'in 2547 Sayılı Yüksek Öğretim Kanunu hakkındaki kanun teklifinin görüşülmesine meclisin 4. yasama yılının 22.10.1986 tarihindeki 10. birleşiminde karar verilmiştir. Ancak Milli Eğitim Komisyonu Sözcüsü İsmail Dayı (Balıkesir)'nin bu yasa teklifi ve komisyon raporunu komisyona iadesini talep etmesi sebebiyle tasarı sonuçlanmamıştır. Meclis Başkanı bir defaya mahsus olmak üzere raporu komisyona iade etmeye karar vermiştir⁵⁰.

Meclisin 22.05.1987 tarihli 110. birleşiminde İstanbul Milletvekili Turgut Özal ve aralarında F. Mihriban Erden'in de yer aldığı 217 milletvekili, eski başbakanlardan Adnan Menderes, eski bakanlardan Hasan Polatkan ile Fatih Rüştü Zorlu'nun İmralı'da bulunan mezarlarının nakledilmesi ve adlarının bazı tesislerde yaşatılması ile ilgili kanun teklifi sunarak raporlarını oluşturmuşlardır⁵¹.

TBMM'nin 5. yasama yılında F. Mihriban Erden'in kanun tekliflerine bakıldığında;

Meclisin 16.10.1987 tarihli 3. birleşiminde F. Mihriban Erden'in de arasında yer aldığı Anavatan Partisi Grubu iki kanun teklifinde bulunmuştur. Bunların birincisi; seçimlerle ilgili bazı maddelerde değişiklik yapılması hakkındaki kanun teklifinin Anayasa Komisyonu'nda ve genel kurulda görüşülme usulü ile bazı illerde olağanüstü hallerin uzatılmasına ilişkin olmuş, ikincisi ise; TBMM'nin 29.11.1987 Pazar günü yapılması önerilen milletvekili seçiminin kesin sonuçlarının açıklanmasından sonraki 5. gün Saat 15.00'da bir araya gelmek üzere tatile girmesi hakkında olmuş ve teklifler mecliste kabul

47 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 05.06.1986, s.27.

48 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 01.09.1986, s.56.

49 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 01.10.1986, s.360.

50 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 22.10.1986, s.84-85.

51 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 22.05.1987, s.573.

edilmiştir⁵².

Önergeleri

F. Mihriban Erden'in TBMM'ye sunmuş olduğu önerilere bakıldığında; meclisin 1. yasama yılında F. Mihriban Erden'in de arasında bulunduğu 6 milletvekili 09.03.1954 tarihinde 6343 sayılı veterinerlik mesleğinin icrasına, veteriner hekimler birliği ve odaların yapacağı işler ve teşekkül tarzı ile ilgili kanun olmuştur. Bu kanunun bazı maddelerinde değişiklik yapılması ve yeni maddeler ilave edilmesi hakkında TBMM'ye sunulan kanun tasarısının 12.maddesinin son satırındaki cümlelerin “*Türk Veteriner Hekimliği*” olarak düzeltilmesi önerilmiştir⁵³.

TBMM'nin 2. yasama yılında F. Mihriban Erden'in, 18.12.1984 tarihli 46. birleşiminde hastanelerin temizliği ile ilgili;

“Türkiye’de hastanelerden bazılarında temizliğin iyi yapılmadığını vatandaşların şikayetlerinden öğrenmiş bulunuyorum. Hastanelerimizin temizliği her ne kadar başhekimle yöneticilerin sorumluluğu altında ise de bazılarının yeteri kadar temiz tutulmadığı şikayetlerden anlaşılmaktadır. Hastanelerimiz, sağlık ocakları ile dispanserlerin sık sık temizlik denetiminin yapıp yapılmadığının açıklanmasını istiyorum”

şeklindeki sorusu meclis başkanı tarafından okutulmuş ve dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Mehmet Aydın tarafından soru cevaplandırılmıştır. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Mehmet Aydın, hastanelerin temizlik işlerinin temizlik şirketleri aracılığı ile çözüme kavuşturmayı düşündüklerini ve hatta 3-4 aydır bu konu üzerine çalışmalar yaptıklarını aktarmıştır⁵⁴. Yine aynı birleşimde F. Mihriban Erden'in diğer bir sorusu; Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanı H. Hüsnü Doğan'a olmuştur. Meclis Başkanı, F. Mihriban Erden'in ağaç dikme ve ağaç bakımı ile ilgili olan;

“1- Ağaç dikme mevsiminde Türkiye’de her yaz yanan ormanların kaç katı veya kaçta kaçta kadar ağaç dikilebilmektedir?”

2- Kırsal kesimlerdeki meyve ağaçları her yıl bakımdan geçirilerek sahiplerine bilgi verilmekte midir?”

şeklindeki iki sorusunu okutarak bakandan soruyu cevaplamasını istemiştir. Bakan; 5 Aralık 1984'e kadar 92 bin hektar alanın ağaçlandırıldığı, ağaçlandırmanın yıl sonuna kadar 100 bin hektarın üzerine çıkacağı ve yanan ormanların ağaçlandırılan miktarın %7'si kadar olduğunu aktarmıştır⁵⁵.

Meclisin 16.01.1985 tarihli 54. birleşiminde 1086 sayılı hukuk usulü muhakemeleri kanununda bazı değişiklik yapılması ile ilgili kanun tasarısı görüşülmüştür. Tasarının 2. maddesi için Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden, İstanbul Milletvekili Fazıl Osman Yöney, İstanbul Milletvekili Recep Ercüment Konurkman, Uşak Milletvekili Mümtaz Güler, İstanbul Milletvekili Hayrettin Elmas ve Balıkesir Milletvekili İsmail Dayı'nın

52 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 16.10.1987, s.188-201.

53 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.04.1984, s.208-211.

54 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.12.1984, s.339.

55 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.12.1984, s.415.

imzalarından oluşan bir önerge sunulmuştur. Bu önergeye göre; 2. maddede yer alan miktar “iki yüz bin lira” yerine “beş yüz bin lira” olarak önerilmiştir. Adalet Bakanı M. Necat Elden, 2. madde ile ilgili farklı önerileri olduğunu belirterek 2. maddenin yeniden gözden geçirilmek üzere komisyona gönderilmesini istemiş ve Meclis Başkanı 2. maddeyi komisyona iade etmiştir⁵⁶. Yine aynı birleşimde Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden ve 5 milletvekili arkadaşı, 1086 sayılı hukuk usulü muhakemeleri hakkındaki kanunun 24. maddesinin 1. fıkrasında yer alan “250 bin lirayı geçmeyen” ifadesi yerine “500 bin lirayı geçmeyen” şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir⁵⁷.

Meclisin 26.02.1985 tarihli 65. birleşiminde Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden ve 5 milletvekili arkadaşı, 1086 sayılı hukuk usulü muhakemeleri kanun tasarısının 427. maddesinin 2, 3, 4 ve 5. fıkralarında bulunan tutarlar ile ilgili değişiklik yapılmasını teklif etmişler ancak daha sonra önergeyi çekmişlerdir⁵⁸.

Meclisin 26.03.1985 tarihli 77. birleşiminde Isparta Milletvekilleri F. Mihriban Erden, İstanbul Milletvekili Behiç Sadi Abbasoğlu, Bingöl Milletvekili Hakkı Artukarslan, Ankara Milletvekili Hazım Kutay ve Ankara Milletvekili İsmail Saruhan, köy kanununun 74. maddesine bir fıkra ilave edilmesi ile ilgili kanun tasarısının birinci fıkrasında yer alan

“Bu şekilde görevlendirilen geçici köy korucularına görevleri süresince ödenecek ücret ile hizmetin bitiminde verilecek tazminat miktarı”

ifadesinden sonra “ile giyim bedelleri” ifadesinin eklenmesi teklifinde bulunmuştur. Meclis Başkanı, Plan ve Bütçe Komisyonu’na bu teklife katılıp katılmadıklarını sormuş ve komisyondan katılıyor cevabını almıştır. Ardından meclis başkanı aynı soruyu hükümete sormuş, hükümette teklife katıldıklarını belirttiği için teklif, milletvekillerinin oylamasına sunulmuş ve oylama sonucunda kabul edilmiştir⁵⁹.

TBMM’nin 3. yasama yılında F. Mihriban Erden’in önergelerine bakıldığında;

Meclisin 3. yasama yılı 04.12.1985 tarihinde yapılan 37. birleşiminde 2664 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu’nun maddeleri görüşülmüştür⁶⁰. Görüşülen bu kanunun 118. maddesinin (A) fıkrasının madde metninden çıkarılmasını teklif eden Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden, Muğla Milletvekili Ahmet Altınbaş, Balıkesir Milletvekili İsmail Dayı, İstanbul Milletvekili Halil Orhan Ergüder, Niğde Milletvekili Haydar Özalp ve Kayseri Milletvekili Nuh Mehmet Kaşıkçının önergesi oylama sonucunda kabul edilmiştir⁶¹. Aynı birleşimde Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden, İstanbul Milletvekili Halil Orhan Ergüder, Kütahya Milletvekilleri Ahmet Ekici ve Ahmet Büyükuğur, Gümüşhane Milletvekili İbrahim Turan aynı kanunun 126. maddesinin başlığının değiştirilmesi ve söz konusu bu maddeye (a) denilerek, (b) fıkrası olarak müzeye girişte alınacak ücretler ve madenlerden belediyelere pay ayrılması ile ilgili bir fıkra eklenmesini teklif etmiştir. Oylama sonucunda

56 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 16.01.1985, s.311.

57 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 16.01.1985, s.321.

58 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 26.02.1985, s.173-174.

59 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 26.02.1985, s.271-273

60 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 04.12.1985, s.287.

61 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 04.12.1985, s.291-293.

önerge kabul edilmiştir⁶². Yine aynı birleşimde F. Mihriban Erden, Zonguldak Milletvekili Pertev Aşçıoğlu, Bursa Milletvekilleri Kemal İğrek ve Fahir Sabuniş, Konya Milletvekili Nihat Harmancı, Gaziantep Milletvekili Ünal Yaşar ve Afyon Milletvekili Nihat Türker görüşülen bazı vergi kanunlarında değişiklik yapılması ile ilgili kanun tasarısının 2. maddesinin (b) fıkrasında bulunan 31.12.1985 tarihinin 01.04.1986 olarak değiştirilmesini teklif etmiş ve oylama sonucu öneri kabul edilmiştir⁶³.

Meclisin 22.12.1985 tarihli 52. birleşiminde 1986 mali yılı bütçe kanunu tasarısı görüşülmüş olup F. Mihriban Erden ve 7 milletvekili tasarının (j) fıkrası sonuna “*ile 06.06.1985 tarih ve 3222 sayılı kanunun 2. maddesi uyarınca yapılacak ödemeler*” ifadesinin eklenmesini teklif etmiş ve önerge kabul edilmiştir⁶⁴. Yine aynı birleşimde, görüşülmekte olan 1986 mali yılı bütçe kanunu tasarısının 56. maddesinin birinci paragrafının en sonunda bulunan “*ücretlerinden müstesnadır*” ifadesindeki kelimeler arasına parantez içinde “*katma değer vergisi hariç*” ifadesinin eklenmesi Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden ve 8 milletvekili arkadaşları tarafından teklif edilmiştir. Oylamaya sunulan 56. maddedeki bu değişiklik kabul edilmiştir⁶⁵. Yine aynı kanun tasarısında F. Mihriban Erden ve 8 milletvekili arkadaşları 9. maddenin yeniden düzenlenmesi için bir öneri teklif etmiş ve sunulan teklif oylama sonucu kabul edilmiştir⁶⁶.

19.12.1985 tarihinde eski Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu'nun, zor durumda olan Başak Şirketler Grubu'nu kurtarmak adına Anadolu Bankası'nın giriştiği operasyonlara muvafakat etmesi ile ilgili Ekonomik İşler Yüksek Kurulu kararı ve Bakanlar Kurulu kararı bulunmaması nedeniyle anayasanın 100. maddesi gereğince Eski Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu hakkında meclis soruşturması açılması talep edilmiştir. Meclisin 24.12.1985 tarihli 54. birleşiminde bu konu görüşülmüştür. Bu konuyla ilgili açılan meclis soruşturması teklifinde bulunan milletvekilleri arasında F. Mihriban Erden de yer almıştır⁶⁷.

Meclisin 23.01.1986 tarihli 64. birleşiminde sinema, video ve müzik eserleri kanununun 11. Maddesinin (C) fıkrasının

“(C) 8. Maddenin 1. fıkrasındaki yerli eserler için yasağa uymayanlar, 2 milyon liradan 100 milyon liraya kadar ağır para cezası, yabancı eserler için 5846 sayılı fikir ve sanat eserleri kanunu hükümleri uygulanır”

şeklinde değiştirilmesini F. Mihriban Erden ve 4 milletvekili tarafından teklif edilmiş (TBMMTD, 23.01.1986, s.591) ancak kabul edilmemiştir⁶⁸.

Meclisin 22.05.1986 tarihli 109. birleşiminde İstanbul Milletvekili İbrahim Özdemir ve 7 arkadaşının 24.02.1984 tarih ve 2981 sayılı kanunda bazı maddelerin değiştirilmesi ve bu kanuna bazı yeni maddeler eklenmesi ile ilgili kanun teklifi ile birlikte Bayındırlık,

62 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 04.12.1985, s.305-306.

63 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 04.12.1985, s.320.

64 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.12.1985, s.671-672.

65 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.12.1985, s.702-703.

66 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.12.1985, s.706-707.

67 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.12.1985, s.9.

68 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 23.01.1986, s.593.

Turizm, Ulaştırma ve İmar Komisyonu'nun raporu ele alınmıştır⁶⁹. Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden ve 4 milletvekili bu teklif ile ilgili 4. maddeyle değiştirilen 10. maddenin (a) bendinin ilk satırındaki “*il özel idaresi veya vakıflar idaresinin yetki ve tasarrufunda bulunan araziler*” tabirinin değiştirilerek “*İl Özel İdaresine ait veya Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün idare ettiği arsa veya araziler üzerinde*” şeklinde olmasını teklif etmiştir⁷⁰.

F. Mihriban Erden ve 5 milletvekili, meclisin 03.06.1986 tarihli 114. birleşiminde 3065 sayılı katma değer vergisi kanununun 19. maddesinden sonra 20. madde olarak iki hükmü bulunan yeni bir madde eklenmesi ve daha sonraki madde numaralarının buna göre düzenlenmesi teklifinde bulunmuş ancak önerileri meclis başkanlığınca kabul edilmemiştir. Sebep olarak ise meclis başkanı bunun yeni bir teklif olarak verilebileceğini belirtmiştir⁷¹.

Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden, 04.11.1981 tarih ve 2880 sayılı kanunla değişik 58. maddesinin (a) bendinin 4. fıkrasının değiştirilmesi ile ilgili bir kanun teklifi sunmuş olup bu teklif 25.05.1986 tarihinde ilgili birimlere dağıtılmıştır⁷². Meclisin 4. yasama yılı 3. birleşiminde F. Mihriban Erden ve 5 milletvekili arkadaşı 1402 sayılı sıkı yönetim kanununun 3. maddesine (r) bendi adıyla ilave yapılmasını teklif etmiş ve bu maddeye ilave yapılmıştır⁷³. Yine aynı birleşimde görüşülmekte olan kanun tasarısının 2. maddesine F. Mihriban ve 5 arkadaşı tarafından (p) bendi eklenmesi teklif edilmiş ve bu bent ilave edilmiştir⁷⁴.

TBMM'nin 4. yasama yılında F. Mihriban Erden'in önerilerine bakıldığında;

Meclisin 4. yasama yılı 11.03.1987 tarihli 75. birleşiminde F. Mihriban Erden ve 80 milletvekili, ülkede var olan huzur ve güveni bozmaya, milli birlik ve beraberlik duygularını yıkmaya yönelik mevcut veya olabilecek her türlü bölücü, komünist terörist ve irticai faaliyetler hakkında hükümetin çalışmaları ve alınan önlemler ile ilgili bilgi sahibi olmak için bir görüşme açılmasını teklif etmiş ve öneri kabul edilmiştir⁷⁵.

Ayrıca meclisin 18.03.1987 tarihli 78. birleşiminde F. Mihriban Erden ve 4 milletvekili, “*temel kanunlar*” başlığıyla yeni bir madde teklif etmiş olup bu madde şöyledir;

“*Medeni kanun, ceza kanunu gibi temel kanunları bütünüyle değiştiren kanun tasarılarının genel kurulda görüşülmesi için özel görüşme usulü tespitine, hükümetin veya esas komisyon teklifi, danışma kurulunun tavsiyesi üzerine genel kurulca karar verilebilir*”. Ancak Anayasa Komisyonu Başkanı Kâmil T. Coşkunoglu (Ankara), “*temel kanunlar*” başlığıyla teklif edilen bu maddenin zorunlu olduğunu ancak komisyonun yeterli sayıda üyesi birleşimde bulunmadığı için katılamadıklarını söylemiştir⁷⁶.

Meclisin 12.06.1987 tarihli 115. birleşiminde, tarımın teşviki ve çiftçilerin

69 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.05.1986, s.261.

70 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.05.1986, s.281.

71 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.06.1986, s.190-199.

72 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.06.1986, s.460.

73 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.09.1986, s.145.

74 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.09.1986, s.155.

75 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.03.1987, s.449-452.

76 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.03.1987, s.607.

desteklenmesi, 5422 sayılı kurumlar vergisi kanunu ve 193 sayılı gelir vergisi kanunu hakkında Plan ve Bütçe Komisyonu doğrultusunda bir maddesinde değişiklik yapılması için F. Mihriban Erden ve 4 milletvekili kanun tasarısı önerisi sunmuştur⁷⁷.

TBMM'nin 5. yasama yılında F. Mihriban Erden'in önerilerine bakıldığında;

Meclisin 5. yasama yılının 3. birleşiminde F. Mihriban Erden ve 15 arkadaşı, 10.06.1983 tarihli ve 2839 sayılı milletvekili seçim kanunu, 10.09.1987 tarih 3403 sayılı seçimler ile ilgili bazı kanunların değiştirilmesi ve TBMM'nin 18. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde değişiklik yapılması ile ilgili kanun teklifinin oylanması için açık oylama tekliflerini sunmuş olup bunlar kabul edilmiştir⁷⁸.

Konuşmaları

Isparta milletvekili F. Mihriban Erden'in mecliste duygu ve düşüncelerini dile getirdiği konuşmalara bakıldığında; kadın hakları, kadının Türk toplumundaki yeri, önemi ve eğitim üzerine konuşmalar yaptığı görülmektedir. Bir kadın olarak kadın hakları üzerine hassasiyetle duran F. Mihriban Erden ve 12 kadın milletvekiline, meclis başkanı tarafından TBMM'nin 17. dönemi 2. yasama yılının 05.12.1984 tarihli 34. birleşiminde, Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı verilmesinin 50. yıl dönümü sebebiyle 5'er dakikalık konuşma yapmaları için söz hakkı verilmiştir. Milletvekillerinin konuşma sıraları seçim çevresi ve soyada göre alfabetik sırayla şu şekilde olmuştur:

1. Ankara Milletvekili Neriman Elgin
2. Ankara Milletvekili Göksel Kalaycıoğlu
3. Ankara Milletvekili Fatma Rezan Şahinkaya
4. Edirne Milletvekili Türkan Turgut Arıkan
5. Isparta Milletvekili Fatma Mihriban Erden
6. İstanbul Milletvekili İmren Aykut
7. İstanbul Milletvekili Leyla Yeniay
8. İstanbul Milletvekili Tülay Öney
9. İstanbul Milletvekili Günseli Özkaya
10. İstanbul Milletvekili Arife Necla Tekinel
11. İzmir Milletvekili Işıl Saygın
12. Ordu Milletvekili Bahriye Üçok⁷⁹.

Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden'in konuşması şu şekildedir:

“Sayın Başkan, Sayın Parlamento Üyeleri ve Sayın Misafirlerimiz;

77 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 12.06.1987, s.140.

78 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 16.10.1987, s.239-240.

79 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 05.12.1984, s.782-783.

Türk kadınının seçme-seçilme ve eşit sayılma hakkını kutlama töreninin 50. yılını idrak ettiğimiz bugün yüksek huzurunuzda söz almak benim için onur verici olmuştur.

Önce, Türk milletinin kurtarıcısı Büyük Atatürk'ün Türk kadınına ait olmak üzere söylediği birçok sözünden birini burada tekrar etmekle konuşmama başlamak istiyorum.

“Milletimiz kuvvetli bir millet olmaya azmetmiştir. Bugünün ihtiyaçlarından biri de kadınlarımızın her hususta yükselmelerini sağlamaktır. Bundan dolayı kadınlarımız da alim ve fen bilgini olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün öğrenim derecelerinden geçeceklerdir (Kemal Atatürk)”.

Atatürk'ün Türk kadını hakkında bunun gibi sayısız beyanatını hatırlayacak olursak, Türk kadını Atatürk İnkılabı ile tarihte hak ettiği yere gelmiştir. Cumhuriyet devrine girişle, sosyal ve siyasal haklarına sahip olan, evinin içinde ve dışında yoğun çalışma temposu ile sesini duyurmaya çalışan birçok kadını, enerjisi, barışseverliği fedakârlığı, akliseli ile bazı hükümetlere de örnek olmuştur. Buna rağmen kadınlarımızın erkeklerle eşit oranda hak ve eğitime sahip oldukları halde eşitliğin çok yerde yalnızca kâğıt üzerinde ve işlemeden kanun sayfalarında kaldığını üzüntü ile görüyoruz.

Sayın Parlamento üyeleri, yurdumuzun mümkün olan her köşesine okuma-yazma seferberliği ile örgün, yaygın eğitimi, gece kursları, sağlık ocakları götürülerek eğitimeye çalışılan kadın ve genç kızlarımızın öğrenme oranı yeterli değildir. Bu yetersizlik oldukça düşündürücüdür. Çünkü evine ekonomik katkıda bulunmak üzere gündüz dairede ya da tarlada gece de evinde çalışan kadın, evdeki işlerini erkeği ile paylaşmamaktadır. Şehirde ve köyde birçok erkek, günlük işlerinden sonra ya dışarıda oyalanır ya da evde dinlenmeyi tercih eder. Bu erkekler, çok iş ve sorumluluk yükledikleri kadınlarının eğitimine, işlerin aksamaması ve bilinçlenmemeleri için karşı çıkmaktadırlar.

Kadın, devamlı çocuk dünyaya getirmeye çocuğu olmuyorsa kocasının eve getireceği kadın ile de iyi geçinmeye mecburdur. Muhterem parlamento üyeleri, savaşta ve barışta erkeğinin yanında bulunup fikir ve hayat arkadaşı olan, dünyaya getirip dâhiler yetiştiren kadını, siyasi hayatta ve sorumlu siyasetçi olarak kabul edip geri kalmışlığın süratle eğitime yardımı olmalıdır.

O halde, yine pek çok kadınlarımızın münevver bir topluma ayak uydurabilmesine, eğitime izin verecek olan; fakat eğitimden ve düzenli bir aile hayatını yürütmekten yoksun bulunan birçok erkeği de önce eğitmek, bilinçlendirmek zorundayız. Aksi halde erkeğin baskısı altındaki ve bunu doğal görüp benimsemiş kadın öğrenemeyecek; ailesine, milletine faydalı olamayacak, bundan da tüm toplum zarar görecektir. Teşekkür ederim, saygılarımla”⁸⁰. Bu konuşmasında Erden, Cumhuriyetle birlikte sesini duyurmaya çalışan kadınların sesine ses olduklarını, kadınlara hak ettikleri değerin verilmesi gerektiği, sadece kâğıt üzerinde gösterilen bir hakkın, gerçek anlamda bir hak olamayacağı, uygulamanın önemli olduğu ve bunun için de ilk önce erkeklerin eğitilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur.

F. Mihriban Erden'in bir diğer konuşması; meclisin 4. yasama yılının 18.12.1986 tarihli 45. birleşiminde, 1987 mali yılı genel ve katma bütçe kanun tasarıları ile 1985 mali yılı kesin

hesap kanunu tasarısı üzerindeki görüşmeler sırasında olmuştur. Bu görüşmelerde Anavatan Partisi Grubu adına F. Mihriban Erden,ERCÜMENT KONUKMAN, Mehmet Ali Doğuşlu ve Abdullah Altıntaş söz hakkı almıştır⁸¹. Bu görüşmelerde ülkedeki eğitim üzerine konuşma yapan F. Mihriban Erden; Türkiye’de genel lise yerine mesleki eğitim veren okulların sayısının arttığına ve Anavatan hükümetinin ülkeye getirdiği 3308 sayılı çıraklık ve meslek eğitimi kanununun yeni imkanları ile 5 ayda 40.000 çırakın eğitime başladığına, giderek bu sayının daha da artacağına ve kaliteli işçi ile sanatkâr sahası açılacağına değinmiştir. Ayrıca F. Mihriban Erden, eğitim ile ilgili bu çalışmalarını gerçekleştirebilmek için hayırsever halkın yardımlarının da olması gerektiğine, “*kendi okulunu kendin yap*” kampanyasına daha çok yardımda bulunmaları gerektiğine ancak bu sayede ülkedeki ikili ve üçlü eğitime son verilebileceğine de değinmiştir. Bunların yanında anaokullarının çoğaltılması, özel eğitime muhtaç ve sakat çocuklara eğitim imkânının gerekliliğini vurgulamış; aile ve nüfus planlaması doğrultusunda iyi yetiştirebilecek kadar çocuk sahibi olunması gerektiğini ifade etmiştir. Son olarak ise Erden, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı’nın 1987 yılı bütçesine destek beklediklerini vurgulamıştır⁸².

Komisyon Faaliyetleri

TBMM’de Milli Eğitim Komisyonu’nda görev alan Isparta’nın İlk Kadın Milletvekili Fatma Mihriban Erden’in, komisyona dâhil oluşu ve meclisteki komisyon faaliyetleri ise şu şekildedir; TBMM’nin 17. döneminin 1. yasama yılı 8. birleşimi 14.12.1983 Çarşamba günü yapılmış olup bu birleşimde TBMM Komisyonlarına üye seçimi gerçekleştirilmiştir. Milli Eğitim Komisyonu üyeliği için aday listesine dahil edilen Fatma Mihriban Erden, Anavatan Partisi’nden 10 üye ile birlikte komisyonda aday olmuştur. Aday listesinde bulunan milletvekilleri ve temsil ettikleri iller şu şekildedir: Abdullah Altıntaş (Afyon), İsmet Özarslan (Amasya), Mehmet Sağdıç (Ankara), Mehmet Özdemir (Elâzığ), Kâmrân Karaman (Hatay), Hamit Melek (Hatay), Alaettin Kısakürek (Kahramanmaraş), Kemal Or (Konya), Arif Şevket Bilgin (Rize) ve Mümtaz Güler (Uşak). Komisyon üyelerinin seçiminden sonra TBMM Başkanı, komisyonların ve meclisin bir an evvel faaliyetlerine başlayabilmeleri için komisyonlara seçilen üyelerin, aynı gün başkanlıkça gösterilen saatte toplanarak içtüzüğün 25. maddesi gereğince; başkan, başkan vekili, sözcü ve kâtip üyelerini seçmelerini istemiştir. Fatma Mihriban Erden’in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu’ndan, 14.12.1983 tarihinde saat 16.30’da toplanarak seçimlerini yapmaları başkanlıkça istenmiştir⁸³. Milli Eğitim Komisyonu üyeleri arasında yapılan seçimde Başkan: Konya Milletvekili Kemal Or, Başkan Vekili: Amasya Milletvekili İsmet Özarslan, Sözcü: Ankara Milletvekili Mehmet Sağdıç ve Kâtip: Elâzığ Milletvekili Mehmet Özdemir olmuştur⁸⁴.

Milli Eğitim Komisyonunda faaliyet gösteren F. Mihriban Erden’in komisyondaki çalışmaları şu şekildedir: meclisin 1. yasama yılında 27.02.1984 tarihinde yapılan 39.

81 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.12.1986, s.587.

82 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.12.1986, s.460.

83 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 14.12.1983, s.42-47.

84 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 29.02.1984, s.16.

birleşimde Ankara Milletvekili Halil Şıvgın ve 6 arkadaşı kanun teklifi yapmış olup teklif 04.11.1981 tarihli ve 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'na geçici bir madde ilave edilmesi ile ilgili olmuştur. Bunun için Milli Eğitim Bakanı ve YÖK Başkanı'nın da hazır bulunduğu bir toplantı gerçekleştirilmiş ve Milli Eğitim Komisyonu'na gelen öneriler de dikkate alınarak komisyon metni yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlenmeye göre; F. Mihriban Erden'in de yer aldığı komisyonca, çeşitli sebeplerle üniversite ile ilişkisi kesilen öğrencilerin bazı durumlarda af edileceği ve bu öğrencilerin tekrar eğitim-öğretime geri dönebileceklerini içeren maddeler belirlenmiş ve imzalanarak başkanlığa sunulmuştur⁸⁵.

Ayrıca 03.07.1984 Tarihli Esas No: 1/537 Karar No:3 olan Meclis Milli Eğitim Komisyonu Raporuna göre; Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığınca hazırlanan ve Milli Eğitim Komisyonuna sunulan “08.06.1965 tarihli ve 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi, geçici bir maddenin kaldırılması ve bir ek madde eklenmesi” hakkındaki kanun tasarısını F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu komisyon oy birliği ile kabul etmiştir. Komisyon, raporunu 03.07.1984 tarihinde genel kurulun tasvipleri üzerine yüksek başkanlığa sunmuştur⁸⁶.

TBMM'nin 2. yasama yılında F. Mihriban Erden'in Milli Eğitim Komisyonu'ndaki faaliyetlerine bakıldığında; meclisin 2. yasama yılının 31. birleşimi 28.11.1984 tarihinde yapılmış ve bu birleşimde Polis Yüksek Öğretim Kanun Tasarısı hakkında görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu çalışmalarında bulunarak öneriler sunmuştur⁸⁷. Örneğin; Milli Eğitim Komisyonu, tasarının 1. maddesinde “Emniyet Genel Müdürlüğü” ibaresinin geçmesi nedeniyle 2. madde de aynı ibareye gerek olmadığı ifade edilmiş ve Komisyon Başkanı Kemal Or tarafından karar bildirilmiştir⁸⁸. Meclisin 31. birleşiminde görüşülen;

“Emniyet genel Müdürlüğüne tespit edilecek akademik kontenjanı polis kolejleri ile lise ve dengi okul mezunları arasında yapılacak yazılı ve sözlü sınavlarda en yüksek puanları alanlarla doldurulur. Kontenjanın en az %25'i lise ve dengi okul mezunlarına ayrılır”

önergesi için Milli Eğitim Komisyonu'na katılıp katılmadıkları milletvekillerine meclis başkanı tarafından sorulduğunda, Milli Eğitim Komisyonu Başkanı Konya Milletvekili Kemal Or, komisyonca katıldıklarını ifade etmiştir. İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut da önergeye katıldıklarını bildirdikten sonra ise meclis başkanı önergeyi oylamaya sunmuş ve oylama sonucunda önerge kabul edilmiştir⁸⁹. Yine aynı birleşiminde Polis Yüksek Öğretim Kanun Tasarısı'nın 3. maddesi Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu tarafından;

“Lisansüstü: Polis Akademisi'ne dayalı olarak akademik seviyede ve kanuni süre içinde uzmanlık eğitimini içeren yüksek öğretim düzeyidir”

85 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 29.02.1984, s.16.

86 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.07.1984, s. 99.

87 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 28.11.1984, s.557-599.

88 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 28.11.1984, s.557.

89 “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 28.11.1984, s.582.

şeklinde yeniden düzenlenmiştir⁹⁰.

Meclisin 11.06.1985 tarihli 111. birleşiminde Türkiye Cumhuriyeti ve Birleşik Arap Emirlikleri Hükümetleri arasında 09.08.1984 tarihinde imzalanan Kültür Antlaşmasının onaylanmasının uygunluğuna dair kanun tasarısı, F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu'na incelenmesi için gönderilmiştir. Bu kanun tasarısı, komisyonun 11.04.1985 tarihli 10. birleşiminde Dış İşleri, Milli Eğitim Gençlik ve Kültür ve Turizm Bakanlıkları temsilcilerinin de katılımıyla incelenmiştir. Tasarının gerekçesi olarak, ülkemizin son yıllarda Ortadoğu ve Körfez ülkelerine yönelik sergilediği dış politika ve ekonomi politikasına paralel şekilde bu ülkeler ile kültürel alandaki faaliyetleri daha çok arttırmak ve ilişkileri yasal bir dayanağa bağlamak için de Türkiye-Birleşik Arap Emirlikleri Kültür Antlaşması'nın imzalanmasının gerekliliği gösterilmiştir. Komisyonun görüşü ise; Türkiye ile Birleşik Arap Emirlikleri'nin geçmişindeki manevi bağların ve ortak kültür değerlerin etkisinde ve izinde; her türlü kültür, sanat, bilim ve teknoloji çalışmalarını teşvik etmek ve geliştirmek olmuştur. Bu sebeple Milli Eğitim Komisyonu, tasarıyı aynen kabul etmiş ve Dış İşleri Komisyonu'na iletmek üzere Yüksek Başkanlığa 19.04.1985 tarihli Milli Eğitim Komisyon Raporu olarak sunmuştur⁹¹.

TBMM'nin 3. yasama yılında F. Mihriban Erden'in komisyon faaliyetlerine bakıldığında;

TBMM'nin 3. yasama yılının 12.09.1985 tarihli 3. birleşimi Tasnif Komisyonu'nun belirlenmesiyle başlamıştır. Tasnif Komisyonu; İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı, Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden, Çorum Milletvekili Ünal Akkaya, Zonguldak Milletvekili Veysel Atasoy ve Adana Milletvekili Metin Üstünel'den oluşmuştur. Tasnif Komisyonu'nun raporuna göre; TBMM geçici başkanlığı için yapılan seçimde 3. tur oylamaya 369 üye katılmış ve Trabzon Milletvekili Necmettin Karaduman 216 oy ile anayasanın 94. maddesinde 3. turda gerekli olan salt çoğunluğu alarak TBMM geçici başkanlığına seçilmiştir⁹².

Meclisin 02.10.1985 tarihli 11. birleşimde Milli Eğitim Komisyonu, Anayasa Komisyonu, Adalet Komisyonu, Dış İşleri Komisyonu gibi komisyon üyelikleri yeniden seçilmiştir. Milli Eğitim Komisyonu için ANAP'tan Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu aday listesi oylamaya sunulmuş olup bu adaylar kabul edilmiştir⁹³.

TBMM'nin 3. yasama yılında, Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nda bir maddenin değiştirilmesi ile ilgili kanun tasarısı, Milli Eğitim Komisyonu'nun 07.06.1985 tarihli 10. birleşiminde Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı ile müşavirlerinin de katılımıyla incelenmiştir. Mihriban Erden'in de aralarında yer aldığı Milli Eğitim Komisyonunun, bu kanun tasarısının maddelerinin bazı cümlelerinde değişiklik yaparak tasarıyı kabul ettikleri, Milli Eğitim Komisyonu'nun Esas No: 1/701, Karar No: 9 olan 07.06.1985 tarihli

90 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 28.11.1984, s.597.

91 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 11.06.1985, s.336.

92 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 12.09.1985, s.53.

93 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 12.09.1985, s.238-241.

raporundan anlaşılmaktadır⁹⁴.

Meclisin 06.12.1985 tarihli 55. birleşiminde Milli Eğitim Komisyonu, 2547 sayılı yüksek öğretim kanununda yapılması istenen değişiklikler hakkındaki kanun tasarısı ile ilgili raporunu sunmuş olup komisyonda yer alan F. Mihriban Erden'in de bu raporda imzası bulunmaktadır⁹⁵.

Meclisin 05.03.1986 tarihinde yapılan 75. birleşiminde Gaziantep Milletvekili A. Ata Aksu ve 110 arkadaşının 1117 sayılı, Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu'nda bazı maddelerin değiştirilmesi, Türk Ceza Kanunu'nun 426, 427, 428. maddelerinin değiştirilmesi ve 1117 sayılı kanuna ilave maddeler eklenmesi ile ilgili kanun teklifleri, F. Mihriban Erden'in de yer aldığı Milli Eğitim Komisyonu'nun 20.02.1986 tarihli 4. birleşiminde teklif sahibi ve hükümet temsilcisinin de katılımıyla incelenerek görüşülmüştür. Komisyon önergede bulunan bazı maddeleri aynen kabul ederken bazı maddelerinde düzenleme yaparak raporunu Adalet Komisyonu'na sunmak üzere başkanlığa 25.02.1986 tarihinde göndermiştir⁹⁶. Bu kanun tasarısı meclisin gündemine 06.03.1986 tarihinde yapılan 76. birleşiminde gelerek milletvekillerinin oylarına sunulmuştur. Oylama sonucunda 228 milletvekili oy kullanmış ve F. Mihriban Erden ile 160 milletvekilinin kabul oyu kullanmasıyla tasarı kanunlaşmıştır⁹⁷.

Beden Terbiyesi ve Spor Genel Müdürlüğü'nün teşkilat ve görevleri ile ilgili kanun tasarısı ile Sakarya Milletvekili Nihat Akpak ve 11 arkadaşının Türk Spor Kanunu teklifi, F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu'nun 30.04.1986 tarihli 5. birleşiminde Milli Eğitim, Gençlik ve Spor Bakanı ile müşavirlerinin de katılımıyla incelenerek görüşülmüştür. Komisyon, kanun tasarısındaki bazı maddeleri aynen kabul ederken bazı maddelerinde değişiklikler yapmıştır. Daha sonra ise komisyon, raporunu Plan ve Bütçe Komisyonu'na göndermek üzere 01.05.1986 tarihinde başkanlığa göndermiştir⁹⁸. Bu kanun tasarısı meclisin 21.05.1986 tarihinde yapılan 108. birleşiminde oylanmıştır. Isparta Milletvekili F. Mihriban Erden ve 84 milletvekili bu oylamaya katılmamasına rağmen 305 milletvekili oylamaya katılmış olup 254 kabul oyu ile tasarı kanunlaşmıştır⁹⁹.

Meclisin 02.06.1986 tarihindeki 113. birleşiminde F. Mihriban Erden'in 04.11.1981 tarihli ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 17.08.1983 tarih ve 2880 sayılı kanunla değişik 58. maddesinin (a) bendinin 4. fıkrasının değiştirilmesi hakkındaki kanun teklifi ve Milli Eğitim Komisyonu raporu gündeme alınmıştır. Yine aynı birleşimde 2977 sayılı idari usul ve işlemlerin yeniden düzenlenmesi ile ilgili yetki kanununun süresinin uzatılması hakkında kanun tasarısı oylamaya sunulmuş olup 185 kabul oyu ile bu tasarı kanunlaşmıştır. F. Mihriban Erden bu tasarı için kabul oyu kullanmıştır¹⁰⁰. Ayrıca Milli

94 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 20.10.1985, s.349.

95 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 06.12.1985, s.384.

96 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 05.03.1986, s.408-409.

97 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 06.03.1986, s.577.

98 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 15.05.1986, s.140.

99 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 21.05.1986, s.257-260.

100 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 02.06.1986, s.146.

Eğitim Komisyonu'nun 21.05.1986 tarihli 6. birleşiminde çıraklık ve meslek eğitimi kanunu tasarısı ile; Zonguldak Milletvekili İsa Vardal'ın çırak, kalfa ve ustalık kanunu teklifi hükümet temsilcilerinin de katılımıyla incelenerek görüşülmüştür. Aynı konuyu içeren tasarı ve teklifin birleştirilmesi ve böylece kanun tasarısı olarak görüşülmesine karar verilerek tasarı maddeleri incelenmiştir. Milli Eğitim Komisyonu, tasarı maddeleri üzerinde bazı maddeleri aynen kabul ederken bazılarında ise değişiklik yapılmasını istemiş ve rapor 05.06.1986 tarihli meclisin 116. birleşiminde yer almıştır¹⁰¹.

TBMM'nin 4. yasama yılında F. Mihriban Erden'in komisyon faaliyetleri ise şu şekilde olmuştur;

16 Haziran 1983 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ile Zaire Cumhuriyeti Yürütme Konseyi arasında Kültür Anlaşması imzalanmış ve bu antlaşmanın onaylanmasının uygunluğu ile ilgili kanun tasarısı, F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu ve hükümet temsilcilerinin de katılımıyla 12.02.1987 tarihinde görüşülmüştür. Tasarının tümü komisyon tarafından aynen kabul edilerek Dış İşleri Komisyonu'na gönderilmek üzere Esas No: 1/440, Karar No: 11 ile başkanlığa sunulmuştur¹⁰². Tasarı, meclisin 82. birleşiminde oylanıp 240 kabul oyu ile kanunlaşırken F. Mihriban Erden oy kullanmamıştır¹⁰³.

F. Mihriban Erden'in de aralarında bulunduğu Milli Eğitim Komisyonu'nun 12.02.1987 tarihli Esas No: 1/779, Karar No:12 olan raporuna göre; Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ve Sri Lanka Demokratik Cumhuriyeti hükümeti arasında Kültür Anlaşması'nın onaylanmasının uygun bulunduğu ile ilgili kanun tasarısı hükümet temsilcilerinin de katılımıyla komisyonun 12.02.1987 tarihli birleşiminde görüşülmüş olup komisyon bu tasarıyı aynen kabul etmiştir. Tasarısının Dış İşleri Komisyonuna gönderilmesi için rapor, başkanlığa 12.02.1987 tarihinde sunulmuştur¹⁰⁴. Bu tasarı meclisin 82. birleşiminde oylanmış ancak oylamaya F. Mihriban Erden katılmamıştır. Oylama sonucunda tasarı 224 kabul oyu ile kanunlaşmıştır¹⁰⁵.

Milli Eğitim Komisyonu'nun Esas No: 1/441, Karar No: 10 olan 13.02.1987 tarihli raporundan; Türkiye Cumhuriyeti ve Sudan Demokratik Cumhuriyeti hükümetleri arasında 02.08.1982 tarihinde imzalanan Kültür Anlaşması'nın onaylanmasının uygunluğu hakkındaki kanun tasarısının, komisyon üyeleri ve hükümet temsilcileri ile birlikte 12.02.1987 tarihinde görüşüldüğü ve komisyonun tasarıyı aynen kabul ederek Dış İşleri Komisyonu'na havale edilmek üzere başkanlığa sevk ettiği anlaşılmıştır¹⁰⁶. Bu tasarı, meclisin 82 birleşiminde milletvekillerin oylamasına sunulmuş olup F. Mihriban Erden oylamaya katılmamıştır. Ancak tasarı 245 kabul oyu ile kanunlaşmıştır¹⁰⁷.

101 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 05.06.1986, s.25.

102 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 26.03.1987, s.537.

103 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 26.03.1987, s.253-255.

104 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 26.03.1987, s.533.

105 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 26.03.1987, s.257-259.

106 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 26.03.1987, s.536.

107 "TBMM Tutanak Dergisi", Ankara 26.03.1987, s.249-251.

Ayrıca Millî Eğitim Komisyonu'nun Esas No: 1/735, Kara No: 9 olan 12.02.1987 raporuna göre; Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ile Katar devleti hükümeti arasında 11 Mart 1985 tarihinde imzalanan kültürel iş birliği anlaşmasının onaylanmasının uygunluğu hakkında kanun tasarısı komisyon üyelerinin 12.02.1987 tarihli birleşiminde hükümet temsilcilerinin de katılımıyla incelenmiştir. Görüşme sonunda komisyon, tasarıyı aynen kabul ederek Dış İşleri Komisyonu'na gönderilmek üzere başkanlığa sunmuştur¹⁰⁸.

Sonuç

05.12.1934 tarihinde Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddelerinde değişiklik yapılarak kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesinin ardından ilk seçim olan 1935 yılı milletvekili genel seçimlerinde meclise 17 kadın milletvekili gönderilmiştir. Ancak 1983 milletvekili genel seçimlerine kadar mecliste Isparta'yı temsilen hiç kadın milletvekili bulunmamıştır. Isparta'nın ilk kadın milletvekili meclisin 17. dönemi için yapılan 1983 yılı milletvekili genel seçimlerinde seçilen Fatma Mihriban Erden olmuştur. Uzmanlık alanı el sanatları olan öğretmen F. Mihriban Erden çeşitli okullarda öğretmenlik, müdürlük, müdür yardımcılığı ve atölye şefliği görevlerinde bulunmuştur. Fransızca bilen F. Mihriban Erden, 1956 yılında 1 yıl süre ile Fransa'ya görevlendirilmiştir. 1976 yılında öğretmenlik mesleğinden emekli olan F. Mihriban Erden, meclisin 17. dönemi için 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimi ile Isparta'dan Anavatan Partisi milletvekili olarak seçilmiştir. Milletvekilliği döneminde meclisin Milli Eğitim Komisyonu'nda görev almıştır. Ayrıca meclisin 3. yasama yılında Geçici Meclis Başkanı seçimi için oluşturulan Tasnif Komisyonu'nda yer almıştır.

F. Mihriban Erden Milletvekilliği dönemi boyunca milletvekili arkadaşları ile birlikte toplam 9 kanun teklifinde bulunmuştur. Bunlar;

- 10 arkadaşı ile birlikte kamu kurum ve kuruluşlarında gündüz bakımevi ve kreş açılıp işletilmesi hakkındaki kanun teklifi,
- 4 milletvekili arkadaşı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın teşkilat ve görevleri ile ilgili 184 sayılı kanun hükmünde kararnamenin 15. maddesine bir fıkra eklenmesi hakkındaki kanun teklifi,
- 4 milletvekili arkadaşı ile yine bu 184 sayılı kanun hükmünde kararnamenin 27. maddesinin 3. fıkrasının madde metninden çıkarılması ile ilgili kanun teklifi,
- 10 milletvekili arkadaşı ile birlikte Isparta'nın Eğridir ilçesinin adının Eğirdir olarak değiştirilmesi hakkındaki kanun teklifi,
- Çıraklık ve ustalık kanunu teklifi,
- Parlamentolararası Türk-Tunus dostluk grubu kurulması ile ilgili bakanlık tezkeresi ve kurucular kurulu listesi, yasama meclislerinin dış ilişkilerin düzenlenmesi hakkındaki kanun teklifi (F. Mihriban Erden'in de yer aldığı kurucular listesinde toplam 4 milletvekili bulunmuştur),

- F. Mihriban Erden'in 04.11.1981 tarih ve 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun 17.08.1983 tarih ve 2880 sayılı kanunla değişik 58. maddesinin (a) bendinin 4. fıkrasının değiştirilmesi ile ilgili kanun teklifi,
- 218 milletvekili arkadaşı ile meclise sunduğu; Eski Başbakanlardan Adnan Menderes, Eski Bakanlardan Hasan Polatkan ile Fatih Rüştü Zorlu'nun İmralı'da bulunan mezarlardan nakledilmesi ve isimlerinin bazı tesislere verilerek yaşatılması ile ilgili kanun teklifi,
- 15 arkadaşı ile birlikte meclise sunduğu, 10.06.1983 tarih ve 2839 sayılı milletvekili seçim kanunu ile 10.09.1987 tarih ve 3403 sayılı seçimlerle ilgili bazı kanunların değiştirilmesi ile ilgili ve TBMM'nin 18. Dönem Milletvekili Genel Seçimi hakkındaki kanun teklifi,

olmuştur. Bunların yanı sıra F. Mihriban Erden, çeşitli kanun tasarılarının bazı maddelerinde ya da fıkralarında düzeltme, değişiklik ve çıkarma ve hastanelerin temizliği, ağaç bakımı ve dikimi ile ilgili önerelerde de bulunmuştur. Ayrıca F. Mihriban Erden 80 milletvekili ile birlikte, ülkede bulunan huzur ve güveni ve de milli birlik ve beraberlik duygularını bozmaya yönelik mevcut veya olabilecek her türlü yıkıcı, komünist, terörist ve irticai faaliyetler hakkında hükümetin çalışmaları ve alınan tedbirler ile ilgili bilgi edinmek için bir görüşme açılmasını önermiştir. F. Mihriban Erden ve milletvekili arkadaşlarının bir diğer önergesi de Eski Maliye Bakanı Adnan Başer Kafaoğlu hakkında meclis soruşturması açılması üzerine olmuştur.

F. Mihriban Erden, milletvekilliği döneminde mecliste iki konuşma yapmış olup bunların birincisi; Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı verilmesinin 50. yıl dönümü sebebiyle yapmış olduğu konuşma olmuştur. Bu konuşmasında Erden, Cumhuriyetle birlikte sesini duyurmaya çalışan kadınların sesine ses oldukları, kadınlara hak ettikleri değerin verilmesi gerektiği, sadece kâğıt üzerinde gösterilen bir hakkın gerçek anlamda bir hak olamayacağı, uygulamanın önemli olduğu ve bunun için de ilk önce erkeklerin eğitilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Erden'in ikinci konuşması ise; eğitim konusu üzerine olup bu konuşma 3308 sayılı Çıracılık ve Meslek Eğitimi Kanunu'nun öneminden bahsettiği konuşma olmuştur.

Genel olarak F. Mihriban Erden'in meclisteki çalışmalarına bakıldığında; birleşimlerin çoğuna katıldığı, yapmış olduğu faaliyetlerde bir eğitimci ve bir kadın olarak kadın ve eğitim konuları üzerinde hassasiyetle durduğu görülmektedir.

Kaynakça

Resmi Yayınlar

- “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.11.1983.
- “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 14.12.1983.
- “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 12.09.1985.
- “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.12.1983.

- “TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 09.01.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 01.05.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.03.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 15.04.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 05.06.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 01.09.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 01.10.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.10.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.05.1987.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 16.10.1987.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.04.1984.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.12.1984.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 16.01.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 26.02.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 04.12.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.12.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 24.12.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 23.01.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 22.05.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.06.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 03.09.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.03.1987.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.03.1987.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 12.06.1987.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 05.12.1984.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 18.12.1986.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 29.02.1984.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.07.1984.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 28.11.1984.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 11.06.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 20.10.1985.
“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 06.12.1985.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 05.03.1986.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 06.03.1986.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 15.05.1986.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 21.05.1986.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 02.06.1986.

“TBMM Tutanak Dergisi”, Ankara 26.03.1987.

“Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”, *T.C. Resmî Gazete*, 11 Kanun-u Evvel 1934, Sayı 2877, s.4521.

Yüksek Seçim Kurulu Kararı”, *Resmî Gazete*, 14 Kasım 1983, Sayı 18221, s.13.

İnceleme ve Araştırma Eserleri

TBMM, *TBMM Albümü 1920-2010*, Cilt 3, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ankara 2010, s.1140.

TBMM, *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, TBMM Yayınları, Ankara, 2009, s.16.

Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK), *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s. XIII.

Aydın, Mehmet, “Türkiye’nin İlk Kadın Milletvekillerinden Samsun Milletvekili Meliha Ulaş”, *History Studies*, C. 6, S. 1, Y. 2014, s.29.

Çanak, Erdem, “TBMM’deki İlk Kadın Milletvekillerinden Esmâ Nayman ve Meclisteki Faaliyetleri”, *Asia Minor Studies*, S. 7, Y. 2016, s.26.

Erdoğan, Nevzat, “Muş’un İlk Kadın Milletvekili, Nermin Çiftçi (1924-2003)”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, Y. 2015, s. 9-32.

Sarısaman, Sadık, “Antalya’nın İlk Kadın Milletvekili Türkan Örs Baştuğ’un 5. Dönem TBMM’deki Faaliyetleri”, *Historical Studies International Journal of History*, C.12, S.4, Y. 2020, s.2143.

Sarısaman, Sadık, “Trabzon’un İlk Kadın Milletvekili Seniha Hızal’ın TBMM’deki Faaliyetleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S.67, Y. 2020, s. 403.

Sarısaman, Sadık, “Erzurum’un İlk Kadın Milletvekili Nakiye Elgün’ün 5. Dönem TBMM’deki Faaliyetleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22(TBMM’nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı), Y. 2020, s. 92.

Sertel, Savaş, “TBMM’de Bir Cumhuriyet Aydını: Dr. Fatma Memik”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 32, Y. 2015, s.193.

Sezer, Ayten, “Türkiye’deki İlk Kadın Milletvekillerine ve Meclisteki Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S. 42, Y. 1998, s.889-905.

Yaşar, Selman, “Türkiye’nin İlk Kadın Milletvekillerinden Benal Nevzat (İştar) Arıman”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.4, Y. 2010, s.203-212.

İnternet Kaynakları

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.sonuc?p_donem=&adi=&soyadi=&il=ISPARTA&parti=&kelime=(Erişim Tarihi: 10.05.2021).

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.bilgi?p_donem=17&psicil=3989(Erişim Tarihi: 10.05.2021).

https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/HT_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).

https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/SM_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).

EKLER

Ek 1. Fatma Mihriban Erden'in Tercüme-i Hal Kâğıdı¹⁰⁹

Fotoğraf	
Seçim Bölgesi	Ysparta
Dini ve memur olduğu parti	Akademik
Adı ve Soyadı	Mihriban Erden
Baba Adı	R. Rıza
Ana Adı	Maside
Doğum Yeri ve Tarihi	Denizli 1917
Okunmuş Okulları (Okul veya Fıkıh Adı)	Ankara kız lisesi yüksek okulu
Unvanları	El sanatları
Bildiği yabancı diller	Fransızca
Emekli	—
Mesleki durumu, çocuk sayısı	Dul, bir çocuk
Seçim işlemi hakkında son görüş ve karar	Ankara Zübeyde Hanım kız Meslek lisesi Müdürü
Daha önce Yasama Meclisi üyeliğine belenmiş bulunmuş, belenmiş olduğu, belenmiş olduğu, belenmiş olduğu	—
Başka bir Kuruluş üyeliği varmıdır	—

ÖZGEÇMİŞİ

21.4.1936	İzmit'te İsmet Paşa'nın kız Erden'in oğlu ve M. İsparta
18.9.1942	Tarık Aksoy'un Sivas Okulu'na girmesi ve Akademiğe
23.11.1946	Çerçep Kız Erden'in el sanatları okulu mezunluğuna
13.12.1947	Ankara Atatürk kız Erden'in Akademiğe girmesi
31.5.1956	4489 sayılı kanun gereğince İstanbul, Denizli ve
	Yalova'da bulunan kız okulunun öğretmenliği görevine
	atandı. 26/9/1956 Tarih ve 288 sayılı
	kararla iş için vakti doldu.
16/7/1958	Ankara kız lisesi öğretmenliğine Ers. Çiğdem
	Atlıca Şifhane.
1974	Ankara Zübeyde Hanım kız Meslek lisesi
	Müdürü görevine

Takvizi ve Teşekkürler:

17.12.1959: Sayı: 252/21/36291
Teşekkürler: Millî Eğitim Bakanlığından.

24.12.1963

İmza: *M. İsparta*

Ek 2. Fatma Mihriban Erden'in Milletvekili Seçildiğini Gösteren Mazbatası¹¹⁰

Yasa M. 2839/34

Örnek 1/5

MİLLETVEKİLLİĞİNE SEÇİLMİŞ OLANLARA VERİLECEK TUTANAK

II İSPARTA (Numaralı Seçim Çevresi)

Soyadı ve adı	Doğum yeri ve Tarihi	Meslek veya sanatı	Bağı olduğu siyasi partinin adı (Siyasi partiye bağlı değilse Bağımsız olduğu yazılır.)	Seçim hakkında itiraz ve şikâyet olup olmadığı	DÜŞÜNCELER
ERDEN Fatma Mihriban	Denizli 1917	Okullu Öğretmen	ANAYATAN PARTİSİ	Yok	

299 sayılı yasa ile 2839 sayılı Milletvekili seçimi yasası gereğince çevremizde yapılan seçim sonunda Fatma Mihriban ERDEN min çevremizden Milletvekili seçilmiş olduğunu gösterir bu tutanağın örneği Kurulumuz tarafından yüksek Seçim Kuruluna gönderilerek bir örneği de kendisine verildi.

8 11 1963

Başkan

Üye

Üye

Ünal Müslümanoğlu
15954

Nihat Seribalut
16098

M. İsparta

109 https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/HT_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).

110 https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d17/SM_3989_1_17.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2021).

Arş. Gör. Dr.

Mumammer ÖZDEMİR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3392-0519>Muş Alparslan Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Muş/ TÜRKİYE
m.ozdemir@alparslan.edu.tr

Başvuruda bulundu. Applied

Kabul edildi. Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 06/12/2021 17/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1033269>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Mağara Resimleri Bize Ne Anlatır? Paleolitik Çağ Mağara Resimleri Bağlamında Tarih Öncesi İnançına İlişkin Bazı Sorgulamalar

What Do Cave Paintings Tell Us? Some Inquiries regarding Prehistoric Faith in the Context of Paleolithic Era Cave

Özet

Çağlar boyunca, inanca dair yaklaşımlar, farkındalıklar ve işleyişler insanın arkaik düşüncesine yönelik ipuçları ile doludur. İnsanın öz bilincindeki bu belirlilikler, geçmişten günümüze kadar bütün toplumların temel unsurlarını oluşturmuştur. Bu temel unsurlar arasında şüphesiz en dikkat çeken ve belirleyici olanı dine ait bazı pratiklerdir. Paleolitik Çağ mağara resimlerini ve taşınabilir diğer dinsel unsurları bu pratiklerden ayrı düşünmek olanaksızdır. Bu çalışmada, insanın çok uzun süren yolculuğu içerisinde Paleolitik Çağ mağara resimlerinin hazırlanış ve yapılış sürecine değinilecek, ritüeller ile bağlantısı sorgulanacak ve bütün bu işleyişlerin dinsel bağlantısı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dünyanın her tarafına dağılan ve benzer sembolik manalar ile görünen âlemden görünmeyen âleme mesajlar göndermek isteyen dönem insanının zihin dünyasında inançla ilgili ön kabulleri, mağara resimlerinin oluşum sürecini belirlemiştir. Bu doğrultuda, tarih öncesi mağara resimlerinin süreç içerisindeki yeri ve sonraki medeniyetlere etkisi oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Paleolitik, Mağara Resimleri, İnanç, Ritüel, Zihin

Abstract

Throughout the ages, approaches, awareness, and functioning of faith are filled with clues to human archaic thinking. These certainties in human self-consciousness have formed the basic elements of all societies from the past to the present. Of these basic elements, undoubtedly the most notable and decisive are some practices of religion. It is impossible to think of paleolithic cave paintings and other portable religious elements separately from these practices. In this study, the process of preparing and making Paleolithic cave paintings during the very long journey of man will be discussed, the connection with rituals will be questioned and the religious connection of all these works will be tried to be revealed. The preconceptions about faith in

ATIF: ÖZDEMİR Muammer, "Mağara Resimleri Bize Ne Anlatır? Paleolitik Çağ Mağara Resimleri Bağlamında Tarih Öncesi İnançına İlişkin Bazı Sorgulamalar", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (825-843)

CITE: ÖZDEMİR Muammer, "What Do Cave Paintings Tell Us? Some Inquiries regarding Prehistoric Faith in the Context of Paleolithic Era Cave Paintings", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (825-843)

the mental world of the period person who wanted to send messages to the invisible world from the world, which is scattered all over the world and appears with similar symbolic meanings, determined the process of formation of cave paintings. In this respect, the place of prehistoric cave paintings in the process and their effect on subsequent civilizations is very important.

Keywords: Paleolithic, Cave Paintings, Faith, Ritual, Mind

1.Giriş

En eski dönemlerden günümüze kadar insanın zihin dünyası bizi farklı mecralara yönlendirir. Oldukça karmaşık beyin yapısıyla idrak kabiliyeti yüksek bir canlı olan tarih öncesinde yaşayan insan, sadece yaşamın zorlu şartlarına galip gelmemiş aynı zamanda üretmiş, gelecek nesillerin ve medeniyetlerin inşa sürecine katkı sağlamıştır. Medeniyet serüveninde günümüz toplumlarının temelini oluşturan yenilikleri icra eden Paleolitik Çağ topluluklarının bu katkıları, insanlık serüveninde oldukça önemlidir. Bu katkılar arasında maddi olanlar olduğu gibi manevi tarafı olan işleyişler de vardır. Mağara resimlerinin de bu doğrultuda manevi yönünün olduğu artık kabul edilmektedir. Çok geniş coğrafyada yayılım gösteren, genellikle hayvan ve insan sembolizmi üzerinden kurgulanan bu resimlerin temelinde, çağın insanının zihin ve inanç dünyasındaki belirliliklerin etkili olduğu düşünülmektedir.

İnsanlık tarihsel sürecinde önemli bir yer tutan ancak bir yanı sıra henüz tam çözülemeyen mağara resimleri varlığın anlamının ve simgesel olarak düşünmenin ortaya konulmuş halidir. Esasında insanların bir yandan gündelik işlerini yoluna koymak için yoğun çaba sarf ederken öte yandan mağaraların duvarlarına muazzam resimler işlediği fikri Paleolitik zamanlar için pek de kabul edilebilir görünmüyordu. 19.yy'ın bazı ideolojik etkilerinin zihin dünyamıza ket vurduğu zamanlarda bulunan tarih öncesine ait objeler, resimler ya da kalıntılar o dönem insanına yakıştırılmıyordu. Çünkü bütün bu sanatsal eserlerin altında yatan inanç görülmemiş, insanın tanımlanması sadece maddi unsurlarla sınırlandırılmıştır. Son yıllardaki arkeolojik buluşlar sayesinde değişen tarih öncesi yaklaşımların çoğu, Paleolitik Çağ sanatsal unsurları ile dinsel unsurlarını artık birbirinden ayrı görmemektedir. Bu yönde Bilal Toprak: "Üst Paleolitik dönem, mağara resimlerinin keşfinden önce "ilkel" insanın din ve sanat gibi soyut alanlardan yoksun olduğu dönem olarak düşünülmekteydi. Ancak klasik paradigmayla çatıştığı için kabul edilmesi zor gibi görünse de kaya sanatı bize Üst Paleolitik dönem insanının bir dine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak 19. yüzyıldan devraldığımız sorunlu mirastan ötürü, din ve sanatın kökenini tespit etme çabası sürmektedir. Kuşkusuz bu problemliliğin oluşmasındaki en büyük etken kadim insanın "ilkel/barbar" olarak nitelendirilmesidir¹." demektedir. Max Raphael de Paleolitik Çağ insanının bir kısım çevreler tarafından gelişmişliğinin kabul edilmemesinden şikâyet ederek, bu insanların günümüz insanına, modern sanat tarihçilerine benzer bir fiziksel yapıya sahip olduğunu söylemektedir. Arkeologların bazılarının günümüzde dahi bu sanatsal eserlerin benzeşmesini kabul etmediğini ve Paleolitik insanının manevi başarılarını küçümsediğini, yoktan bir şeye ilerleme

1 Bilal Toprak, "Sanatın ve Dinin Kökenini Mağarada Aramak: Kaya Resimleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Kozmolojik Dengenin Sanatsal Tezahürleri İslam Sanatları*, Edt. İbrahim Özcoşar- vd. , İstanbul, 2021, s. 69.

doktrinin bu düşüncenin şekillenmesinde etkili olduğundan bahsetmektedir. Raphael, Paleolitik insanının gerek hayvan çizimlerinde gerekse mekân, hareket ve kombinasyonlarının tüm bileşik unsurlarına hâkim olduğunu iddia etmektedir. Ve bunu Altamira, Les Combarelles ve Font de Gaume mağara çizimleri üzerinden anlatarak bu resimlerin birbirinin düşünsel olarak devamı gibi göründüklerini eserinde anlatmaktadır².

Mağara resimleri, insanın boş vakitlerinde yaptığı alelade çalışmalar değildir. Tarih öncesi insanların maddi beklentisinin ötesinde manevi yoğunluğunun bir sonucu olduğunu düşündüğümüz bu resimler, arzulan ruhani atmosfere erişebilmek, öteki âleme hazırlık yapmak ya da görünür âleme iz bırakmak için yapılmış olağanüstü eserlerdir. Bu yönüyle mağara resimlerini gelişigüzel, bağlamından kopuk ya da inançsal uygulamalardan ayrı düşünmek doğru olmaz. Öte yandan estetik kaygılardan uzak, ama olabildiğince estetik özelliklere sahip olan resimlerin tasarımında, hazırlanış sürecinde, bağlamında ve uygulanışında seçkin, manevi yönü güçlü, inançsal uygulamaların işleyişini düzenleyen kişi ya da kişilerin etkisi olduğu düşünülmektedir.

Paleolitik Çağ mağara resimleri insanların imge ve zihin dünyasına işaret etmektedir. Bu zihin dünyasında sembollerin ve simgesel ifadelerin işleyişe şekil veren önemli elemanlardan olduğu düşünülmektedir. Metin Bobaroğlu, simgesel düşünüyü anlatırken simgesel olmayan hiçbir şey cogito (düşün) nesnesi olamayacağını söyler. Aslında hem çok eski dönemlerde yaşayan insanlar için hem de günümüz toplumlarında dahi etkileri hissedilen bir kavramdan bahsetmektedir. İnsan bilincinin nesne, olay, olgularla ilişkisinde elde ettiği algılar, “imgeler” olarak saklanır ve kullanılır. İmgeler, gerçek dünya ile bilinç arasında irtibatı sağlar. İmgeler, düşünceye simgeler aracılığıyla bağlanır ve bu yansımali bir ilişkiyi barındırır. Bazen de tıpkı venüs heykelticiklerinde ve mağara resimlerinde olduğu gibi ketlenen istek ve arzuların bilinçdışı belleği de simgesel doğada kurulur. Bilincin kavramlarıyla düşünsellik arasındaki ilişki simgeler ile ifade edilebilir³. Öte yandan bu ilişki ile birlikte Paleokültür tartışmaları da sıklıkla yapılmaktadır. Bu tartışmalarda tarih öncesi topluluklarının dili üzerinde de durulur ve sembolik dilin mevcudiyeti üzerine konuşulur. Uyum sağlayabilirlik, çok yönlülüğün ve sembolik dilin de önemli bir etmen olarak yer aldığı insanın, olağanüstü kabiliyetleri olduğu aşikârdır. Sembolik anlam ve derin imgelem çerçevesinde, maddi sanat dilinin tarih öncesi insanı için adeta bir konuşma dili olabileceği ve topluluklar arasında bir iletişim aracı olarak kabul edildiği bu bağlamda söylenebilir⁴.

Tarih öncesi geçmiş ve bu geçmişin içinde barınan bütün dinsel ve sosyal eylemler, araştırmacılara doğrusal bir yörünge yerine karmaşık bir mozaik sunmaktadır. Ayrıca her toplum, çeşitli dönemlerde, köken mitleriyle dolu bir tür dine sahip çıktığına göre, din, insana özgü davranışlara yönelik herhangi bir tartışmadan eksik edilemez. Bir diğer eksik edilemeyecek mesele ise dinin kaynağını sorgularken araştırmacıların sıklıkla dile getirdiği ve günümüz yerli toplumlarında da varlığına dair açık belirteçlere sahip “Yüce Varlık” inancıdır. Bu inanç ile ilgili avcı toplayıcıların yaşamlarındaki yüce varlığa ilişkin karakteristik bazı özelliklerine değinerek tarih öncesi insanının inancının ve bu doğrultuda gelişen ritüellerden biri olan mağara resimlerinin

2 Max Raphael, *Prehistoric Cave Paintings*, (Bollingen Series IV) Hardcover, Washington, D. C., January 1, 1946, p. 38.

3 Metin Bobaroğlu, *Simgesel Düşünme*, İstanbul, 2012, s.12.

4 J. Wentzel Van Huyssteen, “Görünmeyeni Kodlamak: Çatalhöyük’te Epistemik Sınırlamaları ve Sembolik Davranışı Anlamak”, *Uygurluğun Doğuşunda Din-Çatalhöyük Örneği-*, (Edt. John Fred- Ian Hodder), İstanbul, 2018, s.139-146.

anlaşılabilmesine katkı sağlayabiliriz. Bunlar; a) Yüce varlık, ebedi, kadir, her şeyi bilen, iyilik sahibi, her şeyin hâkimi ve ahlaki bir varlıktır. b) İlk zamanlar insanlarla birlikte ve onları eğiten bir varlıktır. c) İnsanları ve Dünyayı yaratan bir varlıktır. d) İnsanların ahlaklı olmasını isteyen, insanlara yasaları bildiren, gözetleyen, öteki dünya ve bu dünyada insanları ödüllendiren ve cezalandıran bir varlıktır⁵.

Mağara resimleri, bütüncül olarak dini bir işleyişin parçasıdır. Bu işleyişin varlık ve idrak perspektifinde gelişen sistemli bir işleyiş olduğunu söylemek gerekir. Paleolitik zamanlarda zihnin ve dinin en önemli ifade aracı sembolik çağrışımlar ve ifadelerdir. Bu sebeple tam olarak ne anlatılmak istendiği hususu belirsizdir. Bu belirsizliğe imkân sağlayan bir diğer faktör de tarih öncesi insanların inançsal yaklaşımları müphem, kaymaya müsait ve değişken olmasıdır. Oldukça çetrefilli olan bu süreci anlayabilmek için en güçlü destekçimiz eylemlerdir⁶. Ritüellere bakarak dönemin inanç dünyasına dair bazı çıkarımlar geliştirebiliriz. Mağara resimlerinin ardındaki saklı kalan şeyleri anlayabilmek de bu bağlamda mümkün görünmektedir. Bundan dolayı tüm bu resimlerin özel işleve haiz bazı anlamları olan, bazı özel durumlar için tasarlanan, mekânın kutsallığı ile paralel bir gelişim gösteren özgecil hususiyete sahip olduğu ve bu hususiyetin çok yönlü olarak yaşam, inanç ve diğer konulara etkisinin olduğunun bilinmesi konunun açıklığa kavuşması bakımından önemlidir⁷.

2. Paleolitik Çağ Mağara Resimlerinin Düşünüş ve Hazırlanış Süreci

Soyut düşünce kavramı ile simgesel anlatım döngüsü insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır⁸. Bu döngünün insanlık tarihine olan katkısı, insanlığın çok geniş alanlara medeniyeti yayma girişimi olarak yansımıştır. Bütün insanlık tarihi bu süreci doğrulamaktadır. Paleolitik ritüelsel - sanatsal nesne ve objelerden Neolitik sembolizmasına, Mezopotamya ve Mısır coğrafyasından Roma'ya kadar tüm toplumlarda bu örüngünün yansımaları hissedilmektedir. Bu yayılım insanlık tarihinde Paleolitik Çağ'ın ne denli önemli olduğunun göstergesidir. Kültürel tarihimizde adeta bir çığır açan bu resimler, bizlere şimdiye kadar yanlış tanıtılan tarih öncesi insanının sanıldığı gibi biri olmadığını ispatlar niteliktedir. Sadece mağara resimleri değil yüzbinlerce yıllık mazisiyle bilinen gömüt uygulamaları da bu sürecin şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Ölüsünü ritüeller eşliğinde hediyelerle sistemli bir şekilde defin eden insanın kaba ve vahşi görümlü bir imaja büründürülerek servis edilmesi artık geride kaldı⁹- kalması gerekti-. Tüm bu somut kalıntılar bize gösterir ki oldukça karmaşık ve mükemmel işleyen sistem içerisinde mağara resimlerinin anlatımı tekdüze indirgenemeyecek kadar önemlidir. Mağara ve kaya resimlerinin sembolik ve sosyal anlamlar ile yüklü olduğu, inanç yaklaşımlarının da bunda belirleyici olduğu düşünülmektedir¹⁰.

Gordon Childe, "Tarihte Neler Oldu?" adlı kitabında tarih öncesi mağara resimlerinden ve diğer ritüelistik nesnelere sihir ayinleri olarak bahseder. Ardından ise söz konusu mağara

-
- 5 İbrahim Hakkı Kaynak, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.11, Konya, 2004, s. 469-480.
- 6 James George Frazer, *İnsan, Tanrı, Ölümsüzlük- İnsan Gelişimi Üzerine Düşünceler-*, İstanbul, 2020,s.67.
- 7 Yusuf Alper Çakır, "Ritüel Olarak Üst Paleolitik Mağara Resimleri", *Aktüel Arkeoloji*, S. 62, İstanbul, 2018, s.71.
- 8 Metin Özbek, *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*, İstanbul, 2019,s.153.
- 9 Metin Özbek, *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*, İstanbul, 2019,s.160.
- 10 Sharon R. Steadman, *The Archaeology Of Religion -Cultures And Their Beliefs In Worldwide Context-*, Newyork, 2016, p. 20.

resimlerini sadece maddi beklenti kaygısıyla “avlanma” gereksinimi ile sınırlandırır¹¹. Ancak bu resimlerin içerdiği muhtevaların, maddi kaygı ile sınırlandırılmayacak kadar geniş bir karşılığı olmalıdır. Belirli bir düzen içerisinde yapılan tüm bu işleyişlerin sadece sihirselsel bazı çıkarımlar ile kısıtlanması bizce doğru görünmemektedir. Çünkü Paleolitik insanları arasında topluma yön veren ve inançsal tüm faaliyetleri organize eden manevi rehberin yani din adamının olduğu düşünülmektedir. Bu din adamının önderliğinde yürütülen ibadet, ritüel ve ayinlerde muhatap alınan yüce varlığa dair bazı ön kabuller, ritüellere dini boyut kazandırmakta ve av ritüeli ile sınırlandırılmayacak kadar meseleye geniş bir mana yüklemektedir. Bu yönde, mağara resimlerinin somut özelliklerinin ötesinde soyut yanlarının da görülmesi, geniş bir coğrafyada görülen ve on binlerce yıl boyunca benzer stille yapılan bu resimlerin insanlık tarihine katkısı göz ardı edilemez.

Tarih öncesi insanları için bir kavramı ya da olayı hem maddi kalıntılar ile hem de soyut ifadelerle bağdaştırmak zor değildir. İnsanın zihni yeterliliği buna olanak sağlamaktadır. Zorlu ve karmaşık serüven içerisinde mağara resimlerinin bağlamından koparılması doğru olmaz. Bu bağlamlar içerisinde önemli bir işleve sahip olduğu düşünülen ve genellikle ritüel nesnesi olarak kabul edilen boyanın mağara resimlerindeki kullanımı da önemlidir. Bu kullanım şüphesiz kimya bilgisine de işaret eder. On binlerce yıl dayanabilecek özellikteki boya hazırlanma süreci, karışım ve uygulanış aşamaları, belirli bir düzenin ve birikimin olduğunu göstermektedir. Çeşitli madenler, bitkiler, hayvan atıkları kullanılarak elde edilen canlı ve dayanıklı boya hazırlanma süreci, ritüel maksadıyla mağaraların duvarlarına (kullanılan renkler genellikle kırmızı¹² ve siyahtır), ölü beden üzerine ve bir takım ritüeller düzenlenirken ayine katılanların bedenlerine sürüldüğü bilinmektedir. Bazı renkler sembolik karşılığında dolayı yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kırmızı rengin hematit ve demir oksidinden elde edildiği, siyah rengin ise mangan dioksit veya kömürden elde edildiği tespit edilmiştir. Boyaların kalitesinin ve kalıcılığının sağlanması, hava, sıcaklık ve nemden muhafaza edilmesine bağlıdır. Çünkü mağaralarda mikroorganizmalar, ışık ve sıcaklıktan etkilenerek pigment kaybına uğrayabilir. Bundan dolayı ortalama sıcaklık 8-12 derece olması gerekmekte ve ışığında stabil olması icap etmektedir. Aksi takdirde duvar boya hazırlanmasında deformasyonlar meydana gelebilir¹³. Mağara resimlerinin ritüelistik öneminden dolayı boyanın ve şekillerin kalıcılığının sağlanması önemlidir. Hem boya hazırlanırken inceltmesi ve karıştırılması, hem de uygulanması ustalık istemektedir. Paleolitik dönem insanının bu tecrübi bilgilere sahip olması, nihayetinde geniş bir alanda özenle hazırlanmış resimlerin ortaya çıkmasına olanak sunmuştur. Öte yandan sadece mağaralarda değil, kutsal mekân olarak kabul edilen yerlerde, oda tabanlarında, duvarlarında ve önemli gördükleri diğer yerlerde boyayı kullanmışlardır. Ritüellerde ve özel durumlarda kullanılan bu boya hazırlanması, yaşam, yeniden doğum, bereket, dönüşüm, kan, ateş, belki de statüyü temsil eden bir ifade aracı olarak düşünülmüş olabileceği söylenmektedir¹⁴. Mellaart, kırmızı rengin kullanılmasıyla ilgili olarak; bu rengin, yaşamın ve kanın sembolik anlamının yanında kötü ruhları uzaklaştırmak,

11 Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, İstanbul, 2009, s. 54.

12 Sema Yavuz Çakalgöz - Sumru Eltez, “Ceroplastes Rusci L.(Hemiptera:Coccidae) Dişi Bireylerinin Kabuklarından Antik Dönemde Kullanılan Boya Çıkarma Yöntemleri ile Boya Eldesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Pamukkale, 2014, s. 39-44.

13 Violina Ivanova, Iva Tomova, Atanas Kamburov, Anna Tomova, Evgenia Vasileva-Tonkova, and Margarita Kambourova, “High Phylogenetic Diversity Of Bacteria In The Area Of Prehistoric Paintings In Magura Cave”, *Bulgaria. Journal of Cave and Karst Studies*, v. 75, no. 3, p. 218–228.

14 Neyir Kolonkaya-Bostancı, “Anadolu’da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı”, *Anadolu/Anatolia*, S.38, 2012, s. 29.

bulunduğu evin korunmasını sağlamak, ölünün bedenini korumak gibi anlamları olduğunu iddia etmiştir¹⁵. Tüm bu bağlamlar etrafında tarih öncesi mağara resimlerini yapan ustaların kullandıkları renklerin görünenden öte görünmeyen sembolik anlamlarının olduğunu, bilinçli bir tercihin sonucu olarak ritüelin bir parçası olarak kabul gördüğünü söylemek gerekir. Bu da ritüel nesnesi olarak işlevselliğe sahip olan nesnelere gibi boyaların da kültürel işlev ve soyut sembolizm ilişkisi içerisinde değerlendirilmesine izin vermiştir.

Tarih öncesi mağara resimlerinin bağlamsal karşılığında ayin ve ritüellerin olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu resimli mağaraların geneli yerleşim için kullanılmamıştır. Mağaraların kuytu ve karanlık noktalarında insanların bu resimleri yapabilmesi için bazı ihtiyaçların olması gerekliydi. Resimlerin hazırlanış sürecinde ve düşünüş aşamasında boyanın önemini yanı sıra ses çıkaran bazı aletlerin ritüellerin etkisini artırmak için kullanıldığı bilinmektedir. Bu noktada dünyanın farklı yerlerinde Paleolitik zamanlarda akbabanın kanadı ve kuğunun bacak kemiğinden ustalıkla yapılmış flütler ele geçirilmiştir. Öte yandan ritüel esnasında danslar yapmak için davul benzeri ritim aletlerinin de varlığı bilinmektedir. Demek ki Paleolitik Çağ'da yaşayan atalarımız, ayinleri sırasında bu tür aletler kullanmış ve bu şekilde düşünce ve duygularını dile getirmişlerdir¹⁶.

Paleolitik Çağ mağara resimleri incelendiğinde hayvan türlerinin özenle ve bilinçli seçildiği görülmektedir. Bu hayvanlardan bazılarının günlük hayatta tüketilen hayvanlardan olduğu, bazılarının ise eti yenilmediği ancak resimlerinin çokça yapıldığı hayvanlardan seçildiği bilinmektedir. Çizimlerin asıl maksatları arasında geçim kaygısının olduğu elbette söylenebilir. Ancak tek kaygı bu olmasa gerektir. Bu toplumların anlam dünyasındaki karmaşık, animistik güçler ile ilişki ve mitolojik pek çok unsurlar ile olan bağlantı bütünsel olarak sembol ve simgelerin dini yönünün de olduğuna atıfta bulunmaktadır. Tüm bu düşünüşler, bahse konu olan toplumların anlam dünyasının karmaşıklığına ve fikirsel olgunluğa işaret etmektedir¹⁷.

Mağara resimleri, zihinsel ifadelerin somutlaştırılarak eyleme dönüşmesinin adıdır. Görünmeyen âleme verilen mesajı en özenli ve dikkatli bir şekilde vermek isteyen Paleolitik insanı, metafizik kaygılarla ritüeller düzenleyerek “ötelere” arzuladıkları haberleri ulaştırma derdindeydi. Bu sürecin en etkin bir şekilde işlenebilmesi ve sekteye uğramaması için olağanüstü dikkat gerekliydi. Mağara resimleri bağlamında, bu sanatsal ve dinsel objeleri, nesnelere üretmek belirli bir çabanın ve gayretin ürünüdür. Bu çaba ve gayret içerisinde resimlerin hazırlanması sürecinde boyanın ve müzik aletlerinin ötesinde, çeşitli aletler de gerekmektedir ki yapılan işin kalıcılığı ve etkinliği sağlanabilsin. Sözü edilen aletler, dilgiler, kazıyıcılar, deliciler, taş kalemlerdir. Dönem insanı bu aletleri mağara duvarlarında şablon çıkarmak için kullandıkları gibi kazıma ve heykel yapımında, üç boyutlu tasvirlerin işlenmesinde de kullanmışlardır. Özellikle taş kalemlerin varlığı ile mağara resimlerinde sert maddelere yivler açılmak suretiyle duvarlara gravür olarak adlandırılan mağara resimleri yapmışlardır¹⁸. Bu aletler marifetiyle düzeltilen ve şekil verilen mağara duvarlarında yapılan işlemler neticesinde üç boyutlu görünüme sahip olan tasvirler ortaya çıkmıştır. Resimlerin

15 James Mellaart, *Çatal Hüyük – A Neolithic Town in Anatolia*, New York, 1967, s. 149-150.

16 Metin Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, Ankara, 2018, s. 203; Yüksel Arslantaş, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 2, Elazığ, 2014, s. 331.

17 Yüksel Arslantaş, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 2, Elazığ, 2014, s. 329-330.

18 Metin Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş: Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar*, İstanbul, 2009, s.17-19; Gülfem Uysal, “Mağara Sanatı”, V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu, 18-20 Mart, İstanbul, 2011, s.36.

hazırlanış ve uygulanış sürecinde, seçkin ustalar/din adamları kopyalama tekniklerini kullanmışlar, günlük hayatta avladıkları ya da kutsiyet atfettikleri için dokunmadıkları hayvanları detaylı bir şekilde duvara ya da tavana işlemişlerdir. Bu işlem yapılırken mağaranın konumu, duvarların pürüzleri, sesin akustiği, ritüele elverişliliği, kutsal mekân olarak algılanan mağaranın konumu dikkate alınmış ve bütünsel bir bakış açısı geliştirilmiştir. İnsanlığın En Eski Muamması kitabının yazarları Bertrand Jean –Jacques Lefrere ilginç bir teori ortaya atmaktadır. Yaptıkları deney ile karanlık odada yakılan ışık veya ateş vasıtasıyla duvara yansıma yaptırılmıştır. Modelin (oyuncak hayvanlar) zemine düşmesiyle birlikte duvarda gölgeler oluşmuştur. Bu deneyin sonucunda tarih öncesi insanların resimleri hazırlama sürecine dair bir perspektif oluşmuştur¹⁹. Ayrıca, tarih öncesi insanı, mağaranın en derin ve kuytu alanlarını ritüeller için tercih ederken, ışık ve ses akustiğine de dikkat etmiştir. Dar koridorlarda ilerlerken sesin yankılanması gerekliliği lokalizasyonların seçiminin rastgele olmadığını göstermektedir²⁰. Ateşin kullanımı da bu doğrultuda önem arz etmektedir. Paleolitik insanı, mağaranın en dip ve karanlık noktalarını ayınlarını ve resimlerini çizmek için tercih etmişlerdir. Bu tercih edişte ateşin kullanıldığı bilinmektedir. İnsanlar, ateşi aydınlatma amacıyla kullanmış olabileceği gibi mağara duvarına yansıma yapmak amacıyla da kullanmış olabilirler. Hayvani yağlardan oluşan bir yağın kandil benzeri bir araç vasıtasıyla kullanıldığı ve bu ışık kaynağının sanatçıların en büyük yardımcısı olduğu düşünülmektedir²¹. Tüm bunlar, bilincin eylemleşmiş halidir. Resimlerin yapılış amaçları elbette ki farklıdır. Ancak resimleri yapan seçilmiş kişilerin belirli esrik ruh haline kavuşması gerekir. Bu gereklilik bir bütün halinde bakılması gereken mağara resimlerine ayrı bir boyut kazandırmış, imge yaratım sürecinin oldukça karmaşıklaşmasına yol açmıştır Nihayetinde, sıradan bilincin aksine değişen bilinç durumlarına ortam hazırlamak, ritüellerin kalıcılığını ve etkisini sağlamak, arzu edilen maddi ya da manevi her ne ise ona kavuşmak, görünmeyen güçleri razı etmek, ritüeli düzenleyen kişinin esrik bilince ulaşmasını sağlamak ritüelin etkisi için önemli bir eşiktir. Bu önem dahilinde ses, mekan, ritüel nesnesi ve maddi-manevi beklentiler, din adamının potansiyeli ve ritüele katılan kişilerin ruhaniyeti de süreci etkileyen diğer unsurlardandır.

Paleolitik Çağ mağara resimleriyle alakalı bazı örnekler vermeden önce şunu da belirlemek gerekir: Bu resimlerde belirlenen doğallık din ya da dinsel ile alakalı tüm bileşenlerin zihinde ötelendiği görüşüne aykırıdır. Mağara resimlerini, tecrit edilmemiş saf, doğal ve oldukça açık bir zihnin yansıması olarak kabul etmek gerekir²². Ulaşılmaya çalışılan sembolik dünyaya açılan bir kapı olan bu araçsalları öteki dünyayı yeniden imar etmek ve semboller ile o dünyaya sirayet edebilmek için kullanan Paleolitik Çağ insanı, sonraki nesillere de bu sembolik kabiliyeti miras olarak bırakmıştır.

Spiritüel boyutla bağlantılı olduğu bilinen mağara resimlerinin, maddi, somut ve görünür bazı amaçlarının da olduğu düşünülmektedir. Paleolitik Çağ insanı, manevi- ruhani- görünmeyen

19 Bertrand David, Jean –Jacques, Lefrere, *İnsanlığın En Eski Muamması*, İstanbul, 2017, s.60-83.

20 Iegor Reznikoff, “On the Sound Related to Painted Caves and Rocks” , Janne Ikäheimo, Anna-Kaisa Salmi & Tiina Äikäs (eds.): *Sounds Like Theory. XII Nordic Theoretical Archaeology Group Meeting in Oulu 25.–28.4.2012. Monographs of the Archaeological Society of Finland 2*, 101–109.

21 Yüksel Arslantaş, “Paleolitik ve Mezolitik Dönemlerde Ateşin Kullanımı Üzerine Bazı Notlar”, *Ömer Çapar’a Armağan*, Yay. Haz. Turgut Yiğit-Mehmet Ali Kaya-Ayşen Sina, Ankara, 2012, s. 28.

22 J. Wentzel Van Huyssteen, “Görünmeyeni Kodlamak: Çatalhöyük’te Epistemik Sınırlamaları ve Sembolik Davranışı Anlamak”, *Uygurluğun Doğuşunda Din-Çatalhöyük Örneği-*, (Edt. John Fred- Ian Hodder), İstanbul, 2018, s. 143.

güçleri maddi dünyanın yeniden şekillendirilmesi için de kullanmış olabilir ve bu konuya av ve avcı ile ilgili bağlam üzerinden açıklık getirilebilir. Toplumdaki avcı bireylerden oluşan seçili grup, av ritüelinden önce, av planlarını düşünecek, av esnasında kullanacağı silahları hazırlayacak, çeşitli stratejiler gerçekleştirecektir. Av lideri, diğer avcıların nerede ne yapmaları gerektiği ile ilgili koreografiler oluşturacak, ateş başında yapılan bir şölen düzenlenecek ve av hikâyesini duvara detaylı aktarımı sağlanacaktır. Dans eşliğinde av ritüelinin canlandırılması yapılacak, ava katılan bireyler tarafından ayinler düzenlenecektir. Mağara resimlerinde av sahnelerinin bulunması bu bakış açısıyla ilişkilendirilebilir. Av ile avcı arasındaki ilişkinin arkaik anlamındaki bilinmezlik, şüküsel farkındalığın kozmik olarak yansımından kaynaklanabilir. Bu doğrultuda mağara resimleri, klan ile toplum arasında kendi oluşturdukları dile dair yüksek referansların göstergesidir²³.

3. Bazı Mağara Resimleri Üzerinden Dönemin İnanç Dünyasını Sorgulamak

Arkeolojik kazılarda, tarih öncesi zamanlarda yapılmış yüzlerce mağara resmi bulunmuştur. Başlangıçta bu mağara resimlerine temkinli yaklaşılmış, ancak hem bilimin gelişmesi hem de arkeolojik çalışmaların artmasıyla mağara resimleri bilim dünyası tarafından kabul görmüştür. Bu başlık altında çok sayıdaki resim arasından dikkat çeken, diğerlerinden ayrılan ve özellikle sembolik etkisi daha fazla olan örnekler verilecektir. Bu örnekler, bütünsel olarak tarih öncesinin gizemli dinsel dünyasına ışık tutacaktır. Hiç şüphe yok ki bu resimlerin her biri dönem insanının mevcut dünyasındaki yerine ilişkin kabulleri yansıttığı gibi öteki dünyadaki menziline ulaşmasında da önemli bir eşiktir. Görünmeyen âlemi görünen âleme işlemek ve bu şekilde dinsel eylemler gerçekleştirmek basite indirgenemeyecek ya da bir takım kavramlara sıkıştırılmayacak kadar önemlidir.

Bunlar arasında, Fransa'nın güneyinde bulunan Les Trois Freres ya da Mabed olarak adlandırılan ve içerisinde farklı kombinasyonların olduğu mekân, tarih öncesi düşünüş ve inanış dünyasının anlaşılması noktasında iyi bir örnek teşkil etmektedir. Kazıma ve boyama yöntemiyle yapılan bu resimlerin av ile alakalı bazı betimlemeler içerdiği düşünülmektedir. Bu betimlemeler arasında insan bizon olarak adlandırılan ve bir büyücüyü temsilen yapıldığı düşünülen bir resim dikkat çekicidir. Ayakları insana benzeyen ve vücudunun diğer yerleri farklı hayvanları çağrıştıracak şekilde çizilen bir betimleme vardır. Gövdesi büyük bir hayvanı çağrıştırmakla beraber arka bacakları insana kuyruğu tilki veya benzeri bir hayvanın kuyruğuna ön ayakları da insan eline benzemektedir. Tepesinde de geyik boynuzu vardır²⁴. Tarih öncesinde din adamı pozisyonundaki kişilerin ritüellerin hazırlık aşamasında bazı kostümler giyerek, başlıklar ve maskeler takarak ritüelin etkisini artırmaya çalıştığı bilinmektedir. Bu çizimin de hem boynuzun hem de hayvanın sembolik gücünün ritüele kazandırılmasına yönelik bir girişimin ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Mağara ile anlatılanlara ilave olarak, kemik üzerine işlenen çizimlerin haricinde ayinlerde kullanıldığı tahmin edilen ve çeşitli yerlerde başka örneklerine de rastlanılan üç boyutlu kilden yapılmış ve ustalıkla işlenmiş iki adet bizon tasviri bulunmuştur²⁵. Öte yandan mağarada bizon kafalı figür ile birlikte duvara işlenen çok sayıda hayvan betimlemesi de vardır. Trois Freres'deki Kutak gibi bazı panolarda temsili resimler geometrik şekillerle birlikte kullanılmıştır. Bu çizimlerin zihinsel imgeleri temsil ettiği düşünülmekle birlikte maddi dünyaya ait şeyleri değil de

23 Yusuf Alper Çakır, "Ritüel Olarak Üst Paleolitik Mağara Resimleri", *Aktüel Arkeoloji*, S.62, İstanbul, 2018, s.72.

24 Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji*, İstanbul, 2016, s. 285-286.

25 Gregory Curtis, *Mağara Ressamları*, İstanbul, 2017, s. 214.

temsili imgeleri ortaya koyduğu söylenebilir²⁶. Resmin bulunduğu alanda diğer ritüel nesnelere de bulunması, bu alanda gizemli ve olağanüstü nitelikte dinsel törenlerin yapıldığının göstergesi olduğu gibi bu nesnelere de adak nesnesi olarak sunulmuş olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Resim 1: Trois Freres Mağarası'ndaki Hayvan Betimlemesi²⁷

Fransa'nın güney kısmında yer alan ve yaklaşık 17.000 yıllık olduğu düşünülen Lascaux Mağarası, mağara resimlerinin anlaşılmasında oldukça zengin veriler sunar. Mağarada, tüylü bodur atların, bizonların, öküzlerin, çatal boynuzları olan geyiklerin ve tek boynuzlu hayvanların resimleri vardır. Hayvanların bir kısmı sabit dururken, diğerleri adeta bir şeyden kaçır gibi tasvir edilmiştir. Mağara yakınındaki bir başka mağaranın ana galerisinde erkek bir geyiğin bir nehirde yüzerken gösteren çizimler tespit edilmiştir²⁸. Mağara resimlerinden belki de en tanınmış olan Lascaux çizimleri arasında, özellikle "Boğaların Büyük Salonu" olarak adlandırılan galeride, çok sayıda farklı nitelikte ve türde hayvan tasviri tespit edilmiştir. Bu çizimler, genel olarak insan görünümüne (antropomorfik) olarak belirlenmemiş, hayvan biçimli (theriomorfik) olarak çizilmiştir. Av sahneleri, sıçrayan boğalar, hareket halindeki geyik sürüleri, at türleri, bizon çeşitleriyle bir bütün halinde nakşedilmiştir. Bu resimler arasında bir sahne oldukça dikkat çekmektedir. Resimde bizon önünde çıplak bir şekilde duran, insanı andıran ancak farklı özellikleri de barındıran bir çizim ön plana çıkmıştır. Tasvirde yer alan kuş başlığı ve dört parmaklarıyla kuş ellerine benzer şekilde tanımlanan bu çizimin ayini yöneten kişiden hareketle yapıldığı düşünülmektedir. Bu kişinin cinsel organının uyarılmış biçimde tasvir edilmesi ve ayağının önünde mızrak gibi fırlatıcının olması yapılan ayinin amacını göstermektedir. Mızrağın bizona fırlatılmasının tasvir edildiği bu çizimde hayvanın bağırsaklarının dışarı çıktığı gözlemlenmektedir. Resimde bir de kuş figürü çizilmiştir. Ayrıca figürün belden yukarısının kuş, belden aşağısının insan olmasından dolayı koruyucu bir ruhu temsil ettiği, ritüel yöneten seçkin kişinin ölüm anında kuş kisvesine büründüğü, cinsel organın tasvirinin ise doğurganlıkla alakalı olduğunu iddia edilmiştir²⁹. Farklı coğrafyalarda benzer özellikte çizimlere de rastlanılmıştır. Sahra Atlas Dağları bufaloya teslim olmuş bir insan

26 James David Lewis – Williams, *Mağaradaki Zihin*, İstanbul, 2019, s. 194-195.

27 <https://www.donsmaps.com/troisfreres.html> Erişim Tarihi: 04.12.2021

28 James C. Davis, *İnsanın Hikayesi*, İstanbul, 2009, s.3-4.

29 Georges Bataille, *Prehistoric Painting Lascaux or the Birth of Art*, Text By Georges Bataille, Skira, 1955, p. 109-111; James David Lewis – Williams, *Mağaradaki Zihin*, İstanbul, 2019, s. 242-243; Steven Mithen, *Aklın Tarihöncesi*, Ankara, 1999, s.190.

tasviri, Libya’da boğa önünde dans eden iki insan tasviri, Nube Çölü’nde koçun karşısında ellerini kaldırmış 3 insan tasviri aynı sembolik ve simgesel düşüncenin ürünü olmalıdır. Av ritüellerinde, dinsel ayinlerde, kurban törenlerinde vs. bu tasvirlerin önünde dans eşliğinde ayinlerin yapıldığı, ayinin makbul olması amacıyla bu tür organizeler gerçekleştirildiği düşünülür³⁰. Ayrıca, anlatılan dönem içerisinde bir kuş kültürünün olabileceği ve tasvirde, belirgin olarak bilinemesi de bizon tarafından öldürülen insanın ruhunun, kuş figürüyle simgelendiği bu doğrultuda söylenebilir³¹.

Resim 2: Lascaux Mağarası Kuş Başlı İnsan Vücutlu Betimleme³²

Güney Fransa bölgesinde yer alan bir diğer önemli mağara olan Chauvet Mağarası, tespit edilen resimler bağlamında araştırmacıların oldukça dikkatini çekmiştir. Resimler, olağanüstü canlı betimlenmiş, farklı renklerle oluşturulmuş ve çeşitli hareketli figürler kullanılarak günümüze kadar iyi korunarak ulaşabilmiştir. Tasvir edilen hayvanların bedensel biçimleri ve duruşları sanatsal perspektif ile çok güzel bir şekilde nakşedilmiştir. Hem mağaranın duvarına işlenen hayvan kombinasyonu hem de hareket halinde çizilen hayvanların türleri belirli bir sürekliliğe işaret etmektedir. Gergedan, mamut, bizon, geyik gibi büyük baş hayvanlardan oluşan bu resimlerin, tarihsel sürekliliği, hayvanlara yüklenen kutsal mana ile ilişkili olmalıdır. Bu hayvanların sembolik önemi mağara resimlerinin binlerce yıl sürmesini sağlamıştır. Öte yandan Chauvet Mağarası’nda çalışan bazı bilim adamları, duvar resimleri üzerinde yaptıkları analizlerde, tıpkı Çatal Höyük’te tespit edilen volkan patlaması tasvirine benzer bir tasvirin olduğunu söylemişlerdir. Bu tasvirin mağara resimleri arasında çok sık görülmediğinden, resmin görünenden öte soyut anlamının olabileceği düşünülmektedir³³. Bu tasvirlerin her biri, başlı başına dönemin inanç dünyasını bize

30 Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji*, İstanbul, 2016, s.297-302.

31 Yuval Noah Hariri, *Hayvanlardan Tanrılara- Sapiens*, İstanbul, 2018, s. 68.

32 <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/yazilar/ust-paleolitik-samanik-toplumlar-da-karacigerin-sirri-ilk-artik-urun> Erişim Tarihi: 04.12.2021

33 Ewen Callaway, “Cave Of Forgotten Dreams’ May Hold Earliest Painting Of Volcanic Eruption”, *Nature*,

göstermektedir. Resimler, kolektif belleği ve kültürel mirası sonraki nesillere aktarma girişiminin bir yansıması olabilir. Ancak hayati gereksinimlerini karşılamak için yoğun çaba harcayan dönem insanının bu tür uzman işi resimleri vakit ve emek harcıyarak yapması, ancak belirli bir gayenin sonucudur. Bu gaye de ruhani, görünmeyen, öteki âlemi; maddi, görünen, mevcut âlemden kurgulama ve şekillendirme niyetidir. Chauvet özelinde pek çok Paleolitik resmin nihayetinde anlatmak istediği şey birbirine çok benzerdir ve ortak bir gayenin sanata yansımasıdır.

Resim 3: Chauvet Mağarası'ndaki Hayvan Betimlemeleri³⁴

İspanya'da bulunan Altamira Mağarası'nda da Paleolitik Çağ'a tarihlenen çok farklı nitelikte ve özellikle mağara resimleri tespit edilmiştir. Marcelino Sanz de Sautola tarafından keşfedilen ve 1880'de İspanyolca yayınlanan "*Breves apuntes sobre algunos objetos prehistóricos de la provincia de Santander*" adlı eserde bahsedilen Altamira Mağarası resimlerinin tarih öncesi topluluklara ait olduğuna dair ilan bilim dünyası tarafından dönemin algısı itibarıyla ilk etapta pek fazla kabul görmemiştir. Başlangıçta mağaranın içinde bulunan kemik, kolye, taş ve kemikler ile ilişkilendirilmiştir. Ardından Altamira'daki resimler Fransa'da daha önce bulunan resimlerle eşleştirildiğinde ortaya çıkan benzerlikler, resimlerin Paleolitik zamanlarda yaşayan insanlara ait sanatsal ürünlerden olduğu kabul görmüştür. Bu mağarada tespit edilen resimler incelendiğinde resimlerin Üst Paleolitik sanatçıların maddi ve manevi kaygılarını dile getirme aracı olduğunu ve mağaraların da buna olanak sağlayan önemli alanlar olduğu ifade edilmektedir³⁵. Günümüzden yaklaşık olarak 15.000-20.000 yıl öncesinde yapıldığı düşünülen bu resimlerin çoğu, mağaranın tavanına büyük bir ustalıkla işlenmiştir. Bu resimler incelendiğinde kırmızı boya ile yapılmış hayvan resimleri, bazı belirsiz şekiller, eller ve bazı karmaşık çizgiler yumağı görülmüştür. Resimlerde yoğun olarak bizon tasvirleri vardır. 50 civarında hayvan tasviri arasından 11 tanesi;

2016.

34 <https://arkeofili.com/chauvet-magarasi-sanilandan-10-000-yil-daha-eski-olabilir/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

35 Carmen de las Heras-José Antonio Lasheras, "The Altamira Cave", *Cantabrian Pleistocene Art*, 2014, p. 622-624.

kırmızıya boyanmış, belirli duruşlara sahip olan ve hareket halindeki atlardan oluşmaktadır. Paleolitik Çağ insanı bu resimleri tasarlarken zihinlerinde bir kurgu oluşturmuş ve sistematik bazı şartlar çerçevesinde işlemiş olmalıdır. Koşan atları tasarlarken mağara duvarındaki girintileri de göz önünde tutarak ve canlılık katacak kırmızı rengin kullanılmasını seçerek olağanüstü gerçekçi kompozisyonlar oluşturmuşlardır. Sadece atlar değil bizonlar da Altamira’da dikkat çekmektedir. Bizonların çiziminde de diğerlerinde olduğu gibi sadece kırmızı renk değil, siyah renk de kullanılmış ve bu şekilde resimde belirginleştirme işlemi yapılmıştır. Resimlere bakan insanlarda derin izler bırakacak derecede etkileyici olan bizonların oluşturduğu bu alanda, gözler, boyun, boynuzlar ve diğer uzuvlar daha detaycı bir yaklaşımla anlatılmıştır. Ayrıca diğer bazı mağaralarda görülen el tasvirleri de unutulmamalıdır³⁶. Tüm bu sembolik öneme sahip resimler ve tasvirlerin tarih öncesi insanı için metafiziksel karşılığının olduğunu söylemek gerekir. Bu karşılık irdelenirken görülecektir ki resimler belirli bir gaye ve nizam ile yapılmıştır. Resimlerde bilinçli bir tercih ile seçilen hayvanların da eski çağlardan günümüze önemli rolleri vardır. Örneğin boğanın ya da bizonun eski çağ insanının algısında eril güçleri temsil ettiği ve çoğunlukla tanrılara atfedilen bir hayvan olduğu bilinmektedir³⁷. Çatalhöyük’te de boğa sembolizmi üzerinden işlenen sanatsal ve dinsel bazı unsurların bulunması binlerce yıl devam eden benzer bir inanışın olduğunu göstermektedir.

Resim 4: Altamira Mağarası’nda Boğa Tasviri ve El İzleri³⁸

Tarih öncesi mağara resimleri arasında sadece hayvan betimlemeleri yoktur. Buluntular arasında dikkat çeken bir diğer betimleme ise el şablonlarıdır. Paleolitik insanı adeta “ben buradaydım” dercesine mağara duvarlarına ellerinin şablonlarını renkli boyalar ile çıkarmıştır. Dünyanın farklı noktalarındaki el şablonlarının birbiriyle benzer bir özelliklerde çizilmesi sembolik bir dilin olduğunu da gösterebilir. Bu ellerin sahiplerinin ritüele katılan insanlar olduğu söylenebilir. Ritüele katılmak, oluşturulacak manevi güç bileşenine katkı sağlamak herhalde topluluk bilinci ve ruhaniyet algısı açısından oldukça önemli olmalıydı. Bu çıkarımlar, el tasvirlerinin de tıpkı

36 Hans-Georg Bandı - Henri Breuil vd, *The Art Of The Stone Age- Forty Thousand Years Of Rock Art-*, Crown Publishers, inc. New York, Holland, 1961, p. 21-23; Carmen de las Heras-José Antonio Lasheras, “The Altamira Cave”, *Cantabrian Pleistocene Art*, 2014, p. 622-624; El tasvirlerin hayvan kombinasyonunda büyüsel yönleri olduğuna dair bkz. Max Raphael, *Prehistoric Cave Paintings*, (Bollingen Series IV) Hardcover, Washington, D. C., January 1, 1946, p. 39-40.

37 Deniz Gezgin, *Hayvan Mitosları*, İstanbul, 2019, s. 53.

38 <https://arkeofili.com/altamira-magarasinda-uc-yeni-el-izi-bulundu/> ; <https://arkeofili.com/altamira-magarasinin-tarih-oncesi-resimleri-risk-altinda/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

sembolik değere sahip olan hayvanlarda olan temsili güç gibi sembolik gücünün olduğuna yorumlanabilmesine imkan sağlamaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekenlerden biri Sulawesi adasındaki el şablonlarıdır. Endonezya’da bulunan ve ortalama 40.000 yıllık olduğu düşünülen bu tasvirler, tarihsel serüvende insanın geçmişinde önemli bir yer işgal etmiştir. Ortalama 12 adet insan eli şekli dikkat çekmektedir. Bu çizimlerin bir kuş kemiğinin içinin boşaltılması yoluyla, boyanın ele püskürtülmesi şeklinde ya da fırça yardımıyla ellerin şeklinin çizildiği düşünülmüştür³⁹. Öte yandan mağarada bazı vahşi hayvanlara ait betimlemeler de görülmüştür. Sulawesi Adası’nda Leang Timpuseng Mağarası’nda babirusa olarak bilinen domuz-geyik figürünün 35.400 yılına tarihlendirilmesi, bu betimlemelerin en eski resimler arasında gösterilmesine yol açmıştır⁴⁰. Endonezya Borneo adası çizimlerin en eski figüratif çizimler olduğu belirtilmektedir. İnsan çizimlerinin ortalama 15.000 yıllık olduğu düşünülürken, el çizimlerinin 50.000 yıllık, hayvan (yabani sığır) çizimlerinin ise 40.000 yıllık geçmişi olduğu ifade edilmektedir. Bölgede binlerce resim bulunmuştur. Bu resimler arasında ölüm ile bağlantılı olduğu düşünülen ve gemiye benzer bazı tasvirlerin de olduğu görülmüştür⁴¹.

Arjantin Cueva de Las Manos Mağarası diğer ismiyle Eller Mağarası’nda tespit edilen insan eli şablonları oldukça dikkat çekicidir. 2.000’den fazla insan eli şablonu tespit edilmiş, genellikle sol el şablonunun çıkarılması tercih edilmiştir. Erkek, kadın ve çocuk el izlerinin görüldüğü mağarada resimlerde kullanılan boyalar taşların renginden ve türünden istifade edilerek hazırlanmıştır⁴². Kullanılan renk genellikle siyah ve kırmızıdır. Renk tercihleri, dönem insanının dinsel ve sosyal algısını yansıtmaktadır. Öbür yandan bu mağarada olduğu gibi diğer bazı mağaralarda da benzer bir şekilde el tasvirlerinde bazı parmakların eksik olduğu görülmektedir. Bunun sebebinin ne olduğu tam olarak bilinmemektedir⁴³. Mağara resimleri arasında el tasvirlerinde sağ ve sol ellerin eşit şekilde kullanılmadığı görülmektedir. Böyle bir farklılığın ne anlama geldiği tam olarak bilinemese de bu eksik uzuvların her biri dönemin işaret dili olabilir. Trois Freres ve Font de Gaume mağaralarında, Pireneler’ de Gargas mağarasında çizilen el resimlerinin çoğunda, parmaklar eksik şekilde tasvir edilmiştir. Gargas Mağarası’nda, 231 el bulunmakta iken yalnızca 124 el şablonunun üzerinde sağlıklı bir çalışma yapılabilmiş, bu el tasvirlerinin 10 tanesi tam, 114 tanesi ise parmakları eksik bir şekilde çizildiği görülmüştür. Paleolitik Çağ mağara resimlerini hazırlayan ustalar, kompleks olarak her bir ayrıntıyı en ince detayına kadar düşünmüşler ve resimlerin çizim aşamasında özel hassasiyet göstermişlerdir. Her biri özel manalar ihtiva eden bu resimlerden bahsedilirken deniz altı mağarası olan Cosquer Mağarası resimlerinden de söz etmek gerekir. Burada bulunan resimler arasında hayvan betimlemelerinin yanında çok sayıda el izi de bulunmuştur. Farklı renklerde tasarlanan 65 el tespit edilmiştir. 44 adet el siyah 21 adet el kırmızıya boyanmıştır. Üçte birinin parmakları eksik bir şekilde tasvirlenmiştir. Resimler arasında bir duvar panosunda at betimlemesinin üzerinde çok sayıda parmak oyukları görülmüştür. Paleolitik insanı için ritüellerin önemli bir aşaması olduğu düşünülen dokunma aşamasında oluşan bu oyuklar at

39 M. Aubert- vd. “Pleistocene cave art from Sulawesi, Indonesia”, *Nature*, October, 2014, p. 2.

40 Linda Kalof, “Paleolitik Mağara Sanatında Hayvan” , *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.44, İstanbul,2015, s.38.

41 Jean-Michel Chazine, “Aesthetics And Function: A Composite Role In Borneo Rock Art?” , *Aesthetics and Rock Art III Symposium*, Edited by Thomas Heyd John Clegg BAR International Series 1818, 2008, p. 65-67.

42 María Onetto and María Mercedes Podestá, “Cueva de las Manos An Outstanding Example of a Rock Art Site in South America”, *Adoranten* ,2011,s.67-78.

43 Gülfem Uysal, “Mağara Sanatı” *V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu*,18-20 Mart, İstanbul,2011,s.36.

çiziminin alt katmanında tespit edilmiştir⁴⁴. Eksikliğin sebebi sorgulandığında farklı çıkarımlar ile karşılaşılmaktadır. Bunlar arasında parmakların ayin sırasında sakatlanmış olabileceği, bu eksik uzuvlu ellerin şiddetli soğuklar, hastalıklar ve yetersiz beslenme nedeniyle parmaklarını kaybeden insanların ellerinin olduğu söylenebilir. Belki de ayine katılan kişiler, şablonları yaparken parmaklarını bilerek katlamak suretiyle bir işaret dili oluşturmuşlar, mesaj ya da şifre ile anlatacağı ne varsa bu yolla aktarma gayretinde olmuşlardır. Çünkü bazı resimlerin başparmağı çizilmiş, bazı resimlerin üç ya da dört parmak çizilmemiştir. Ancak yaygın kanaat bu çizimlerin şifre veya mesaj aktarma aracı olduğudur⁴⁵. Eğer bu çizimler bir şifre ise, şifreyi neye ulaşmak için kullandılar? Görünmeyenlere ya da atalarına açıktan verilebilecek bir mesajı bu şekilde aktarma yolunu mu seçtiler? Çocuk el şablonlarını ritüelin hangi safhasında işlediler? Bu çocuk el tasvirleri erginlenme töreninin bir aşaması olabilir miydi? Bu ve buna benzer soruların cevabı bir muamma olacaktır. Ancak günümüz bazı kabilelerde benzer uygulamalar görülmektedir. Örneğin, Endonezya’da yaşayan Dani kabilesindeki parmak kesme uygulaması vardır. Dani kabilesi üyeleri katıldıkları her bir cenaze merasimi için parmak boğumlarından birini kesmektedir. Ölüm ve ötesi ile ilişkili olduğu düşündüğümüz bu uygulamanın Paleolitik dönem araştırmalarında izlerini bulmak, kolektif belleğe işaret etmektedir. Kanaatimiz, bu eksik parmakların kasten, iz bırakmak için, bir tür selamlama amacıyla, avlanma veya başka ayinlerle ilgili sessiz bir dilin ifadesidir. Öte yandan bazı toplumlarda olduğu gibi bu betimlemeler Tanrı’dan huzur, sağlık ya da buna benzer başka duaların sembolik olarak göstergesi olmalıdır⁴⁶. Evrensel bir dilde anlamı olduğu düşünülen el tasvirlerinin, klanın herhangi bir bireyi tarafından bırakılma ihtimali olduğu gibi ritüele katılan kişilerin sosyal durumu ile de bağlantılı olabilir. Çünkü bu izler mekân ile kişi arasında ruhani bir iletişimin oluşmasına olanak sağlar. Birey, bu şekilde imgeden güç alır, imge aracılığıyla kendi varlığının izini o alana sonsuza dek bırakır. Paleolitik el izlerinin, genel olarak bir düzen içinde bırakıldığı görülmüştür⁴⁷. Mekân ve resim bağlamında tarih öncesi insanların mekânı seçişindeki bilinçli tercih, mağaraya yapılacak resmin konumlandırmasındaki ihtimam ve tüm betimlemeleri bir düzen içerisinde tasavvur etme, adeta kutsal bir misyonun göstergesidir. Çünkü inançsal bir çaba ve beklenti uğruna icra edilen resimlerin, dönem insanının dinsel anlayışını, sosyal durumunu ve zihinsel farkındalıklarını bütün halinde yansıtmaları bakımından önemlidir.

-
- 44 Steven Mithen, “A Creative Explosion? Theory of Mind, Language And The Disembodied Mind of the Upper Palaeolithic”, *Creativity In Human Evolution And Prehistory*, Edt. Steven Mithen, New York, 1998, p. 120. Gregory Curtis, *Mağara Ressamları*, İstanbul,2017,s.242-243; James David Lewis – Williams, *Mağaradaki Zihin*, İstanbul, 2019, s. 241;
- 45 Robert Winston, *Tanrının Öyküsü-Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrıyı Yarattı?*, İstanbul, 2018, s.58; Gregory Curtis, *Mağara Ressamları*,İstanbul,2017,s.243-244.
- 46 Robert Winston, *Tanrının Öyküsü-Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrıyı Yarattı?*, İstanbul, 2018, s.59.
- 47 Marcel Otte, “Anadolu’da Paleolitik Sanat” , *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.67, İstanbul, 2019, s.70.

Resim 5: Endonezya Sulawesi Adası ve Arjantin Eller Mağarası'nda Paleolitik Çağ Mağara Resimleri⁴⁸

Yukarıdaki satırlarda Paleolitik Çağ'a tarihlenen, yüzlerce mağara resmi arasından seçilen örneklerden bahsedilmiştir⁴⁹. Bunun haricinde Antartika hariç dünyanın her tarafına yayılan ve Üst Paleolitik insanı tarafından yapılan resimlerin de gerek yapılış amacı gerekse yapılış tarzı bağlamında birbirine benzer niteliklere sahip olması dikkat çekicidir. Bu resimlerin simgesel düşüncenin mi yoksa sadece sanatın mı yansıması olduğu fikri ya da simgesel düşüncenin sadece sanat ile mi sınırlandırılması gerektiği fikri tartışma konusudur⁵⁰. Bir başka tartışma konusu olan yaklaşım ise bu resimlerin dinin kökeni olarak atf edilen Şamanizm ile bağdaştırılmasıdır. Şamanizm'deki mağaranın derinliklerine, sembolik tasvirlerle ve renklere yüklenen mananın tarih öncesi insanının düşüncesindeki etkisinde şamanların fonksiyonları olduğu iddia edilmektedir. Şamanizm, çok yönlü ele alınması gereken bir konudur. Tüm bu belirli ya da belirsiz işaretlerin ve çizimlerin toplumsal törenlerin yansıması olduğu fikri Lewis- Williams tarafından savunulmuştur⁵¹. Bu düşüncenin haricinde Şamanizm ile resimleri bağdaştıran kişilerin yaklaşımları başka bir çalışmanın konusu olabilir. Öte yandan esrik hallerini ritüeller ile buluşturan şamanların kim olduğu ve toplumdaki fonksiyonu bağlamında bir değerlendirme yapmak da mümkündür. Ancak makalenin darlaştırılmış kapsamı buna pek fazla izin vermemektedir.

Teolojik ve dinsel yönleriyle ele aldığımız mağara resimleri, öz farkındalığımızı, dilsel ve imgesel yönlerimizi bütünüyle yansıtan, tarih öncesi inancına yönelik bazı ipuçlarını barındıran somutlaştırılmış sembolik çıkarsamalar içeren soyut eserlerdir. Bütünsel bir çabanın ifadesi olarak bu resimleri bağlamından koparmamak gerekmektedir. Bu bağlam içerisinde ritüel/ayın/ibadet

48 https://tr.wikipedia.org/wiki/Cueva_de_las_Manos#/media/Dosya:RioPinturas-004.jpg; <https://arkeofili.com/iklim-degisikligi-dunyanin-en-eski-kaya-sanatini-yok-ediyor/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

49 Fransa, İtalya, İspanya ve diğer yerlerde tespit edilen mağaraların detaylı dökümü ve bu mağaralardaki resimler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hans-Georg Bandı - Henri Breuil vd, *The Art Of The Stone Age- Forty Thousand Years Of Rock Art-*, Crown Publishers, inc. New York, Holland, 1961.

50 Alan Barnard, *Simgesel Düşüncenin Doğuşu*, İstanbul, 2016, s. 90.

51 Bkz. James David Lewis – Williams, *Mağaradaki Zihin*, İstanbul, 2019.

ötelenmemesi gereken unsurlardandır. Ritüeller, sürekli olarak bıkmadan tekrarlanan gündelik yaşamdan soyutlanarak yapılan sorgulanışlardır. İnsanın bu sorgulayışında “Sorgulanmayan yaşam, yaşam değildir.” yaklaşımının ontolojik arayıştaki karşılığı⁵² bize mağara resimlerinin yapılış amacı hakkında öngörü sunar. Bu yönde, belirli bir düzen içerisinde eylemin devam edebilmesi için fikir birliği sağlamak ve yöneticinin koyduğu kurallara uymak gereklidir. Mistik ve duygu yüklü yaklaşımların çeşitli sembollerle ifade edilişi yüksek derece görsel imgelemlerin olduğu, dramatik sesler, bazen kokular, dokunmalar ile bütünlük arz eden ritüellerin bilişsel ve duygusal idaresidir⁵³. Ritüeller bağlamında görsel, tinsel ve metafiziksel yaklaşımların akisi olarak tarih öncesi resimlerini bu ilişik içerisinde değerlendirmek artık mümkün görünmektedir.

Bir başka çalışmanın konusu olabilecek nitelikte geniş, kapsamlı ve derin bir başka konu ise Anadolu ekseninde ön plana çıkan kaya resimleri/petrogliflerdir. Anadolu'nun doğusundan batısına kadar yüzlerce kaya resmi Paleolitik Çağ'dan arta kalan kültürel mirasın izlerini taşır. Bunlar arasında Adıyaman Planlı, Hakkari Tirişin Yaylası, E-ge Bölgesi'nde Latmos Dağları kaya resimleri, Kars Yazılıkaya Camuşlu kaya resimleri, Erzurum bölgesinde çok sayıda kaya resimleri, Kahramanmaraş Keçe Mağarası kaya resimleri dikkat çekmiştir. Kaya resimleri, sembolik yönleri olan ve bir gaye uğruna kazınmış sıra dışı resimlerdir.. Paleolitik ve Neolitik Çağlara tarihlenen bu resimlerin her biri, kolektif bellek üzerinden tanımlandığında, belirli bir inanç yoğunluğunun ve nesilden nesile aktarılan kültürel ve dinsel yaklaşımlarının yansıması olduğu görülecektir. Anadolu coğrafyası bu eşikte oldukça önemli bir alandır. Hakeza başta Çatalhöyük ve Göbekli Tepe olmak üzere çok sayıda Neolitik yerleşmedeki mana itibariyle benzer resimlerin ve kabartmaların, kültürel ve simgesel karşılığı olduğu açıktır.

Sonuç

Epistemik olarak tarih öncesi mağara resimleri, Paleolitik insanının, bilişsel yeterlilik ve kabiliyet ekseninde ulaşabileceği ve yapabileceği şeylerin sınırının olmadığını göstermiştir. Keşif edildiği zamanın ideolojik ve dar bakış açısıyla yorumlanan bu resimler, ilk zamanlar kabul görmese de, sonraki yıllarda gereken ilgiyi görmüştür. Ancak henüz kapsam ve anlam açısından bu resimlerin karanlıkta kalan yönleri aydınlığa kavuşmamıştır.

Paleolitik mağara resimlerini kendi bağlamından koparıp sadece sanata ya da sadece sosyal faaliyete, av faaliyetine ya da maddi kaygılara odaklamak doğru değildir. Bunlarla birlikte manevi tarafının da olduğu düşünülmektedir. Bir bütün olarak baktığımızda dönemde kullanılan aletlerin imkânı, mühendislik ve kimya becerisi, metafiziksel algı, inançsal kaideler, ölüm ve ötesi ile ilgili düşünceler ve toplumsal birliktelikler nihayetinde gelişmiş ve kapsamlı bir o kadar da karmaşık bir konuya olanak sağlamıştır. Geniş bir alana yayılan ve benzer yönleriyle dikkat çeken bu resimlerin sanatsal, sosyal ve diğer yönleri mutlaka vardır. Ancak kısıtlı imkânlarla hayatlarını idame ettiren bu insanları bir araya getiren, mağaranın derinliklerine ve ulaşılması zor noktalara resimleri yaptırın şeyin ilahi kaynaklı bir dürtü olduğu düşünülmektedir. Bu dürtünün insanlarda yarattığı motivasyon, diğer taşınabilir dinsel ve sanatsal ürünleri oluşturduğu gibi mağara resimlerini de oluşturmuştur.

52 Metin Bobaroğlu, *Simgesel Düşünme*, İstanbul, 2012, s. 20-21.

53 Catherine Bell, *Ritual -Perspective and Dimensions-*, Newyork, 1997, s. 139-162.

Varoluşsal bir düşüncede aklın ve varlık bilincinin farkında olmak insanın medeniyet inşasında önemli bir eşiktir. Bu eşikteki sembolik dünyanın kapısını aralamak, simgesel bir bakış açısına sahip olmak ve bunların eşlik ettiği soyut manalar ihtiva eden eserler ortaya koymak en erken dönemlerden beridir var olan bir işlemdir. Üst Paleolitik Çağ mağara resimleri yapıldığı tarihten öncesindeki bağlamdan ayrılamayacağı gibi sonrasındaki gelişmelerden de muaf tutulamaz. Bu yönde mağara resimlerinin yapılış tarihinden önceki toplulukların bilgileri bu resimlerin düşünüş ve hazırlanış sürecinde belirleyici etken olmuştur. Tıpkı Paleolitik Çağ'dan sonraki çağlarda bu etkinin görüldüğü gibi.

Mağara resimleri, inanç ekseninde sorgulandığında Paleolitik zamanların inanç dünyasının sistematikliğine dair bazı izleri yansıttığı görülecektir. Her bir adım önceden belirli kurallara göre planlanmış ve uygulamaya geçirilmiş, tüm bunlar dinsel yetkileri olan bir kişi tarafından organize edilmiştir. Mağaraların seçiminden resimlerin tercihine kadar ve bağlamsal olarak diğer ritüel nesnelereyle ilişkisini belirleyen bir sistemin var olması dinsel algının toplumun şekillenmesindeki rolünün göstergesidir.

Kaynakça

AĞLUÇ, Leyla “Sanat Yaratıcılık Bağlamında İnsan ve Yaratma Güdüsü”, *Mediterranean Journal of Humanities*, III/1, 2013.

AUBERT M. - vd. “Pleistocene cave art from Sulawesi, Indonesia”, *Nature*, October, 2014.

Bandı Hans-Georg - Breuil Henri vd, *The Art Of The Stone Age- Forty Thousand Years Of Rock Art* , Crown Publishers, inc. New York, Holland, 1961.

ARSLANTAŞ, Yüksel, “Paleolitik ve Mezolitik Dönemlerde Ateşin Kullanımı Üzerine Bazı Notlar”, Ömer Çapar’a Armağan, Yay. Haz. Turgut Yiğit-Mehmet Ali Kaya-Ayşen Sina, Ankara, 2012.

ARSLANTAŞ, Yüksel, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 24, S. 2, Elazığ, 2014.

BARNARD, Alan, *Simgesel Düşüncenin Doğuşu*, İstanbul, 2016.

BATAİLLE, Georges, *Prehistoric Painting Lascaux or the Birth of Art*, Text By Georges Bataille, Skira, 1955.

BELL, Catherine *Ritual -Perspective and Dimensions-*, Newyork, 1997.

BOBAROĞLU, Metin, *Simgesel Düşünme*, İstanbul, 2012.

CALLAWAY, Ewen, “Cave Of Forgotten Dreams’ May Hold Earliest Painting Of Volcanic Eruption”, *Nature*, 2016.

CAMPBELL, Joseph, *İlkel Mitoloji*, İstanbul, 2016.

CHAZINE, Jean-Michel, “Aesthetics And Function: A Composite Role In Borneo Rock Art?”, *Aesthetics and Rock Art III Symposium*, Edited by Thomas Heyd John Clegg BAR International Series 1818, 2008.

CHİLDE, Gordon, *Tarihte Neler Oldu?*, İstanbul, 2009.

- CURTIS, Gregory, *Mağara Ressamları*, İstanbul, 2017.
- ÇAKALGÖZ, Sema Yavuz- ELTEZ, Sumru, “Ceroplastes Ruscı L.(Hemiptera:Coccidae) Dişi Bireylerinin Kabuklarından Antik Dönemde Kullanılan Boya Çıkarma Yöntemleri ile Boya Eldesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Pamukkale, 2014.
- ÇAKIR, Yusuf Alper, “Ritüel Olarak Üst Paleolitik Mağara Resimleri”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 62, İstanbul, 2018, s.71.
- DAVİD, Bertrand- LEFRERE, Jean –Jacques, *İnsanlığın En Eski Muamması*, İstanbul,2017.
- DAVIS, James C., *İnsanın Hikayesi*, İstanbul, 2009.
- FRAZER, James George, *İnsan, Tanrı, Ölümsüzlük- İnsan Gelişimi Üzerine Düşünceler-*, İstanbul, 2020.
- GEZGİN, Deniz, *Hayvan Mitosları*, İstanbul, 2019.
- HARİRİ, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara- Sapiens*, İstanbul,2018.
- HUYSSTEEN, J. Wentzel Van “Görünmeyeni Kodlamak: Çatalhöyük’te Epistemik Sınırlamaları ve Sembolik Davranışı Anlamak”, *Uygarlığın Doğuşunda Din-Çatalhöyük Örneği-*, (Edt. John Fred- Ian Hodder), İstanbul, 2018.
- IVANOVA, Violina - vd. , “High Phylogenetic Diversity Of Bacteria İn The Area Of Prehistoric Paintings İn Magura Cave”, *Bulgaria. Journal of Cave and Karst Studies*, v. 75, no. 3.
- KALOF, Linda, “Paleolitik Mağara Sanatında Hayvan” , *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.44, İstanbul,2015.
- KARTAL, Metin, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş: Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar*, İstanbul, 2009.
- KAYNAK, İbrahim Hakkı, “Wilhelm Schmidt’te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.11, Konya, 2004.
- KOLONKAYA-BOSTANCI, Neyir, “Anadolu’da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşılı Boyası Kullanımı”, *Anadolu/Anatolia*, S.38, 2012.
- LASHERAS, Carmen de las Heras-José Antonio, “The Altamira Cave”, *Cantabrian Pleistocene Art*, 2014.
- MELLAART, James, *Çatal Huyuk – A Neolithic Town in Anatolia-*, New York, 1967.
- MITHEN, Steven, *Akılın Tarihöncesi*, Ankara, 1999.
- MİTHEN, Steven, “A Creative Explosion? Theory of Mind, Language And The Disembodied Mind of the Upper Palaeolithic”, *Creativity In Human Evolution And Prehistory*, Edt. Steven Mithen, New York, 1998.
- ONETTO, María and PODESTÁ, María Mercedes, “Cueva de las Manos An Outstanding Example of a Rock Art Site in South America”, *Adoranten* ,2011.
- OTTE Marcel, “Anadolu’da Paleolitik Sanat” , *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S.67, İstanbul, 2019.
- ÖZBEK, Metin, *Dünden Bugüne İnsan*, Ankara, 2018.

ÖZBEK, Metin, *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*, İstanbul, 2019.

RAPHAEL, Max *Prehistoric Cave Paintings*, (Bollingen Series IV) Hardcover , Washington, D. C., January 1, 1946.

REZNIKOFF , Iegor, “On the Sound Related to Painted Caves and Rocks” , Janne Ikäheimo, Anna-Kaisa Salmi & Tiina Äikäs (eds.): *Sounds Like Theory. XII Nordic Theoretical Archaeology Group Meeting in Oulu 25.–28.4.2012. Monographs of the Archaeological Society of Finland 2.*

STEADMAN, Sharon R. , *The Archaeology Of Religion -Cultures And Their Beliefs In Worldwide Context-* , Newyork, 2016.

TOPRAK, Bilal, “Sanatın ve Dinin Kökenini Mağarada Aramak: Kaya Resimleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kozmolojik Dengenin Sanatsal Tezahürleri İslam Sanatları*, Edt. İbrahim Özcoşar- vd. , İstanbul, 2021.

UYSAL, Gülfem “Mağara Sanatı”. *V. Ulusal Speleoloji Sempozyumu*, 18-20 Mart, İstanbul, 2011.

WILLIAMS, James David Lewis , *Mağaradaki Zihin*, İstanbul, 2019.

WINSTON, Robert *Tanrının Öyküsü-Tanrı mı İnsanı, İnan mı Tanrıyı Yarattı?-*, İstanbul, 2018.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.donsmaps.com/troisfreres.html> Erişim Tarihi: 04.12.2021

<https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/yazilar/ust-paleolitik-samanik-toplumlar-da-karacigerin-sirri-ilk-artik-urun> Erişim Tarihi: 04.12.2021

<https://arkeofili.com/chauvet-magarasi-sanilandan-10-000-yil-daha-eski-olabilir/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

<https://arkeofili.com/altamira-magarasinda-uc-yeni-el-izi-bulundu/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

<https://arkeofili.com/altamira-magarasinin-tarih-oncesi-resimleri-risk-altinda/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

https://tr.wikipedia.org/wiki/Cueva_de_las_Manos#/media/Dosya:RioPinturas-004.jpg; Erişim Tarihi: 04/12/2021

<https://arkeofili.com/iklim-degisikligi-dunyanin-en-eski-kaya-sanatini-yok-ediyor/> Erişim Tarihi: 04/12/2021

Dr. Öğr. Üyesi

Ersin KIRCA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1594-535X>Kocaeli Üniversitesi, Tarih Bölümü
ersnrkca@gmail.comBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 29/11/2021 20/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1029953>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Screened
turnitin

Münşeât Mecmualarının Tarihi Değerinin Tespitinde Arşiv Belgelerinin Rolü: Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı Örneği

The Role of Archive Documents in Determining the Historical Value of Münşeât Magazines: The Example of Râmi Mehmed Pasha's Münşeât

Öz

Münşeât Mecmuaları, sanatlı nesrin en güzel örneklerinin görüldüğü ve bunu yazabilmenin yollarının öğretildiği eserlerdir. Bu eserlerde çok defa resmî ve şahsî yazışma örnekleri olduğu gibi, tarihi, dinî, edebî metinler ve nazımlar ve başka pek çok faydalı bilgilere rastlanılmaktadır. Münşeât mecmuaları Edebiyat tarihi ve dil bilimi alanında olduğu gibi tarih incelemeleri için de önemli bir kaynak eserdir. Siyasi ve İdari mektupları toplayan Münşeât Mecmuaları büyük ölçüde tarihi kaynak malzemesi ihtiva etmekte ve araştırmacılar için birinci elden belgeler sunmaktadır. Münşeât mecmualarının tarihi değeri, mecmuada yer alan mektupların orijinalliği ile doğru orantılıdır. Münşeât mecmualarında yer alan bazı mektuplar, gerçekte olmayıp münşi tarafından uyarlanmış olabilmektedir. Bu nedenle münşeâtlardaki mektupların doğruluğunun tespitinde, bu mektupların arşiv vesikaları ile karşılaştırılması son derece önemlidir.

Bu makalede, Rami Mehmed Paşa Münşeâtı olarak bilinen, National Bibliothek AF 159 numarada kayıtlı münşeât mecmuası arşiv vesikalarıyla karşılaştırılacaktır. Eser, 24 Ocak 1703-11 Temmuz 1704 tarihleri arasında sadrazamlık yapmış olan Rami Mehmed Paşa, Nişancı Ahmed Paşa ve Morali Damad Hasan Paşa'nın sadaretleri döneminde yazdıkları daha çok devlet yönetimine ait mektupların derlenmesiyle oluşmuştur. Mecmuada yer alan mektuplar nâme-i hümayun defterleri, mühimme defterleri, İbnülemin tasnifi ve sadaret mektubî kalemî belgeleri ile karşılaştırılmıştır. Bunun neticesinde eserin, çoğu başka kaynaklarda bulunmayan, gerçek tarihi belgeleri ihtiva ettiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla bahsi geçen münşeât mecmuasının birinci elden tarihi kaynak değerine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Münşeât Mecmuası, Rami Mehmed Paşa, arşiv belgeleri.

ATIF: KIRCA Ersin, "Münşeât Mecmualarının Tarihi Değerinin Tespitinde Arşiv Belgelerinin Rolü: Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (844-871)

CITE: KIRCA Ersin, "The Role of Archive Documents in Determining the Historical Value of Münşeât Magazines: The Example of Râmi Mehmed Pasha's Münşeât", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (844-871)

Abstract

Münşeât Magazines are the works in which the most beautiful examples of artistic prose are seen and the ways of writing it are taught. In these works, there are many examples of official and personal correspondence, as well as historical, religious, literary texts and verses and many other useful information. Münşeât journals are an important source work for history studies as well as in the field of literary history and linguistics. Münşeât Magazines, which collect political and administrative letters, contain mostly historical source material and provide first-hand documents for researchers. The historical value of Münşeât magazines is directly proportional to the originality of the letters in the magazine. Some letters in Münşeât magazines may not be real but may have been adapted by the publisher. For this reason, it is extremely important to compare these letters with archive documents in determining the accuracy of the letters in the munseat.

In this article, it will be compared with the archive documents of the Münşeât magazine, known as Rami Mehmed Pasha Münşeât, registered in National Bibliothek AF 159. The work is composed of letters belonging to the state administration, written by Rami Mehmed Pasha, Nişancı Ahmed Pasha and Moralı Damad Hasan Pasha, who served as grand vizier between January 24, 1703 and July 11, 1704. The letters in the journal were compared with the nâme-i hümayun notebooks, mühimme notebooks, the classification of İbnülemin and the Sadaret Mektubî Kalemî documents. As a result, it has been understood that the work contains real historical documents, most of which are not found in other sources. Therefore, we can say that the aforementioned journal has a first-hand historical resource value.

Keywords: Münşeât Magazine, Rami Mehmed Pasha, archive documents.

Giriş: Münşeât Mecmuâlarının Tarihî Kaynak Değeri

İnşâ ilminin kurallarına uygun olarak hazırlanmış metinlere *münşeât* adı verilmiş, resmî yazışmalar ve mektuplardan örnek alınmaya değer görülenler çeşitli mecmualarda derlenerek nakledilmiştir ki bu derlemelere de *Münşeât Mecmuası* denilmiştir¹. Münşeât Mecmuaları, sanatlı nesrin en güzel örneklerinin görüldüğü ve bunu yazabilmenin yollarının öğretildiği eserlerdir. Bu eserlerde çok defa resmî ve şahsî yazışma örnekleri olduğu gibi, tarihi, dinî, edebî metinler ve nazımlar ve başka pek çok faydalı bilgilere rastlanılmaktadır².

Münşeât mecmuaları edebiyat tarihi³ ve dil bilimi alanında olduğu gibi tarih incelemeleri için de önemli bir kaynak eserdir. Bekir Kütükoğlu münşeât mecmualarını muhteviyatı ve tertip tarzı bakımından üç kısma ayırır. Bunlar bir münşinin ismine nisbet

1 İsmail Durmuş, “İnşâ,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, s. 335

2 Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergîsî'nin Münşeâtı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1995, s. 16

3 Münşeât Mecmualarının Edebiyat tarihi açısından önemi ile ilgili bkz. H. İbrahim Haksever, “Münşeât Mecmuaları ve Edebiyat Tarihimiz İçin Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (1998), s. 73-86.

edilen veya muhtelif kimselere ait münşeâtı toplayan mecmualar; siyasi ve idari mahiyetteki mektuplar; vesika inşa tekniğini öğretme gayesiyle hazırlanan deneme ve derlemelerdir⁴.

Siyasi ve idari mektupları toplayan münşeât mecmuaları büyük ölçüde tarihi kaynak malzemesi ihtiva etmekte⁵ ve araştırmacılar için birinci elden belgeler sunmaktadır. Bu tür münşeâtların en bilineni Feridun Bey'in *Münşeâtü's-Selâtin* isimli eseridir⁶.

Münşeâtü's-Selâtin'de yer alan ilk üç Osmanlı padişahı dönemi yazışmalarının gerçek ve tarihi belgeleri ifade edip etmediği hususunda şüpheler vardır. Bu şüpheler ilk defa Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst tarafından ortaya atılmıştır. Ona göre Feridun Bey çeşitli defterhânelerden topladığı evrakı eski dil üzere aynen almayıp muhtemelen kendi zamanının diline uydurmuştur. O devirde Osmanlıların ilk dönemindeki Türkçe (Eski Anadolu Türkçesi) hakir görülmüştür. Edip ve şairler eserlerinde Arapça ve Farsça karışımı bir dil kullanmışlardır. Bu yüzden Feridun Bey de padişaha ithaf ettiği eserini

-
- 4 Bekir Kütükoğlu, “Münşeât Mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan – 2 Mayıs 1986, Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 169
- 5 Halil İbrahim Haksever, “Münşeâtlarda Yer Alan Tarihi Bilgiler”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1 (2009), s. 34 (34-31.)
- 6 Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selatin*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1265. Tarihi Vesika Hüviyetindeki Münşeât Mecmuaları hakkında yapılan bazı çalışmalar için bkz. Necati Lugal, Adnan Sadık Erzi, Fatih Devrine Ait Münşeât Mecmuası, İstanbul Fetih Derneği, İstanbul 1956; Münşeât-ı Asım. / Küçük Çelebi-zade İsmâ'il Asım Efendi, 1173/1760 ; haz. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013; Abdurrahman Daş, Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi'nin Tarihçiliği Ve Münşeâtı, Kimlik Yayınları, Kayseri 2018; İsa Şevik, Şah Tahmasb (1524-1576) İle Osmanlı Sarayı Arasında Teati Edilen Mektupları İçeren “Münşe'ât-ı Atık”ın Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008; Şerife Şule Atasagun, Konya Mevlana Müzesi İhtisas Kütüphanesi 5278 Numaralı Münşeât Mecmuası (İnceleme-Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013; Nihal Metin, Viyana Avusturya Kütüphanesi Nr. H.O.180D'De Kayıtlı Münşeât-ı Divân-ı Hümâyün (Nâme-i Hümâyün Sûretleri) (Muharrem 1099-Cemaziyelahir 1108/Kasım 1867-Ocak 1697) (İnceleme Metin), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014; Abdülkadir Özel, Koca Râgıb Mehmed Paşa'nın Münşe'ât ve Telhîsâtı (Değerlendirme-Metin), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014; Ahmet Kırış, Hicri 1096 (1684-1685) Yılına Dair Bir Münşeât Mecmuası ve Değerlendirilmesi, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017; Hamza Konuk, Vanî Mehmed Efendi Münşe'ât'ı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2001; İ. Çetin Derdiyok, “Mesihî'nin Münşeâtı İçerisinde Yer Alan ve Yavuz Sultan Selim'in Kendi Ağzından Mısır Fethini Anlatan Bir Mektup”, XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1111-1119; Hikmet İlaydın – Adnan Sadık Erzi, “XVI. Asra Âid Bir Münşeât Mecmuası”, Belleten, Cilt XXI/82 (1957), s. 221-252.; İ. Hakkı Aksoyak, “Gelibolu Mustafa Âli'nin Menşeü'l-İnşâ İsimli Eseri”, TÜBAR, Sayı: XIX (2006), s. 225-244; Refet Yinanç – Ömer Özkan, “Osmanlı-Safevî İlişkilerine Dair Önemli Bir Kaynak: 16. Asra Ait Bir Münşeât Mecmuası”, Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Sayı: 60 (2011), s. 265-280; Abdurrahman Daş, “Ankara Savaşı'nın Sebepleri Açısından Münşeât Mecmualarında Geçen Mektupların Tarihi Değeri”, 1402 Anakara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım - Timur) Ankara 9-12 Ekim 2012, Bildiri Kitabı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 523-542; Bilge Kaya Yiğit, “Münşeât Mecmuaları ve XV. Yüzyıldan Bir Münşeât Örneği”, Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi, Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Özel Sayısı, Yıl 2, Sayı 3 (2016), s. 183-196; Murat Fidan, “Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Sultan III. Ahmed Dönemine Ait Bir Münşeât”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 13, Sayı 35 (2020), s. 547-581;

asrının diline uydurmuş olmalıdır⁷. Aynı şekilde Mükrimin Halil Yinanç bu yıllara ait belgelerin, XII. yüzyılda Hârizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş zamanında divanda münşîlik yapan Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin *et-Te vessül ile 't-Teressül* (Tahran 1315) adlı münşeat mecmuasındaki mektupların başlıkları ile kişi ve yer isimlerinin değiştirilerek XVI. yüzyıl üslûp ve ifadesiyle yazılmış olduğuna dair kuvvetli deliller ileri sürmüştür. Kitaptaki menşurların tarihlerine dikkat çeken Yinanç bunların muhtevalarının tarihî gerçeklere uymadığını ileri sürmüş ve Feridun Bey'in bu mektuplara Kanûnî Sultan Süleyman devrinin sanatlı üslûbuyla cevaplar uydurduğunu söylemiştir⁸. Daha sonra A. A. Olesnicki, Kosova savaşlarıyla ilgili belgelerin de aynı nitelikte olabileceğini, Franz Babinger de Bulgaristan'da Osmanlı ilerleyişiyle alâkalı eserinde Sofya'nın zaptına dair belgelerin sahte olduğunu öne sürmüştür. Paul Wittek de Evrenos Bey hakkındaki beratın otantikliğine itiraz etmiştir. Kemal Edip Kürkçüoğlu ise Kanûnî'nin Bâlî Bey'e gönderdiği hatt-ı hümayunun Münşeâtü's-selâtîn'de I. Murad tarafından Gazi Evrenos Bey'e gönderilmiş gibi gösterildiğini belirtmiştir. Son olarak ilk üç padişah dönemiyle ilgili araştırmasında Irène Beldiceanu, Münşeât'ın tamamı üzerinde derinlemesine bir inceleme yapılmadığını ve belgelerin asıllarının da elde bulunmadığını belirterek bütün mektupların sahte olmadığını, diğer münşeat mecmuaları incelenmeden bu meselenin çözümlenemeyeceğini ifade etmiştir⁹.

Aynı sorun Emir Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki mektuplaşmalarda da görülür. Emir Timur'un üç mektubu ile I. Bayezid'in ona yazdığı cevapları Arapça olarak *Münşeâtü's-Selâtîn*'de ve bu mektupların Türkçe suretlerinin ise Hoca Sadeddin'e ait el yazması *Münşeât Mecmuasında* oldukları tespit edilmiştir¹⁰. Mükrimin Halil Yinanç, Feridun Ahmed Bey'in münşeatında yer alan bu mektuplardan Emir Timur'a nispet edilen Arapça tehdit mektubu ile Sultan Bayezid'e izafe olunan yine Arapça tahkir mektubunun İbn-i Arabşah'ın eserinden alındığını ve tamamıyla uydurma olduğunu, Nizameddin Şâmî ile Şerefeddin Yezdî'nin *Zafer-nâmelerinde* görülen-muhaberenin mevsuk olup olmadığını tayin mümkün olmadığını belirtir¹¹.

Yıldırım Bayezid ile Emir Timur arasındaki yazışmalara dair elimizde arşiv vesikası bulunmadığı için, bu yazışmaların sıhhatini tahkik edemiyoruz. Esasen münşeat mecmualarının tarihi değerini tespit etmekte arşiv vesikaları son derece önemlidir. Bu çalışmada, Râmi Mehmed Paşa Münşeatı olarak bilinen münşeat mecmuasında yer alan mektupların doğruluğunu ve tarihi kaynak değerini arşiv vesikaları ile karşılaştırmak suretiyle tespit etmeye çalışacağız.

7 Abdülkadir Özcan, "Münşeâtü's-Selâtîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32 (2006), s. 21-22.

8 Özcan, a.g.m., s. 22.

9 Özcan, a.g.m., s. 22.

10 Abdurrahman Daş, "Ankara Savaşı Öncesi Timur İle Yıldırım Bayezid'in Mektuplaşmaları", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (SUTAD), Sayı: 15 (2004), s. 142.

11 Mükremin Halil Yinanç, "Bayezid I", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2 (1997), s. 380.

Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı Olarak Bilinen Münşeât Mecmuasının Genel Özellikleri

Bizim çalışmamızda incelediğimiz Münşeât Mecmuası Viyana National Bibliothek AF 159 numaralı başka nüshasını tespit edemediğimiz akademik câmiada Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı olarak bilinen fakat derleyeni belli olmayan mecmuadır¹². Bu mecmua Avusturyalı Tarihçi Joseph Von Hammer Porgstall'ın kütüphanesinde bulunmakta iken daha sonra onun ölümünden sonra Viyana Milli Kütüphanesi'ne intikal ettiği anlaşılmaktadır. Hammer *Büyük Osmanlı Tarihi* isimli eserinde bu mecmuadan ve yararlandığı bazı mektuplardan bahsetmektedir¹³. Eser, 6 Ramazan 1114 (24 Ocak 1703) tarihinde Râmi Mehmed Paşa'nın sadaretinden başlayarak 8 Rebiülevvel 1116 (11 Temmuz 1704) tarihe kadar Râmi Mehmed Paşa, Nişancı Ahmed Paşa ve Moralı Damad Hasan Paşa'nın sadaretleri döneminde yazdıkları daha çok devlet yönetimine ait mektupların derlenmesiyle oluşmuştur. Bu eserde bahsettiğimiz sadrazamların bütün mektupları yer almamaktadır. Bununla beraber mecmuadaki mektuplar belirli bir kronolojik sıralama takip eder. Mektuplardan bir olayın tarihi seyrini takip etmek mümkündür. Fakat bahsi geçen olayları tam anlayabilmek için devrin kroniklerinden ve diğer arşiv belgelerinden de istifade etmek gerektir. Bu açıdan bakıldığında incelediğimiz münşeât mecmuası tarihçi için ek bir kaynak hüviyetindedir.

İncelediğimiz eseri değerli kılan en önemli özellik sadrazam mektuplarını kronolojik bir düzen dâhilinde derlemesidir. Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren veziriazamlar “vekil-i mutlak” sıfatıyla padişah adına devlet işlerini idare etmişlerdir. Padişah adına valilere gönderilen fermanlar da yine sadrazamların başkanlık ettikleri Divan-ı Hümayun'dan çıkan emirlerdir. Bu emirlerin bir suretinin tutulduğu mühimme defterleri ile sadrazam mektupları karşılaştırıldığında aynı konuda yazılmış ferman ve sadrazam mektupları görülmektedir. Daha doğrusu “fermân-ı âli mücebince” yazılan sadrazam mektupların yer almaktadır. Aynı şekilde yabancı devlet başkanlarına, Kırım hanlarına ve Mekke şeriflerine aynı konuda hem nâme-i hümayun hem de sadrazam mektubu yazılmaktadır. Hatta sadrazam mektuplarında konular daha ayrıntılı yazılmaktadır. Bu tür sadrazam mektupların suretinin tutulduğu 17. Yüzyıla ait defterler yoktur¹⁴. Divan-ı Hümayun'dan gönderilen emirlerin bir suretinin yazıldığı Mühimme Defterleri o dönemi aydınlatan eşsiz bir kaynaktır, aynı şekilde münşeât mecmuaları da 17. Yüzyıl ve 18. Yüzyıl başlarına kadar sadrazamlarının mektuplarını derleyen yegâne kaynaklardır. Sadrazamlar tarafından gönderilen mektupların asılları muhatabına gönderildiği için arşivde sadrazamlara ait çok az mektup bulunmaktadır¹⁵.

12 Bu mecmua tarafımızdan yayınlanmıştır. Bkz. Ersin Kırcı, *Sadrazamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmi Mehmed Paşa Münşeâtı)*, KDY Yayıncılık, İstanbul 2020.

13 “Rami Mehmed Paşa yüksek seviyede politikacı ve yazar vasıflarına sahip bulunuyordu. Zaten elimizdeki iki koleksiyonda bulunan siyasi yazıları sade, asil bir üslubun gerçek modelleridir”. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 7, 61. Kitap, cev. Vecdi Bürün, haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat. (yıl yazılmamış), s. 72, “Bosna, Erzurum, Ahıska valilerine gönderilen tamim mahiyetindeki mektuplarda Veziriazam şöyle diyordu; dipnot: Bu mektup Râmi'nin İnşâ'sında bulunmaktadır.”, Hammer, *a.g.e.* s. 73-74. Dipnot (131)

14 Kamil Kepeci fonunda Sadaret Mektûbi Kalemi'ne ait 46 defter bulunmaktadır. Bu defterlerden en erken tarihli defter 1696 tarihli Engürüs Seferi için asker cem'ine ait defterdir. Ondan sonraki en yakın tarihli defter 1744 senesine aittir. A.MKT fonuna ait 1763-1859 yıllarına ait 45 defter vardır. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Haz. Y. İhsan Genç vd., Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010, s. 92-94.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 18. Yüzyılın başına kadar geçen

İncelediğimiz münşeâtta mektuplar dönemin tarihi olayları, sosyal ve kültürel yaşantısı, diğer devletlerle münasebetler, Karlofça ve İstanbul antlaşmalarıyla tayin edilen hududların tashihi esnasında yaşanan sıkıntılar ve sadrazamlarla Kırım hanları arasındaki ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin Rusya politikası, Arap isyanları, hac organizasyonu, aşiretlerin iskânı, eşkıyalık hareketleri ve daha birçok konu hakkında çok önemli ve ayrıntılı bilgiler vermektedir. Yine bu mektuplar sayesinde sadrazamların, devlet görevlileri ve dini sınıfa mensup kişilerle ilişkileri, devlet işlerinde nelerle uğraştıkları ve devleti nasıl yönettikleri hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. Ayrıca bu mektuplar belli inşâ kurallarına göre yazıldıkları için dönemin yazışma kaideleri, edebî zevki, dil ve üslup özellikleri hakkında da bilgi vermektedir.

Eserin Arşiv Vesikalarıyla Karşılaştırılması

Bu çalışmada incelediğimiz münşeât mecmuasında yer alan mektuplar nâme-i hümayun defterleri, mühimme defterleri, İbnülemin Tasnifi ve Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT) belgeleri ile karşılaştırılacaktır.

1- Nâme-i Hümayun Defterleri

Nâme-i hümayun defterleri 1678 yılından itibaren 5 Numaralı Nâme-i Hümayun Defteri'nden başlanarak düzenli olarak tutulmuştur. İlk üç defterdeki kayıtlar ait olduğu tarihteki tüm nâme-i hümayunları kapsamayıp belirli bir konuda ya da belirli bir devletle yapılan yazışmaları ihtiva etmektedir. 1 Numaralı Nâme-i Hümayun Defteri'nde 1699-1761 tarihleri arasında Lehistan, Rusya, Nemçe (Avusturya), Fransa, İngiltere, Netherlande (Hollanda), Danimarka, İsveç, Prusya, Venedik, Sicilya ve Toskana devletlerine gönderilen ahidnâmelerin suretleri kayıtlıdır¹⁶. 2 Numaralı Nâme-i Hümayun Defteri 1730-1777 yılları arasında Kırım Hanlığı ile yapılan yazışmaların suretlerini¹⁷; 3 Numaralı Nâme Hümayun Defteri ise 1736-1763 tarihleri arasında Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti (İran) arasında yapılan yazışmalarla, Kandehar'dan Afgan Ahmed Şah'ın gönderdiği nâme ile buna cevaben yazılan nâme-i hümayun suretini ihtiva etmektedir¹⁸. Dört numaralı Nâme-i Hümayun Defteri 1789-1791 yılları arasında çeşitli devletlerle yapılan yazışmaları kapsamaktadır¹⁹. Esasen bu defter düzenli kayıtları ihtiva etmekle beraber 5, 6, 7 ve 8 numaralı nâme-i hümayun defterlerinden daha geç tarihe aittir.

---

zaman yaklaşık 400 yıllık zaman sürecine ait Bâb-ı Âsâfi Sadaret Mektûbî Kalemi (A.MKT) fonuna ait 6 dosya vardır. Bu dosyalardaki mektupların çoğu sadarete ve İstanbul kaymakamına gelen mektuplar olup, sadrazamın imza ve pençesini taşıyan az sayıda mektup vardır.

- 16 İlhan Gök, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarından 1 Numaralı Name-i Hümayun Defteri (H.1111-1174/M.1699-1761)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019.
- 17 *Kırım Hanlarına Nâme-İ Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri)*, haz. Murat Cebecioğlu, Sinan Satar vd, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- 18 I.Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri (Transkripsiyon / Tıpkıbasım), haz. İbrahim Küreli, Ali Kaya, Ersin Kırcı vd, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.
- 19 Serhat Kuzucu-Hacer Çıtırık, "Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-I Hümayûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Belge Özetleri, *OTAM*, Sayı 40 (2016); s. 150.

5 Numaralı Nâme-i Hümayun Defteri 1687-1702; 6 Numaralı Nâme-i Hümayun Defteri 1703-1721 tarihleri arasındaki Osmanlı Devleti ile Müslüman ve Hıristiyan devletlerle Osmanlı Devleti'ne tâbi hanlıkların yazışmalarını kronolojik olarak ihtiva etmektedir. İncelediğimiz münşeâtta bulunan ve yukarıda tarif ettiğimiz üzere nâme-i hümayun defterlerinde bulunabilecek mektupların birer sureti 6 numaralı Nâme-i Hümayun Defteri'nde mevcuttur. Aşağıdaki listede münşeâtta ve nâme-i hümayun defterlerinde ortak olan mektupların serlevhaları tarihi ve sayfa numaraları gösterilmiştir. Nâme-i Hümayun defterindeki mektuplarla münşeâtta mektuplar ifade bakımından aynı olup bazı elkab ve cümle içerisindeki kelimelerde farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar aşağıda liste hâlinde verdiğimiz mektupların serlevhalarında da görülmektedir.

Bazı durumlarda sadrazam tarafından bağımsız ülkelerin kral veya şahlarına, Kırım hanlarına ve Mekke şeriflerine yazılan mektuplar “nâme-i hümayun mucebince” yazılmaktadır. Yani aynı konuda hem nâme yazılmakta hem de sadrazam mektubu gönderilmektedir. 6 numaralı Nâme-i Hümayun Defteri'nde sadrazam tarafından Kırım hanlarına ve Mekke şeriflerine yazılan mektuplar yer almamakta fakat aynı konuda padişah tarafından yazılan nâme-i hümayunlar yer almaktadır. Bu şekilde nâme-i hümayun mucebince yazılan sadrazam mektupları ile o konuya ait olup nâme-i hümayun defterinde kaydı bulunan nâme-i hümayunlar da listede gösterilmiştir.

Tablo 1. Münşeât Mecmuasının Nâme-i Hümayun Defterleriyle Karşılaştırılması

A.DVNS.NMH.d 6 (6 numaralı Nâme-i Hümayun Defteri)			Münşeât, Viyana National Bibliothek, AF 159		
	Tarih	Serlevha	Serlevha		Tarih
1	6 Za. 1114	Kırım hanı el-Hac Selim Giray Han'a nâme-i hümayun.	147- Han-ı âşîân hazretlerine nâme-i hümayûn mücebince yazılan mektûbdır.	60b	6 Za. 1114
5	Evâil-i Za. 1114	Kırım hanı el-Hac Selim Giray Han'a nâme-i hümayun.	301- Sa'âdetlü han-ı âlişân hazretlerine	119b	
11	13 S. 1115	Moskov Çarına mektûb.	426- Moskov Çarına mektûb.	172a	13 S. 1115
14	27 S. 1115	Kırım hanı el-Hac Selim Giray Han'a nâme-i hümayun.	468- Sa'âdetlü han-ı âlişân hazretlerine nâme-i hümayûn mücebince yazılan mektûb.	191b	27 S. 1115
29	25 Ca. 1115	Emir-i Mekke-i Mükerrreme Şerif Sa'îd ibn-i Sa'd'a nâme-i hümayûn.	578- Mekke-i Mükerrreme Şerifi Şerif Said hazretlerine nâme-i hümayûn mücebince mektûb.	226a	25 Ca. 1115
39	11 C. 1115	Mekke-i Mükerrreme Şerifine hatt-ı hümayun suretidir.	584- Şerif Said hazretlerine.	229a	14 C. 1115

Münşeâtta Mekke Şerifi'ne ve Cidde Valisi'ne yazılan 604 numaralı hüküm suretinde Sabık Cidde Valisi Yusuf Bey tarafından Cidde iskelesinde yağmalanan bir adet İngiliz kalyonunun zararlarının tazmin edilmesi hususunda İngiltere Kraliçesi'nin nâme gönderdiğinden bahsedilmektedir.

“İngiltere kapudanlarından Cankok Roket nâm kapudan ve içinde olan metâ'ın üzerine nâzır olan Debir nâm İngilrete[lü] bundan akdem bir kıt'a kalyon ile Cidde iskelesine vardıkda ümerâ-i Mısır'dan olup, sâbıkâ Cidde Sancağibeyi olan Yusuf zikrolunan kalyonun gemicilerinden bazıları mukaddemâ harbî korsan gemisinde levend iken müslüman metâ'ı gâret eylemişlerdir deyu ittihâm ile kalyon-ı mezkûrî zabt ve emti'a ve nükûd ve eşyâdan derûnunda meşhûn olan iki yüz yetmiş beş bin beş yüz altmış dört guruşluk şeyleri gasb u gâret olunduğu muhbir iftihâr-ı ümerâ-i izâm-ı İseviyye ve küberâ'il-fihâm fi'l-milleti'l-mesihyye İngiltere Kraliçesi Anna *hutimet avâkibihi bi'l-hayr ve'r-reşâd* tarafından der-i devlet-medârımıza nâme gelüp, ihkâk-ı hak olunmasın iltimâs etmekle ...”²⁰

Mektupta bahsedildiği üzere İngiltere Kraliçesi Anna 16 Nisan 1702 tarihinde hem padişaha hem de sadrazama mektup yazmıştır. Kraliçeden gelen mektupların tercümesi 6 Numaralı Nâme-i Hümayun Defteri'nde kaydedilmiştir. Kraliçesinin nâmesinde olay şu şekilde anlatılmaktadır:

“Diyamond tabir olunur İngiltere sefinesi Benekli iskelesinden ticâret tarîkiyle bin yedi yüz tarihinde Mart ibtidâsında memalik-i mahrûseden Cidde iskelesine karîb yere geldikde, iskele-i mezburenin hâkimi olan Yusuf Bey sefîne-i mezkureyi emn ü eman ile gelmek üzere davet eyledikden sonra sene-i mezburda Cunios (Haziran) ayının evailinde zikrolunan sefîneyi ve içinde olan emvâl ve eşyayı bi'l-cümle zabt idüp, kapudanı ve tüccarı ve gemicileri derununda bazı mahzenlerin dahi basup akçelerin ve cevahirlerin ve sâ'ir emval ve eşyaların bi'l-cümle gasb idüp,...”²¹

2- İbnülemin Tasnifi

İbnülemin Mahmud Kemal'in başkanlığında kurulan tasnif heyeti 1921 yılından itibaren Osmanlı Arşivi'ndeki belgeleri konularına göre tasnif etmiştir. Bu fonda Adliye, Askeriye, Dâhiliye, Mâliye, Sıhhiye gibi 23 konu başlığı altında 829-1290 (1425-1873) yılları arasında toplam 47.125 belge bulunmaktadır²². Her konu kendi içinde kaba bir kronolojik sıra takip etmiştir.

İbnülemin Muharrerât-ı Husûsiye fonunda (BOA. İE.MHH) 1-35 numaralı belge Râmi Mehmed Paşa'nın 8 Muharrem 1115 (16 Mayıs 1703) tarihinde Erzurum Valisi Halil Paşa'ya yazdığı ve sûr-ı hümayun için cariyeye talep ettiği mektuptur. Aynı mektubun bir sureti incelediğimiz münşeâtta 133b-134a numaralı sayfada yer almaktadır²³.

20 Kırca, a.g.e, s.393-394.

21 BOA, A.DVNS.NMH.d. 6, s. 49-50

22 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 419

23 Karşılaştırmak için bkz. BOA, İE. MHH 1-35, Kırca, a.g.e. s. 262-263.

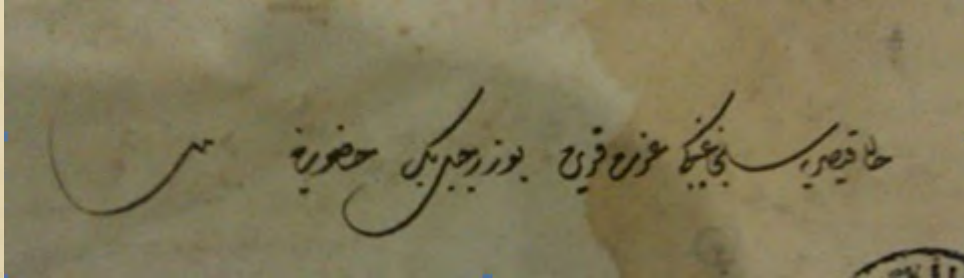
3- Sadaret Mektûbî Kalemî (A.MKT)

İncelediğimiz münşeât mecmuası sadrazam mektuplarından oluşmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında bizi en çok ilgilendiren arşiv fonu A.MKT şeklinde kodlanan Bâb-ı Âsâfî Sadaret Mektûbî Kalemî'dir. Sadrazam tarafından çeşitli makam ve kişilere yazılan mektuplar ve önemli işlere ait emirler ve buyruhdular bu kalem tarafından yazılırdı²⁴. Bu kalemde sadrazama gelen ve giden mektupların kayıtları da tutulmaktaydı²⁵. Bu Kalemî'nin âmiri "mektûbî efendi" adı verilen sadaret mektupçusudur. A.MKT fonunda sadrazam veya sadaret kaymakamı tarafından gönderilen resmî mektuplar; devlet ricalinden veya özel kişilerden sadrazama ve sadaret kaymakamına gelen mektuplar yer almaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde A.MKT fonuna ait 2430 dosya bulunmaktadır. Bu dosyalardan ilk 7 tanesi bizim incelediğimiz dönemi kapsamaktadır. Bu fonda karşımıza çıkan sadrazam mektuplarının daha önce muhatabına gönderilmiş olup, o kişinin vefatından sonra muhallefatından çıkıp Sadaret Mektûbî kalemine iade edilen mektuplar olduğunu düşünmekteyiz. Bunun haricinde bu fonda sadrazamının mektubunun müsveddeleri ve sadrazamlara gelen mektuplar bulunmaktadır. Biz bu fonda daha çok sadrazama gelen mektupları münşeâtteki mektuplarla karşılaştırdık.

Osmanlı Arşivi'nde Tanzimat öncesi merkez evrakının bulunduğu henüz tasnife açılmamış evrak arasında bulduğumuz A.MKT kaleminden çıkmış Sadrazam Râmi Mehmed Paşa'dan Kayseriye Sancakbeyi Boz Receb Bey'e yazılmış olan orijinal mektubun bir sureti Münşeât'ta 82b numaralı sayfadaki mektuptur. Bir sadrazam mektubunun nasıl olduğunu şekil olarak da göstermek amacıyla mektubun orijinalini ve münşeâtteki suretini derç ediyoruz.

Arka Sayfa

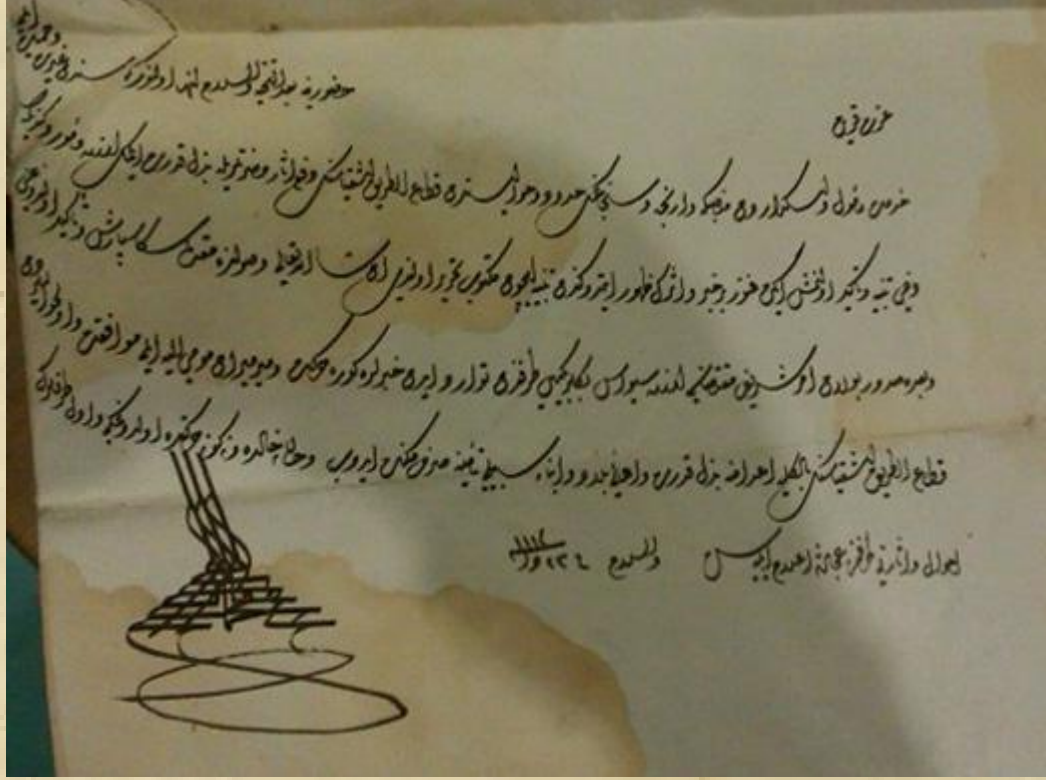
"Hâlâ Kayseriye Sancağibeyi izzet-karîn Boz Receb Bey huzûruna"

Mektup muhatabına katlanarak gönderildiği için arka sayfadaki bu yazı dışı gelmektedir. Burada mektubun kime gönderildiği yazmaktadır ki bu kısım münşeâtlarda ser-levha olarak yazılır.

24 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 280

25 Muzaffer Doğan, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi Sadaret Kethüdalığı (1730-1866)*, TİAV, Ankara 2016, s. 27,

Ön Sayfa

“İzzet-karîn huzuruna ba‘de’t-tahiyye ve’s-selâm inhâ olunur ki:

Senden gayret ve hamiyet ile hıdmet me‘mûl ve Üsküdar’dan mansıbına varınca ve sancağınız hudûdı havâlisinde kıtâ‘u’t-tarîk eşkıyâsının def‘-i asâr-ı mazarratlarıyla bezl-i kudret eylemek üzere me‘mûr ve kendüne dahî tenbîh olunmuşiken henüz bir haberin zuhûr etmedüğinden tenbîh [içün] mektûb tahrîr olundu. İnşâ‘allâhu te‘âlâ vusûlünde mukaddemâ sana sipâriş ve te‘kîd²⁶ olduğu ve ba‘dehu sudûr bulan emr-i şerîf muktezâsı üzere Sivas beylerbeyisi tarafınsdan tevârüd iden haberlere göre hareket ve mîr-i mîrân-ı mûmâ-ileyh ile muvâfakat ve ol havâlilerde²⁷ kıtâ‘u’t-tarîk eşkıyâsının bi‘l-küllîye i‘dâmına bezl-i kudret ve ahâlî-i bilâd ve ebnâ-i sebîli te‘mîne sarf-ı miknet ve hâlâ ne hâlde ve ne gûne hareketde olduğunu ol tarafların ahvâl ve asârını tarafımıza ucâleten i‘lâm eyleyesin ve’s-selâm.

Fî 23 Za. 1114”

(Râmi Mehmed Paşa’nın Pençesi)

26 Mecmuada “tenbîh ve sipâriş” şeklinde yazılmıştır.

27 Mecmuada “ol taraflarda” şeklinde yazılmıştır.

Aynı mektubun münşeâtteki sûreti şu şekildedir:²⁸

“Kayseriye Sancağibeyi Boz Receb Bey’e mektûb. Fî 24 Za. Sene 1114

Senden gayret ve hamîyyet ile hıdmet me’ mûl ve Üsküdar’dan mansıbına varınca ve sancağınız hudûdı havâlisinde kıtâ’u’t-tarîk eşkıyâsının def’-i asâr-ı mazarratlarıyla bezl-i kudret eylemek üzere me’ mûr ve kendüne dahî tenbîh olunmuşiken henüz bir haberin zuhûr etmedüğinden tenbîh [içün] mektûb tahrîr olundu. İnşâ’ allâhu te’âlâ vusûlünde mukaddemâ sana tenbîh ve sipâriş olunduğu ve ba’dehu sudûr bulan emr-i şerîf muktezâsı üzere Sivas beylerbeyisi tarafından tevârüd iden haberlere göre hareket ve mîr-i mîrân-ı mûmâ-ileyh ile muvâfakat ve ol taraflarda kıtâ’u’t-tarîk eşkıyâsının bi’l-küllîye i’ dâmına bezl-i kudret ve ahâli-i bilâd ve ebnâ-i sebîli te’ mîne sarf-ı miknet idüp ve hâlâ ne hâlde ve ne güne hareketde olduğunu ol tarafların ahvâl ve asârını tarafımıza ucâleten i’lâm eylesiniz.”

A.MKT fonunda yukarıda belirttiğimiz gibi çeşitli kişilerden sadrazama ve sadaret kaymakamına gelen mektuplar da bulunmaktadır. Bu mektuplardan en ilginçlerinden biri A.MKT 6-16 kodlu Sadrazam Râmi Mehmed Paşa’ya Raziye Kadın’dan yazılan mektuptur. Zira eserdeki 119 ve 436 numaralı iki mektup İstanbul’da Raziye Kadın’a yazılmıştır.

A.MKT 6-16 – (Raziye Kadın’ın mektubu)

“Râziye Kadın’ın tebrik mektubudur. Fî L. Sene 1114

Devletlü, inayetlü, merhametlü gözüm nuru oğlum sultânım vezîr-i âsaf-nezîr

edâma'llâhü iclâlehû hazretlerinin Hakk subhanehu ve te'âlâ mesned-i sadr-ı âlî-şerîflerin mübârek ve huçeste ve hümâyûn ve vücûd-ı mes'ûdların dâ'imâ hatalardan masûn eyleyüp sâye-i devletlerin üzerimizden dûr eylemeye. Âmin bi-mennihî ve keremihî.

Eşref-i ezminede kerem-nâme-i mergübeleri ve sadaka-i behiyyeleri Hasan Bey bendeleri ile şeref-resâna vusûl olup fevka'l-fevk memnun-ı ihsânları olmuşuzdur. Hazreti rabbü'l-âlemîn kabûle karîn ve zât-ı sûtûde-sıfâtların mecmu' âhâtden emîn eyleye. Kemâl-i muhabbetlerinde ve gayretlerinde olmağla ale'd-devâm hayır du'âları iltizâm olup, husûsan her şâm ve seher peyk-i Hüdâ olan ricâlullah du'âları okunup taraf-ı şerîflerine tevcih ve ihâle olunmaktadır. İnşâallahü te'âlâ ve bi-iznillah her biri sa'âdetlü oğlumuzu kafadar ve dâ'imâ nigehdâr olup, mu'in ve zahîr olmağla keyd-i husûd ve mekr-i a'dâdan emînü's-sâha olalar. Benim sa'âdetlü sadr-ı âli-kadrim oğlum hazretleri, cenâb-ı kerîmlerinde olan cennetü'l-esmâ tılsım-ı şerîfine her gün ba'de edâ-yı salât-ı fecr vech-i şerîflerin ve dîde-i kerîmelerin sürüp, ale'l-husûs huzûr-ı hümâyûna gidildikde aslâ terk olunmaya. Ümnîdir ki fevâid-i kesîre müşâhede buyuralar. Bâkî hemvâre mazhar-ı feyz-i ilâhî olalar.

Mine'l-muhlîse el-fakîre Râziyye"²⁹

Münşeatta Veziriazam Râmi Mehmed Paşa'dan Raziye Kadın'a 18 Şevval 1114 (7 Mart 1703) ve 18 Safer 1115 (3 Temmuz 1703) tarihlerinde yazılan iki adet mektup yer almaktadır. 18 Şevval tarihli mektup Raziye Kadın'ın yukardaki mektubuna yazılan cevaptır.

“İstanbul'da Raziye kadına. Fî 18 L. Sene 1114

İzzetlü, sa'âdetlü, meveddetlü vâlide-i azîzem kadın hazretlerinin huzûr-ı meveddet-mevfûrlarına i'zâz ve tekrîm ile selâmlar ve du'âlar ihdâ ve hâl ü hâtırınız su'âli mü'eddâ kılınur. Dâ'imâ sıhhat ve âfiyet ile hoş-hâl olasız. Benim meveddetlü vâlide-i muhteremim, mektûbunuz gelüp, her ne ki tahrîr olunmuş ise bi'l-cümle ma'lûm-ı muhibbleri olup, ziyâde hazz eylemişiz. Derhâl bizim Mustafa ol cânibe irsâl olunmağla mektûb tahrîr olunmuşdur. İnşâ'allâhu te'âlâ vusûlünde bundan böyle bu oğlunuzu hâtırdan ihrâc eylemeyüp, sıdk-ı derûn makrûn-ı du'â-yı hayrile yâd u tezkâr eylemeniz me'mûldür. Bâkî sıhhat ve âfiyet dâim ve bâd.”³⁰

Râmi Mehmed Paşa'nın aşağıdaki mektubundan Raziye Kadın'ın Râmi Mehmed Paşa'ya daha sonra yine mektup yazdığını ve Şeyh Hüseyin Efendi ile göndermiş olduğunu anlamaktayız. Mecmuada Râmi Mehmed Paşa'dan Raziye Kadın'a yazılan ikinci mektup şu şekildedir:

“İstanbul'da Raziye Kadın'a yazılan mektûb. 18 S. [1]115

İzzetlü, sa'âdetlü, meveddetlü vâlide-i azîzem kadın hazretlerinin huzûr-ı meveddet-mevfûrlarına i'zâz ve ikrâm ile bî-nihâye tahiyatt ve selâm ihdâsıyla hâtır-ı şerîfleri su'âl olunur, dâ'imâ sıhhat ve âfiyet ile hoş hâl olalar. Şeyh Hüseyin Efendi'yle irsâl olunan mektûbunuz gelüp, mûnderic olduğu du'â-yı hayrlarından mahsûs olmuşuzdur. Hâlâ mûmâ-ileyh ol cânibe revâne olmağla mektûb tahrîr olunmuşdur. İnşâallahü te'âlâ vusûlünde bundan

29 BOA, A.MKT 6-16.

30 Sadrazamlardan Mektuplar, s. 154.

böyle bu oğlumuzu hâtırdan dûr eylemeyüp, evkât-ı müstetâbede derûnı du‘â-yı hayrlarıyla yâd eylemeniz me‘mûldür. Bâkî sıhhat ve âfiyet dâim bâd.”³¹

İstanbul Kaymakamı iken Tımışvar Valiliği’ne tayin edilen Yusuf Paşa’ya Sadrazam Râmi Mehmed Paşa tarafından 8 Şevval 1114 (25 Şubat 1703) tarihinde yazılan mektupta Tımışvar eyaletinin hayli müddet valisiz kaldığı bildirilmekte ve bu yüzden Yusuf Paşa’nın bir an evvel Tımışvar’a gitmesi istenmektedir. Hatta hayvan ve ağırlıkların karadan gönderilip paşanın mümkün mertebe levazım ile gemi ile Kili ve İsmail tarafına, oradan Eflak içinde ve Timurkapu’dan süratle Tımışvar’a geçmesi bile düşünülmektedir³².

A.MKT 6-12 nolu belge Yusuf Paşa’nın bu mektuba cevap olarak Râmi Mehmed Paşa’ya yazdığı mektuptur. Yusuf Paşa 13 Şevval 1114’te (2 Mart 1703) yazdığı mektupta karadan gitmek için gerekli hayvan ve levazımat tedariki ile meşgul olduğunu, hazırlıklarını tamamladıktan sonra bir an önce Tımışvar’a gideceğini bildirmektedir³³.

Bağdad ve Basra’da devlet düzeninin yeniden sağlanması için Bağdad Valisi Vezir Yusuf Paşa ile birlikte Diyarbekir Valisi Vezir Hasan Paşa da görevlendirilmişti. Sadrazam Râmi Mehmed Paşa 7 Şevval 1114 (24 Şubat 1703) tarihinde Diyarbekir Valisi Vezir Hasan Paşa’ya yazdığı mektupta, Yusuf Paşa ile memur oldukları hizmete ne şekilde başladıklarını, ne hâlde ve ne işte ve ne tedbir ile meşgul olduklarının padişah tarafından sorulmakta olduğunu, aynı hususta Bağdad Valisi Yusuf Paşa’ya da yazıldığını ve keyfiyetin tafsil üzere yazılıp, gönderilen tatar vasıtasıyla bildirilmesini istemektedir³⁴.

A.MKT 6-29 nolu belge bu mektuba Hasan Paşa tarafından bir ay sonra 7 Zilkade 1114 (25 Mart 1703) tarihinde yazılan cevaptır. Hasan Paşa cevabî mektubunda sorulan hususların cevabının Bağdad Valisi Yusuf Paşa’nın Kapı Kethüdası Muhemmed Ağa ile gönderileceğini bildirilmektedir³⁵.

Münşeatta Râmi Mehmed Paşa’dan 16 Şevval 1114 (5 Mart 1703) tarihinde Boğdan Voyvodası’na yazılan mektupta Boğdan Voyvodası’nın henüz göndermediği

31 *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 317

32 *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 138

33 “... bi-lutfihi ve keremihi ber-mûceb-i fermân-ı âli ol sâ‘at lâzım gelen devvâb ve mevâfi tedarikine meşgul olmuşuzdur. Gerçi kara mühimmâtı husûsunda külliyyet ile nehci üzereiz. Efendilerimin hüsn-i himmet ve du‘â-yı hayr-ı mu‘âvenetleri berekâtıyla ber-vech-i müsâra‘at tekmil ve memur olduğum üzere bir gün evvel teveccüh ü azîmet üzere bezl-i vüs‘ ü kudret kılındığı üzere ma‘lûm-ı devletleri buyruldukda emr ü fermân devletlü inâyetlü efendim hazretlerindir.” 13 L. 1114, Bende Yusuf” *BOA, A.MKT 6-12*

34 “...vezîr-i müşârun-ileyh hazretleriyle hıdemât-ı me‘mûreye ne günde mübâşeret ve şürû‘ olunup ve hâlâ ne mahâlde ve ne işde ve ne tedbir ve tedârikde olduğunuzu ve’l-hâsıl fazl-ı Hakkile Bağdad ve Basra ve havâlsininin ahvâl ve keyfiyatını tafsil üzere kaleme getirüp tatar-ı mezbûr ile taraf-ıo muhlişiye irsâl ve ba‘de’l-yevm dahî zuhûr iden ahvâli tahrîr ve ‘ilâma himmet buyurulup ...” *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 136

35 “... Bağdad ve Basra ve bu havâlilerin bu ana dek ne güne suret-pezîr-i nizâm olduğu keyfiyet ve ahvâl ve âsârı istidlâ‘ buyurulmak murâd-ı hümâyûn-ı şehriyârî olduğu tahrîr buyurulmuş. Husus-ı mezbûr ise Tatar kullarının hîn-i vürûdına mukârin ale’t-tafsil tahrîr ve âmâde ve ol günden bir gün sonra vezir-i mükerrrem, serdâr-ı ekrem sa‘âdetlü Yusuf Paşa hazretlerinin Kapucular kethüdâsı olan Muhammed Efendi kulları ile irsâl olunmak karar-dâde olmağın bir dahî tekraren tahrîri ile tasrî‘a cesâret olunmayup, merkum tatar kulları dahî Muhammed Efendi kulları ile ma‘an irsâl ve ircâ‘ itdirilmiştir.” *BOA, A.MKT 6-29* Hasan Paşa, sadrazama daha önce yazdığı bir mektubunda ise Rakka yoluyla Bağdad’a gelirken çektiği sıkıntıları anlatmaktadır. Bkz. *BOA, A.MKT 6-24*

bayram hediyesini teslim almak üzere Hassa Şahincibaşı Rüstem Ağa'nın gönderildiği bildirilmektedir³⁶.

A.MKT 6-42 numaralı ve 27 Zilkade 1114 (14 Nisan 1703) tarihli belge, Boğdan Voyvodası'ndan sadrazama gelen cevâbî mektuptur. Belgede Rüstem Ağa ile gelen mektubun vasıl olduğu, îdiyye hediyesinin tedarik edilerek Rüstem Ağa ile beraber gönderildiği bildirilmektedir. Boğdan Voyvodası ayrıca mektubunda bayram hediyesinin gecikmesinin kendi kusurundan kaynaklanmadığını, ahalinin zaaf-ı hâlinden ve Devlet Giray isyanı sebebiyle hayvanlarıyla beraber yerlerini terk ederek güvenli yerlere sığınmasından neşet ettiğini beyan etmektedir³⁷.

Münşeatta Râmi Mehmed Paşa tarafından 6 Şevval 1114 (23 Şubat 1703) tarihinde³⁸ İstanbul Kaymakamlığı görevine yeni tayin olunan Abdullah Paşa'ya yazılan mektupta önceki İstanbul Kaymakamı Yusuf Paşa'da olup henüz icra olunmamış emir ve fermanların ve sair evrakların Abdullah Paşa'ya teslim olunması için Yusuf Paşa'ya mektup yazıldığından bahsedilmektedir³⁹.

A.MKT 6-51 numaralı belge Sabık İstanbul Kaymakamı Yusuf Paşa'dan sadrazama yazılan mektuptur. Yusuf Paşa mektubunda kendi zamanından kalma infaz olunmadık bir meselenin kalmadığını fakat kendisinde henüz ilam olunmamış bazı fermanların aynî defterinin bulunduğunu, onları da mektupla beraber Abdullah Paşa'ya gönderdiğini bildirmektedir⁴⁰.

A.MKT 6-1 numaralı ve 10 Zilhicce 1114 (27 Nisan 1703) tarihli belge Adana Vâlisi Vezir Yusuf Paşa'nın mektup hülasasıdır. Yusuf Paşa mektubunda İfraz-ı Zülkadiriyye hassının kendine tevcihine dair beratın Zilhicce'nin beşinde Kapıcıbaşı Mustafa ile vasıl olduğunu, İfraz-ı Zülkadiriyye ahalisinin bir tarafa firar edip perişan olmamaları için Maraş ve Kars semtlerine giden yolların tutulması ve hiç kimsenin salıverilmemesi için Maraş ve Kars mütesellimlerine, züemâ ve erbab-ı timarına ve o havalide bulunan aşiretlere buyuruldular gönderilerek yolların kapatıldığını ve bunların hâllerine nizam verileceğini bildirmektedir. Yusuf Paşa mektubun devamında Üzeyir Sancağı'nın da İfraz-ı

36 *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 151

37 *BOA, A.MKT 6-42*

38 *Tarih-i Raşid ve Zeyli Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi*, I. Cilt, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur vd, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 633

39 “Selefiniz vezîr-i mükerrem izzetlü Yusuf Paşa hazretlerine bundan akdem mâliye ve divân-ı hümâyûn taraflarından evâmir-i aliyye ile ve mektûb ve kâime-i muhlisî ile fermân ve tavsiye ve sipâriş olunan ahvâlden niceşi karîn-i hitâm olmamak gerek. Ol makûle icrâ olunmadık ahvâlin ve emr ve mektûb ve sâir kâğıd her ne ise tarafınıza teslim eylemeleriçün vezîr-i müşârun-ileyhe mektûb-ı muhâleset tahrîr olunmağla cenâbınıza dahî varaka-i vedâd tastîr ve firistâde-i huzûr-ı izzet-masîrleri kılınmışdır. ...” *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 140.

40 “... Ba'zı hıdemât-ı aliyyeye mutazammın divân ve mâliye tarafından ısdâr buyurulan evâmir-i şerîfenin mezâmin-i aliyyesi icrâ olunmadık evâmir-i aliyye var ise Âstâne-i sa'âdet kâimmakâmı vezir-i mükerrem sa'âdetlü Abdullah Paşa hazretlerine teslim olunması husûsı fermân buyurulmuş. Devlet-i Aliyyelerinde henüz tenfîz olunmadık mevâd yokdur. Ancak ba'zı kusûrı tekâmîl ve henüz i'lâm olunmayan evâmir-i şerîfeleri fermânları üzere vezir-i müşârun-ileyh hazretlerine teslim olunanın aynî defteri derûn-ı mektûb-ı bendegîye vaz' olunup, irsâl-i hâk-i pâ-yi devletleri kılınmışdır.” *BOA, A.MKT 6-51*

Zülkadiriye hassına dâhil edilerek kendisine bağlanmasını istemektedir⁴¹. Râmi Mehmed Paşa 6 Muharrem 1115 (22 Mayıs 1703) tarihli mektubunda Yusuf Paşa'nın bu isteğini reddetmektedir⁴².

Râmi Mehmed Paşa 26 Ramazan 1114 (13 Şubat 1703) tarihinde askerleriyle beraber Özi tarafına gitmesi ferman olunan Kandiye Valisi Halil Paşa'ya yazdığı mektupta Bucak tarafının gairesinin bertaraf olunduğu Halil Paşa'dan daha piyade asker tahrir etmesi istendiği artık piyade tahririne gerek kalmadığı bildirilmekte; bundan böyle piyade tahriri ve esir alma derdine düşmeden bir an önce Özi'ye vasil olması istenmektedir⁴³.

Kandiye Valisi 4 Şevval 1114'te (21 Şubat 1703) Siroz menzilinden cevaben yazdığı mektupta piyade tahririne lüzum olmadığına dair fermânnâmelerinin 1 Şevval'de Selanik yakınlarında eline geçtiği, mektubu getiren Osman Ağa'nın geri gönderildiği, kendisinin askerleriyle beraber Özi'ye gitmek üzere canla başla gayret gösterdiklerini bildirmektedir⁴⁴.

15 Şevval 1114 (4 Mart 1703) tarihinde Halep Valisi'ne yazılan mektupta daha önce cerde hizmetinde bulunmak üzere Halep'ten kalkıp Müzeyrib'e gitmesi istenen Halep Valisi Yusuf Paşa'nın acilen Müzeyrib'e gitmesine gerek olmadığı bildirilmekte, gidip Halep'te oturup etrafa göz-kulak olması istenmektedir⁴⁵.

Halep Valisi Yusuf Paşa 29 Şevval 1114'te (18 Mart 1703) yazdığı cevabî mektubunda gelen emir doğrultusunda amel ederek tevakkuf buyurduğunu bildirmektedir⁴⁶.

Râmi Mehmed Paşa tarafından İnebahtı Mutasarrıfı Ömer Paşa'ya 7 Şevval 1114 (24 Şubat 1703) tarihinde yazılan mektupta Eğriboz Muhafızı Vezir Ali Paşa'nın Kandiye'de bir miktar tevakkuf eyleyeceği haber verilmekte; Ömer Paşa'dan o serhad ahvalini ve o tarafa ait ne haber varsa acilen yazıp bildirmesi istenmektedir⁴⁷.

41 BOA, A.MKT 6-1

42 "...mektûbunuz gelüp, mefhûmında İfraz-ı Zülkadiriye mukâta'ası ahvâlinde olan hareketinizi i'lâm ve Üzeyr sancağı inzimâmı husûsı tahrîr ve iltimâs buyurmuşsun. Husûs-ı mezbûrın vakti olmayup, âdeminiz avdet etdirilmeğin mektûb-ı muhabbet tahrîr olunmuştur.", *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 267-268.

43 *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 116.

44 BOA, A.MKT, 6-7

45 "(...) mektûb ve kâ'imeniz gelüp, mezâmininde hüccâc-ı müslimînin Şam-ı Şerif'den hareketlerinde Müzeyrib'e me'mûriyetiniz husûnu i'lâm eylemişsiz. Lâkin fazl-ı Hakla âcilen gitmeniz iktizâ etmemekle mansibinizde oturup, her tarafa çeşm-dâşt-i intibâh olup, ol havâlileri eşkıyâ-yı urbândan hıfz u hırâset ve re'âyâ ve berâyâyı himâyet ve sıyânet ve eyâletinizin levâzım-ı nizâmıyla dikkat ve bundan sonra size ne vechle emr-i şerif varırsa mücebiyle amel ü hareket eylemeniz bâbında sâdır olan emr-i şerif bundan esbak irsâl olunup, hâlâ âdemleriniz dahî avdet itdirilmekle mektûb-ı muhabbet tahrîr olunmuştur." *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 148.

46 "Bu sene-i mübâreke hüccâc-ı zevi'l-ibtihâcın azîmetleri akabince cerdeleri umurına bu kulları ta'yîn buyurulmuşiken mükerreren emr-i âli sudûruna müterakkiben tevakkuf olunmak bâbında vârid olan fermân-ı âlişân ve ve inâyetlü, devletlü velîyyü'n-ni'am efendim hazretlerinin mektûb-ı merhamet-uslûbları mücebinde amel ve tevekkuf olunduğu i'lâmîçün arz-ı hâl-i ubûdiyyet terkîm ve firistâde-i hâk-i pâ-yı iksir-âsârları kılındı." BOA, A.MKT, 6-14

47 "Eğriboz muhafızı Vezîr-i mükerrrem izzetlü Ali Paşa hazretleri hâlâ Kandiye'de olup, ol havâli hâlî kalup, öyle bir serhadde bulunduğunuz bâ-husûs ki Eğriboz Muhafızı vezîr-i müşârun-ileyh dahî Kandiye'de bir mikdâr tevakkuf iktizâ eyledi. Ahvâl-i serhadde müta'allık ne var ne yok, i'lâmınızın lüzûmunu ta'accüb-i fikir eylemediğiniz. Bu hareketiniz tekâsülünüze haml olunmağla mektûb tahrîr ve

Ömer Paşa 23 Şevval 1114 (17 Mart 1703) tarihli cevabî mektubunda o taraflara göz kulak olduğunu, gerek karada ve gerek deryada asayişin yerinde olduğu, dârülharb olan mahallerin ahâliyelerinin İnebahtı ve sair kaza ve kuralarda iskân olundukları, Mora ve sair cezirelerde bulunan Venediklilerle ilişkilerin dostâne bir şekilde devam ettiği, tüccarların emin ve salim bir şekilde gelip gittiğini bildirmektedir⁴⁸.

4- Mühimme Defterleri

Osmanlı Arşivi'nde bulunan 114 ve 114/1 Numaralı Mühimme Defterleri incelediğimiz münşeât ile aynı tarihe denk gelmektedir. Münşeâtta yer alan ve 11 Şevval 1114 (28 Şubat 1703) tarihinde Adana Valisi Yusuf Paşa'ya yazılan mektup⁴⁹ ile Evâsıt-ı Şaban 1115 (1-7 Ocak 1704) tarihinde Mekke Şerifi Sa'îd ibn-i Sa'd'a ve Cidde Mutasarrıfı Süleyman Paşa ve Mekke-i Mükerrreme kadısına yazılan mektup⁵⁰ birer hüküm suretleridir. Bunlardan Adana valisine yazılan hükmün bir sureti mühimme defterlerinde bulunamadı. Mekke Şerifi ve Cidde mutasarrıfına yazılan hüküm sureti ise 114/1 numaralı Mühimme Defteri'nde 94. sayfada yer alan 559 numaralı hükümdür⁵¹.

114/1 numaralı Mühimme Defteri'nin son sayfalarında ferman suretleri haricinde Novi bölgesinde Avusturya ile hudud kat'ına dair Avusturya komiserlerinin verdiği temessük sureti, Rusya elçisi ile yapılan mükâlemeler ve elçinin i'lâm ve cevapları, Belgrad Muhafızı Hasan Paşa'ya sadrazamdan yazılan kaimenin sureti ile Özi Valisi Yusuf Paşa'ya Kazak hatmanlarından ve sadrazamdan yazılan mektupların suretleri yer almaktadır⁵². Defterin 756. sayfasında bulunan Belgrad Muhafızı Hasan Paşa'ya yazılan kaime ve mektuplar incelediğimiz münşeâtta 11 Muharrem 1115 (27 Mayıs 1703) tarihinde Râmi Mehmed Paşa'dan Belgrad Muhafızı Vezir Hasan Paşa'ya yazılan kaime ve mektuplardır⁵³.

---

tatar ile irsâl olunmuşdur. Vusûlünde hâliyâ ol taraflara müta'allık kaleme gelecek her ne husûs var ise tahrîr ve varan tatarı acele ile bu tarafa tesyîr ve fîmâ-ba'd dahî her husûsda basîret üzere olup, lâzîmü'l-inhâ olan ahbâr ve asârı i'lâmdan tehâvün ve taksîr eylemeyesiz.”, *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 139.

- 48 “bu havâlinin ve umur-ı serhadde müte'allık olan ahvâl ve âsârı kaleme gelecek her ne ise i'lâm olunması bâbında Mehmed Ağa kulları yediyle mektûb-ı emr-üslûbları vürûd bulup, (...) bu tarafın yemin ü yesârına rûz u leyl çeşm ü gûş olup bi-avnihi te'âlâ bu âna değin berren ve bahren emn ü emân ve refâhiyyet ve itmînân üzere fukarâ ve ra'iyet âsude-hâl olduğundan mâ'adâ dârü'l-harb olan mahallerden re'âyâ ve berâyâ evlâd u ensâbiyla dâi'mâ kaçup İnebahtı ve sâir kazâ ve kurâlara iskân olmadan hâli olmayup” Mektubun tamâmı için bkz. *BOA, AMKT 6-20*
- 49 Münşeât, Viyana AF159, s. 37a, Metin m. 92
- 50 Münşeât, Viyana AF159, s. 239b-240a, Metin, m. 604
- 51 Bkz. *BOA, A.DVNS.MHM.d 114/1*, s. 94
- 52 *BOA, A.DVNS. MHM.d 114/1*, s. 754-764
- 53 Karşılaştırmak için bkz. *A.DVNS. MHM.d 114/1*, s. 756, Münşeât, Viyana AF159, s. 147a-147b, *Sadrazamlardan Mektuplar*, s. 279-280. Mühimme defterinde 360 numaralı mektubun sadece giriş kısmı yazılmıştır.

Tablo 2. Münşeât Mecmuası ile 114/1 numaralı Mühimme Defterlerinde ortak bulunan mektuplar.

Eser	Tarihi	Sayfa,	Serlevha
A.DVNS.		s. 94, h. 559	Emîr-i Mekke-i Mükerrerme Şerîf Said bin-i Şerîf Sa'd'a ve Habeş eyâleti ilhâkıyla Cidde-i ma'mûre sancağına mutasarrıf olup, Mekke-i Mükerrerme şeyhü'l-harâmı olan Süleyman Paşa <i>dâmet me'âliyehuya</i> ve Mekke-i Mükerrerme kadısına hüküm ki:
Münşeât, Viyana AF 159		s. 239b, m. 604	604- Emîr-i Mekke-i Mükerrerme Şerîf Said ibn-i Şerîf Sa'd'a ve Habeş eyâleti ilhâkıyla Cidde-i ma'mûre sancağına mutasarrıf olup, Mekke-i Mükerrerme şeyhü'l-harâmı olan Süleyman Paşa ve Mekke-i Mükerrerme kadısına hüküm ki:
A.DVNS.	11 M. 1115	s. 756	Belgrad Muhafızı Vezîr Hasan Paşa'ya kâ'imedir.
Münşeât, Viyana AF 159	11 M. 1115	s. 147a m. 359	Belgrad Muhâfızı Vezîr Hasan Paşa'ya kâ'imedir.
A.DVNS.		s. 756	Yine Belgrad vâlisine yazılan mektûb suretidir
Münşeât, Viyana AF 159	11 M. 1115	147b m. 360	Zikrolunan kâ'imenin mektûbudur. Vezîr-i mûmâ-ileyhe.

Bazen aynı konuda hem nâme-i hümayun hem de sadrazam mektubu yazılmakta idi. Aynı ikili yapı fermanlarda da görülmektedir. Yani bazen bir valiye aynı hususta hem ferman hem de “mektûb-ı muhlisî” dediğimiz sadrazam mektubu gönderilmektedir. Bu durum sadrazam mektuplarında “ber-mûceb-i emr-i âli” “ber-muceb-i emr-i şerîf” ya da “ber-mûceb-i fermân” yazılan mektuptur şeklinde ifade edilmektedir. Elimizdeki münşeâtta bu tür “emr-i âli” mucebince yazılan mektuplar oldukça fazladır. Mecmuada mektupların çoğunun tarihinin yazılmış olması ve mektupların belirli bir kronoloji dâhilinde sıralanması 114 numaralı Mühimme Defteri ile bu mecmuayı karşılaştırmamıza imkân vermiştir.

114 numaralı Mühimme Defteri”ndeki kayıtlarla Mecmuadaki kayıtlar arasında en önemli farklılık hükümlerin padişah üslubuyla, mektupların sadrazam üslubuyla yazılmasıdır. Onun haricinde anlatılan konu ve cümlelerin sıralanış biçimi aynıdır. Fikir edinmek ve karşılaştırma yapmak için aşağıda örnek metinler verilmiştir.

<p>Mühimme Defteri 114, sayfa: 19, hüküm: 72</p>	<p>Münşeât, sayfa: 13b-14a, mektup: 30</p>
<p>Bosna Beylerbeyisi Seyfullah dâme ikbâlühûya hüküm ki:</p> <p>Sen ki mîr-i mîrân-ı mûmâ-ileyhsin,</p> <p>Bundan akdem eğer mâliyye ve eğer dîvân-ı hümayûnum tarafından evâmir-i aliyyem ile me'mûr olduğun umûr ve husûsların temşiyet ve tekmîline kemâ fi'l-evvel me'mûr olmuşsuzdur. İmdi emr-i şerîfim vusûlünde mukaddemâ ve hâlâ ol tarafda me'mûr olduğun mesâlih ve mehhâmın küllîsine kemâl-i cidd ü ihtimâm ile kıyâm ve bi-avnihi te'âlâ her husûsu yerlü yerince görüp, tehâvün ve tekâsül sebebi ile izâ'at-ı vakt itmeyüp, uhde-i ihtimâmına müfevvez olan ahvâlin küllîsinde basîret-i tâmm ve teyakkuz-ı tamâm ile hareket ve levâzım-ı hüsn-i eyâleti dahî ri'âyet idüp, senden me'mûl olduğu üzere hıdemât-ı cemîle vücûda getürmeğe bezl-i vüs' u kudret eylesin. Bosna eyâleti kâffe-i umurunda ziyâde ihtimâma muhtâc memlekettir. İnşâ'allâhu te'âlâ her ahvâlde basîret ve ihtimâmı şî'âr-ı hâl idüp, bâ-husûs muktezâ-yı şer'-i kadîme mütâba'at ve ve re'âyâ ve berâyâ ve fukarâ ve zü'efâyı himâyet ve sıyânet idüp, ve'l-hâsıl cemî' umûrunuzda tavr-ı cemîl ve bezl-i sa'y-i cezîl ile itmâm-ı hıdemât-ı aliyyeye ihtimâm ve lâzımü'l-inhâ olan ahvâli peyderpey arz ve i'lâm eylemen bâbında deyu yazılmışdır.</p> <p>Fî Evâsıt-ı N. Sene 114</p>	<p>Bosna Beylerbeyisi Seyfullah Paşa'ya bermûceb-i emr-i âli mektûb. Fî 18 N. Sene 1114</p> <p>İnhâ olunur ki:</p> <p>Bundan akdem eğer mâliye ve eğer dîvân-ı hümayûn tarafından evâmir-i aliyye ile me'mûr olduğunuz umûr ve husûsların temşiyet ve tekmîline kemâ fi'l-evvel me'mûr olmuşsuzdur. İmdi emr-i şerîf vusûlünde mukaddemâ ve hâlâ ol tarafda me'mûr olduğunuz mesâlih ve mehhâmın küllîsine kemâl-i cidd ü ihtimâm ile kıyâm ve bi-avnihi te'âlâ her husûsu yerlü yerince görüp, tehâvün ve tekâsül sebebi ile izâ'at-ı vakt itmeyüp, uhde-i ihtimâmınıza müfevvez olan ahvâlin küllîsinde basîret-i tâmm ve teyakkuz-ı tamâm ile hareket ve levâzım-ı hüsn-i eyâleti dahî ri'âyet idüp, sizden me'mûl olduğu üzere hıdemât-ı cemîle vücûda getürmeğe bezl-i vüs' u kudret eylesiniz. Bosna eyâleti kâffe-i umurunda ziyâde ihtimâma muhtâc memlekettir. İnşâ'allâhu te'âlâ her ahvâlde basîret ve ihtimâmı şî'âr-ı hâl idüp, bâ-husûs muktezâ-yı şer'-i kadîme mütâba'at ve ve re'âyâ ve berâyâ ve fukarâ ve zü'efâyı himâyet ve sıyânet idüp, ve'l-hâsıl cemî' umûrunuzda tavr-ı cemîl ve bezl-i sa'y-i cezîl ile itmâm-ı hıdemât-ı aliyyeye ihtimâm ve lâzımü'l-inhâ olan ahvâli peyderpey arz ve i'lâm eylemeniz bâbında sâdır olan fermân-ı âlişân mücebince mektûb tahrîr ve ( ) ile irsâl olunmuşdur. Lede'l-vusûl müceb-i emr-i âli üzere amel ü hareket eylesiniz.</p>

Mühimme Defteri 114, sayfa: 6, hüküm: 17	Münşeât, sayfa: 31a, mektup: 74
<p>Âstâne-i sa‘âdet kaymakamına hüküm ki:</p> <p>Bundan akdem Ayasofya-i kebîrde bir cum‘a günü ale‘l-gafle minbere çıkup, vaz‘-ı nâ-hemvârî zâhir olmağla bîmâr-hâneye ve ba‘dehu zindana vez‘ olunan Mehmed nâm kimesne istintâk olundukda ol mahalde kendüye cenûn ârız olmak üzere virdiği cevâbı i‘lâm buyurmuşsınız. Mezbûrun vatan-ı aslîsi Kığı ve Rum keferesinden iken muhtedî olup, biraz eyyâm ziyî-i avâmda gezdikden sonra ulemâ kisvesiyle iktisâ ve hâlâ bu şekl-i tecennün ihtiyâr idüp, müfsid ve habîsü’n-nefs olduğu haber alınmağla imdi emr-i şerîfim vusûlünde mezbûr Mehmed Limni kal‘asında zindan-bend olup, emr-i şerîfim vârid olmadıkca ıtlâk olunmamak üzere fermân-ı hümâyûn olmağla, sen ki vezir-i müşârun-ileyhsin, emr-i şerîfim vusûlünde mezbûru Limni kal‘asında zindân-bend olmak üzere cezîre-i mezbûreye irsâl eylemen bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur.</p> <p>Fî Evâil-i L. Sene 114</p> <p>[Derkenr:] İtlak olunmuştur. Fî Evâsıt-ı B. Sene 1115</p>	<p>İstanbul kaymakamına mektûbdur. Fî 7 L. Sene 1114</p> <p>Benim izzetlü karındaşım hazretleri, mektûbunuz gelüp, mefhûmunda</p> <p>Bundan akdem Ayasofya-i kebîrde bir cum‘a günü ale‘l-gafle minbere çıkup, vaz‘-ı nâ-hemvârî zâhir olmağla bîmâr-hâneye ve ba‘dehu zindana vez‘ olunan Mehmed nâm kimesne istintâk olundukda ol mahalde kendüye cenûn ârız olmak üzere virdiği cevâbı i‘lâm buyurmuşsınız. Mezbûrun vatan-ı aslîsi Kığı ve Rum keferesinden iken muhtedî olup, biraz eyyâm ziyî-i avâmda gezdikden sonra ulemâ kisvesiyle iktisâ ve hâlâ bu şekl-i tecennün ihtiyâr idüp, müfsid ve habîsü’n-nefs olduğu haber alınmağla emr-i şerîf vusûlünde mezbûr Mehmed Limni kal‘asında zindan-bend olup, emr-i şerîf vârid olmadıkca ıtlâk olunmamak üzere fermân-ı hümâyûn [sâdır] olmağla imdi emr-i şerîf vusûlünde mezbûru Lemni kal‘asında zindân-bend olmak üzere cezîre-i mezbûreye [irsâl] eylemeniz bâbında sâdır olan fermân-ı âlişân mûcebince mektûb-ı muhlîsî tahrîr olundu. İnşâ‘allâhu te‘âlâ lede‘l-vusûl mûcib-i emr-i âli üzere amel ü hareket buyurup, hilâfına müsâ‘ade buyurmayasız.</p>

Yukarda bahsedilen olay Anonim Osmanlı Tarihi’nde ise şöyle anlatılmaktadır:

“Bir Cuma günü Ayasofya-yı Kebîr’de halk namazı tamam edüp, dua vakitlerinde bir âdem Ayasofya menbirende olan bayrağı kapup, “gelin ümmet-i Muhammed” deyü kapudan taşra çıkarken, Âstâne Kaymakamı Yusuf Paşa camide bulunur, Kapu kethüdarları ve muhızır yoldaşları herifi ahz ve bayrağı yerine koyup kapuya getirürler. “Niçün böyle etdün” deyü suâl olundukda: “memur idim, lakin dahi gelmemiş” deyip cünun alayimi müşahade olunmağla, Edirne’ye arz, Limni ceziresinde kal‘a-bend olunmak üzere ferman olundu.”⁵⁴

Yaptığımız inceleme neticesinde münşeâtta yer alan mektuplardan 54 tanesi ferman-î âli mucibince yazılıp 114 numaralı Mühimme Defteri'nde hüküm suretleri yer almaktadır. Münşeatta bulunan diğer mektuplar başka bir kaynakta yer almadığı için orijinal tarihi belge kıymetini taşımaktadır.

Tablo 3: Münşeât ile 114 numaralı Mühimme Defteri'nde bulunan benzer mektuplar.

		Mühimme 114, Serlevha	Râmi Münşeâtı, serlevha
1	s. 19, h. 72	Bosna Beylerbeyisi Seyfullah dâme ikbâlühûya hüküm ki:	30- Bosna Beylerbeyisi Seyfullah Paşa'ya ber-mûceb-i emr-i âli
2	s.19, h. 73	Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Mehmed dâme mecdühuya hüküm ki: Evâsıt-ı N. 1114	33- Dergâh-ı âli kapucubaşlarından Mehmed Ağa'ya mektûb. Fî 20 N. Sene 1114
3	S: 6, h: 17	Âstâne-i sa'âdet kaymakamına hükümki: Evâil-i L. Sene 1115	74- İstanbul kaymakamına mektûbdur. Fî 7 L. Sene 1114
4	S: 32, h: 262	( ) ve ( ) kadılarına hüküm ki: Evâsıt-ı L. Sene 1114	100- Fî 16 L. Sene 1114
5	S: 12, h: 47	Şam Beylerbeyisi ve emîr-i Haccı olan Mehmed dâme ikbâlühûya hüküm ki: evasıt-ı L. 1114	106- Şam Beylerbeyisi ve Mîr-i Haccı olan Mehmed Paşa'ya mektûb. Fî 16 L. Sene 1114
6	S: 13, h: 49	Sayda Vâlisi Vezîr Kaplan Paşa'ya, evasıt-ı L. 1114	107- Sayda Vâlisi Vezîr Kaplan Paşa'ya. Fî 16 L. Sene 1114
7	S: 14, h: 52	Ber-vech-i arpalık Cebel-i Aclun ve Açun sancaklarına mutasarrıf olan İvaz oğlu Hasan dame	108- Ber-vech-i arpalık Cebel-i Aclun ve Açun sancakları mutasarrıfı olan İvaz oğlu Hasan
8	S: 44, h: 210	Adana Vâlisi Vezîr-i mükerrer Yusuf Paşa'ya hükümki: Evâhir-i	134- Adana Vâlisi Vezîr-i mükerrer Yusuf Paşa'ya iskân

9	S: 45, h: 214	Lek Evâinik ekrâdı meks eyledikleri mahallin semtinde ve yemîn ü yesârında vâki' olan beylerbeyiler ve sancakbeyileri ve mütesellimler ve alaybeyileri ve zü'emâ ve erbâb-ı tîmâr ve yeniçeri serdârları ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine hüküm ki:	138- Lek Evâinik ekrâdı meks eyledikleri mahallin semtinde ve yemîn ü yesârında vâki' olan beylerbeyiler ve sancakbeyileri ve mütesellimler ve alaybeyileri ve zü'emâ ve erbâb-ı tîmâr ve yeniçeri serdârları ve a'yân-ı vilâyet ve iş erlerine mektûb
10	S: 67, h: 314	Ber-vech-i arpalık Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı Hasan dâme ikbâlühûya ve sâbıkâ Medine-i Münevvere kadısı olan Mevlâlnâ Müstakim zîde fezâilühuya; evail-i Za. 1114	144- Ber-vech-i arpalık Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı Hasan Paşa'ya ve sâbıkâ Medine-i Münevvere kadısı olan Müstakim Efendi'ye mektûb bermûceb-i emr-i şerîf yazılmıştır.
11	S:69,h: 317	Rumili Beylerbeyisi İbrahim Paşa'ya hükümki.; evail-i Za.	159- Rumili Beylerbeyisi İbrahim Paşa'ya ber-mûceb-i emr-i şerîf
12	S: 84, h: 372	Bağdad vâlisine hüküm ki:	162- Bağdad Vâlisi Vezîr Yusuf
13	S: 89, h: 359	Trablusşam valisine hüküm ki: Evasit-ı Za. 114	166- Hâlâ Trablusşam Vâlisi Vezîr-i mükerrem Arslan Paşa'ya
14	S: 80, h: 361	Ber-vech-i arpalık Cebel-i Aclun ve Leccun sancaklarına mutasarrıf olup cerde hizmetine memur olan Hasan dâme	168- Ber-vech-i arpalık Cebel-i Aclun ve Leccun sancaklarına (tarih yazılmamıştır.)
15	S: 82, h: 367	Sivas Beylerbeyisi olan Mehmed dâme ikbâlühûya	176- Sivas Beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya ber-mûceb-i emr-i âli
16	S: 108, h. 471	Sivas eyaletinde vaki olan kadılara ve eyalet-i mezburede vaki yeniçeri serdarlarına hüküm	219- Sivas beylerbeyisine va kadısına. (tarih yazılmamış)
17	S: 105, h: 462	Anadolu vâlisine hüküm ki:	221- Anadolu Vâlisi Vezîr-i mükerrem Osman Paşa'ya bermûceb-i emr-i âli mektûb. Fî 26
18	S: 104, h: 458	Adana valisine hüküm ki: Evahir-i Za. 114	225- Adana Vâlisi Vezîr-i mükerrem Yusuf Paşa'ya ber-
19	S: 103, h. 451	Niğde sancağibeyi Fazlı dâme izzehuya hüküm ki: Evahir-i Za.	226- Niğde Sancağibeyi Fazlı Bey'e ber-mûceb-i emr-i âli

20	S: 119-120, h: 509	Ber-vech-i arpalık Aclun ve Leccun sancaklarına mutasarrıf olup, cerde hizmetine memur olan Hasan dâme ikbâlühûya	258- Ber-vech-i arpalık Aclun ve Leccun sancaklarına mutasarrıf Hasan Paşa'ya (tarih yazılmamış)
21	S: 125, h. 526	Hersek sancağında vaki kadılarına ve ayan-ı vilayet ve iş erlerine;	260- Hersek Sancağı Mutasarrıfı Ahmed Paşa'ya mektûb. Fî 14 Z.
22	S: 128, h:	Âstâne kaymakamına hüküm ki:	261- İstanbul kaymakamına. Fî
23	S: 124, h. 522	Kapudan paşaya hüküm ki,;	266- Kapudan paşaya yazılan
24	S: 133, h: 555	Mısır valisine hüküm ki, Evahir-i Z. Sene 114	282- Mısır Vâlisi Vezîr-i mükerrem Mehmed Paşa'ya. Fî
25	S: 140, h: 577	Mısır valisine hüküm ki; evahir-i z 114	285- Mısır Vâlisi Vezîr-i mükerrem Mehmed Paşa
26	S: 141, h: 581	İstanbul Kaymakamı Vezir Abdullah Paşa'ya ve İstanbul	297- İstanbul kaymakamı Abdullah Paşa'ya yazılan
27	S: 135, h: 561	Ber-vech-i arpalık Karahisar-ı Sahib sancağına mutasarrıf olan Abdulkadir dâme ikbâlühûya	300- Karahisar Mutasarrıfı Abdulkadir Paşa'ya
28	S:141, h: 582	Mısır valisine ve kadısına ve Mısır defterdarına ve ümerâ-yı Mısır ve yedi ocak zabitlerine	304- Mısır Vâlisi Vezîr-i mükerrem izzetlü Mehmed Paşa hazretlerine. Fî 28 Z. Sene
29	S: 142, h: 585	Ber-vech-i arpalık İçil Sancağı Mutasarrıfı Rışvanoğlu oğlu Halil dâme ikbalehuya hüküm ki;	305- Ber-vech-i arpalık İçil Sancağı Mutasarrıfı Rışvanoğlu oğlu Halil Paşa'ya. Fî 27 Z. Sene
30	S: 147, H: 601	Özi valisi Vezir Yusuf Paşa'ya hükümki; Evail-i M. Sene 115	319- Özi Vâlisi Vezîr-i mükerrem Yusuf Paşa'ya mektûb. Fî 9 M.
31	S: 154, h: 623	Kaymakam paşaya ve İstanbul kadısına ve sâ'ir ummâle hüküm ki; Evail-i M. 115	325- İstanbul kaymakamına başka ve İstanbul ve Galata kadılarına ve sâ'ir ummâle başka
32	S: 180, h:	İstanbul Kaymakamına; eva-hir-i	377- İstanbul kaymakamına
33	S: 176, h: 783	Bosna Beylerbeyisi Seyfullah Paşa'ya hüküm ki, evahir-i M.	379- Bosna Beylerbeyisi Seyfullah Paşa'ya mektûb. Fî 25

34	S: 174, h: 773	Adana valisine hüküm ki: evahir-i m. 115	385- Adana Vâlisi Vezîr Yusuf Paşa'ya mektûb. Fî 23 M. Sene
35	S: 174, h:	Haleb valisine hüküm ki, evahir-i	387- Haleb Vâlisine mektûb. Fî
36	S: 175, h: 778-779	Sâbıkâ Kıbrıs Valisi olup hâlâ mütekaid olan Osman Paşa dâmet me'âliyhuya hüküm ki; Sâbıkâ Erzurum Vâlisi olup, müteka'id olan Mehmed Paşa'ya hüküm ki: Evahir-i M. 1115	390- Sâbıkâ Erzurum Vâlisi olup, müteka'id olan Mehmed Paşa'ya yazılan mektûbdır. Fî 26 M. Sene 1115 Sâbıkâ Kıbrıs Vâlisi Osman Paşa'ya Sultaniye kal'asında sâkin olmak üzere Gelibolu gümrüğünde üç yüz akçe tekâ'üd [158- b] lük virilüp, bu üslûb üzere mektûb yazılmışdır. Fî 263
37	S: 190, h: 828	Ber-vech-i arpalık İçil sancağına mutasarrıf olan Rişvanoğlu Halil dâme ikbâlühûya ve ( ) ve ( )	404- İçil Sancağı Mutasarrıfı Halil Paşa'ya ve ( ) ve ( ) kadılarına ber-mûceb-i fermân
38	S: 199, h: 862	Bosna sancağında va'z ve tezkîr için ta'yîn olunan eş-Şeyh Ali el-Amedî Efendi zîde ilmühuya	421- Bosna sancağında va'z ve tezkîr için ta'yîn olunan eş-Şeyh Ali el-Amedî Efendi zîde
39	S: 212, h: 911	Bosna Beylerbeyisi Seyfullah	446- Bosna Beylerbeyisi
40	S: 218, h: 925	Acu Muhafızı Hasan dâmeikbalehuya hükümki; Evahir-i S. 115	463- Acu Muhâfızı Hasan Paşa'ya fermân-ı şerîf mûcebince yazılan mektûbun sûretidir. [Evâhir-i] S.
41	S: 220, h: 931	Akdeniz muhafazasına memur firkateler üzerine başbuğ olan Mehmed dâme izzehuya ve sâ'ir firkate kapudanlarına hükümki;	476- Akdeniz muhâfazasına me'mûr olan kapudana ve deryâda ve sâ'ir kapudanlara bermuceb-i emr-i âli yazılan mektûb.
42	S: 230, h: 964	Bosna Beylerbeyisi Seyfullah Paşa'ya hükümki; Evail-i Ra.	481- Bosna beylerbeyisine mektûb. Fî 2 Ra. Sene 1115
43	S: 227, h: 956	Ber-vech-i arpalık Selanik sancağına mutasarrıf olan Mustafa dâme ikbâlühûya ve Selanik Mollasına mektup,	492- Sela[nik] paşasına ve Selanik kadısına mektûb. Fî 5 Ra. Sene 1115

44	S: 232, H: 974	Özi Valisi Vezir Yusuf Paşa'ya hüküm ki; Evail-i Ra. 115	494- Hâlâ Özi Vâlisi Vezîr-i mükerrenm Yusuf Paşa'ya
45	S:,232 H: 973	Ber-vech-i arpalık İskenderiye ve Pirizrin ve Dukakin sancakları mutasarrıfı Hüdavirdi Paşa'ya	495- İskenderiye ve Pirizrin ve Dukakin sancakları mutasarrıfı Hüdavirdi Paşa'ya mektûb. Fî 7
46	S: 233, h:	Belgrad Muhafızı Ali Paşa'ya	496- Belgrad Muhâfızı Ali
47	S: 232, h:	Sâbıkâ Belgrad Muhâfızı Hasan	497- Sâbıkâ Belgrad Muhâfızı
48	S: 234, h:	Eğriboz Muhafızı Vezir Ali	498- Eğriboz muhâfızına mektûb.
49	S: 234, h:982	Aydın ve Saruhan sancaklarında muhassıl-ı emvâl olan ber-vech-i arpalık Aydın ve Menteşe sancaklarında mutasarrıf olan Nasuh dâme ikbâlühûya	505- Aydın ve Saruhan sancaklarında muhassıl-ı emvâl olan ber-vech-i arpalık Aydın ve Menteşe sancaklarında mutasarrıf olan Nasuh Paşa'ya mektûb. Fî 8
50	S: 241, h: 1025	Sâbıkâ Belgrad Muhâfızı Vezîr Hasan Paşa'ya	518- Sâbıkâ Belgrad Muhâfızı Vezîr Hasan Paşa'ya mektûb. 14
51	S: 244, h: 1041	Anadolu Vâlisi Vezir Numan Paşa'ya hüküm ki; Evasit-ı Ra.	527- Anadolu Vâlisi Vezîr Numan Paşa'ya mektûb. Fî 16 Ra. Sene
52	S: 251, h:1087	Ber-vech-i arpalık Kocaili sancağına me'mûr olan Yanbeği Mehemed Paşa-zâde Hüseyin dâme ikbâlühûya, Evhir-i Ra.	507- Ber-vech-i arpalık Kocaili sancağına me'mûr olan Yanbeği Mehemed Paşa-zâde Hüseyin Paşa'ya mektûb. Fî 9 Ra. Sene
53	s. 250, h:1084	Sâbıkâ Kayseriye Sancağı Mutasarrıfı Mustafa dâme ikbâlühûya hüküm ki, Evâhir-i	546- Sâbıkâ Kayseriye Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya mektûb. 22 Ra. Sene [1]115
54	s. 249, h: 1083	Karaman Beylerbeyisi Ömer dâme ikbâlühûya hüküm ki;	545- Karaman Beylerbeyisi Ömer Paşa'ya mektûb. Fî 22 Ra.

Sonuç

Münşeât mecmualarında resmî ve şahsî yazışma örnekleri ile birlikte tarihi, dinî, edebî metinler ve nazımlar ve başka pek çok faydalı bilgilere rastlanılmaktadır. Siyasi ve idari mektupları toplayan münşeât mecmuaları büyük ölçüde tarihi kaynak malzemesi ihtiva etmekte ve araştırmacılar için birinci elden belgeler sunmaktadır. Münşeât mecmualarında yer alan mektup örneklerinin gerçekte yazılmış ve münşi tarafından görülüp mecmuada istinsah edilmiş bir mektup olması eserin tarihi bir değere sahip olmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte münşeatta yer alan mektubun yazışma ve imla örneklerini göstermek amacıyla münşi tarafından uyarlanmış olduğu durumlar da olabilmektedir. Bu nedenle münşeât mecmualarının tarihi kaynak değerine sahip olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir.

Arşiv vesikaları münşeât mecmualarının tarihi kaynaklık değerini tespit edebilmemiz açısından son derece önemlidir. İncelediğimiz münşeât mecmuasında yer alan mektuplardan altı tanesi 6 numaralı nâme-i hümayun defterinde aynı şekilde yer almaktadır. Bazen aynı konuda hem nâme-i hümayun hem de sadrazam mektubu yazılmakta idi. Aynı ikili yapı fermanlarda da görülmektedir. Yani bazen bir valiye aynı hususta hem ferman hem de “mektûb-ı muhlisî” dediğimiz sadrazam mektubu gönderilmektedir. Bu durum sadrazam mektuplarında “ber-mûceb-i emr-i âli” “ber-muceb-i emr-i şerîf” ya da “ber-mûceb-i fermân” yazılan mektûbdur şeklinde ifade edilmektedir. Ferman şeklinde gönderilen mektupların suretleri mühimme defterlerinde, “emr-i âli” mücebince yazılan sadrazam mektupları ise münşeât mecmuasında bulunmaktadır. Münşeât Mecmusı ile 114 numaralı mühimme defterini karşılaştırdığımızda 54 hüküm-mektubun ortak olduğu tespit edilmiştir. Aralarında tek fark mühimmedeki hükümlerin padişahın dilinden yazılmış olmasıdır. Münşeât mecmuasında bulunan 621 mektubun birer suretleri Name-i Hümayun ve Mühimme defterlerinde bulunmamaktadır. Bu da eserin tarihi kaynak olarak orjinalliğini göstermektedir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üzere eserde yer alan bazı mektuplara gelen cevaplar ise A.MKT fonunda bulunmaktadır. Bu şekilde arşiv vesikaları ile münşeât mecmuası birbirini tamamlamakta, ve münşeât mecmuasının tarihi açıdan önemini göstermektedir.

Kaynakça

BOA, A.DVNS.MHM.d 114/1

BOA, A.DVNS.NMH.d. 6

BOA, A.MKT 6-1

BOA, A.MKT 6-12

BOA, A.MKT 6-16

BOA, A.MKT 6-24

BOA, A.MKT 6-42

BOA, A.MKT 6-7

BOA, İE. MHH 1-35

Abdurrahman Daş, “Ankara Savaşı Öncesi Timur İle Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (SUTAD), Sayı: 15 (2004), s. 142-167.

Abdurrahman Daş, “Ankara Savaşı’nın Sebepleri Açısından Münşeât Mecmualarında Geçen Mektupların Tarihi Değeri”, 1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım - Timur) Ankara 9-12 Ekim 2012, Bildiri Kitabı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 523-542.

Abdurrahman Daş, Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi’nin Tarihçiliği Ve Münşeâtı, Kimlik Yayınları, Kayseri 2018.

Abdülkadir Özcan, “Münşeâtü’s-Selâtin”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 32 (2006), s. 20-22.

Abdülkadir Özel, *Koca Râgıb Mehmed Paşa’nın Münşe’ât ve Telhîsâtı (Değerlendirme-Metin)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Ahmet Kırış, *Hicrî 1096 (1684-1685) Yılına Dair Bir Münşeât Mecmuası ve Değerlendirilmesi*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Haz. Y. İhsan Genç vd., Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010

Bekir Kütükoğlu, “Münşeât Mecmualarının Osmanlı Diplomatîği Bakımından Ehemmiyeti”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan – 2 Mayıs 1986, Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. 169—176

Bilge Kaya Yiğit, “Münşeât Mecmuaları ve XV. Yüzyıldan Bir Münşeât Örneği”, *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu Özel Sayısı, Yıl 2, Sayı 3 (2016), s. 183-196.

Ersin Kırca, *Sadrzamlardan Mektuplar 1703-1704 (Râmî Mehmed Paşa Münşeâtı)*, KDY Yayıncılık, İstanbul 2020.

Halil İbrahim Haksever, “Münşeât Mecmuaları ve Edebiyat Tarihimiz İçin Önemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1 (1998), s. 73-86.

Halil İbrahim Haksever, “Münşeâtlarda Yer Alan Tarihî Bilgiler”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Der Feridun Ahmed Bey, Münşeâtü’s-Selatin*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1265gisi, 2/1 (2009), s. 34 (34-31.)

Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeâtlar ve Nergîsî’nin Münşeâtı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1995, s. 16

Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 7, 61. Kitap, cev. Vecdi Bürün, haz. Mümin Çevik-Erol Kılıç, Uçdal Neşriyat. (yıl yazılmamış).

Hamza Konuk, *Vanî Mehmed Efendi Münşe’at’ı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseir 2001.

Hikmet İlaydın – Adnan Sadık Erzi, “XVI. Asra Âid Bir Münşeât Mecmuası”, *Bellekten*, Cilt XXI/82 (1957), s. 221-252.

I.Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri (*Transkripsiyon / Tıpkıbasım*), haz. İbrahim Küreli, Ali Kaya, Ersin Kırca vd, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

İ. Çetin Derdiyok, “Mesîhî’nin Münşeâtı İçerisinde Yer Alan ve Yavuz Sultan Selim’in Kendi Ağzından Mısır Fethini Anlatan Bir Mektup”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1111-1119.

İ. Hakkı Aksoyak, “Gelibolu Mustafa Âli’nin Menşeu’l-İnşâ İsimli Eseri”, *TÜBAR*, Sayı: XIX (2006), s. 225-244.

İlhan Gök, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarından 1 Numaralı Name-i Hümayun Defteri (H.1111-1174/M.1699-1761)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019.

İsa Şevik, *Şah Tahmasb (1524-1576) İle Osmanlı Sarayı Arasında Teati Edilen Mektupları İçeren “Münşe ‘ât-ı Atık”ın Edisyon Kritiği ve Değerlendirilmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

İsmail Durmuş, “İnşâ,” *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 22 (200)*, s. 334-337.

Kırım Hanlarına Nâme-İ Hümayûn (2 Numaralı Name Defteri), haz. Murat Cebecioğlu, Sinan Satar vd, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Murat Fidan, “Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Sultan III. Ahmed Dönemine Ait Bir Münşeât”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 13, Sayı 35 (2020), s. 547-581.

Muzaffer Doğan, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi Sadaret Kethüdalığı (1730-1866)*, TİAV, Ankara 2016

Mükremin Halil Yınanç, “Bayezid I”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2 (1997), s. 369-392.

Münşeât, Viyana National Biblotek, No: AF159

Küçük Çelebi-zade İsmâ’il Asım Efendi, *Münşeât-ı Asım (1173/1760)*, haz. Fahri Unan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Necati Lugal, Adnan Sadık Erzi, *Fatih Devrine Ait Münşeât Mecmuası*, İstanbul Fetih Derneği, İstanbul 1956.

Nihal Metin, *Viyana Avusturya Kütüphanesi Nr. H.O.180D’De Kayıtlı Münşeât-ı Divân-ı Hümayûn (Nâme-i Hümayûn Sûretleri) (Muharrem 1099-Cemaziyelahir 1108/Kasım 1867-Ocak 1697) (İnceleme Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Refet Yinanç – Ömer Özkan, “Osmanlı-Safevî İlişkilerine Dair Önemli Bir Kaynak: 16. Asra Ait Bir Münşeât Mecmuası”, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı: 60 (2011), s. 265-280.

Serhat Kuzucu-Hacer Çıtırık, “Osmanlı Tarih Yazımında Önemli Bir Kaynak: Nâme-I Hümayûn Defterleri ve 4 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Belge Özetleri, *OTAM*, Sayı 40 (2016); s. 150.

Şerife Şule Atasagun, *Konya Mevlana Müzesi İhtisas Kütüphanesi 5278 Numaralı Münşeât Mecmuası (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Tarih-i Raşid ve Zeyli Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi, I. Cilt, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur vd, Klasik Yayınları, İstanbul 2013

Independent Researcher

Arbër KUÇI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6290-7108>arber_k@hotmail.com
Prishtinë, 10000
Republika e KosovësBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 20/12/2021 27/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1038932>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kosovo in the Constitution of 1974

1974 Anayasası'nda Kosova

Abstract:

In early 1945, the Yugoslav partisan brigades managed to establish military control over Kosovo. The violent suppression of Albanian resistance was followed by establishment of the Yugoslav administration in Kosovo. The status of an autonomous region within Serbia and the Yugoslav Federation was given to Kosovo. Kosovo's autonomy was very limited, it only had the right to make decisions and not to promulgate any law or further. Albanians did not have the right to use their native language and national symbols, even though they made up about 70% of the population in Kosovo. Such a situation lasted until 1966 when the concept of state decentralization prevailed in Yugoslavia. In new circumstances, the Albanians became a factor of political balance in the Yugoslav federation. Taking advantage of circumstances, Albanians managed to improve their legal status, which was crown with the Constitution of 1974. This Constitution gave full rights to self-government in Kosovo and even features of statehood. Therefore, the article "Kosovo in the Constitution of 1974" aims to identify and analyse some constitutional aspects, Kosovo's relations with the republic and federation, particularly as the overthrow of Kosovo's autonomy was the prelude to the bloody wars towards the dissolution of Yugoslavia.

Keywords: Autonomy, Constitution, Kosovo, Yugoslavia, etc.

Öz

1945'in başlarında, Yugoslav partizan tugayları Kosova üzerinde askeri kontrol kurmayı başardı. Yugoslav yönetiminin kurulması ile Arnavut direnişini şiddetle bastırılmasını gerçekleştirdi. Kosova, Sırbistan ve Yugoslav Federasyonun içinde özerk bir bölge statüsüne sahipti. Kosova'nın özerkliği çok sınırlıydı, sadece karar verme hakkı vardı. Arnavutlar, Kosova nüfusunun yaklaşık %70'ini oluşturmalarına rağmen dili ve ulusal sembolleri kullanma hakkına sahip değillerdi. Böyle bir durum,

ATIF: KUÇI Arber, "Kosovo in the Constitution of 1974", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (872-879)

CITE: KUÇI Arber, "1974 Anayasası'nda Kosova", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (872-879)

Screened
turnitin

Yugoslavya devletin desantralizasyon kavramını kazandığı 1966 yılına kadar sürdü. Yeni koşullarda Arnavutlar Yugoslav federasyonunda siyasi denge faktöründe dönüştürüldü. Bu dönemin koşullarından faydalanarak, Arnavutlar yasal statülerini önemli ölçüde iyileştirmeyi başardı, 1974 Anayasası ile taçlandırıldı. Bu Anayasa, Kosova'ya özyönetim için tam haklar ve hatta devlet özellikleri verdi. Bu nedenle, "1974 Anayasası'nda Kosova" çalışması, Yugoslavya'nın dağılması için kanlı savaşların bir faktörü olarak Kosova'nın özerkliğinin yıkılmasının ışığında, özellikle Kosova'nın federasyonla ilişkileri olmak üzere bazı anayasal yönleri tanımlamayı ve analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: özerklik, anayasa, Kosova, Yugoslavya, vb.

Introduction

During the mid-1960s Yugoslavia challenged a deep political crisis embracing the rivalry between the concept of centralization and decentralization. The fate of such a confrontation was sealed at the IV meeting of the Central Committee of the Communist League of Yugoslavia, held in Brione in July 1966. The fall of the concept of centralization, together with Aleksandar Rankovic, who headed the State security service, was followed by the reorganization of the Communist Party and that of social and political life in general.¹

In the new circumstances, the Albanians in Kosovo gained an important role in creating the political balance in the Yugoslav Federation. Albanians, as a buffer against Serbian nationalism, were promised equal rights in all areas of political, social and economic life. Albanians did not hesitate to take advantage of the circumstances created to free themselves from the pressure of Serbian nationalism, so over time they firmly put forward demands for national rights in the field of education, culture and the use of the national flag. The constitutional amendments of 1967-1972, although regulating the new relations between the Federation and its units, in addition to increasing the functions of the republics and provinces, had encountered difficulties in their implementation. As the problems that arose could not be overcome without further elaboration of the existing legislation, a Commission at the federal level was established, which in April 1973 presented the draft constitution of the Socialist Federative Republic (SFR) of Yugoslavia.²

The adoption of the Constitution was followed by a public debate throughout Yugoslavia. Provisions that provided for further decentralization caused dissatisfaction among the Serbian Communist Party and nationalist circles, who interpreted these changes as endangering Serbian interests. In a discussion held at the Faculty of Law in Belgrade, it was concluded that the confederation of Yugoslavia meant the complete dismemberment of the Serb people, as Serbs would live in four or five republics.³

1 Bilandžić Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni Procesi 1918-1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 329.

2 Lalaj Ana, *Kosova Rruga e gjatë drejt vetëvendosjes* (Tiranë: Mësonjëtorja e parë, 2000), 223.

3 Biserko Sonja, "Srpska elita i realizacija srpskog nacionalnog programa" (Ćosićev Rat, Sarajevo: Zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi "Bosanski Rat," 2013), f. 96.

Following a public debate over the draft constitution, on 21 February 1974, the new Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia was adopted. A few days later each republican and provincial assembly adopted its own constitution. The Constitution of Kosovo was adopted on February 28, 1974. It was the first Constitution of the Socialist Autonomous Province (SAP) of Kosovo.⁴

The Yugoslav Constitution of 1974 laid the foundations of a deeper decentralization and increased the legislative powers of the Yugoslav constituent units. Although self-governing power was based on the working class, working masses and free and equal citizens, the inhabitants had to exercise their rights within the republic or autonomous province where they lived, and the common interests were realized within the Federation, or even Republic in the case of Kosovo because the SAP of Kosovo was in a double hierarchical relationship. It was a constitutive element of the Federation but also an autonomous unit within the Socialist Republic (SR) of Serbia.⁵ Common interests were achieved through federal bodies with the equal participation and responsibility of each republic and autonomous province in the implementation of federal policies, but decisions were taken by a consensus.⁶

This meant that the SAP of Kosovo had advanced in terms of its legal status, being a constituent part of the Federation. However, although broad self-government of the constituent units was envisaged, the Federation reserved the right to implement policies related to the preservation of independence, sovereignty and territorial integrity, the implementation of foreign policy, monetary policy, defence policy and state security, control of foreign trade, air traffic, settlement of legal disputes between the republics or provinces themselves, and of all other matters of common interest in the SFR of Yugoslavia.⁷

The Federal Assembly was the highest legislative body and consisted of two chambers: the Federal Chamber and the Chamber of Republics and Provinces. The Federal Chamber consisted of delegates representing the communities and socio-political organizations of the republics and provinces. It was represented by 30 delegates from each republic, and by 20 delegates from each province. The Chamber of Republics and Provinces consisted of delegations representing the positions of the respective assemblies. The Republican delegations numbered 12 members, while the provincial delegations had 8 members.⁸

Although the fact that the Constitution proclaimed the equality of its constituent units, it was seen that there was a differentiation between republics and provinces, which was reflected through the level of representation in the Federation. But, there were also provisions that in cases when the agenda included laws concerning the special interests of a republic or province, or nation and nationality, at the request of the delegates, a special procedure was conducted by the regulation of the work of the Assembly, to handle more carefully the requests submitted. Such a regulation applied only to the Chamber of

---

4 *Historia e Popullit Shqiptar*, vol. IV (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008), 352.

5 "Vendim mbi shpalljen e Kushtetutës së Krahinës Socialiste të Kosovës" (Gazeta Zyrtare e Kosovës, No 1974), 55.

6 "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije," 1974, 87.

7 "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.", 104-107.

8 "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.", 105-110.

Republics and Provinces, where delegations from the respective republican and provincial assemblies were represented and where decisions were taken only by consensus.⁹ Based on those principles, the delegation of the SAP of Kosovo had the opportunity to submit special requests related to the province and the mandate of this chamber, which included, among other, issues related to the: financial, monetary, foreign trade policy, customs, price control, despite the Federal Chamber that controlled the implementation of the Constitution, foreign and domestic policy, ratification of international agreements, etc.¹⁰

Unlike the representation in the Federal Assembly, the SAP of Kosovo was equally represented with other federal entities in the Presidency of the SFR of Yugoslavia. The Assembly of the SAP of Kosovo elected a member of the Presidency of the SFRY, the same as the other republics and the SAP of Vojvodina. The Federal Executive Council (federal government) had equal representation between the republics and proportional representation for the provinces. The same principle of representation applied to the Federal Court, while the Constitutional Court consisted of a president and 12 members, 2 from each republic and 1 from each province.¹¹

From a federal point of view, the 1974 Constitution required the consensus of republics and autonomous provinces when making decisions at the federal level. The Constitution could be amended by the Federal Assembly only with the consent of all the republics and autonomous provinces.

On February 27, 1974, the Assembly of the SAP of Kosovo promulgated the Constitution of the Province. The Socialist Autonomous Province of Kosovo was defined as a social, political and self-governing community of the working people and its citizens, where the ethnic and political rights of all nations and nationalities living in its territory were respected. It was defined as a legal-political connection with the RS of Serbia and the SFR of Yugoslavia.¹²

Although according to the 1974 Constitution Kosovo was included within the borders of Serbia, it constituted a constitutional element of the Federation, same as other republics, due to its special autonomy. Kosovo functioned entirely as part of the Yugoslav Federation, as it had its Assembly, courts, central bank, police, territorial defence, etc.¹³ A clearer picture regarding the degree of autonomy that the SAP of Kosovo had achieved with the Constitution of 1974 can be explained only if we evaluate its functions in terms of executive, judicial, financial, educational and cultural issues.

The SAP of Kosovo had the right to execute laws and other acts adopted by the Assembly of the Province and by the Federation or the Republic, under the law and constitution. In terms of judicial organization, in addition to the regular courts and the prosecution, the judicial system of Kosovo also included the Supreme Court and the Constitutional Court, charged with assessing the constitutionality and legality of its entire territory. The SAP of

---

9 "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.", 110.

10 "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.", 106-110.

11 "Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.", 119, 127, 137.

12 "Vendim mbi shpalljen e Kushtetutës së Krahinës Socialiste të Kosovës.", 85.

13 Basha Keçmezi Sabile, *Kosova 1945-1990* (Prishtinë: Instituti i Historisë, 2017), 211-212.

Kosovo also had a territorial defence system. It was the duty of the Province in its territory, under the Yugoslav's popular defence system, to organize and lead the territorial defence, the civil defence and to organize the resistance in case of an attack on the country. But, at the same time, the territorial defence of the SAP of Kosovo was part of the general popular defence and part of the armed forces of the SFR of Yugoslavia.¹⁴

Similarly to the popular defence, the same links between the SAP of Kosovo and the Federation existed in the area of finance and foreign policy. Under the unique Yugoslav monetary system, the National Bank of Kosovo, following the Constitution and the law, within the common issue policy, determined the conditions and manner of using the funds in the Province and takes the necessary measures to implement the credit policy of the province. In the field of foreign relations, under the general orientations of Yugoslav foreign policy, the SAP of Kosovo had the right to establish cooperative relations with organizations of other states or with international organizations. Furthermore, the SAP was involved in defining and implementing Yugoslav foreign policy. It gave its consent to the conclusion of international treaties especially on matters relating to the province.¹⁵

The activity of the SAP of Kosovo in the field of foreign policy has influenced its affirmation in relations with foreign countries and the strengthening of cooperation, especially in the field of education, science, culture and technology. Kosovo's educational, cultural and scientific institutions entered into direct relations with their counterparts in other countries. Cooperation with Albania occupies an important place in this area.¹⁶

The language in which the Assembly conducted its work and issued and published laws was Albanian and Serbo-Croatian. The Constitution of the SAP of Kosovo emphasized the equality of the Albanian language with the Serbo-Croatian language in written form, while public organizations and institutions were obliged to follow such a principle. Moreover, the Constitution allowed for the equality of the Turkish language in areas where this minority was predominant in terms of population.¹⁷

In addition to the Provincial Assembly, Kosovo had its own Presidency of nine members, as well as other units in the Yugoslav federation. It had its Executive Council or Government with respective departments, it had its Supreme and the Constitutional Court, the customs system, the foreign relations system, etc.¹⁸

Although it did not meet the aspirations of the Albanian people for equality with other peoples of Yugoslavia, nevertheless it opened a window for further emancipation of Albanians not only in the political field but also in the economic, social, cultural and educational.

The 1974 constitution was a great achievement for Albanians. In addition to being an equal subject and a constitutive element of the Federation, the Constitution of 1974

---

14 "Vendim mbi shpalljen e Kushtetutës së Krahinës Socialiste të Kosovës.", 82-85.

15 "Vendim mbi shpalljen e Kushtetutës së Krahinës Socialiste të Kosovës.", 90.

16 *Historia e Popullit Shqiptar*. 253.

17 "Vendim Mbi Shpalljen e Kushtetutës Së Krahinës Socialiste Të Kosovës.", 81.

18 Basha Keçmezi Sabile, *Kosova 1945-1990*, 216.

attributed to the SAP of Kosovo following features:

- (1) The right to adopt its Constitution and the right to amend it;
- (2) The right to decide on its boundaries;
- (3) The right to an autonomous organization of provincial government;
- (4) The right to make decisions on the regulation of certain social issues;
- (5) The right to exercise constitutional legal functions;
- (6) Independence of the judicial system and the right of the constitutional court;
- (7) Constitutional status of Kosovo - elements of a statehood;¹⁹

But, in addition to the features mentioned above, two other elements that emphasized the status of the province in Serbia. The first element has to do with the relations between the republican and provincial bodies which were not hierarchical, but were based on cooperation (Constitution of the RS of Serbia, Article 295, point 1), while the second element has to do with the obligation of bodies of the Republic to limit their activity only within the narrow territory of the Republic (without provinces), which gave full freedom to the provincial bodies.²⁰

In other words, the legal-political connection or relationship between the Federation-Republic-Province was complex. For example, if the constitutional changes concerned the relation between the Federation and RS of Serbia and vice versa, then the consent of the provinces was not required. But, in case the “common interests” were affected, then their consent was needed. Therefore, although the Constitution of the SAP of Kosovo of 1974 stipulated that the territory of Kosovo could not be changed without the consent of the Provincial Assembly, but the consent of the Assembly of the RS of Serbia was a must.²¹

The vision this Constitution provided was early dictated by Serbian Communist Party and nationalist circles. Many Serbian party leaders observed the new Constitution not only as deepening the division of the Serbian nation, but also as weakening Serbia’s statehood as one of the Yugoslav republics. The autonomous provinces had the right to veto all matters concerning them, and thus the Belgrade leadership had lost full control over the affairs of the Serbian republic. The 1974 constitution forbade Serbia from interfering in provincial affairs against the will of the provincial assemblies in Novi Sad and Pristina.²²

Given the arguments listed above, the leadership of Serbia drafted the so-called Blue Book, which unofficially initiated the issue for the revision of the 1974 Constitution, particular that part concerning the position of Kosovo and Vojvodina. This issue was the topic of discussion in many party forums but was removed from the agenda as it was not possible to secure the consent of other republics for these changes. The issue of constitutional

19 *Kosovo: pravo i politika, Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine* (Beograd: Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 1998), 10.

20 *Kosovo: pravo i politika, Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine*, 12.

21 *Historia e Popullit Shqiptar*, 354.

22 Vickers Miranda, *Midis serbëve dhe shqiptarëve* (Tiranë: Toena, 2004), 219.

revision was put again on the agenda after Tito's death.²³

The situation of Albanians in Kosovo improved significantly from the 1970s, especially with the promulgation of the Kosovo Constitution, at least in matters of constitutional theory. The new Yugoslav constitution of 1974, which remained in force until the final dissolution of Yugoslavia, provided the Autonomous Province of Kosovo with equal status, in many respects, with that of the republics.

Conclusion

The 1974 Constitution marks a great achievement for Kosovo Albanians. The Socialist Autonomous Province of Kosovo enjoyed a substantial autonomy that was reflected in the organization of socio-economic-political life in the Province and the opportunity to issue and interpret laws according to the needs of its citizens. While enjoying substantial rights at the federal level, even to the point of blocking important processes in the event of disagreement, at the provincial level it enjoyed rights that went as far as that of a state feature. However, the complex links in the Federation-Republic-Province relationship did not allow the legal rights enjoyed by Kosovo to exceed the degree of autonomy. The Yugoslav Constitution of 1974, and that of the SR of Serbia of 1974, however, contained provisions such as annulling the decisions of the Assembly of the SAC of Kosovo if something more than what the Constitution offered would be proven. On the other hand, the opportunities this Constitution offered if appropriate circumstances were created, had alarmed the Serbian Communist Party and nationalist circles, which in the late seventies, and especially after Tito's death, began to insist on changing the Constitution and reducing of autonomous rights. The 1974 constitution and the self-government it provided enabled a cultural, social and economic emancipation of Albanians. Schools, institutes, factories, etc. were opened, which ensured a higher national consciousness of the Albanians in Kosovo and opportunities to submit requests for further advancement of their status.

Bibliography

- Basha Keçmezi Sabile. *Kosova 1945-1990*. Prishtinë: Instituti i Historisë, 2017.
- Bilandžić Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni Procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga 1985.
- Biserko Sonja. *Kovanje Antijugoslovenske Zaverë*. Vol. Knjiga 1. Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- . "Srpska Elita i Realizacija Srpskog Nacionalnog Programa." Sarajevo: Zbornik radova sa naučne istručne rasprave o knjizi "Bosanski Rat," 2013.
- Bogetić Dragan. "Nacionalno Pitanje i Jugoslavija 1945-1989." *Istorija 20. Veka* No. 1-2 (1999).
- Historia e Popullit Shqiptar*. Vol. IV. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2008.
- Kosovo: Pravo i Politika, Kosovo u Normativnim Aktima Pre i Posle 1974. Godine*. Beograd:

23 Biserko Sonja, *Kovanje antijugoslovenske zaverë*, vol. Knjiga 1 (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006), 102; Bogetić Dragan, "Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989," *Istorija 20. Veka* No. 1-2 (1999), 19.

Helsinki odbor za ljudska prava u Srbiji, 1998.

Lalaj Ana. *Kosova Rruga e Gjatë Drejt Vetëvendosjes*. Tiranë: Mësonjëtorja e parë, 2000.

“Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,” 1974.

“Vendim Mbi Shpalljen e Kushtetutës Së Krahinës Socialiste Të Kosovës.” *Gazeta Zyrtare e Kosovës*, No 1974.

Vickers Miranda. *Midis Serbëve Dhe Shqiptarëve*. Tiranë: Toena, 2004.

Doç. Dr.

Nuri KARAKAŞ

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, nuri.
karakas@ege.edu.tr

Corresponding Author

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2359-8944>

Doktora Öğrencisi

Fatih SELÇUK

Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı
fatihselcuk35@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0505-0539>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 07/12/2021 24/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1033599>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Fransız Basınında Şeyh Said İsyanı *Sheikh Said Rebellion in the French Press*

Öz

Şeyh Said İsyanı, Gazi Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kurulan Türkiye'nin rejimini hedef alan bir isyan hareketidir. Musul meselesi nedeniyle İngiltere ile ilişkilerin gerginleştiği bir dönemde çıkan bu isyan, bölgeye yakın bir konumda bulunan Suriye'de manda rejimi tesis eden Fransa'nın da yakından takip ettiği bir gelişme olmuştur. Türkiye'deki gelişmeleri büyük bir ilgi izlemiş olan Fransız basını da Şeyh Said İsyanı'nı yakından takip etmiştir. Bunda, kamuoyunun yeni rejimin ve atılan modernleşme adımlarının ne denli kalıcı olabileceği sorusuna yanıt araması da etkili olmuştur. Basının önemli bir bölümü, Ankara'daki rejimin modernleşme adımlarının halkta yer yer bir hoşnutsuzluk yarattığı görüşünü paylaşmış ve bunu Doğu Anadolu'da çıkan isyan ile ilişkilendirmiştir. Kimi gazeteler isyanın dini bir sebebe dayandığı görüşünü paylaşırken, kimi gazeteler de isyanın milli bir devlet kurma amacı taşıdığı üzerinde durmuştur. Bunun yanında, aynı dönemde Musul'u Türkiye'ye bırakmak istemeyen İngiltere'nin bu isyanda payı olduğu görüşü de gazetelerde yer bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Said İsyanı, Kürtler, Fransız Basını, Musul Sorunu, İngiltere

ATIF: KARAKAŞ Nuri, SELÇUK Fatih, "Fransız Basınında Şeyh Said İsyanı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (880-908)

CITE: KARAKAŞ Nuri, SELÇUK Fatih, "Sheikh Said Rebellion in the French Press", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (880-908)

Abstract

Sheikh Said rebellion is a rebellion movement targeting the regime of Turkey, founded under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. This rebellion, which emerged when relations with England became tense because of the Mosul question, was a event closely followed by France, which established a mandate regime in Syria, which is close to the Mosul. The French press, which followed the developments in Turkey with a great attention, also closely followed the Sheikh Said rebellion. Herein, the public opinion's search for an answer to the question of how permanent the new regime and the modernization steps taken could be was also efficient. A remarkable part of the press shared the view that the modernization steps of the regime in Ankara caused some unrest among the people and associated this with the rebellion in Eastern Anatolia. While some newspapers shared the view that the rebellion was based on a religious reason, some newspapers emphasized that the rebellion aimed to establish a national state. In addition, the opinion that England, who did not want to abandon Mosul to Turkey, had a part in this rebellion, also took place in the newspapers.

Keywords: Sheikh Said Rebellion, The Kurds, French Press, Mosul Question, England

Giriş

Şeyh Said İsyanı, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin rejimini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden ilk büyük silahlı ayaklanmadır. 13 Şubat 1925'te Piran'da (Dicle) başlayan Şeyh Said İsyanı'nın niteliği, ortaya çıkış nedenleri ve isyanda İngiliz etkisinin olup olmadığı, dönemin Türk basını ve devlet adamları ile isyanı ele alan araştırmacıların çok yönlü ve farklı değerlendirmelerine konu olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, yaptığı açıklamalarda Şeyh Said İsyanı'nı, "irtica hareketi" olarak değerlendirmiş ve şeriat perdesi altında Cumhuriyete ve ülkenin birliğine yönelik bir suikast olarak nitelendirmiştir.¹ İsmet İnönü, isyanın "geniş bir irtica hareketi" olduğunu belirterek Atatürk ile benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Bununla birlikte Şeyh Said'in İsyanı'nı, "Hilafet kalkmıştır, din tehlikededir, dini kurtarmak lazımdır" davası ile bütün memlekete milli bir hareket olarak değil, bir din hareketi olarak gösterdiğine temas etmiş ve Doğu Anadolu'daki şeyhlik menfaatlerinin kaybedilecek olmasının da isyanı tahrik ettiği görüşünü paylaşmıştır.² Şeyh Said ise, kendisini yargılayan İsyân Bölgesi (Şark) İstiklâl Mahkemesi Savcısı Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey ve mahkeme başkanı Mazhar Müfit (Kansu) Bey'e verdiği cevaplarda şeriat hükümlerinin hükümet tarafından uygulanmasını sağlamak niyetinde olduğunu ve "kıyamının" sebebinin şeriat meselesi olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte mahkemenin savcısına göre Şeyh Said, yargılama süresince isyan harekâtına ilişkin hemen her şeyi bilindiği gibi söylemekten çekinmediği halde, düşük de

1 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1997, s. 356; M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnoğrafya-Dil ve Ermeni Mezalimi)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 221. Ayrıca bkz., Müzehher Yamaç, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ağrı İsyanı (1926-1930)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 36; İhsan Ş. Kaymaz, *Şeyh Said Ayaklanmasında İngiliz Parmağı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 150.

2 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, 2. Kitap, Ankara 1987, s. 201, 203.

olsa idam cezasında kurtulabilme ihtimalini göz önünde bulundurarak isyanın kürtlük davasıyla ilgili yönüne temas etmemekte ısrarcı olmuştur. Ancak Savcı Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey, isyanın arkasında bulunan Kürdistan Özgürlük (Azadi) Derneği'nin üyesi ve irtibatlısı konumunda bulunan Seyyid Abdülkadir, Kör Sadi ve Mehmet Tevfik'in açıklamalarını dikkate alarak, isyanın dış görünüşü itibariyle dini, "ruhu" itibariyle Kürtçü bir hareket olduğu görüşündedir. İsyanın amacı da bir Kürt devleti kurmaktır.³

Kendilerine gelen bilgi akışı çerçevesinde isyanın niteliğine ilişkin bu değerlendirmeleri yapan dönemin devlet adamlarının yanında, konuyu ele alan çalışmaların genel olarak uzlaştıkları nokta, Şeyh Said İsyanı'nın, hükümetin laiklik doğrultusundaki uygulamalarına karşı çıkması bağlamında dinsel, rejimi hedef alması noktasında karşı devrimci ve merkezi otoritenin bölgedeki ağa-şeyh egemenliğini yıkacağı endişesi nedeniyle çıkmasına dayandırılarak feodal bir hareket görünümünde olduğu yönündedir. İsyanın kürtçü-bölücü yönü genellikle göz ardı edilmemekle birlikte isyandaki ana belirleyici karakterin dini irtica olduğu değerlendirilmektedir.⁴

Şeyh Said İsyanı, çıktığı dönemde ve daha sonraki çalışmalarda, İngiltere'nin bu isyanın çıkmasındaki rolü bağlamında da tartışılmaktadır. Hakkâri bölgesindeki Nesturi ayaklanmasının, İngiltere'nin Musul sorununu Milletler Cemiyeti'ne taşımasının ertesi günü çıkmış olmasındaki gibi Şeyh Said İsyanı'nın da Milletler Cemiyeti'nin Musul sorununun çözümüne yönelik bölgede inceleme yapması için görevlendirdiği Komisyon'un incelemelerine başlamasından iki gün sonra başlamış olması, İngiliz yetkililerinin açıklamalarının tersine rastlantı olarak görülemeyecek derecede dikkati çekmiştir. Dönemin gazetelerinden *Tevhid-i Efkâr* ve *Tanin*'de Şeyh Said'in bildirimlerinin İngiliz uçaklarınca atıldığına yer verilmiş, basın geneline de isyanda yabancı (İngiliz) parmağının olduğuna açıkça veya belli bir kuşku payıyla temas edilmiştir.⁵ İngiliz hükümeti ise "Şeyh Said İsyanı'nın doğrudan doğruya Türkiye tarafından planlanmış olabileceğinden" şüphelenmiş ve bir İngiliz Dışişleri raporuna göre Ankara'nın isyanı bahane ederek Irak sınırına yığınak yapmak niyetinde olduğu ortaya konulmuştur. İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Ronald. C. Lindsay de Türk Dışişleri Bakanlığına, İngiltere'nin isyan ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı ve isyanı desteklemediği bilgisini vermiştir.⁶ Ancak Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'nde ele alındığı sırada çıkan Şeyh Said İsyanı, İngiltere'nin eline önemli bir koz vermiş, Türklerin Türkiye'deki Kürtlerle bile barış içinde yaşayamadıkları intibamı oluşturarak Türkiye'nin çoğunluğu Kürt unsurundan oluşan Musul üzerindeki iddiasını zayıflatmış ve Musul'un İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılmasını kolaylaştırmıştır.⁷

3 Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar ve Hatıralar*, Temel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 15-16; 20-21; 40-41; Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması, 1919-1925*, Tekin Yayınevi, 10. Basım, Ankara 1993, s. 124, 131; Kaymaz, *a.g.e.*, s. 110.

4 Yamaç, *a.g.e.*, s. 40; Kaymaz, *a.g.e.*, s. 150, 152-153, 155; Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 316-317, 538; Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yayınları, İkinci Basım, Ankara 1994, s. 22.

5 Kaymaz, *a.g.e.*, s.133, 137.

6 Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 280; Yamaç, *a.g.e.*, s. 38.

7 Ömer Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 314; Öke, *a.g.e.*, s. 280-281; Yamaç, *a.g.e.*, s. 40-41.

Ömer Kürkçüoğlu incelediği İngiliz belgelerinden hareketle, Musul meselesinin çözüme kavuşturulmamış olduğu bir sırada bağımsızlığa kadar varmayacak bir Kürt isyanının sonuçta İngiltere'ye yarar sağlayabileceği, İngilizlerin Milli Mücadele'nin başındaki tutumlarında olduğu gibi Kürtlere "umut verdiklerinin" de düşünülebileceği, ancak isyan çıktıktan sonra bunun bağımsızlığa dönüşmesinde Kürtlere yardımcı olmaktan kaçındıkları görüşündedir.⁸ Bununla birlikte İngiltere'nin Şeyh Said İsyanı'ndaki etkisine ilişkin müstakil bir çalışma ortaya koyan İhsan Ş. Kaymaz'a göre de isyandaki İngiliz rolüne yönelik ortada somut bir kayıt bulunmamaktadır. Hatta İngiliz Büyükelçisi Lindsay'ın yazışmaları incelendiğinde Londra'nın isyanın tamamen dışında, hatta karşısında olduğu sonucuna varılabilir. Ancak işin gözden kaçırılan boyutu, İngiliz arşiv belgelerinde Azadi Derneği ile ilişkileri olan ve Türklere karşı Nesturileri silahlandıran İngiltere'nin Bağdat Yüksek Komiseri Henry Dobbs gibi bir diplomatın Şeyh Said İsyanı'na yönelik hiçbir gözlemine ve değerlendirmesine rastlanmamış olmasıdır. Kaymaz, İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivinde yaptığı çalışmalar sırasında arşiv yetkililerinden, gizlilik süreleri dolmasına rağmen bazı belgelerin Britanya hükümetinin ulusal çıkarları gereği araştırmacılara kapalı olduğu yanıtını almıştır. Kaymaz'ın vardığı sonuç, Şeyh Said İsyanı'nın Azadi Derneği tarafından tasarlanmış, Dobbs'un bağlantıları kullanılarak İngiltere tarafından kışkırtılmış, Şeyh Said tarafından dinsel öge ve sloganlar kullanılarak genişletilmiş bir dinsel-feodal karşı devrim hareketi olduğu yönündedir.⁹

Bu çalışmada, Şeyh Said İsyanı'nın nedenlerine, niteliğine, amacına ve dış kaynaklı olup olmadığına ilişkin çok yönlü değerlendirmelerin bulunduğu mevcut literatüre, isyanın çıktığı bölgeye komşu olan Suriye'de manda yönetimi kurmuş olan Fransa'nın basını özelinde ne gibi değerlendirme ve gözlemlerin yapıldığını ortaya koyarak katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

İsyanın Çıkış Noktası ve Gelişimi Üzerine Değerlendirmeler

Türk Milli Mücadelesi sürecinde Müttefiki İngiltere ile üstü kapalı bir çıkar çatışması içerisinde olan Fransa, ekonomik ve kültürel nüfuzunu gözeterek bölgedeki politikasında değişime gitmiş ve bu değişimin sonucu olarak 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nı imzalamıştır.¹⁰ Bu değişim Fransız kamuoyunda da karşılık bulmuş, basın Yunan ordusu karşısında Ankara hükümetine taraftar bir görünüm çizmiştir. Bu olumlu hava savaşın sona ermesiyle birlikte bozulmuş, Fransızlar Lozan'da kurulan barış masasında yeniden çıkarlarının derdine düşmüşlerdir.¹¹ Fransız kamuoyundaki bu değişimi cumhuriyetin ilk yıllarında görmek mümkündür. Basının önemli bir kısmı, milli bir temelde kurulan bu yeni devletin Fransa'nın ekonomik ve kültürel varlığına ket vuracağını düşünüyor ve eleştirilerde

8 Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 314.

9 Kaymaz, *a.g.e.*, s. 139-141, 155.

10 Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 167-170.

11 Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 347-348.

bulunuyordu.¹² Bu durum, 1924'ün ilk aylarından itibaren yabancı okulların Ankara'ya tabi kılınmasına yönelik atılan adımlarla daha da netlik kazanmaya başlamıştı. Türkiye'de nüfuz kaybettiklerini düşünen kimi önde gelen gazeteler hükümetlerine “Lozan'ı onaylayın!”¹³ çağrısında bulunuyor ve Türkiye ile uzlaşmalarını öneriyorlardı.¹⁴

Esasında “Mustafa Kemal Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini mutlak bir şekilde ele almıştır”¹⁵ diyen İstanbul'daki Fransız temsilciler Ankara'nın otoritesini çok önceden tanımış bulunuyordu, fakat gerek Lozan'dan sonra değişen siyasi şartlar gerekse birtakım önyargılar, burada bulunan diplomatik çevrelerde genç cumhuriyetin ne denli kalıcı olabileceği şeklinde şüphelere de neden oluyordu. O tarihlerde Fransa, tıpkı İngiltere gibi ne Lozan'ı onaylamış ne de büyükelçiliğini İstanbul'dan Ankara'ya taşımıştı¹⁶. İstanbul'daki Fransız diplomatlar şehirdeki muhalif havadan fazlasıyla etkilenmiş görünüyorlardı. Bu durum, Paris'e gönderilen raporlarda kendini açıkça belli ediyordu.

İstanbul'daki Fransız diplomatların raporlarına göre Türkiye'deki “otoriter rejim” halk nezdinde gerçek manada onay görmüş değildi. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın ve kurduğu rejimin ne denli kalıcı olabileceği sorusunu sormalarına neden oluyordu.¹⁷ İstanbul Yüksek Komiserliği, saltanatın kaldırılmasından birkaç gün önce Paris'e yazdığı bir raporda Mustafa Kemal'in fikirlerinin Türk halkının geleneklerine zıt olduğunu belirtiyor ve şöyle diyordu: “Kendimizi Mustafa Kemal'e şartlayarak büyük bir hata yapıyoruz. Çünkü bu ülkede dini geleneklere karşı olan bir adamın veya bir düşüncenin zaferi sadece bir gündüktür”.¹⁸ Bazı raporlara göre 3 Mart 1924'te hilafetin kaldırılması ve eğitimin birleştirilmesi ile başlayan laikleşme, dini kesimde belirli bir muhalefet yaratmıştı. Bu muhalefet özellikle Doğu illerinde taraftar buluyor, köylüler “dinlerine olan sadakatlerini” sürdürmeye devam ediyorlardı. Ayrıca, ordu içerisinde de memnuniyetsizlik olduğu raporlarda öne sürülen bir husustu. Nisan 1924'te kaleme alınan bir raporda şöyle denmekteydi: “Pek çok subay hükümete hizmet etmektense ordudan ayrılmaya hazırdır”¹⁹. 1924'ün sonlarına gelindiğinde

12 Fatih Selçuk, *Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi (1922-1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2020, s. 83-95. Auguste Gauvain cumhuriyetin ilanından sonra şunları yazıyordu: “(...) Türkiye en fazla yedi ila sekiz milyonluk bir nüfusa indirgenmiştir ve bu insanlar sebze, meyve (...) yetiştirmek gibi en temel becerilerden yoksundur(...) Hristiyanlardan zar zor kurtulmuş olan Türkler, yabancıların yardımı olmadan yapamayacaklarının farkındalar. Sanayi, ticaret ve hattâ tarım için vazgeçilmez olan insan gücünden yoksunlar(...)”. Bkz., Auguste Gauvain, “La République Turque”, *Journal des Débats*, 1 Kasım 1923, s. 1; Selçuk, a.g.e., s. 87-88.

13 *Le Temps*, 5 Ocak 1924, s. 1.

14 Selçuk, a.g.e., s. 170-200.

15 Pınar Dost-Niyego, *Le Bon Dictateur-L'image de Mustafa Kemal Atatürk en France (1919-1938)*, Libra Yayınları, İstanbul 2014, s. 149. Fransa'nın İstanbul Yüksek Komiseri Defrance'dan Başbakan Millenard'a mektup. 29.06.1920.

16 Ankara ile yakın temasları bulunan Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis, kaleme aldığı bir mektupta şöyle diyordu: “Türkiye'deki durum çok belirsiz, ama bizimki...”. Bkz., Aliye Pekin Çelik ve Zeynep Kocabıyıklıoğlu Çeçen, *Berthe Georges-Gaulis'den Mektuplar*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021, s. 142. Georges-Gaulis'ten Mareşal Layutey'e mektup. 14.05.1924.

17 Dost-Niyego, a.g.e., s. 145.

18 Dost-Niyego, a.g.e., s. 230. Fransa'nın İstanbul Yüksek Komiseri General Pellé'den Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 28.10.1922. Burada “éphémère” sıfatı kullanılmıştır. “Bir günlük”, “gelip geçici” anlamındadır.

19 Dost-Niyego, a.g.e., s. 182. Ankara'dan gelişmeleri takip eden Fransız gazeteci Georges-Gaulis'in kaleme aldığı mektuplar, en azından cumhuriyetin ilk aylarında, Mustafa Kemal Paşa'nın gücünü

Mustafa Kemal Paşa'nın en yakınlarının yeni bir parti (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) kurarak muhalefet saflarına geçmeleri Fransızların yeni rejimin geleceğine dair görüşlerini perçinliyordu. Yeni parti, Fransa'nın İstanbul'daki temsilcisi Jesse-Curely'nin ciddi manada dikkatini çekmişti;²⁰ basın da Halk Fırkası içerisinde "gizli kalmış" muhalefetin artık açığa çıktığını yazıyordu.²¹

Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisinin kurulmasından üç ay sonra, 1925 Şubat'ında Doğu Anadolu'da meydana gelen Şeyh Said İsyanı, Fransız temsilcilerin yeni rejim üzerine yaptıkları değerlendirmeleri sıklaştıran bir etken oldu. Basına göre mevcut muhalefete ve yer yer kendini gösterdiği söylenen hoşnutsuzluğa şimdi yenileri eklenmişti. Dahası bu isyan, İngiltere ile Türkiye arasında gerilime sebep olan ve Suriye'de bir manda rejimi tesis etmiş olan Fransa'yı da yakından ilgilendiren Musul'a yakın bir bölgede başlamıştı. Bu bakımdan Fransız gazeteleri, gerek Türkiye'deki rejimin geleceği, gerekse Ortadoğu'daki dengelerin değişme ihtimalini göz önünde bulundurarak Şeyh Said İsyanı'nı yakından takip etmiş ve çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardı. Bu hususta basının, kimi noktalarda İstanbul'daki Fransız diplomatik temsilciler ile paralel bir görüş benimsediği görülebilmektedir. *Le Matin*, 1929 gibi geç bir tarihte dahi şu ifadeleri kullanıyordu: "(Muhabirimiz) Osmanlı İmparatorluğu'nun, İslamcılığın, haremelerin ve kapitülasyonların yıkıntıları arasından Mustafa Kemal'in evrenin en çok imrenilen bölgesinde modern ve dayanıklı bir devlet yaratıp yaratamayacağını anlamaya çalışıyor".²² Bir başka gazeteci de genç cumhuriyetin dışarıda önyargı ile izlendiğini yıllar sonra şu ifadelerle itiraf ediyordu: "Zamanında Kemal'in bu hareketi (inkılâpları) anlaşılammıştı. Saçma bulunmuştu. Türkiye'nin geleceği belirsizdi. Zira Türkiye, savaş neticesinde harap olmuştu, sanayi ve ticareti ellerinde bulunduran Rumlardan da ayrılmıştı".²³

13 Şubat 1925'de başlayan Şeyh Said İsyanı, ilk olarak Fransız gazetelerinin 25 Şubat 1925 tarihli nüshalarında kısa haberler şeklinde yer bulmuştur. Çıkan ilk haberlerde Kürdistan'ın ve Kürtlerin Ankara'ya karşı ayaklandığı belirtilerek Şeyh Said'in yayınladığı İslami bir bildiriye yer verilmekte, fakat bu isyanın amacının ne olduğunun o an için tam

---

ve popülerliğini koruduğu üzerinde durmaktadır. Bkz., Çelik ve Çeçen, *a.g.e.*, s. 131-132. Georges-Gaulis'ten Mareşal Layutey'e mektup. 19.02.1924. Gaulis'in hilafetin kaldırılmasından sonra kaleme aldığı mektuplara bakıldığında ise onun da Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde bir muhalefet oluştuğunu sezdiği görülmektedir. Bkz., *A.g.e.*, s. 138-141. Georges-Gaulis'ten Mareşal Layutey'e mektup. 10.03.1924.

20 Dost-Niyego, *a.g.e.*, s. 185. Fransa'nın İstanbul Temsilcisi Jesse-Curely'den Başbakan Edouard Herriot'a mektup. 24.11.1924.

21 Selçuk, *a.g.e.*, s. 318-329.

22 *Le Matin*, 7 Ağustos 1929, s. 1.

23 Pierre Vitoux, "L'Épopée Turque et Son Héros", *Le Petit Parisien*, 29 Ekim 1938, s. 1, 3; Selçuk, *a.g.e.*, s. 375. O yıllarda Türkiye'yi yakından takip eden İngiliz tarihçi Arnold Toynbee de benzer bir tespitte bulunarak şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bu şartlar içinde, modern Türk tarihinin eğiliminin Batıda yanlış anlaşılmasında şaşılacak bir yan yoktur. Bu yüzden de Batılı gözlemcilerin Türkiye'nin yakın geleceği üzerine yaptıkları 'kehanet'ler hep yanlış çıkmıştır(...) Batılı gözlemcilerin çoğu, Türklerin ilerledikleri yönde yanlışlar ve onlara bu yöne doğru yol gösteren yıldızı görememişlerdir. Bu körlüğün nedeni, Türklerin bu maceralı yola çıktıkları ilk noktaya objektif bir bakış atmakta gösterdikleri başarısızlıktır". Bkz., Arnold Toynbee, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, Ankara 1971, s. 24-25. Fransız kamuoyunun da Türkiye'ye bakışında 1920'ler ile 1930'lar arasında büyük bir fark söz konusu olduğunu belirtmek ve yapılan değerlendirmeleri bu çerçevede yorumlamak gerekir. Bkz., Selçuk, *a.g.e.*, s. 368-399.

olarak bilinmediği de vurgulanmaktadır²⁴. Bir gün sonra, 26 Şubat 1925 tarihli gazetelerde isyan ile ilgili daha fazla habere rastlanmaktadır. Artık gazeteler silahlı bir Kürt isyanının farkındadır. *Journal des Débats*, “Kürdistan’da devrimci hareketler” olarak bahsettiği silahlı hareketi “Kürdistan’da isyan” başlığıyla kısa bir haber şeklinde okuyucularına duyurmaktadır. Haberde, kimi Türk jandarma birliklerinin isyancılara katıldığı belirtilmekte ve Kürtlerin bu isyanının genç Türkiye’nin aşırılıklarının (radicalisme) doğuracağı sonuçlardan ilki olduğuna dikkat çekilmektedir.²⁵ *L’Œuvre* gazetesi ise “Kürt İsyanı Batı’ya Doğru İlerliyor” başlıklı haberinde isyancıların sayısının yirmi bin olduğunu açıklamakta ve daha önce ordudan atılmış olan yüz elli subayın isyancılara katıldığını da eklemektedir.²⁶ Ülkenin önde gelen gazetelerinden *Le Journal*, İstanbul kaynaklı haberlere dayandırarak, “Kürt isyanı hızlı bir şekilde genişliyor. İsyanların amacı bağımsız bir Kürdistan kurmak ve hilâfeti yeniden tesis etmektir. İslam adına Türkiye’ye savaş açan Şeyh Said’e bağlı 7.000 kişi olduğu tahmin ediliyor”²⁷ demektedir. Bir diğer önde gelen gazete olan *Le Matin*, bu isyanın İngilizler tarafından çıkarıldığını ima etmekte ve şöyle demektedir: “Yaklaşık 7.000 Kürt’ten oluşan isyan hareketinin başında bulunan Şeyh Said, İngilizlerin bağımsız bir Kürdistan kurmayı amaçlayan eski projesini sürdürüyor. Aynı zamanda Şeyh Said kendi lehine bir hilâfet tesis etmek niyetindedir”.²⁸ 27 Şubat 1925 tarihli *Excelsior* gazetesi ise Doğu Anadolu’nun bir haritasını yayınlarken “Kürdistan’da devrimci hareket” tabirini kullanmakta ve giderek yayılan bu hareketin Ankara rejimine ve onun inkılâplarına karşı bir tepki olduğunu dile getirmektedir.²⁹

Görüleceği üzere Fransız gazetelerinin ilk izlenimleri genellikle bir “Kürt isyanı” çıktığı ancak bu isyana ilişkin detaylı bir haber alınmadığı yönündedir. İlerleyen günlerde ise gazeteler, isyan ile ilgili çeşitli tespitlerde bulunmaya ve yorumlar yapmaya başlamışlardır. En fazla üzerinde durulan konu, bu isyanın neden, nasıl ve hangi temeller üzerinde çıktığıdır. Kürtlerin bağımsızlık istediği ve Şeyh Said’in yeni bir hilâfet kurmayı hedeflediğidir. Kimi gazeteler de İngilizlerin Musul konusunda Türkiye’yi zor durumda bırakmak için böyle bir isyan tertiplemediği üzerinde durmaktadır. Basında yer alan bu görüş Fransa’nın Bağdat Yüksek Komiserliği’nce de paylaşılmakta ve şu ifadelerle dile getirilmektedir:

“Kürt isyanı birdenbire, kendiliğinden ortaya çıkmadı. Kürdistan dağları yabancıların desteği ve kışkırtmasıyla ayaklandı. İsyan işareti İstanbul’daki Kürt çevrelerinden geldi. Bu bölgede ortaya çıkan olaylar, İngilizlerin uğradıkları yenilgiden sonra hiç affedemedikleri M. Kemal’e ve Ankara’daki Meclis’e karşı yürüttükleri siyasetin bir parçasıdır”.³⁰

24 “Le Kurdistan Révolte Contre Angora”, *Le Petit Journal*, 25 Şubat 1925, s. 3; “Les Kurdes Se Soulèvent Contre Angora”, *Le Peuple*, 25 Şubat 1925, s. 3; “La Révolte Kurde”, *Le Radical*, 25 Şubat 1925, s. 3; “Une Révolte En Turquie”, *L’Œuvre* (Paris), 25 Şubat 1925, s. 3.

25 “La Révolte Au Kurdistan”, *L’Action Française*, 26 Şubat 1925, s. 3.

26 “La Révolte Kurde S’Etend Vers L’Ouest”, *L’Œuvre* (Paris), 26 Şubat 1925, s. 3.

27 “La Révolte du Kurdistan Gagne du Terrain Dans Plusieurs Vilayets”, *Le Journal*, 26 Şubat 1925, s. 3.

28 “L’Insurrection Kurde S’Étend”, *Le Matin*, 26 Şubat 1925, s. 1.

29 “La Révolte Des Insurgés Du Kurdistan Prend Une Extension Considérable En Turquie”, *Excelsior*, 27 Şubat 1925, s. 6.

30 Yamaç, *a.g.e.*, s. 39-40; Öke, *a.g.e.*, s. 280.

Şeyh Said İsyanı'nın İngilizler tarafından çıkarılan ve desteklenen bir hareket olduğunu yüksek sesle dile getiren gazetelerin başında, aynı zamanda komünist partinin de resmi yayın organı olan *L'Humanité* gelmektedir³¹. *L'Humanité*, Şeyh Said İsyanı'nı "İngiliz emperyalizminin ve sermaye çevrelerinin bir oyunu" olarak gördüğünü sıklıkla vurgulamaktadır. Gazeteye göre bu isyanın karakteri önem arz etmektedir. Her ne kadar Ankara hükümeti halkın cehaletinden faydalanan bir kişinin dini kullanarak isyan ettiğini açıklasa da burada başka şeyler de aramak gerekmektedir. Gazetenin dikkat çektiği ifadeler şu şekildedir: "*Kürdistan'ın İngiliz (Musul petrolü!) ve Fransız nüfuz bölgelerine olan yakınlığı şu soruyu akla getiriyor: Hangi emperyalizm veya hangi kapitalist gruplar Türkiye'deki isyancıları besliyor?*"³²

Le Gaulois gazetesinden Robert Charlet, Ankara hükümetinin ilk başta ciddiye almasa da artık günden güne yayılan bir isyan ile karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. İsyan hakkında çeşitli iddialar ortaya atıldığına dikkat çeken Charlet, şu an için görünen tek şeyin, Şeyh Said'in yayınladığı ve insanları cumhuriyetçi rejime karşı "Allah saflarına" çağırdığı bildiri olduğunu vurgulamaktadır. Charlet'in aktardığına göre İngiliz *Times* gazetesi muhabiri, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Trabzon ve İstanbul'da sıkıyönetim istediğini belirtmektedir. Charlet'e göre eğer bu bilgi doğruysa, isyan dallanıp budaklanıp Türkiye'nin tüm bölgelerine yayılabilecek güçte olabilir. Zira Trabzon ve İstanbul Kürdistan'dan, yani isyanın çıktığı yerden çok uzaktır ve buralarda sıkıyönetim ilan edilecek olması isyanın yarattığı tehlikeye işaret etmektedir.³³

Le Petit Journal gazetesi de isyanın giderek yayılmaya başladığını belirtmektedir. Kuzeyde, özellikle de Karadeniz kıyısına doğru bir yayılma söz konusudur. İngiliz *Exchange Telegraph* kaynaklı³⁴ haberde, Türk ordusunun isyancı liderlerin bulunduğu "Haten" (?) adlı köyü bombaladığının söylendiği belirtilmekte ve bombalanan Hatén köyü (?) sakinlerinin paniğe kapıldığı aktarılmaktadır. Gazeteye göre bu isyan, hem siyasî ve hem de dini bir harekettir. İsyancılar bir Kürt devleti kurmak ve hilâfeti yeniden tesis etmek istemektedirler.³⁵

Le Figaro gazetesinden Alfred Mallet yayınladığı yazıda, "Bu (isyan) küresel petrol mücadelesinin (yalnızca) bir bölümüdür" demek ve İngiltere'ye dikkat çekmektedir. Mallet'e göre Lozan Antlaşması Kürtleri ve Türkleri "Sünni Müslüman" çatısı altında tek bir ulus olarak ele almıştı. Fakat Kürtlerin bağımsızlık arzuları devam etmekteydi. Cesaretli ve sabırlı bir şekilde bugünü beklemişlerdi. Bugün nihayet isyan bayrağını çekmiş ve Ankara'nın "din-karşıtı fanatizmine" muhalif olan Müslümanları etraflarında toplayabilmek adına bu isyanlarına dini bir renk vererek hilâfeti yeniden tesis edeceklerini ilan etmişlerdi.³⁶

31 Dönemin Fransız gazetelerinin ideolojik konumlanmalarını açıklayan bilgiler için bkz., Akyüz, *a.g.e.*, s. 14-20; Selçuk, *a.g.e.*, s. XXI-XXIII.

32 "Dans Le Proche Orient", *L'Humanité*, 26 Şubat 1925, s. 5.

33 Robert Charlet, "Le Soulèvement Kurde", *Le Gaulois*, 26 Şubat 1925, s. 3.

34 "La Révolte Dans Le Kurdistan", *L'Intransigeant*, 26 Şubat 1925, s. 1.

35 "La Révolte Contre Angora", *Le Petit Journal*, 26 Şubat 1925, s. 1.

36 Alfred Mallet, "La Révolte des Kurdes", *Le Figaro*, 27 Şubat 1925, s. 1. Aynı gazetenin üçüncü sayfasında verilen "Kürt İsyanı" başlıklı kısa haberde de Kürtlerin "eski monarşiyi" yeniden tesis etmek amacıyla ayaklandıkları da belirtilmektedir. Bkz. "La Révolte des Kurdes", *Le Figaro*, 27 Şubat 1925, s. 3.

Journal des Débats gazetesinden Auguste Gauvain ise Türkiye’de olanlar hakkında kapsamlı bir yazı kaleme almış ve şu ifadeleri kullanmıştır:

“Ankara hükümetinin yalanlamalarına rağmen şurası kesin ki Kürtler Türklere, dahası Türko-Kemalist Cumhuriyet’e karşı tamamen isyan halindedir. İlk başlarda bu isyanın Ergani şeyhi Şeyh Said tarafından ayaklandırılan birkaç kişi tarafından başlatılan bir hareket olduğu öne sürüldü. Fakat isyan kısa sürede pek çok yere yayıldı. Kemalizmin “kör idarecileri” dışında, Anadolu’daki nüfusun uzun süredir gayri memnun olduğu ve bu memnuniyetsizliğini göstermek için fırsat kolladıkları bir gerçektir.”³⁷

Anadolu’da belirli bir hoşnutsuzluk olduğu üzerinde duran Gauvain’e göre her ne kadar İngilizlerin bu isyanı körüklemiş olabilecekleri düşünülse de, isyanın asıl sebeplerini içeride aramak gerekmektedir. Öncelikle Sevr Antlaşması, özerk bir Kürt rejimi tesis ediyordu. Ancak Kemalistler, Kürtler Müslüman oldukları için onları Türk olarak kabul etmiş ve ayrıcalık taleplerini “saçma” bulmuştu. Gauvain’e göre Kemalistler, Anadolu’nun kadim milleti olan Ermenileri sürmüş ve “tutkulu Müslümanları” fanatikleştirerek diğer Hıristiyanları da başlarından atmışlardı. Daha sonra, artık gerçek karakterlerini ortaya çıkarabileceklerini, hilâfeti ve saltanatı kaldırabileceklerini ve Auguste Comte, Robespierre, Napoleon Bonaparte ve Emile Zola’nın düşüncelerinin “korkutucu” bir karışımı üzerine laik bir devlet tesis edebileceklerini sanmışlardı. Kısacası Kürtler, bu politikalara karşı tepki göstermekteydiler. Gauvain’e göre bu şartlar altında Kürtlerin Kemalizm karşısında içeriden müttefik bulmaları hiç de zor değildir. Öncelikle ilk müttefikleri, Ankara’nın yeni başkent olmasından ötürü eski önemini yitiren İstanbul ve orada etkinliğini sürdüren İttihat ve Terakki örgütü olacaktır. Bunun yanında Mustafa Kemal’in Milli Mücadele yıllarından Hıristiyanlara ve Batı’ya karşı kullandığı panislamist ajanlar, hilâfetin kaldırılmasının ardından “karşı tarafa” geçmeye başlamışlardır. Anadolu köylüsünün sefil durumu ve salgın hastalıklar da halk arasında Kemalizm’e karşı genel bir hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Tüm bunlar, Kürtlerin elini güçlendirebilecek hususlardır.³⁸

Henry Barde da Auguste Gauvain ile benzer bir tutum takınmaktadır. Kaleme aldığı yazısında isyan hakkında öncelikle “*Din mi petrol mü?*” sorusunu soran ve pek çok ihtimali değerlendiren Barde, halifeyi “kovmuş” olan Mustafa Kemal’in kendisini halife olarak atamak istediğinin herkes tarafından bilindiğini belirtmektedir. Bu sebeple Şeyh Said, kendi aday olan II. Abdülhamid’in oğlu Selim’i öne sürmek istemiştir. Barde’a göre bu, isyanın sebepleri arasında görülebilecek bir husustur. Bir diğer olası sebep ise Sevr Antlaşması’nın Kürdistan için özel bir statü tanıdığı olmasına rağmen Lozan Antlaşması’nın bu statüyü geçersiz saymasıdır. Bir Kürt devletini geçersiz saymasına rağmen Lozan, iki millet arasındaki farklılıkları silememiştir. Çünkü Türkler Turani bir halktı ve Kürtler öyle sanıldığı gibi Türk değildi.³⁹

La Lanterne gazetesinde yer alan kapsamlı bir değerlendirmeye göre bu isyan Ankara’yı endişelendirmektedir. Çünkü Kürt hareketinin etrafında toplananlar genellikle “Ankara’nın ateist hükümetinin ayaklar altında aldığı” hilâfetin ve *Kur’an*’ın geleneklerine bağlı olan

37 Auguste Gauvain, “L’Insurrection Kurde”, *Journal des Débats*, 27 Şubat 1925, s. 1.

38 Auguste Gauvain, “L’Insurrection Kurde”, *Journal des Débats*, 27 Şubat 1925, s. 1.

39 Henry Barde, “La Révolte Kurde”, *L’Œuvre* (Paris), 27 Şubat 1925, s. 3.

kimselerdir. Bu bakımdan, hükümetin din karşıtı politikaları bu isyanın çıkmasında birincil sebep olarak görünmektedir. İsyanın Ankara'yı korkutmasındaki asıl sebep ise Musul'dur. Zira Ankara'nın Musul meselesinde İngiltere'ye karşı kullandığı en büyük argüman, orada Türklerin yaşadığıdır. Fakat bu isyan, bunun pek de doğru olmadığını gösterebilecek kadar tehlikeli bir boyuttadır. Bu durumun İngiltere'ye yarayabileceği üzerinde duran gazete, "İngilizler Kürt isyancılara yardım edecek mi?" sorusunu sormaktadır.⁴⁰

Le Petit Journal, bu noktada göz ardı edilemeyecek bir diğer tesadüfe, yani isyanın zamanlamasına dikkat çekmektedir. Zira isyanın çıktığı şu günlerde Milletler Cemiyeti de Musul konusu ile ilgilenmektedir. Bu noktada Türkler, Musul konusunda öne sürdükleri tez ve iddialara destek olarak "Kürtlerin Musul bölgesinde çoğunluk olduğunu ve bu ulusun Türkiye'ye içtenlikle bağlı olduğunu" savunmuşlardı. Fakat "Türkiye'ye içtenlikle bağlı olduğu" öne sürülen Kürtler, Türklere karşı isyan etmişlerdi. Gazeteye göre bu durum, diğer gazetelerde de dillendirildiği üzere, Türkiye'nin Musul'da zor duruma düşmesine sebep olabilirdi.⁴¹ *L'Humanité* de bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasına kadar gidebilecek olan bu isyanın "İngiliz emperyalizminin" bölgede, özellikle de Musul'da öne sürdüğü tezleri destekleyebileceğine dikkat çekmektedir.⁴²

Türkiye'yi yakından tanıyan Jacques Bainville de konu ile ilgili bir yazı kaleme almıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Kürtler arasında yaşananları bir aksaklık olarak değerlendiren Bainville, bu durumun Türkiye için iki yönden acı verici olduğunu belirtmektedir. Bainville'e göre demokratik bir şekilde halkın genel iradesiyle kurulduğu söyleyen bir hükümet için halkın bir bölümü tarafından tepkiyle karşılanmak hoş olmayan bir durum olsa gerektir. Türkiye gibi Müslüman bir ülkede din ile devleti tamamen birbirinden ayırarak büyük bir devrim gerçekleştirerek biraz "ileri giden" cumhuriyetçi Türklerin başına gelen tam anlamıyla budur. Doğu'nun tüm reformcuları gibi, cumhuriyetçi Türkler de tek seferde hızlı bir şekilde Batılılaşmak istemişlerdi. Türkiye'nin Asya tarafında yaşayan Kürtler ise bu ilerlemeyi tam olarak benimsememiş ve dini uygulamalardan şikâyet etmişlerdi. Bu, onların isyanında sağlam bir dayanak oluşturmuştu. Bainville'e göre Türklerin canını sıkıyan bir diğer husus ise, Türkiye'nin hak iddia ettiği ve kendileriyle gönül bağı taşıdıklarını öne sürdükleri Musul'un hemen yukarısındaki Kürtlerin kendilerine isyan etmesiydi. Türklerin kardeş olduklarını öne sürdüğü bu ulusun isyan etmesi, Türklerin Musul konusunda öne sürdüğü argümanları çürütebilecek nitelikteydi.⁴³ *Le Radical* gazetesi de benzer görüşler dile getirmektedir. Gazeteye göre bu isyan Ankara'yı çeşitli noktalarda endişelendirmekte ve zora sokmaktadır. Öncelikle isyan, Türkiye'de hilâfet özlemi duyan çeşitli çevreleri "ateist" Ankara'ya ve onun din siyasetine karşı bir araya getirebilecek kadar tehlikelidir. Ayrıca, Ankara'nın Musul konusunda öne sürdüğü argümanların gücünü yitirmesi anlamına da gelebilir.⁴⁴

40 "Pour Le Coran.. Ou Pour Le Mossoul?", *La Lanterne*, 27 Şubat 1925, s. 1.

41 "Le Révolte Des Kurdes Contre Angora", *Le Petit Journal*, 27 Şubat 1925, s. 1.

42 "Le Conflit du Proche-Orient", *L'Humanité*, 27 Şubat 1925, s. 3.

43 Jacques Bainville, "Les Kurdes Soulèvés Contre La République d'Angora", *La Liberté*, 27 Şubat 1925, s. 1.

44 "La Révolte Des Kurdes", *Le Radical*, 27 Şubat 1925, s. 1.

Le Gaulois gazetesinden Robert Charlet, isyanı “Türkiye’de halife etrafında toplanabilecek tüm grupları bir araya getirmeye çalışan” bir hareket olarak nitelendirmektedir. Bu isyan, Kemalist rejimin uygulamalarına karşı genel bir protesto ve İslami bir yöne sahip topyekûn bir isyan hareketine dönüşebilecek bir potansiyele sahiptir. Ayrıca Anadolu’daki sefalet ve yönetim acizliği de halkın hükümete karşı gösterebileceği olası bir reaksiyonda göz ardı edilmemesi gereken sebeplerdendir. Kemalistler, askerlerin “Allah adına savaştığını” öne süren bu harekete karşı silaha sarılmak istememelerinden çekinmektedir.⁴⁵ Bu yazıdan bir gün sonra yayınlanan başka bir yazısında da benzer ifadeleri tekrar eden Charlet, İngiltere’deki kimi diplomatik çevrelerde, bu isyanın Türklerin Musul sınırına birlik yığmasına sebep olacağı ve Milletler Cemiyeti’nin Ankara karşıtı bir karar alması durumunda bu birliklerin Musul’a girebileceği endişesi olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Paris-Midi gazetesinden “Bir Diplomat” isimli yazar, isyan ve Kürtler hakkında detaylı görüşler dile getirmektedir. Yazar, henüz küçük bir çocukken okuduğu bir coğrafya kitabında gördüğü “Kürdistan” kelimesini hâlâ hatırladığını söylemektedir. Kürtlerin 17. yüzyıl itibarıyla İstanbul’un otoritesi altına girdiklerini ve kendilerine has bir dil konuştuklarını belirtmekte, bir zamanlar “Ermenileri katlettiklerini” eklemeyi de ihmal etmemektedir. Ona göre Yakın Doğu’nun önemli bir kısmında yaşayan ve “yeni Osmanlı Cumhuriyeti”nin ne milliyetçiliğini ne modernizmini ne de laikliğini desteklemeyen Kürtler, Mustafa Kemal’e ve onun Milli Meclisi’ne karşı ayaklanıyorlardı. Görüldüğü kadarıyla, II. Abdülhamit’in çocuklarından birinin başına geçeceği bir hilâfeti yeniden tesis etmek istiyorlardı. Eğer devrik padişahın çocukları bu hususta İslam dünyası tarafından da desteklenirlerse, bu ihtimalin gerçekleşmesi işten bile değildir. Ona göre Kürtler, bugüne kadar hiçbir zaman kendi hesabına bir şeyler yapmış bir millet değildir, hep birilerinin maşası olmuşlardır. Siyasî arenada yer almak arzusu taşıdıklarından veya Türkler tarafından “yüzülen” Ermenilerin topraklarına göz diktiklerinden isyan etmiş değillerdir. Çünkü ne bir devlet kurmak ne de siyasi arenada boy göstermek için gerekli olan siyasi bilinçten yoksundurlar. Bu ifadelerden sonra yazar, son olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “*Sevr ve Lozan Antlaşmalarından sonra Kürtler ile de yeni bir antlaşma parafe etmek durumunda kalınacak mı? Umuyoruz ki seleflerinden daha yekpare ve daha iyi olurlar*”.⁴⁷

Fransa’nın önde gelen gazetelerinden *Le Temps* da bu isyanın sebepleri hakkında diğer gazetelerle mutabıktır. Gazetenin İstanbul özel muhabirinden aktarıldığına göre bu isyanın çeşitli sebepleri vardır. Öncelikle bu isyan Ankara’nın merkezileştirici ve laikleştirici politikalarına karşı bir tepkidir. Bu açıdan isyan, Kürt feodalliğinin Yeni Türkiye’ye karşı bir ayaklanmasıdır. Bu idari sorun, kimi tutkulu şeyhler tarafından dini bir şekle büründürülmüştür. Bu açıdan bakıldığında Kürt isyanı, II. Meşrutiyet’ten on ay sonra İstanbul’da çıkan ayaklanma (31 Mart Vakası) ile ortak noktalara sahiptir.⁴⁸

Aynı gazetenin 6 Mart 1925 tarihli nüshasında da isyanın sebeplerine değinilmektedir. Gazeteye göre Yeni Türkiye’nin idarecileri ülkenin geçmişini tamamen silmiş, yüzlerce

45 Robert Charlet, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 27 Şubat 1925, s. 4.

46 Robert Charlet, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 28 Şubat 1925, s. 2.

47 Un Diplomat, “La Révolte Des Kurdes Serait Organisée Par L’Angleterre”, *Paris-Midi*, 27 Şubat 1925, s. 1.

48 “Dans Le Proche-Orient”, *Le Temps*, 28 Şubat 1925, s. 2.

yıllık geleneklerle olan tüm bağlarını koparmıştır. Hilâfeti kaldırmış, halifeyi kovmuş, fakat halkın içindeki o kadim inanç ve değerleri yok edememiştir. İsyanın sebebi kesin suretle bir dini reaksiyondur. Nitekim Başvekil Fethi Bey de TBMM’de yaptığı konuşmasında Şeyh Said’in yeni bir hilâfet kurmak istediğini söylemiştir. Büyük çoğunluğu Kürtlerden oluşan bu bölgede çıkan bir isyan, bölgedeki insanların Ankara’nın ilhakına (annexation) taraftar olmadığı tezini kanıtlayabilecek niteliktedir. Bu isyanı İngilizlerin çıkardığı şeklindeki iddialara da değinen gazeteye göre eğer bir halk kendisine dayatılan rejimden memnunsaydı, yabancı bir elin halkı tahrik ve organize etmesi güçtür. Belli ki Kürt halkı rejimden memnun değildir. Aynı zamanda Kürt isyanı Ankara hükümetinin karşılaştığı tek sorun da değildir. Zira İstanbul’un Ankara’ya olan düşmanlığı herkesin malumudur. İttihat ve Terakki örgütü de İstanbul’da hatırı sayılır bir güce sahiptir.⁴⁹

Üç gün sonra, *Le Temps*’ın İstanbul özel muhabiri tarafından kaleme alınan ve 9 Mart 1925 tarihli nüshada yayınlanan bir diğer kapsamlı yazıda Kürt isyanının sebepleri sosyo-kültürel temellere indirgenerek daha detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Kürtlerin yaşadığı bölgeyi tarif eden muhabire göre bu bölge, ne bir okulun ne de düzgün bir yolun olmadığı, kışların çok sert geçtiği, oldukça dağlık ve çok fakir bir bölgedir. Türkçe burada bilinmemekte ve konuşulmamaktadır. Buranın halkı büyük bir cehalet içerisindedir ve feodal bir hayat yaşamaktadır. Halk, genellikle şeyhler tarafından idare edilen ve kimi zaman birbirine düşman olan aşiretlere bölünmüştür. Muhabire göre bu isyanın çıkışı bu temeller üzerinde çeşitli sebeplere bağlanabilir. İsyan Kürt feodalitesinin Türk devletine bir başkaldırısı mı; yoksa fanatik, dini, muhafazakâr ve geçmişe bağlı Türkiye ile modern, laik, ilerlemeci ve liberal Türkiye arasındaki bir çatışma mıdır? Yoksa bağımsızlık kazanmak isteyen milliyetçi bir Kürt isyanı mı söz konusudur? Muhabire göre şu an için net bir tespit yapmak zordur, fakat tüm bu ihtimaller önemlidir. Şurası kesindir ki Şeyh Said, dini motifleri kullanarak cahil ve dindar halkı arkasında toplayabilmiştir. Bunun yanında ülke içerisinde de bir bütünlük söz konusu değildir. Zira Ankara ile İstanbul’un olayları algılaması oldukça farklıdır. İstanbul’a bakıldığında zaman kimse bu olayı bir Kürt isyanı olarak algılamamaktadır. Örneğin Hüseyin Cahit Bey, *Tanin* gazetesinde yazdığı yazıda, dağlarda yaşayan ve aşiretlere bölünmüş cahil insanların bu tür bir milliyetçi isyana girişecek bilinçte olamayacağını dile getirmiştir.⁵⁰

İsyanı sosyo-kültürel açıdan yorumlayan bir başka önemli değerlendirmeye de *L’Intransigeant* gazetesinde rastlanmaktadır. Titayna adlı yazar tarafından kaleme alınan “Kürtler Savaşıyor, Ama Kimin İçin?” başlıklı yazıda Kürt isyanının temelini anlaşılmaması için haritaya bakılması gerektiği belirtilmekte ve Kürtlerin dünyanın en vahşi ve en acımasız milleti oldukları vurgulanmaktadır. Elbette ki bu ifadede, Ermeni Meselesi’nde Kürtlerin aldığı rol üzerinde öne sürülen iddiaların tesiri açık bir şekilde kendini belli etmektedir. Titayna’ya göre Kürtler, tüm komşularından nefret eden bir toplumdur. Tarih boyunca hiçbir merkezi hükümeti tanımamışlardır. Kürtler yılmaz ve aynı zamanda coğrafi şartların sağladığı avantaj sayesinde de yenilmesi zor bir toplumdur. Zira vahşi insanların yaşadığı “Kürt ülkesi” dağlarla çevrilidir ve hiçbir kumandan burayı tam anlamıyla ele geçiremeyecektir. Bir diğer önemli soru Kürtleri kimlerin silahlandırdığıdır. Zira Kürtler;

49 “Bulletin du Jour”, *Le Temps*, 6 Mart 1925, s. 1.

50 “Dans Le Proche-Orient”, *Le Temps*, 9 Mart 1925, s. 2.

Alman, Rus ve Avusturya tüfekleri ile makineli tüfek (mitralyöz) gibi askeri mühimmata sahiptir. Yani isyanda bir dış yardım ihtimali de kendini göstermektedir. Eğer isyan ülkenin güney doğusunda başladıysa, İngiltere'nin petrol noktalarında Türkiye'yi zayıflatma niyeti tam da burada aranmalıdır. Eğer isyan kuzeyden gelseydi, bu durum Sovyetlerin Türkleri ve İngilizleri bölgeden uzaklaştırma hamlesi olarak da değerlendirilebilirdi. Titayna'ya göre güneyde başlayan bu isyanda doğal olarak İngiliz parmağı aranmalıydı.⁵¹

L'Action Française gazetesine göre Kürtlerin bu isyanı Ankara'ya karşı bir muhalefetten kaynaklanmaktadır. Kürtler, II. Abdülhamid'in ve sürgün edilen halifenin hatırasına olan bağlılıklarını sürdürmektedirler. Aynı zamanda bu isyan, eski rejime sadâkatlerini sürdüren tecrübeli Türk subaylar tarafından idare edilmektedir. Onlar, Ankara'nın "ateizmine" karşı dini duygularını dile getirmektedirler. Gazeteye göre isyanı bastırmak zor olacaktır, zira Türk ordusu içerisinde de Ankara'nın ve Mustafa Kemal Paşa'nın laik eylemlerine olumsuz bakanların ve Müslüman Kürtlere karşı savaşmak istemeyenlerin sayısı hiç de az değildir. Dervişler şehri Konya, İzmit, Bursa, Trabzon ve Erzurum gibi şehirler, Ankara'nın "ateizmine" karşı ortaya çıkan bu dini propagandadan etkilenmektedir.⁵²

Le Libertaine gazetesi de benzer ifadeler dile getirmekte, fakat konuya daha farklı bir bakış açısı ile de yaklaşmaktadır. Gazeteye göre Türkiye, saltanatı ve hilâfeti kaldırarak Fransa'dakine benzer türde bir laik cumhuriyet kurmuştur. Türkiye'nin dini kurumları tasfiye etmesi, muhafazakâr kesimlerde rahatsızlık yaratmaktadır. Gazeteye göre Kürdistan bölgesi Ortaçağ'a has bir feodal yapıya sahiptir ve geçen yüzyılda Hıristiyanlara ve Yahudilere yapılan katliamlara sahne olmuştur. Gazete, bu bölgede çıkan isyanı yeni Cumhuriyet'e karşı bir "reaksiyon" olarak görmekte ve Fransız İhtilali sırasında Birinci Cumhuriyet'e karşı Fransa'nın batı bölgelerinde çıkan ve 1794'ten 1800'e kadar süren monarşist bir karşı devrim ayaklanması olan "Chouannerie"e benzetmektedir. Kürdistan'daki ağalar da tıpkı Fransız İhtilali sırasında senyörlerin yaptığı gibi, onların ayrıcalıklarının ortadan kaldıran modernizme karşı gelmekte, İngilizler de güneydeki petroleri elde etmek için bu durumdan faydalanmaktadırlar.⁵³

Taşrada (Toulouse'da) yayın yapmasına rağmen hatırı sayılır bir okuyucu kitlesine sahip *La Dépêche*, "Kürtler Türklere Karşı" başlığını kullanmakta ve bu isyanın çoğu monarşist olan ve yurtdışında bulunan 150 kişilik bir "komisyon" tarafından yönetildiğini belirtmektedir. Gazeteye göre bu komisyon uzun süredir dini çevrelerde aktif bir propaganda yapmaktaydı.⁵⁴ Burada kastedilen "150 kişilik" grubun "150'likler" olarak adlandırılan ve cumhuriyetin ilanı sonrasında ülkeden sürgün edilen kişiler olması muhtemeldir.⁵⁵

Aynı gazetede kapsamlı bir yazı yayınlayan Francis Dortet'e göre ise bu isyan aslında "görülme istenmeyen" bazı gerçeklerin açığa çıkmasından ibarettir. Dortet'e göre Türkler, vatanları için büyük bir hizmette bulunarak, düşman etnisitelerin (azınlıkların) bir

51 Titayna, "Les Kurdes Se Battent, Mais Pour Qui?", *L'Intransigeant*, 13 Mart 1925, s. 1.

52 "A L'Étranger", *L'Action Française*, 28 Şubat 1925, s. 2.

53 "Comment On Exploite Les Haines Religieuses", *Le Libertaine*, 28 Şubat 1925, s. 1.

54 "Les Kurdes Contre Les Turcs", *La Dépêche* (de Toulouse), 1 Mart 1925, s. 1.

55 Konu hakkında bkz., Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 99-115.

mozaïği olan Osmanlı Devleti'nden, kendi ifadelerine göre, yekpare ve homojen bir Türk ulusu yaratmışlardı. Şüphesiz ki bu ulusal birlik, Kürtleri Türk olarak kabul eden Ankara hükümetinin sandığı kadar muntazam değildi. Bunun göstergesi, şu an bir tehdit haline gelen Kürdistan isyanıydı. Kürdistan'ın Türkiye'nin Doğu sınırları boyunca uzanan, İran ve İngiliz Mezopotamya'sına komşu olan dağlık bir bölge olduğunu dile getiren Dortet, "Ermenilerin cellatları" olmalarıyla bilinen Kürtlerin, "Kızıl Sultan'ın" (II. Abdülhamid'in) en yüksek eserlerini hayata geçirdiklerini ve bu sayede zalim içgüdülerini tatmin etmenin yanında kayda değer kazançlar da elde ettiklerine dikkat çekmektedir. Ona göre Kürtler 1918 yılında bağımsızlıklarını ilan etmiş, fakat istedikleri amaca tam olarak ulaşamamışlardı. Buna rağmen tarihi ve coğrafi olarak bilinen *Kürdistan* isminin duyulmasının verdiği memnuniyeti fazlasıyla tatmışlardı. Harput ve Diyarbakır gibi eski Ermeni şehirlerinin bugün Ankara hükümeti karşısındaki Kürt isyanının genel karargâhı olması tamamen bu sebepler yüzündendir. İsyanın sebeplerini yorumlamaya devam eden Dortet'in ifadeleri şu şekildedir:

*"Fakat madem Kürtler bu yeni rejim altında eski düşmanlarını (Ermenileri vs.) alt ettiler, ozaman bu isyanın sebebi nedir? Resmi olarak (Ankara'ya göre Kürtler), dini dürtülere sahipler. Ankara'da, Kürtlerin Ankara hükümetinden duydukları memnuniyetsizliğinin sebep olduğu gerici ve dini bir hareketin başladığı söyleniyor. Kuşkusuz, böyle olması şaşırtıcı değildir. Kürdistan dağlıları genellikle çok az evrimleşmiştir (évolution) ve Ankara liderlerinin Batılı anlayışlarını pek kavrayamamışlardır. Fakat isyanın tek itici sebebi bu mudur? Sultanların iktidarlara altında bundan faydalanan Kürt aşiretler, Yıldız Sarayı'na verdikleri hizmet (Hamidiye Alayları kastediliyor) sayesinde kısmi bağımsız oldukları bir özerklik elde ettiler. Bugün sahip oldukları da bundan fazlası değildir ve şüphesiz bu hareketin liderlerinin, isyanlarını İslam dünyasının gözünde meşru hale getirmeleri de oldukça kolaydır. Aslında, İslam'ın eski koruyucusu Sultan Abdülhamid'in oğullarından biri altında bağımsızlık hedefliyorlar. Ve bu mevcut harekette, Musul konusunda Türkiye ile sıkıntı yaşayan ve kendi iddiasını kuvvetlendirmek için sınır bölgesinde bir isyan çıkarmak suretiyle Türkiye'yi zayıflatmayı deneyebilecek bir Avrupalı gücün müdahalesini aramaya gerek yok mudur?"*⁵⁶

Paris-Midi gazetesinden Gabriel Perreux'ye göre Kürt isyanı kutsal bir din savaşı ve bağımsızlık hedefleyen bir "milli eşkıya hareketi"ne benzemektedir. Bu açıdan isyan, karışık bir görünüme sahiptir. Her ihtimali ele alan Perreux'ye göre Şeyh Said din ve Allah adına savaştığını söyleyerek kutsal bir savaş ilan etmiştir. Fakat görünen odur ki bu dini motif, cahil ve fanatik halkı arkasına almak için kullanılmaktadır. Bağımsızlık isteyen milliyetçi görünüme bakıldığında ise Perreux, Kürtlerin Kürdistan'a tanınan özel durumu ortadan kaldıran Lozan Antlaşması'ndan memnun olmadıklarını belirtmekte ve buna benzer bir isyanı 1913 yılında da yaptıklarına dikkat çekmektedir.⁵⁷

Le Petit Parisien gazetesinden A. Jullein, isyanın sebeplerini rejimin idari yapısına ve dini uygulamalara bağlamaktadır. Jullein'e göre hiçbir zaman İstanbul tarafından tam olarak kontrol altına alınamamış olan Kürdistan, Ankara'nın idarecilerinin olası bir

56 Francis Dortet, "Une Menace Pour La Turquie", *La Dépêche* (de Toulouse), 28 Şubat 1925, s. 1.

57 Gabriel Perreux, "La Révolte Kurde S'Étend", *Paris-Midi*, 16 Mart 1925, s. 3.

merkezileştirme ve laikleştirme adımına karşı hazırlıklıydı. Bu tür bir politika doğal olarak bazı şeyhler tarafından muhalefetle karşılanmaktaydı. Hilâfeti yeniden tesis etmek ve “dinsiz” Ankara hükümetini yok etmek amacıyla halkı etrafında toplamak isteyen Şeyh Said, onların dini duygularına seslenerek bir isyan çıkarmıştı.⁵⁸

Fransız Katolik çevrelerinin sözcüsü olan *La Croix* gazetesinde bir yazı yayınlayan R. Le Cholleux’ya göre ise Kürtlerin yaşadığı bölge, coğrafi olarak dağlık, yolları bozuk, fakir, eğitimin ve medeniyetin giremediği bir yerdir. Feodal düzen hâlâ devam etmektedir. Buradaki nüfus, birbirlerine hasım olacak şekilde aşiretlere bölünmüştür. 20. yüzyılda olunmasına rağmen köylüler yolsuz köylerde oturmaktadırlar. Cumhuriyet rejiminin modern kanunlarının bu fakir, sefil ve feodal Kürdistan’daki etkileri böylece daha iyi anlaşılabilir. Türkiye Cumhuriyeti’nin valilerinin getirdiği nizam ve Ankara’nın koyduğu kanunlar burada şiddetli bir tepki ile karşılaşmıştır. Bu sebeple Şeyh Said, İslam dininin tehdit altında olduğunu öne sürerek isyan etmiş ve Allah tarafından hilâfeti yeniden tesis etmesi için gönderildiğini ilan etmiştir. Ayrıca, Sevr Antlaşması’nın bağımsız bir Kürdistan kurulmasını öngördüğünü, fakat Lozan Antlaşması bu hükmü kaldırdığını da unutmamak gerekir. Çünkü bu durum da Kürtler arasında belirli bir hoşnutsuzluk yaratan etkenlerden biridir.⁵⁹

İsyanda İngiliz parmağı olduğunu her fırsatta dile getiren *L’Humanité* gazetesi, “Kürt isyanının gerici ve emperyalist karakteri git gide daha da belirginleşiyor. İngiliz kaynaklarından gelen bilgiler isyanın önemi, derin dini karakteri ve Kemal Paşa’nın politikalarından rahatsız olan halkın desteğini alan isyancıların başarısı üzerinde duruyor. Şurası açık ki İngiliz emperyalizmi, Kürtlerin dini önyargılarını onların bağımsızlığı için mücadele eden Türkiye’ye karşı kullanmak için bilerek istismar etti” demektedir. Gazeteye göre Sevr Antlaşması’nda Kürtlere bazı statüler verilse de Türklerin giriştiği mücadele bunu boşa çıkarmıştı. Fakat şimdi Musul petroleri gibi başka bir konu vardır ve bu petrol dünya kapitalistlerinin istediği bir şeydir. İngiliz emperyalizminin de bu petrolde gözü olduğu açıktır. Bu sebeple İngiltere, Kürt isyanının milli yönünü desteklemekte ve bu yönü vurgulamaktadır. Çünkü bağımsız bir Kürdistan, Musul’daki petrol meselesini otomatik olarak çözecektir.⁶⁰

L’Œuvre gazetesinden Henry Barde, “Hilâfet için savaşmak mı? Kürt önder Said, Mustafa Kemal’in yolunu kesmek için Abdülhamid’in oğlu Selim’i mi kullanıyor? Veya belki de Süryani olan ve Türkler gibi *Turani olmayan Kürtlerin bir bağımsızlık savaşı mı bu? Belki de bu isyan, çıkarı Türkiye’nin iddia ettiği gibi Musul’da Türklerin değil Kürtlerin yaşadığını göstermek isteyen İngilizler tarafından destekleniyordur*” demekte ve Kürtlerin bu isyanda yenileceği fakat özlemlerinin bitmeyeceği şeklinde bir tahminde bulunmaktadır. Ona göre bu isyanın sebeplerinden birini yaratan Lozan Antlaşması bu bakımdan kötü bir antlaşma olarak görülmelidir. Çünkü Sevr Antlaşması Yunan emperyalizminin avantajıysa, Lozan Antlaşması da Yunan emperyalizminin yerini alan

58 A. Jullein, “La Turquie et L’Insurrection Kurde”, *Le Petit Parisien*, 28 Şubat 1925, s. 3.

59 R. Le Cholleux, “La Révolte Des Kurdes”, *La Croix*, 4 Nisan 1925, s. 5.

60 “Le Conflit Du Proche-Orient”, *L’Humanité*, 28 Şubat 1925, s. 3.

“Türk emperyalizminin” avantajıdır. Değişen pek bir şey yoktur.⁶¹

Gazete, Henry Barde’in bu yazısından hemen sonra Süryani Topluluğu’nun (Assyro-Chaldéens) bir mektubuna yer vermektedir. “*Sayın Editor*” hitabıyla başlayan mektupta, gazetenin Şeyh Said İsyanı hakkında daha önce yayınlamış olduğu “Petrol Mü Yoksa Din Mi?” başlıklı bir yazıya cevap verilmektedir. “(İsyanın nedeni) *Ne petrol, ne de dindir. Musul’un ve Musul halkının hayatıdır!*” şeklinde verilen cevapta, kısaca Kürtlerin hayalinin kendi devletlerini kurmak olduğu ve artık hiçbir yabancı hükümdarın dizlerine kapanmak istemedikleri vurgulanmaktadır. Süryanilere göre Türkler, Turani bir halktır ve Lozan’da belirtildiği gibi Kürtlerle ortak bir yanları yoktur. Türkler Süryanileri, Ermeniler, Yezidileri ve Kızılbaşları ya sindirmiştir ya da yok etmiştir. Fakat Kürtler “kolay lokma” değildir ve Türkler bu büyük “lokma”ya direnemeyeceklerdir.⁶²

Marksist *L’Humanité* gazetesi ise devam eden günlerde Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye’ye övgüler düzmeye devam etmekte ve Şeyh Said İsyanı’nın çıkmasında İngiltere’yi sorumlu tutmaktadır:

“*Mustafa Kemal Paşa ulusal bir özgürleşme hareketini temsil ediyor. O, Türkiye’yi İslam dininin etkisinden ve geriye kalan feodal yapıdan kurtarmaya çabalyor. Kemal; 1- emperyalizm, 2- feodal yapı, 3- din adamları, 3- yabancı sermayenin sahipleri ile mücadele ediyor. Sözde Terakkiper Cumhuriyet Fırkası Türkiye’deki tüm gerici kuvvetleri bünyesinde toplamış bulunuyor. Kürt isyanına katılanlar öncelikle din adamları tarafından fanatikleştirilmiş göçebelerden oluşuyor. İsyanların arkasında, Musul konusuyla, yani petrol ile birinci dereceden ilgilenen İngiltere vardır. İsyan, Musul sorunu Milletler Cemiyeti’nin gündemine gelmesinden sonra titiz bir şekilde başlatıldı*”.⁶³

Görüleceği üzere Fransız basını isyanı ilk andan itibaren takip etmiştir. İlk günler belirsizliğini koruyan isyanın yayılması ile birlikte gazeteler, isyanın çıkış sebepleri ve muhtemel sonuçları üzerine eğilmişlerdir. Gazetelerin önemi bir çoğunluğu isyanı Ankara hükümetinin uygulamalarından duyulan hoşnutsuzluk ve Sevr’de ve Lozan’da istediklerini alamayan Kürtlerin ayrılma isteği üzerinde temellendirmişlerdir. Ayrıca gazeteler, Musul meselesinin gündemde olduğu bir dönemde çıkan bu isyanda İngiliz parmağı olabileceği şüphesi üzerinde durmuşlar, isyanın Türkiye’nin Musul müzakerelerinde öne sürdüğü argümanları çürütebilecek nitelikte olduğu yorumunda bulunmuşlardır.

Fransa’nın Türkiye’ye Verdiği Destek ve Basına Yansımaları

İsyan Doğu Anadolu’da giderek yayılırken, Ankara hükümeti isyanın ciddiyetini kavramış ve askeri tedbirlere başvurmaya başlamıştı. Fakat askeri birlikleri, zorlu bir coğrafyaya sahip olan Doğu Anadolu’ya sevk etmek güçtü. Fransız basını da Ankara’nın olası bir askeri harekâta yaşayacağı zorluklara değinmekteydi. Basına göre Türk ordusunu Doğu Anadolu Bölgesi’ne sevk etmek hiç de kolay değildi. Zira sevk için yalnızca iki yol vardı. Birlikler, ya Trabzon ve Erzurum yolunu, ya da Konya, Adana ve Suriye sınırı

61 Henry Barde, “La Turquie et Le Kurdistan”, *L’Œuvre* (Paris), 2 Mart 1925, s. 3.

62 “Le Mouvement Kurde”, *L’Œuvre* (Paris), 2 Mart 1925, s. 3.

63 “L’Impérialisme Anglais et Le Kurdistan”, *L’Humanité*, 2 Mart 1925, s. 3.

boyunca Resulayn'e doğru giden (Bağdat) demiryolunu kullanmak durumundaydı. İlk yol, coğrafi olarak zorlu, maliyetli ve yavaştı. İkinci yol, yani demiryolu ise hemen hemen tek seçeneği ve daha hızlıydı. Fakat bu yolun bir dezavantajı vardı. Çünkü demiryolu hattı kimi yerlerde Suriye topraklarından geçmekteydi ve Kemalist hükümet buradan yalnızca Fransa'dan izin alarak asker geçirebilirdi. Ankara hükümeti, 20 Ekim 1921 tarihinde Yusuf Kemal Bey ve Franklin Bouillon tarafından imzalanan Ankara Antlaşması'nın 10. maddesine dayanarak bu izni almayı arzulamaktaydı. Zira Antlaşma'nın 10. maddesi, "Türkiye, Suriye sınırındaki Meiddah-Ekbes'den Çoban Bey'e giden demiryolu hattını askeri sevk amacıyla kullanabilecektir" demekteydi. Nitekim *Times* muhabirinden aktarıldığına göre Türkiye, Suriye'nin kuzeyindeki demiryolunu kullanarak 25.000 kişilik bir askeri birlik geçirmek için Fransa'dan izin istemekte gecikmemişti. Bu yol Türkiye için çok önemliydi. Haberi veren muhabir de bu demiryolu hattının kötü olmasına rağmen 25.000 kişilik bir birliğin taşıyabileceğini eklemekteydi.⁶⁴ Fransız gazetelerinin ifadesiyle, "Ankara'ya dostluk besleyen" Fransız hükümeti, Türkiye'nin Suriye'nin kuzeyindeki demiryollarını kullanma talebini kabul etmişti.⁶⁵

Türkiye'ye sempati besleyen⁶⁶ Fransa Başbakan'ı Herriot'un Türkiye'nin Suriye üzerinden askeri geçiş iznini kabul etmesinden sonra konu ile ilgili bazı ayrıntılar 3 Mart 1925 tarihli Fransız gazetelerinde yer bulmuştur. Haberler, İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinin⁶⁷ siyasi editörünün kaleme aldığı bir yazıya dayandırılmaktadır. Haberde aktarıldığına göre Fransız Başbakan Herriot'un Türkiye'ye kuzey Suriye üzerinden askeri geçiş izni vermesi, bu isyanın Türkiye'nin bir iç meselesi olmasına ve Fransa'nın Türkiye'ye olan dostluğuna dayanmaktadır. 1921 tarihli dostluk (Ankara) antlaşması imzalandığı sıralarda dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Fransa'nın İngiltere'deki temsilcisi Montille ile görüştüğü ve antlaşmanın maddeleri arasında bulunan "Suriye'deki demiryollarının Türk askeri tarafından kullanılabilmesi" ibaresinin İngiltere'ye karşı kullanılmaması noktasında garanti istemiş olduğu da eklenmektedir.⁶⁸ Konuya ilişkin olarak *Paris-Midi* gazetesi şu ifadelerle yer vermektedir:

64 "La Révolte Au Kurdistan", *Paris-Soir*, 10 Mart 1925, s. 3; "La Révolte Des Kurdes Est En Recrudescence", *La Dépêche* (de Toulouse), 10 Mart 1925, s. 1.

65 A. Jullein, "La Turquie et L'Insurrection Kurde", *Le Petit Parisien*, 28 Şubat 1925, s. 3; "Les Kurdes Contre Les Turcs", *La Dépêche* (de Toulouse), 1 Mart 1925, s. 1; Robert Charlet, "Le Soulèvement Kurde", *Le Gaulois*, 4 Mart 1925, s. 4; "L'Insurrection Kurde", *Journal des Débats*, 1 Mart 1925, s. 2.

66 Türkiye'nin Mart 1924'ten itibaren yabancı okulları denetim altına aldığı ve Fransa'da kimi çevrelerce eleştirildiği bir dönemde iktidara gelen Radikal-Sosyalist partinin lideri Herriot, Ağustos 1924'te Lozan Antlaşması'nın Fransız Meclisi'nde görüşüldüğü oturumda söz almış ve şu ifadeleri kullanmıştı: "Türkiye Fransa'nın bir evladıdır". Herriot'a göre Türkiye'yi kuran ve yöneten kişiler Fransız düşüncesiyle şekillenmiş olan kimselerdi. Bu sebeple Türkiye, Fransa'dan etkilenmiş ve o yönde ilerlemişti. Herriot'a göre Fransa, Türkiye'yi geçmişte desteklemişti ve desteklemeye de devam edecekti. Bkz., Selçuk, *a.g.e.*, s. 194.

67 Gazetelerde *Daily Mail* olarak geçmesine rağmen, bir gün sonra 4 Mart 1925 tarihli *Journal des Débats* gazetesinde bu gazetenin *Daily Mail* değil, *Daily Telegraph* olduğu belirtilmekte ve bir hata yapıldığı ifade edilmektedir. Bkz., "L'Insurrection Kurde", *Journal des Débats*, 4 Mart 1925, s. 1.

68 "Le Transport Des Troupes Turcs Par La Syrie", *Journal des Débats*, 3 Mart 1925, s. 4; "L'Insurrection Kurde", *La Presse*, 3 Mart 1925; "Le Transport Des Troupes Turcs A Travers La Syrie", *L'Homme Libre*, 3 Mart 1925, s. 3; "La Position Prise Par La France Dans La Révolte Kurde", *Paris-Soir*, 3 Mart 1925, s. 3.

“Fransa’nın Türk-Kürt çatışmasına yaklaşımı İngiltere’nin dikkatini çekiyor. Hükümetimizin Türkiye’ye isyanı bastırması için Suriye’den asker geçirme izni verdiği biliniyor. İngiliz hükümeti, Türkiye’nin bu durumdan istifade ederek Musul’u tehdit edecek şekilde Irak’ın kapılarına gelmesinden endişelenmektedir. Fakat Fransız dışişleri bu geçiş izninin 1921 tarihli Ankara Antlaşması’na uygun olduğunu beyan etmektedir. Bu antlaşma, Lord Curzon’a “İngiltere’ye yönelik operasyonlar için kuzey Suriye demiryolunun kullanılmasına izin vermemek” şeklinde verilen güvenceleri hiçbir şekilde geçersiz kılmaz. Verilen izin, Paris’in Ankara’ya da açıkça belirttiği gibi, sadece Kürt isyanının bastırılmasını hedeflemektedir(...)”.⁶⁹

Bu açıklamaların ertesi günü, 4 Mart 1925 tarihli gazetelerde, Fransa’nın Türkiye’ye verdiği geçiş izni ile ilgili yeni bilgiler aktarılmaktadır. *Journal des Débats*’ta çıkan bir haberde Fransız diplomatik çevrelerinden alınan bilgiye göre Fransa, Türkiye’ye askeri geçiş hakkı verirken daha önce İngilizlere taahhüt ettiği güvenceleri de unutmuş değildir. Fransa, Türk birliklerinin Suriye’nin kuzeyindeki demiryolunu kullanarak sevk edilmesi hakkının yalnızca Kürt isyanını bastırmak amaçlı kullanılmasını şart koşmuştur. Bu şart, Ankara’ya gönderilen ikinci bir nota ile⁷⁰ bir kez daha vurgulanmıştır. Bunun yanında Fransa Başbakanı Herriot, 3 Mart 1925 günü İngiltere’nin Paris Büyükelçisi Lord Crewe ile Fransa ve İngiltere’nin Doğu’daki çıkarları üzerine sürpriz bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Herriot, İngiliz Büyükelçisi Crewe’e Fransız hükümetinin niyetlerinden bahsetmiştir, zira İngiliz hükümeti de Ankara’ya bir büyükelçi atamadan önce Paris Büyükelçisi’nden gelecek haberleri beklemektedir.⁷¹ Kısacası bu görüşmede Başbakan Herriot, İngiltere’nin Türkiye’nin Suriye’nin kuzeyindeki demiryollarını askeri amaçlı

69 “Ou Nous Somme Ce Matin”, *Paris-Midi*, 3 Mart 1925, s. 1. Fransa’nın Ekim 1921’de Ankara Hükümeti ile imzaladığı Ankara Antlaşması İngiltere’de büyük bir tepki ile karşılaşmıştı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Suriye sınırından geçen Bağdat demiryolu hattının askeri amaçlı kullanma hakkının Türkiye’ye tanınmasının ileride (Musul’a yönelik olarak) İngiltere’ye karşı kullanılabileceği ihtimali üzerinde durarak Fransa’yı uyarmıştı. Karşılıklı notalaşmanın devam ettiği bu süreçte Fransa, Bağdat demiryolu hattının bir kısmının Suriye topraklarından geçtiğini ve bu sayede Fransa’nın Irak’a gönderilecek olan Türk birliklerini burada durdurabileceğini taahhüt ederek İngiltere’yi yatıştırmıştı. Karşılıklı yazışmalar için bkz., Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya’dan İzmir’e (1921-1923)*, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 216-225.

70 “Dans Le Proche-Orient”, *Le Temps*, 4 Mart 1925, s. 2.

71 Ankara 13 Ekim 1923’te başkent olmuştur. İstanbul’da büyükelçilikleri bulunan büyük güçler, bu elçiliklerini Ankara’ya taşımak konusunda oldukça ihtiyatlı davranmışlardır. 1925 yılına gelindiğinde bile İstanbul’da 18 diplomatik temsilcilik bulunurken, Ankara’daki diplomatik temsilcilik sayısı 4’tü. Ankara’ya mesafeli yaklaşmak hususunda İngiltere başı çekmekteydi. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon; Paris, Roma, Washington ve Tokyo Büyükelçiliklerine gönderdiği 24 Ekim 1923 tarihli telgrafta, müttefiklerin Ankara’ya karşı ortak hareket etmelerini istemekle kalmamış, aynı zamanda “*Majesteleri Hükümeti, her halükârda Ankara’ya bir büyükelçi göndermemeye kararlıdır*” ifadesini açık bir şekilde kullanmıştı. Benzer bir tutumu İngiltere’nin İstanbul’daki Yüksek Komiser Vekili Mr. Henderson’da da görmek mümkündür. Henderson, yeni rejimin başkenti olan Ankara’nın bu sıfatı ancak iki yıl taşıyabileceği üzerinde duruyor, İstanbul’un yeniden başkent olacağı öngörüsünde bulunuyordu. Şeyh Said İsyanı’nın gündemi meşgul ettiği bir dönemde bile İngiliz Büyükelçi Linsday, büyükelçiliğin İstanbul’da kalması konusunda ısrarlarını sürdürüyordu. Bu noktada Linsday, Ankara’da kurulan yeni rejimin ömrünün çok uzun olmayacağını düşünüyordu. Büyükelçilikleri Ankara’ya taşımamak noktasındaki tutum kimi ülkelerde, Şimşir’in aktardığına göre, 1928’e kadar sürdü. Bkz., Bilal Şimşir, *Atatürk Dönemi İncelemeler*, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 81-94.

olarak kullanmasından duyduğu kaygıları azaltmaya ve yanlış anlamaları gidererek İngiltere'ye güvence vermeye çalışmıştır.⁷²

İngiltere'de bir tereddüt yaşandığı kimi Fransız gazetelerinde dile getirilen bir husustur. Bu düşüncenin kaynağını da bazı İngiliz gazeteleri oluşturmaktadır. 10 Mart 1925 tarihli *La Dépêche*, *Paris-Soir* *Le Rappel* ve *La Lanterne* gazeteleri, İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinin siyasi editörünün Türkiye'nin Kürt isyanı bahanesiyle Musul sınırına birlik kaydırıldığını yazdığını belirtmektedirler.⁷³ *L'Homme Libre* gazetesinden Alfred W. Gaspard da İngiltere'de hükümete yakın gazetelerin Türklerin Suriye'nin kuzeyinden asker geçirecek olmasından endişe ettiklerini ve Fransız otoritelere sitem ettiklerini belirtmektedir. Tam da bu sırada Fransa'nın Albert Sarraut'u Ankara'ya büyükelçi olarak atadığına⁷⁴ dikkat çeken Garspart'a göre böylesi zor ve kırılgan durumlarda yüksek yetkili ve Ankara'nın yöneticilerini etkileyebilecek birisinin orada bulunmuyor olması Fransız çıkarları için kötü olurdu. Bu açıdan Sarraut iyi bir tercih olarak kabul edilmeliydi.⁷⁵

Türkiye'de Hükümet Değişikliği ve Takrir-i Sükûn Kanunu

İngiltere ve Fransa arasında bu görüşmeler sürerken, Türkiye'de de Başbakan Ali Fethi Bey 3 Mart 1925 günü istifa etmiş ve yerini İsmet Paşa'ya bırakmıştır.⁷⁶ 4 Mart 1925 tarihli pek çok Fransız gazetesi bu konuyu sayfalarına taşımıştır.⁷⁷ *Excelsior* gazetesine göre bu istifa Kürt isyanı ile doğrudan bağlantılıdır. Zira Fethi Bey'in isyan karşısındaki tutumu parti içerisine eleştirilmekteydi. Bu sebeple istifa ederek yerini Türkiye'nin "kurtarıcılarında" İsmet Paşa'ya bırakmıştır.⁷⁸ *Le Journal* ve *Le Gaulois* gazetelerine göre Fethi Bey'in istifasının Kürt isyanından kaynaklandığı açıktır.⁷⁹ *L'Œuvre* gazetesinde ise "Fethi Bey yerini Lozan'dan gayet iyi tanıdığımız ve müzakereler boyunca gayet iyi bir şekilde "sağır" rolü oynayan ilginç general diplomat İnönü'ye bıraktı" denilmektedir.⁸⁰ *La Liberté* gazetesi Kürt isyanı sonrasında uygulanmaya başlanan sansür nedeniyle birkaç gündür Türkiye'den haber alınmadığını belirtmektedir. Gazete, "Acaba bu istifanın sebebi Kürt isyanı mı?" sorusuna cevap aramakta ve bu soruyu Paris'teki Türk büyükelçiliğine

72 "L'Insurrection Kurde", *Journal des Débats*, 4 Mart 1925, s. 1-2.

73 "La Révolte Des Kurdes Est En Recrudescence", *La Dépêche* (de Toulouse), 10 Mart 1925, s. 1; "L'Insurrection Des Kurdes", *La Lanterne*, 10 Mart 1925, s. 2; "L'Insurrection Des Kurdes", *Le Rappel*, 10 Mart 1925, s. 2; "La Révolte Au Kurdistan", *Paris-Soir*, 10 Mart 1925, s. 3.

74 Konu hakkında bkz. "M. Albert Sarraut Ambassadeur En Turquie", *La Presse*, 7 Mart 1925, s. 2.

75 Alfred W.Gaspard, "Nos Intérêts En Orient", *L'Homme Libre*, 10 Mart 1925, s. 3.

76 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt: 15, Devre: II, İctima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 110-111.

77 Bu haberlerden bazıları için bkz. "Le Cabine d'Angora A Demissionné", *Le Matin*, 4 Mart 1925, s. 1; "Crise A Angora", *Le Petit Journal*, 4 Mart 1925, s. 1; "Une Crise Ministérielle", *Le Rappel*, 4 Mart 1925, s. 1; "L'Insurrection Kurde", *L'Humanité*, 4 Mart 1925, s. 3; "Une Crise A Angora", *Paris-Soir*, 4 Mart 1925, s. 1.

78 "Le Cabine Turc Est Démissionnaire", *Excelsior*, 4 Mart 1925, s. 1.

79 "Le Cabinet Turc", *Le Journal*, 4 Mart 1925, s. 1; "En Turquie", *Le Gaulois*, 5 Mart 1925, s. 4.

80 H. B., "Après La Révolte Kurde", *L'Œuvre* (Paris), 4 Mart 1925, s. 3.

sorduklarını ve fakat net bir cevap alamadıklarını belirtmektedir.⁸¹ *Le Temps*'ın İstanbul özel muhabiri ise Halk Fırkası'nın içerisindeki "şahin" kanadın Fethi Bey'e uzun süredir muhalefet ettiğini, Fethi Bey'in Kürt isyanı karşısındaki tutumunun da onlara fırsat verdiğini belirtmektedir.⁸² Görüleceği üzere Fransız gazeteleri Fethi Bey'in istifasını genel olarak isyan ile ilişkilendirmektedir.

Fethi Bey, istifasından kısa bir süre sonra Türkiye'nin Paris Büyükelçiliğine atanmıştır. Fransız basını, genel olarak Fethi Bey'i olumlu karşılamıştır. 12 Mart 1925 tarihli *Paris-Midi* gazetesi, Fethi Bey hakkında "*Fransa'nın dostu*" demekte ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında önemli roller üstlenen bu adamın Fransa'ya ve Fransız kültürüne samimi bir yakınlık beslediğini belirtmektedir.⁸³ 3 Nisan 1925 Cuma günü İstanbul'dan yola çıkan Fethi Bey, 6 Nisan 1925 Pazartesi günü Paris'e varmıştır.⁸⁴ Fethi Bey'in Paris'e vardığı gün çekilen fotoğrafları bazı Fransız gazetelerinde yer bulmuştur.⁸⁵ Bu fotoğraflardan birine yer veren *Paris-Midi*, Paris Büyükelçiliği görevine resmen başlayacak olan Fethi Bey'in oldukça dikkatli ve zeki biri olduğunu belirtmekte, ayrıca Türk-Fransız ilişkilerindeki bazı pürüzleri giderebileceğine de vurgulamaktadır.⁸⁶

Fethi Bey'in istifasından sonra, 4 Mart 1925 günü hükümeti kurmakla görevlendirilen İsmet Paşa meclisten güvenoyu almış ve görevine başlamıştır. Aynı günün akşamı, isyanın bastırılması için İstiklâl Mahkemeleri'nin kullanılması da dâhil olmak üzere birtakım tedbirler alınmasını öngören Takrir-i Sükûn Kanunu'nu meclise sunmuştur. Üç maddelik kanun, uzun tartışmalar sonunda 144 vekilin 122'sinin oyuyla (22 ret) yasalaşmıştır.⁸⁷ 7 Mart 1925 tarihli *Le Temps*, Fethi Bey'in ardından kurulan yeni kabinenin TBMM önüne çıktığına ve yeni Başbakan İsmet Paşa'nın Meclis kürsüsünde yapmış olduğu konuşmaya dair bir haberi okurlarıyla paylaşmıştır.⁸⁸ Diğer bazı gazeteler, yeni hükümetin sert tedbirler aldığına, sıkıyönetim mahkemeleri kurduğuna ve İstanbul'daki bazı gazetelerin kapatıldığına dair haberi yorum yapmaksızın kısa bir şekilde yayınlamıştır.⁸⁹ *L'Œuvre*, Ankara'nın uyguladığı sıkıyönetim politikasını Fransız İhtilali'nin ünlü "Kamu Selameti Komitesi"ne⁹⁰ benzetmektedir.⁹¹ *Le Gaulois* gazetesinden Robert Charlet ise Türkiye'de gazetelerin kapatılması ile ilgili kaleme aldığı yazısında, ülke genelinde pek çok gazetenin kapatıldığını ve basının baskı altına alındığını belirterek, Türkiye'de olanları "terörizm" veya "neredeyse terörizme yakın" ifadeleriyle değerlendirmektedir.⁹²

81 "Le Cabinet Turc Est Tombé", *La Liberté*, 4 Mart 1925, s. 1.

82 "Dans Le Proche-Orient", *Le Temps*, 5 Mart 1925, s. 2.

83 "Un Ami de La France", *Paris-Midi*, 12 Mart 1925, s. 1.

84 "Fethy Bey Sea Lundi A Paris", *Paris-Soir*, 4 Nisan 1925, s. 1.

85 "Fethy Bey Est A Paris", *Le Petit Journal*, 7 Nisan 1925, s. 1.

86 "Fethy Bey", *Paris-Midi*, 7 Nisan 1925, s. 1.

87 *TBMM Zabut Ceridesi*, Cilt: 15, Devre: II, İçtima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 126-156.

88 "Dans Le Proche-Orient", *Le Temps*, 7 Mart 1925, s. 2.

89 "En Turquie", *L'Action Française*, 9 Mart 1925, s. 2; "L'Insurrection Kurde", *La Lanterne*, 9 Mart 1925, s. 1.

90 Kamu (Yüksek) Selameti Komitesi (Le Haut Comité de Salut Public), Fransız İhtilali yıllarında kurulan ve olağanüstü yetkilere sahip olan devrimci hükümetin adıdır.

91 "La Révolte Kurde", *L'Œuvre* (Paris), 11 Mart 1925, s. 3.

92 Robert Charlet, "Le Soulèvement Kurde", *Le Gaulois*, 18 Mart 1925, s. 3.

Türk Ordusunun Karşı Taarruzu ve İsyanın Sonu

1925 yılının Mart ayının ortalarına gelindikçe, Fransız basını isyanın sebep yahut arka planlarına değinmeyi bırakmış, çatışmalar hakkında kısa haberler vermekle yetinir olmuştur. *Le Petit Journal*, Türkiye'nin Suriye demiryollarından geçiş izni alarak birlik kaydirmaya başlamasını "Türkler ve Kürtler Sert Çatışmalar İçin Hazırlanıyorlar" başlığıyla vermektedir.⁹³ *Le Gaulois*, Sivas ve komşu şehirlerdeki vatandaşların silahaltına alındıklarına dair kısa bir haberi okurlarıyla paylaşmaktadır.⁹⁴ *Paris-Midi* gazetesi, "Türkler Kürtlere Karşı Seferber Oluyorlar" başlıklı haberinde, Ankara hükümetinin isyanın çıktığı bölgelerde kısıtlı bir seferberliğe gittiği ve 24 ile 38 yaş arası erkekleri silahaltına almaya başladığı belirtilmektedir.⁹⁵

Türk ordusu seferber olurken, dışarıdan silah alındığına dair iddialar da gazetelere yansımaktaydı. 16 Mayıs 1925 tarihli *Le Gaulois* ve *Excelsior* gazeteleri, bir Danimarka gazetesi olan *Ekstra Bladet*'e dayandırdıkları haberde Sovyetler Birliği'nin Mart 1925'te Türkiye'ye "Kürtlerle savaşı için" üç zırhlı otomobil, 150 miltrayöz makineli tüfek, 2.000 el bombası ve gönüllü Rus havacıların kullandığı dört uçak verdiğini iddia etmektedirler.⁹⁶

11 Mart 1925 tarihli gazeteler, Anadolu Ajansı'nın çatışmalar ile ilgili yayınladığı bir bildiriye yer vermişlerdir. Bildiride, 7 Mart'ı 8 Mart'a bağlayan gece düzensiz Kürt birliklerinin Türk askerlerine saldırdıkları fakat başarısız oldukları belirtilmektedir.⁹⁷ 12 Mart 1925 tarihli bazı gazetelerde yer alan İstanbul kaynaklı (fakat Londra üzerinden gelen) bir haberde 7-8 Mart gecesinde Diyarbakır muhitinde yaklaşık 5.000 kişilik bir Kürt grubun şehre sızdığı, fakat yaşanan kanlı çatışmalar neticesinde Türk ordusu tarafından geri püskürtüldükleri belirtilmektedir.⁹⁸ *Le Temps* ve *Le Peuple* gazetelerine yansıyan habere göre bahsi geçen çatışmada yaklaşık 300 kişi hayatını kaybetmiştir ve Kürt gruplar büyük bir paniğe kapılmışlardır.⁹⁹ *L'Homme Libre*, bu haberi "Türkler Kürtleri Kanlı Bir Yenilgiye Uğrattı" başlığı ile okurlarına duyurmuştur.¹⁰⁰ 14 Mart 1925 tarihli *La Dépêche* ve *La Presse* gazeteleri ise konu ile ilgili verdikleri bir haberde, yaklaşık 60.000 askerden oluşan Türk birliklerinin Kürt isyanını bastırmak için mücadele ettiğini ve harekâtın yaz boyunca devam etme ihtimali olduğunu belirtmektedirler. Haberde aktarıldığına göre Ankara hükümetinin Kürdistan bölgesine günlük dört askeri tren (takviye) gönderdiği, fakat bu takviyelerin Şeyh Said'in Musul'a girmesini engelleyebileceğinin şüpheli olduğu, zira

93 "Turcs Et Kurdes Se Préparent A De Rudes Combats", *Le Petit Journal*, 10 Mart 1925, s. 3.

94 "La Turquie Mobilise Partiellement", *Le Gaulois*, 10 Mart 1925, s. 3.

95 "La Turquie Mobilise Contre Les Kurdes", *Paris-Midi*, 10 Mart 1925, s. 3. Ayrıca bkz., "La Révolte Kurde", *L'Œuvre* (Paris), 11 Mart 1925, s. 3.

96 "Le Trafic Des Armements", *Le Gaulois*, 16 Mayıs 1925, s. 5; "Les Soviets Ont Livré Des Armes A La Turquie", *Excelsior*, 16 Mayıs 1925, s. 3.

97 "La Révolte Kurde", *L'Œuvre* (Paris), 11 Mart 1925, s. 3; "La Turquie Mobilise", *La Liberté*, 11 Mart 1925, s. 3; "La Révolte Kurde", *Le Radical*, 11 Mart 1925, s. 1.

98 "Les Kurdes Insurgés", 12 Mart 1925, *La Dépêche* (de Toulouse), s. 1.

99 "Dans Le Proche-Orient", *Le Temps*, 12 Mart 1925, s. 2; "L'Insurrection Kurde", *Le Peuple*, 12 Mart 1925, s. 3.

100 "Les Turcs Infligent Aux Kurdes Une Défaite Sanglante", *L'Homme Libre*, 12 Mart 1925, s. 3.

Bağdat-Urfa ve Bağdat-Mardin demiryolu güzergâhlarında Kürtlerin kontrol sağladığının söylendiği belirtilmektedir. Son olarak, Ankara hükümetinin isyan giderlerini karşılamak için TBMM'den 10 milyon Türk lirası talep ettiği de eklenmektedir.¹⁰¹

21 Mart 1925 tarihli *Paris-Midi* gazetesinde çıkan bir haberde ise Kürt isyanının bir sonucu olarak Türkiye'de ölümlerin (oranının) arttığı belirtilmektedir. Haberde aktarıldığına göre TBMM'deki vekiller ülkedeki sağlık harcamalarının yetersizliğinden yakınmaktadır. Zira tüberküloz, frengi vb. hastalıklar sebebiyle 97 ölüm vakası gerçekleşmiş ve çocuk hastalıklarında da ölüm oranı %70'e yükselmiştir. Fakat hükümet, Kürt isyanı sebebiyle bu alana pek fazla kaynak ayıramamaktadır. Gazete bu haberi, Kürt isyanı sebebiyle Türkiye'de ölümlerin arttığı şeklinde okurlarına duyurmuştur.¹⁰²

1925'in Mart ayının sonlarına doğru isyan gerilemeye ve Türk ordusu inisiyatifi eline almaya başlamıştı. 28 Mart 1925 tarihli *La Presse* gazetesi, "Türkiye'de İç Savaş" başlığı ile verdiği haberde, çatışmanın taraflarını "Osmanlılar ve Kürtler" ifadeleriyle tanımlamaktadır.¹⁰³ Haberde aktarıldığına göre "Osmanlı kuvvetleri", Kürtler karşısında ilerlemekte ve pek çok bölgeyi geri almaktadır.¹⁰⁴ 30 Mart 1925 tarihli *L'Action Française* gazetesi ise "Kürt Fiyaskosu" başlığıyla yayınladığı haberde Kürt birliklerinin ellerindeki yerleri kaybetmeye başladıklarını kısa bir şekilde okuyucularına duyurmaktadır.¹⁰⁵ 31 Mart tarihli *L'Humanité* gazetesi, Ankara'nın Kürt isyanının tamamen bastırıldığını duyurduğuna dair kısa haberi "Kürt İsyancıların Mağlubiyeti" başlığını kullanarak yayınlamaktadır.¹⁰⁶ *La Gaulois* gazetesi ise Türk kaynaklarından doğru haberleri almanın imkânsızlığından şikâyet etmekte ve yabancı gazetecilerin basına uygulanan sansürden yakındıklarını aktarmaktadır. Zira gazetede aktarıldığına göre, Ankara hükümetinin yayınladığı haberlerin hepsi de Türk birliklerinin lehine olacak şekildedir.¹⁰⁷

İsyan nisan ayı başında bastırılmış olmasına rağmen isyanın başı olan Şeyh Said'in yakalanması biraz zaman almıştır. İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinin siyasi editörünün kaleme aldığı bir habere yer veren *Excelsior* gazetesine göre, Ankara hükümetinin Şeyh Said'i sağ getirenler için 1.000 Türk lirası, cansız bedenini getirenler için ise 700 Türk lirası ödül vaat etmektedir.¹⁰⁸ *La Lanterne* ve *Le Matin* gazetelerinde yer alan İstanbul (ve Londra) kaynaklı bir habere göre de Diyarbakır'da 280 isyancı sağ olarak yakalanmıştır ve büyük bir ihtimalle ölüm cezasına çarptırılacaklardır.¹⁰⁹

101 "La Révolte Kurde", *La Dépêche* (de Toulouse), 14 Mart 1925, s. 1; "Des Mesures Energiques", *La Presse*, 14 Mart 1925, s. 1.

102 "Une Conséquence de La Révolte: La Mortalité Augmente En Turquie", *Paris-Midi*, 21 Mart 1925, s. 1.

103 Yeni bir Türk cumhuriyeti kurulmuş olmasına rağmen Fransız basının "Osmanlı" tabirini kullanabildikleri dönemin gazetelerinde kendini göstermektedir. "Osmanlı Cumhuriyeti", "Osmanlı ordusu" ve "Osmanlı halkı" gibi ifadelerle kısmen de olsa rastlanabilmektedir.

104 "La Guerre Civile En Turquie", *La Presse*, 28 Mart 1925, s. 1.

105 "Turquie", *L'Action Française*, 30 Mart 1925, s. 3.

106 "La Défaite Des Insurgés Kurdes", *L'Humanité*, 31 Mart 1925, s. 3.

107 R.C., "Le Soulèvement Kurde", *Le Gaulois*, 28 Mart 1925, s. 1.

108 "La Situation En Turquie", *Excelsior*, 15 Nisan 1925, s. 3.

109 "La Révolte Kurde", *La Lanterne*, 15 Nisan 1925, s. 3; "280 Rebelles Kurdes Arrêtés A Diarbekir", *Le Matin*, 15 Nisan 1925, s. 3.

Şeyh Said, bu haberlerden bir gün sonra, İran'a geçmeye çalışırken sağ olarak ele geçirilmiştir.¹¹⁰ *Excelsior* bu haberi "Kürt İsyanı Mağlup Oldu" ifadesiyle okurlarına duyurmakta ve Ankara'nın yayınladığı resmi açıklamaya yer vermektedir.¹¹¹ Diğer gazeteler ise bu habere benzer içeriklerle, Ankara'dan gelen resmi bilgiler doğrultusunda yer vermişlerdir.¹¹² Nisan ayının sonlarına doğru isyanın aslında tam olarak bastırılmadığı ve yeni silahlı kalkışmaların olduğu şeklinde birtakım haberler Fransız gazetelerine yansımaya devam etmiştir. *Le Figaro*, 21 Nisan 1925 tarihli nüshasında yayınladığı Londra kaynaklı bir haberde Doğu Anadolu'nun bazı dağlık yerlerinde irili ufaklı hareketlenmeler olduğunu ve isyancıların "Osmanlı birliklerine" direndiklerini belirtmektedir. Bunun yanında, Şeyh Said'e bağlı 23 üst düzey Kürt isyancınının 19 Nisan günü Diyarbakır'da idam edildiği de eklenmektedir.¹¹³

Le Gaulois gazetesinden Robert Charlet'e göre Doğu Anadolu'nun coğrafi şartları, resmi makamların deyimiyle isyan bastırılmış olmasına rağmen, bir gerilla mücadelesine sahne olabilir. Bir başka deyişle Ankara için tehlike geçmiş gözükmemektedir. Ankara hükümetini meşgul edebilecek bir diğer konu ise muhalefettir. İstiklâl Mahkemeleri, özellikle İstanbul'da, faaliyetlerine sıkı bir şekilde devam etmekte ve hiç boşta kalmamaktadırlar.¹¹⁴ Charlet, bir hafta sonra yayınladığı bir başka yazıda ise, sıkıyönetim kapsamında ülke genelinde tutuklananlar arasında eski subaylar, eski ve muvazzaf memurlar ve (bilhassa İstanbul'da okuyan) öğrenciler bulunmaktadır. Charlet'e göre bu kişilerin bir Kürt isyanı ile hiçbir alakaları yoktur. Bu, daha çok Ankara hükümetine ve rejime muhalefet gösteren kesimlerin tutuklanmasıdır. Bu kişiler, "*istiklâl adı verilen mahkemelerde*" yargılanmakta ve aldıkları ceza temyize götürülememektedir. Aynı zamanda Charlet, İstanbul'dan gelen bir habere göre Kürt isyanının başındaki Şeyh Said'in İstiklâl Mahkemesi tarafından yargılanıp ölüm cezasına çarptırıldığına dair habere yalnızca bir cümle ile yer vermektedir.¹¹⁵

Aynı haberler Robert Charlet'in 25 Mayıs 1925 tarihli bir başka yazısında da geçmektedir. Fakat bu tarihte isyan tamamen bastırılmış olmasına rağmen olası bir Kürt isyanı ile ilgili iddialar devam edebilmekteydi. Charlet'in aktardığına göre, Türk birlikleri "Kara Miché(?)" olarak adlandırılan alanda önemli miktarda isyancıyı yakalamış, bölgedeki yedi köy de silahlarını Türk kuvvetlerine teslim etmişlerdir. Charlet'e göre bu haberler, Kürtlerin isyanının tam olarak bitmediğinin bir göstergesi olarak görülmelidir. Şeyh Said'in yakalanmasından sonra Musul konusunun daha bir ön plana çıktığı bir tarihte kaleme alınan bu yazısında Charlet, bu gerilla savaşı sayesinde Türk birliklerinin aslında ne denli yetkin ve güçlü olduğunun kimi çevrelerce anlaşıldığını belirtmekte, bu durumun, yani Doğu'daki Türk kuvvetlerinin bu gücünün İngiltere'yi Musul konusunda

110 "L'Insurrection Kurde", *La Lanterne*, 16 Nisan 1925, s. 3.

111 "En Turquie", *Excelsior*, 17 Nisan 1925, s. 3.

112 "L'Insurrection Kurde A Pris Fin" *Le Petit Journal*, 17 Nisan 1925, s. 3; "Les Chefs Des Rebelles Kurdes Ont Été Capturés Par Les Turcs", *Le Petit Parisien*, 17 Nisan 1925, s. 3; "En Turquie", *Le Radical*, 18 Nisan 1925, s. 3; "Les Chefs de La Révolte Kurde Capturés", *Le Temps*, 17 Nisan 1928, s. 2.

113 "L'Insurrection Kurde Ne Serait Pas Réprimée", *Le Figaro*, 21 Nisan 1925, s. 3. Benzer haberler için bkz., "La Rébellion Kurde", *La Lanterne*, 21 Nisan 1925, s. 3.

114 Robert Charlet, "Le Soulèvement Kurde", *Le Gaulois*, 12 Nisan 1925, s. 3.

115 Robert Charlet, "La Fin de L'Insurrection Kurde", *Le Gaulois*, 19 Nisan 1925, s. 3. Aslında gazetenin yayımlandığı tarihte Şeyh Said'in yargılanması süreci henüz başlamamıştır.

endişelendirdiğine dikkat çekmektedir. İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetlerine de değinen Charlet, İstanbul'daki eski memurların, gazetecilerin ve profesörlerin tutuklanmalarına ve "sözde" İstiklâl Mahkemelerinde yargılanmaları için Ankara'ya getirilmelerine devam edildiğini de eklemektedir.¹¹⁶

Mayıs ayına gelindiğinde ise bir Kürt isyanına dair haberlerin tamamı sona ermiş, yalnızca isyancıların idam edilmesiyle ilgili birkaç kısa haber bazı Fransız gazetelerine yansımıştır. Örneğin 8 Mayıs 1925 tarihli *Excelsior*, isyana katılan 18 kişinin 7 Mayıs günü Diyarbakır'da idam edildiğini kısa cümleler ile okuyucularına duyurmaktadır.¹¹⁷

Tüm bunlar olurken *Paris-Midi* gazetesinden Michel Bossan, Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Fethi Bey ile bir mülakat gerçekleştirmiştir. Röportajda Kürt isyanı, Türk dış politikası ve Türk ekonomisi konularına değinen Fethi Bey, ağırlıklı ekonomi üzerine konuşmuştur. Kürt isyanı ile ilgili kısa bir açıklama yapan Fethi Bey, durumun memnun edici bir şekilde iyiye gittiğini ve "Kürt fanatiklerin isyanının" silahlı kuvvetler tarafından bastırıldığını belirtmektedir. Ayrıca, Türkiye'de hiçbir şeyin ülkenin yeniden inşasını engelleyemeyeceğini de eklemektedir.¹¹⁸

Haziran ayına gelindiğinde ise konu ile alakalı olarak gazetelere yansıyan tek haber, Türk ordusunun seferberliğinin sonlandırılmasıdır.¹¹⁹ Yargılama ve idamlara dair haberler ise Temmuz ayında Fransız gazetelerinde kısmen yer bulabilmiştir. 1 Temmuz 1925 tarihli *L'Œuvre* gazetesinde yayınlanan kısa bir haberde, 44 isyancı Kürt'ün idama mahkûm edildiği belirtilmektedir.¹²⁰ 2 Temmuz 1925 tarihli *Le Peuple* gazetesinde verilen kısa bir haberde de Diyarbakır'daki İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilen Şeyh Said ve 46 isyancının cezalarının infaz edildiği, dört zanlının 15 sene hapis cezasına çarptırıldığı, diğerlerinin de beraat ettiği belirtilmektedir.¹²¹

Eylül ayı, Şeyh Said İsyanı'nın bitmesi ve isyancıların yargılanmasından sonra, kimi Fransız gazetelerine göre Şeyh Said İsyanı'nı çıkarılmasına payı olan İngiltere'nin büyük önem verdiği Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne resmen intikal ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Artık gazeteler bu konuya eğilmektedirler. *L'Humanité* başta olmak üzere kimi Fransız gazeteleri, Şeyh Said İsyanı ve bölgedeki diğer bazı olayların Musul'da avantaj sağlamak isteyen İngiltere tarafından körüklendiği görüşünü taşımaktaydılar. *L'Humanité*, Şeyh Said İsyanı'nın yavaşlamaya başladığı günlerde bile İngiltere'yi suçlamakta ve Yakın Doğu'da meydana gelen tüm olayları tamamıyla İngiliz emperyalizmine bağlamaktaydı. Bu konuda çeşitli örnekler vererek Filistin ve Mısır'da yaşanan bazı hadiseleri İngilizlerle ilişkilendirmekte, Kürt isyanının ise tamamen İngiltere tarafından Musul konusunda avantaj sağlamak için çıkarılmış bir isyan olduğunu

116 Robert Charlet, "Angleterre Et Turquie", *Le Gaulois*, 25 Mayıs 1925, s. 4.

117 "Exécution Des Rebelles Kurdes", *Excelsior*, 8 Mayıs 1925, s. 4.

118 Michel Bossan, "La Politique d'Angora", *Paris-Midi*, 5 Mayıs 1925, s. 1.

119 Bu haberler için bkz., "La Turquie Démobilise Ses Troupes", *La Liberté*, 2 Haziran 1925, s. 3; "La Démobilisation Turque", *La Presse*, 2 Haziran 1925, s. 1; "La Turquie Démobilise Les Classes Appelées Pour Réprimer L'Insurrection Kurde", *Le Matin*, 2 Haziran 1925, s. 2; *Le Peuple*, "Après L'Insurrection Kurde", 2 Haziran 1925, s. 3.

120 "44 Insurgés Kurdes Sont Condamnés A Mort", *L'Œuvre* (Paris), 1 Temmuz 1925, s. 3.

121 "Après La Révolte Kurde", *Le Peuple*, 2 Temmuz 1925, s. 3.

vurgulamaktaydı.¹²²

Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'nde görüşüldüğü günlerde *L'Œuvre* gazetesi Ortadoğu çöllerini temsil eden "Musul" başlıklı bir karikatür yayınlamıştır. Karikatürde bir İngiliz görevlisi, "Biz ne Kürtler, ne de Araplar için buradayız" demekte, yanındaki (kimliği anlaşılamayan, fakat Fransız olma ihtimali yüksek olan) kişi ise "Evet, siz petrol için buradasınız" şeklinde kinayeli bir cevap vermektedir.

Sonuç

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin karşılaştığı ilk meselelerden biri olan Şeyh Said İsyanı, bölgeye yönelik ilgisini daima muhafaza eden Fransız basınında ilgi ile takip edilmiştir. Bunun sebepleri birkaç hususta temellendirilebilir. Öncelikle Türkiye'nin ilk yıllarda attığı kimi adımlar (kapitülasyonların kaldırılması, yabancı okulların sınırlandırılarak denetim altına alınması ve milli bir dil kullanılması gibi), bölgede hatırı sayılır ölçüde ekonomik ve kültürel bir nüfuz barındıran Fransa'da belirli bir endişeye sebebiyet vermiştir. Bu endişelere kökleşmiş önyargılar da eklenince, Anadolu'nun ortasında kurulan bir cumhuriyetin ne ölçüde yaşayabilir olduğu sorgulanmıştır.

1925'in Şubat ayında Doğu Anadolu'da çıkan Şeyh Said İsyanı ilk olarak bu çerçevede değerlendirilmiştir. Şeyh Said'in dini bir söylemle ayaklanması, Fransız basınında, Ankara'nın laikleşme çabalarının halkta yarattığı söylenen hoşnutsuzluğun bir yansıması olarak algılanmıştır. Basının genel kanaatine göre Kürtler, feodal bir düzen içerisinde yaşayan ilkel ve cahil bir toplumdur. Ermeni Meselesi sebebiyle Kürtleri suçlayan kimi yazarlar bu konuda daha da ileri giderek Kürtlerin vahşi ve acımasız insanlar olduklarını dahi öne sürmüşlerdir. Bu ilkel ve gelenekçi görünüm, basında Kürtlerin Ankara'nın merkezileştirici ve laikleştirici adımlarına karşı ayaklandıkları izlenimini oluşturmuştur.

Basının üzerinde durduğu bir diğer nokta, Kürtlerin bağımsız bir devlet kurmak arzusu taşıdıklarıdır. Onlara göre Kürtlere özerk bir statü veren Sevr Antlaşması akıbeta uğramıştır. Lozan'da da Kürtlerin Türklerle bir oldukları kabul edilmiştir. Ancak Şeyh Said, bağımsız bir Kürt devleti kurmak için isyan etmiş, dini bir söylem geliştirerek halkı da etrafında toplamaya çalışmıştır. Bu görüş isyanın ilk dönemlerinde sıklıkla dile getirilmiş ve temelleri eskilere dayanan bir iç mesele olarak yorumlanmıştır.

İlerleyen safhada isyanın zamanlaması üzerinde durulmuştur. Lozan Barış Görüşmeleri sırasında çözüme kavuşturulamayan ve İngiltere ile Türkiye arasında çözümlenmek üzere ileri bir tarihe ertelenen Musul meselesinin gündemde olduğu bir dönemde çıkan bu isyan, Fransız basınında bazı soru işaretleri doğurmuştur. Musul meselesinde Türkiye'nin ana tezi, Kürtlerin Türklerle bir oldukları ve Musul'da yaşayan Kürtlerin de bu duyguları paylaştığı şeklindeydi. Bu noktada Fransız gazeteleri, Kürtlerin isyan etmesinin Türkiye'nin Musul'daki tezlerini çürütebilecek bir örnek olduğu üzerinde durmuşlardır. Bu sebeple gazeteler, İngilizlerin Musul'da elini kuvvetlendirebilecek olan bu isyanda İngiliz parmağı olup olmadığını tartışmışlardır. Bazı gazeteler isyanın Musul petrollerine göz koyan İngilizler tarafından körüklendiği üzerinde ısrarla durmuşlardır. Fakat İngiliz basını

122 "Dans L'Orient Musulman", *L'Humanité*, 24 Mart 1925, s. 3.

üzerindeki gözlemler, İngilizlerin Türklerin bu isyanı bahane ederek ordularını güneye, yani Musul'a yaklaştırmalarından endişe duydukları yönündedir.

Türkiye'ye sempati ile bakan Fransa Başbakanı Edouard Herriot, isyan sırasında Türkiye'ye açık bir destek vermiş, fakat bunu müttefiki İngiltere'yi gücendirmemeye özen gösterecek bir şekilde yapmıştır. Bu destek, Türkiye'nin bir kısmı Fransız mandası altındaki Suriye'den geçen demiryolunu isyan bölgesine asker taşımak için kullanma talebinde kendisini göstermiştir. Türkiye'nin 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın ilgili maddesine dayanarak yaptığı bu talep Fransa tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu gelişme, basında da dile getirildiği üzere, Musul meselesinin masada olduğu bir dönemde Türk ordusunun isyan bahanesiyle Musul'a yaklaşacağından endişe eden Londra'yı telaşlandırmıştır. Burada da devreye giren Herriot, İngilizlere güvence vererek endişelerini gidermeye çalışmıştır.

Kaynaklar

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 15, Devre: II, İçtima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1976.

Gazeteler

Excelsior

Journal des Débats

L'Action Françaises

L'Homme Libre

L'Humanité

L'Intransigeant

L'Œuvre (Paris)

La Croix

La Dépêche (de Toulouse)

La Lanterne

La Liberté

La Presse

Le Figaro

Le Gaulois

Le Journal

Le Libéraire

Le Matin

Le Petit Journal

Le Petit Parisien

Le Peuple

Le Radical

Le Rappel

Le Temps

Paris-Midi

Paris-Soir

Gazete Yazıları

Bainville, Jacques, “Les Kurdes Soulèvés Contre La République d’Angora”, *La Liberté*, 27 Şubat 1925, s. 1.

Barde, Henry, “La Révolte Kurde”, *L’Œuvre* (Paris), 27 Şubat 1925, s. 3.

Barde, Henry, “La Turquie et Le Kurdistan”, *L’Œuvre* (Paris), 2 Mart 1925, s. 3.

Bossan, Michel, “La Politique d’Angora”, *Paris-Midi*, 5 Mayıs 1925, s. 1.

Charlet, Robert, “Angleterre Et Turquie”, *Le Gaulois*, 25 Mayıs 1925, s. 4.

Charlet, Robert, “La Fin de L’Insurrection Kurde”, *Le Gaulois*, 19 Nisan 1925, s. 3.

Charlet, Robert, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 12 Nisan 1925, s. 3.

Charlet, Robert, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 18 Mart 1925, s. 3.

Charlet, Robert, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 26 Şubat 1925, s. 3.

Charlet, Robert, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 27 Şubat 1925, s. 4.

Charlet, Robert, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 28 Şubat 1925, s. 2.

Charlet, Robert, “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 4 Mart 1925, s. 4.

Cholleux, R. Le, “La Révolte Des Kurdes”, *La Croix*, 4 Nisan 1925, s. 5.

Dortet, Francis, “Une Menace Pour La Turquie”, *La Dépêche* (de Toulouse), 28 Şubat 1925, s. 1.

Gauvain, Auguste, “L’Insurrection Kurde”, *Journal des Débats*, 27 Şubat 1925, s. 1.

Gauvain, Auguste, “La République Turque”, *Journal des Débats*, 1 Kasım 1923.

H. B., “Après La Révolte Kurde”, *L’Œuvre* (Paris), 4 Mart 1925, s. 3.

Jullein, A., “La Turquie et L’Insurrection Kurde”, *Le Petit Parisien*, 28 Şubat 1925, s. 3.

Jullein, A., “La Turquie et L’Insurrection Kurde”, *Le Petit Parisien*, 28 Şubat 1925, s. 3.

Mallet, Alfred, “La Révolte des Kurdes”, *Le Figaro*, 27 Şubat 1925, s. 1.

Perreux, Gabriel, “La Révolte Kurde S’Etend”, *Paris-Midi*, 16 Mart 1925, s. 3.

R.C., “Le Soulèvement Kurde”, *Le Gaulois*, 28 Mart 1925, s. 1.

Titayna, “Les Kurdes Se Battent, Mais Pour Qui?”, *L’Intransigeant*, 13 Mart 1925, s. 1.

Un Diplomat, “La Révolte Des Kurdes Serait Organisée Par L’Angleterre”, *Paris-Midi*, 27 Şubat 1925, s. 1.

Vitoux, Pierre, “L’Epopée Turque et Son Héros”, *Le Petit Parisien*, 29 Ekim 1938, s. 1, 3.

W.Gaspart, Alfred, “Nos Intérêts En Orient”, *L’Homme Libre*, 10 Mart 1925, s. 3.

Kitaplar

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1997.

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul 2018.

Çelik, Aliye Pekin ve Çeçen, Zeynep Kocabıyıklıoğlu, *Berthe Georges-Gaulis’den Mektuplar*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021.

Dost-Niyego, Pınar, *Le Bon Dictateur-L’image de Mustafa Kemal Atatürk en France (1919-1938)*, Libra Yayınları, İstanbul 2014.

Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnoğrafya-Dil ve Ermeni Mezalimi)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, 2. Kitap, Ankara 1987.

Kaymaz, İhsan Ş., *Şeyh Sait Ayaklanmasında İngiliz Parmağı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması, 1919-1925*, Tekin Yayınevi, 10. Basım, Ankara 1993.

Öke, Mim Kemal, *Musul-Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.

Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: Vesikalar, Olaylar ve Hatıralar*, Temel Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2007.

Selçuk, Fatih, *Fransız Basınında Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi (1922-1938)*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2020.

Şimşir, Bilâl N., *İngiliz Belgeleriyle Sakarya’dan İzmir’e (1921-1923)*, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2016.

Şimşir, Bilal, *Atatürk Dönemi İncelemeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2006.

Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yayınları, İkinci Basım, Ankara 1994.

Toynbee, Arnold, *Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, 1971.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 1999.

Yamaç, Müzehher, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ağrı İsyanı (1926-1930)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından (1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Dr. Öğr. Üyesi

Abbas KARAAĞAÇLI

Giresun Üniversitesi İİBF,
Uluslararası İlişkiler

kara_agaccli@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4476-6572>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 10/11/2021 18/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1021562>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Muhtar Azerbaycan Hükümeti (İran 1945-46) Kuruluş Süreci

Establishment Processes of the Mukhtar Azerbaijan Government (Iranian 1945-46)

Öz

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla müttefik devletlerin; kuzeyden Sovyetler Birliği, güneyden İngiltere'nin İran'ı işgal etmesiyle birlikte Merkezi Hükümet'te bir otorite boşluğu oluşmuştur. Merkezi Hükümet'in zayıflamasıyla birlikte özellikle bazı bölgelerde etnik azınlıklar bu fırsatı değerlendirerek özerklik için girişimde bulunmuşlardır. Bunlardan en önemlisi de Sovyet Ordularının varlığından destek alan İran'da Muhtar Azerbaycan Hükümeti'dir. 1945-1946 yılları arasında varlığını sürdüren Muhtar Azerbaycan Hükümeti başlangıcında kadın hakları, toprak reformu gibi konulardaki girişimleriyle İran sol hareketinden de destek almıştır. Ancak zamanla ulusal sorunu sınıf sorununun önüne getirmesiyle birlikte İran sol hareketi desteğini çekmiştir. Çalışmamızda Muhtar Azerbaycan Hükümeti hareketinin kuruluşu, karşılaştığı sorunlar, aldığı kararlar, uygulamaları ve İran Merkezi Hükümeti'nin bu harekete bakışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Devrim, İran, Sovyet Birliği, Şah Pehlevi, Muhtar Azerbaycan Hükümeti.

Abstract

With beginning of world war 2, it was occurred lack of authority in central government because an occupation of Iranian was from south by England and from north by Soviet Union. With weakening of the central government, especially, some ethnic minorities attempted to seize an opportunity to achieve autonomy. The most important attempt was by mukhtar azerbaijan government in Iranian supported by Soviet Union. The mukhtar azerbaijan government, existed between 1945 and 46, also was supported by left-wing of Iranian because of initiatives such as women's rights, land reform at the beginning. However, the left-wing of Iranian withdrew the support since the government focused on national issues more than commune ones. In our research, we analysed the establishment, issues faced, decisions and applications of the mukhtar azerbaijan government and reaction of central government of Iranian to them.

Keywords: Revolution, Iran, Soviet Union, Shah Pahlavi, Mukhtar Azerbaijan Government.

ATIF: KARAAĞAÇLI Abbas, "Muhtar Azerbaycan Hükümeti (İran 1945-46) Kuruluş Süreci", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (909-926)

CITE: KARAAĞAÇLI Abbas, "Establishment Processes of the Mukhtar Azerbaijan Government (Iranian 1945-46)", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (909-926)

Giriş

İkinci Dünya savaşı sırasında müttefik devletlerinin orduları güneyden ve kuzeyden İran topraklarını işgal ettiler. Dönemin İran Kralı Rıza Şah Pehlevi ise müttefik devletler tarafından tahttan uzaklaştırılarak Güney Afrika Cumhuriyeti'ne sürgün edildi. Yerine 1979 İslam Devrimi ile devrilen Muhammed Rıza Pehlevi getirildi. İngiliz askerleri güneyden başlayıp başkent Tahran'a kadar olan coğrafyayı işgal ederken Sovyetlerin Kızıl Ordusu ise ülkenin kuzey coğrafyasını işgal etti.

1900'lü yılların başından itibaren İran'daki sosyal ve toplumsal hareketler kuzey komşusundan etkilenmekteydi. Nitekim sol ve komünist partiler Rus sosyal demokrat ve komünist partilerinin etkisi ile İran'da faaliyetlerini gündün güne artırmaktaydılar. O dönem İran Sol Hareket liderlerinden İran Azerbaycan doğumlu Seyyid Cafer Pişeveri hükümete karşı faaliyetlerinden dolayı hapisteydi. Yabancı işgalden sonra serbest bırakıldı. Siyasi faaliyetlerini sürdürmek için Tebriz'e geri döndü. Kızıl Ordu işgalindeki İran'ın Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan ve Kazvin gibi nüfusunun kahir ekseriyeti Türklerden oluşan bölgede siyasi faaliyetlerini hızlandırdı. Çok kısa sürede İran Komünist Partisi TUĞDEH'in il ve ilçe teşkilatları kendilerini feshederek yeni kurulan Azerbaycan Demokrat Fırkası'na (Firgeye Demokrate Azerbaycan) katıldılar. Başlangıçta İran'ın diğer bölgelerindeki sol parti ve hareketler bu harekete destek verdiler. 12 Aralık 1944'te bu partinin öncülüğünde bölgede Muhtar Azerbaycan hükümeti kuruldu. Bir yıl süre ile bölgeyi idare eden parti, uluslararası gelişmeler sonucu Kızıl Ordu'nun İran'ı terk etmesi ve İran Merkezi Hükümeti askerlerinin Özerk devletin merkezi Tebriz'e girmesiyle bu ayrılıkçı hareket çözüldü.

Başta hükümetin başı Seyid Cafer Pişeveri olmak üzere özerk yönetimin bakanları, komutanları ve üst düzey yöneticileri Tebriz düşmeden kara yolu ile Sovyetlere iltica ettiler.

Bu çalışma Muhtar Azerbaycan Hükümetine giden siyasal ortamın kuruluş aşamasını, hedef ve amaçlarını incelemektedir. Çalışmamız dönemin gazeteleri, dergileri, kitapları incelenerek ve dönemin tanıkları dinlenerek hazırlanmıştır.

İkinci Dünya Savaşının İran ve Azerbaycan'da Devrimci Hareketlere Etkisi

Ortadoğu'nun düzenlenmesi çoğu kez dışsal müdahalelerle gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan düzen de bölge halklarının tercihi değil uymaya mecbur bırakıldıkları kurgulanmış kurgulardır¹. İkinci Dünya Savaşı başlarında İran özelinde olduğu gibi, İran devleti tarafsız bir politika izlemişti. Ancak İran'ın stratejik konumu ve savaşın koşulları İran'ı savaşa sürükledi. İran toprakları müttefiklerce işgal edildi. 16 Eylül 1941'de İran Kralı Rıza Şah Pehlevi tahttan indirilerek oğlu Mehmet Rıza yerine geçirildi. 29 Haziran 1942'de İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında yapılan bir antlaşmayla İran müttefiklerin safında yer alarak savaşa katılmış oldu. Antlaşma gereği Sovyetler Birliği ve İngiltere İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını garanti altına aldılar².

1 Mansfield, Peter, Ortadoğu Tarihi, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, 2012; Aksoy, M. "Ortadoğu'nun Yapılanması ve Dışsal Müdahaleler". Tarih ve Gelecek Dergisi 6 (2020): 1565-1573

2 Mahmut Penahıyan, İran Türklerinin Milli Coğrafyası, Tahran, Yazarın kendisi yayınlamıştır.1951, s. 100.

Nazi Almanya'sı ordularına karşı Kızıl ordunun verdiği büyük savaşta lojistik ve teçhizatlarının bir kısmı batıklarca karşılanmaya başlamıştır. Bu malzeme gemilerle İran körfezine taşınarak İran toprakları üzerinden Sovyetlere taşınıyordu.

1 Aralık 1943'te Sovyet lideri Stalin, İngiliz başbakanı Churchill ve Amerikan başkanı Roosvelt Tahran'da savaşın kaderini tayin edecek bir konferans yaptılar. Bu toplantı siyasal tarihte Tahran konferansı³ diye adlandırılmıştır. Konferansın sonuç belgesinde bu üç lider İran'ın toprak bütünlüğü üzerinde anlaşmalarını açıkladılar⁴.

Yalnız Amerika ve İngiltere eskisi gibi İran'da gerici ve halk düşmanlığı politikalarını devam ettirerek İran'daki demokratikleşme sürecini engellemeye çalıştılar. Sovyetler Birliği ise İran'daki devrimci unsurlara yardımını sürdürerek ekonomik sosyal ve siyasal gelişmelere katkıda bulunuyordu.

Rıza Şah'ın tahttan indirilişi göreceli de olsa İran'da bir özgürlük ortamı sağladı. Bu sürede çıkarılan bir genel aflla yıllarca Şah'ın hapishanelerinde tutsak hayatı yaşayan devrimciler serbest kaldılar. Sürgüne gönderilenler geri geldiler.

Ekim 1941'de İranlı devrimciler ve demokratlar bir araya gelerek İran Tudeh Partisi'ni kurdular⁵. Bu parti İran'da demokratikleşmeye yönelik atılacak adımlarla siyasal, ekonomik ve kültürel bağımsızlığı ön görmekte idi. İran'ın bütün bölgelerinde devrimci ve demokratlar örgütlenmelerini pekiştirerek ilticaya karşı halkı aydınlatmaya başlamışlardı. Savaşın sona ermesi, Nazi Almanya'sının yenilmesi ile birlikte dünyada sosyalist cephenin oluşmasına İran'daki özgürlükçü hareketlere büyük katkı yapmıştır. Amerikan ve İngiliz emperyalistleri giderek daha fazla İran içişlerine karışmaya başlamışlardı. Gericiliğe verdikleri destek ile eşkiyayı silahlandırmış, ilerici Tudeh Partisi, işçi sendikaları ve diğer demokratik kitle örgütlerinin üzerlerine saldırmışlardı⁶.

Azerbaycan'da ise jandarma birlikleri toprak ağaları ile birlikte halka baskı uygulamalarını şiddetlendirmişlerdi. Devlet dairelerinde özellikle adliye gibi kurumlarda halk maddi ve manevi baskının yanısıra bazı Fars kökenli memurların baskısı altında inlemeye başlamıştı. Rıza Şah'ın diktatörlük yıllarında İran'daki irticai güçler İran halklarının kazanılmış haklarına saldırmaya başlamışlardır.

3 28 Kasım-1 Aralık, 1943'te yapılan bu konferansta müttefiklerin savaşta stratejileri ile 2. Cephenin açılışı görüşülmüştür. Bu arada Türkiye'nin durumu ele alınmış ardından Cumhurbaşkanı İnönü Kahire'de yapılan konferansa davet edilmiştir.

4 Bkz. Penahıyan, a.g.e., s. 101.

5 Ahmet Yezdani, İran'da Parlamentarizm Sisteminin Tarihi (1905-1979), Berlin yy. 1991, s.56.

6 Bkz. Penahıyan, a.g.e., s.147-148.

Binlerce yıldan beri İran'da birlikte yaşayan Azeriler, Kürtler⁷, Beluciler⁸, Lorlar⁹, Türkmenler¹⁰, Kaşgayiler¹¹, Bahtiyariler¹² ve Araplar¹³ gibi etnik azınlıklar ve Zerdüştler¹⁴, Ermeni¹⁵, Yahudi¹⁶ gibi dinsel azınlıklar bir arada yaşamış, ortak ülküler ve değerler etrafında birleşmişlerdir.

Azerbaycan'da gelişen demokratik ve özgürlükçü hareketler Tahran'daki gerici güçleri düşündürmeye başlamıştı. İran'da 14. Dönem Milli Meclis seçimlerinde ve seçim sonucunda Azerbaycan'da büyük olaylar ve infialler yaşanmıştır. Bunun sonucunda Azerbaycan'da Demokrat Fırkası (partisi) kurulmuş, bu süreç muhtar Azerbaycan hükümetinin kurulmasına dek sürmüştür.

Rıza Şah'ın devrilmesinden sonra Tebriz'de Eylül 1942'de Azerbaycan Cemiyeti adlı bir teşkilat kuruldu. Teşkilatı kuranlar Ali Şebüsteri'yi başkanlıklarına getirdiler. Bu encümen fikirlerini halka yansıtmak için İsmail Şems yönetiminde Farsça ve Azerice olarak yayımlanan Azerbaycan adlı günlük bir gazete çıkartmaya başladı¹⁷. Encümenin faaliyeti

-
- 7 Kürtler İran'ın batı ve kuzey batısında Türkiye ve Irak sınırında yaşayan bu halk 4 ile 6 milyon civarındadır. İki büyük il yani Kürdistan ve Kirmanşalı eyaletlerinin yanısıra Doğu Azerbaycan'ın da kırsal bölgelerinde yaşamaktadırlar. 1945-46 yıllarında Gazi Muhammed liderliğinde Mahabad Cumhuriyeti adında özerk bir Cumhuriyet oluşturmuşlardır. Bu özerk hükümetin Muhtar Azerbaycan Hükümetinin yakın desteğini almıştır.
  - 8 Beluciler İran'ın güneydoğu bölgesinde Pakistan sınırında yaşayan bu halkın sayısı 1 milyon civarındadır. Sistan ve Belucistan adı verilen eyalette oturan bu insanlar İran'ın en eski kavimlerinden olup Firdevsi'nin ve İran'ın en büyük mitolojik kahramanı olan Riistem bu halka mensuptur. Belucistan'ın merkezi şehri Zahidandır. Belucilerin mezhebi sünni olup Belucice konuşmaktadırlar.
  - 9 Lorlar, İran'ın güneybatısındaki Loristan eyaletinde yaşayan bu halk 2 milyon civarındadır. Farsça ve Azericeden farklı bir dil olan lorca konuşmaktadırlar. Loristanın merkezi Hürrem Abad'Ur.
  - 10 Türkmenler İran'ın kuzeydoğusu, Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Türmenistan sınırında yaşamaktadır. Türk asıllı olan bu halk Türkmence konuşmakta olup, mezhebi İran'ın aksine sünnidir.
  - 11 Orta İran'da Şiraz bölgesinde yaşayan bu halk 1 milyon civarında olup, daha önceleri göçebe hayatı yaşarken şimdi yerleşik düzene geçmişlerdir. Türk asıllı olan halk Kaşgayice konuşur ve kahramanlıklarıyla tanınmaktadırlar.
  - 12 Orta İran'da dağlık bir bölgede yaşayan bu halk 1 milyon civarında olup Balıtyari ilinde yaşamaktadırlar. Bu ilin merkezi şehri Kord'dur. Dilleri Bahtiyaricedir.
  - 13 İran'ın güneybatı bölgesinde Irak sınırında ve Şaltül Arap Nehrinin kıyısındaki Huzistan ilinde yaşayan İran Arapları 1 milyon civarındadırlar. Dilleri Arapça olan bu halkın yaşadığı bölge İran'ın petrol sanayisinin bulunduğu bölgedir. Merkezi Alıvaz olan bu ilde ayrıca Abadan (En büyük petrol rafinerisinin bulunduğu şehir) ve Hürrem Şehir Limanı da yer almaktadır.
  - 14 Zerdüşt dinine mensup İranlılar halen Orta İran'daki Yezd, Fars ve Kirman illerinde yaşamakta olup nüfusları 300 bin civarındadır. İran'ın en eski halkı olan ve 3000 yıldan beri bütün baskılara rağmen koruyan bu halk halen ibadetlerini serbestçe yerine getirmektedirler. Örneğin Yezd şehrinde 20 mabed ve ateşgede (Zerdüşt Tapınağı) ibadete açıktır. 2500 yıldan beri yanan kutsal ateşte bu şehirde bir tapınakta yer almaktadır. Zerdüştler Avesta dilini kullanmakta olup 290 sandalyeli İran Parlamentosunda 2 milletvekiline sahiptirler.
  - 15 Tahran, Isfahan ve Tebriz gibi şehirlerde yaşamakla olan İran Ermenilerinin sayısı 250 bin civarında olup kendi dil ve inançlarını yaşamaktadırlar. Büyük çoğunluğu İsfahan'ın Culfa bölgesinde yaşamakta olan Ermeniler İran Parlamentosunda 2 milletvekili ile temsil edilmektedirler.
  - 16 İran Yahudileri 150 bin civarında olup İran'ın değişik bölgelerinde yaşamaktadırlar. 1979 İslam Devriminden sonra bir kısmı İran'ı terkedip İsrail'e gitmiştir. İran Parlamentosunda 1 milletvekili ile temsil edilmektedirler.
  - 17 Cami, N. "Geçmiş Geleceğin Işığında", Gognus Yayınları, Tahran, 1984, s.273.

ve' gazetenin yayınlanması kası zamanda gerici güçlerin tepkisini topladı ve 6 ay sonra encümen ve gazetesi kapatıldı.

Azerbaycan Muhtar Hükümetinin Kurulması

1943 yılında İran Millet Meclisi'nin görevi sona ermişti ve seçimle meclisin yenilenmesi gerekiyordu. Bu durumdan faydalanmak isteyen İran halkları meclise temsilcilerini seçerek göndermeye böylelikle hak ve ihtiyaçlarını meclis kürsüsünden dile getirmeye uğraşıyorlardı. İran tarihinde 14'üncü meclis bir parça demokratik olacak diye İran halkı çok ümitleniyordu. Kuruluş tarihi 1905-1911 yılları devrimine dayanan İran Demokrat Partisi seçimlere iştirak etmeye karar vererek her vilayetten adaylarını göstermeye başladı. Tebriz'den gösterdiği aday Seyit Cafer Pişeveri idi. Cafer Pişeveri İran Demokrat Partisi içinde bir sosyalistti. Aslında İran Demokrat Partisi içinde aşırı uçtan sosyalist olduğu gibi ılımlı sosyalist, radikal demokrat görüşlü devrimciler de vardı, bu parti bir küçük burjuva partisi konumunda idi. Bu tarihte, legal çalışmaya başlayan İran Demokrat Partisi 1905-1911 devriminde kurulan Demokrat Partinin devamıydı. Seyid Cafer Pişeveri inanmış bir sosyalist ihtilalci idi. Diktatör Rıza Şah'ın hapisanesinde 11 yıl kalmıştır.¹⁸ Tahran'da devrimcilerin kaldığı Kasr zindanında yatan Seyit Cafer Pişeveri devrime ve İran halkının kurtuluşuna olan inancından hiçbir suretle ayrılmamıştı. Kendisi hatıralarında şöyle anlatıyor: Eylül 1941'de en son kaldığım Kaşan zindanında salıverilerek Tahran'a geldiğim ve Süleyman Mirza Muhsin İskender'inin evinde toplandığımız zaman, İran'da devrimci teşkilat, basın, demek vs. hiçbir şeyin kalmadığını gördüm¹⁹. Hatta bu zamanda dahi özgürlükçülerin bir araya toplanması tehlikeli bir işti. Bütün bu ağır ve çetin şartlar altında Pişeveri Farsça "Ajir" (Siren) adlı bir demokrat gazete çıkarmayı başarmış ve ilk sayısını 23 Mayıs 1943'te yayınlamıştır.

İran Devriminin kaderi ve karakteri geniş halk toplumu ile kaynaşarak aşağıdan çıkan bir halk hareketi olmasıdır. Bundan ötürü İran devriminde halkın içinden çıkmış devrimciler görüyoruz. Sözgelisi Settar Han, Bağır Han ve başkalarını söyleyebiliriz. İran aydınları içinde çıkan büyük devrimcilerden Haydar Han Emoğlu²⁰, Şeyh Muhammet Hiyabani, Ali

18 Ören, M.M, "İran Türkleri Hürriyet Hareketleri", Girne Mars Yayınları, Girne ,1980,s.93.

19 Bkz, Ören,M.M.,a.g.e., s.93.

20 Haydar Han Emoğlu meşrutiyet hareketinde ve Tebriz Kuşatmasında Settar Han'ın yakın ve ön siperlerinde döğüşen bir yakın arkadaşıdır. Haydar Han Emoğlu 1980'in Aralık ayında Azerbaycan'ın Rizaiye (Urumiye) şehrinde doğmuştur. Babası ünlü bir doktor olan Ali Ekber demokratik fikirlerinden dolayı takibata uğrayınca Kafkasya'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Orada Lenkeran şehrine yerleşmişlerdir. Haydar Han ilk ve orta eğitimini Erivan'ın Gimnazya Lisesini bitirdikten sonra Tiflis'te bulunan politeknik okulunda yüksek tahsilim yapmıştır. Tiflis'de iken Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne girmiştir. 1901 yılında tahsilinin devamı için Avrupa'ya gitmiştir. Avrupa'da eğitimini bitirdikten sonra 1904 yılında İran'a dönmüş ve elektrik mühendisi olarak çalışmıştır. 1905-1911 İran Meşrutiyet Devrimine aktif olarak katılmıştır. Tekrar Azerbaycan'a dönüp belediye başkanlığı ve siyasal faaliyetlerde bulunmuştur. Büyük bir örgütlenme uzmanı silah yapımcısı ve lider olan Haydar Han Emoğlu Farsça, Rusça, Türkçe, Almanca, Fransızca ve İtalyanca bilmektedir. İran komünistlerinin gurur kaynağı olan Haydar Han Emoğlu 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'nda İran delegasyonunda yer almaktadır.

Mösyö²¹, Seyid Cafer Pişeveri ve başkalarını görebiliriz. Halkın içinden çıkan, devrimcilerle siyasi mücadeleler içinde okullarda ve hapisanelerde kendi kendilerini hazırlayan aydın ihtilalciler hepsi İran Demokrat Partisi içinde bir araya gelmiş; Şah idaresini yıkarak İran halklarına özgürlük, eşitlik ve iktisadi refah getirmek için birleşmişlerdir. Bunların arasında aşın görüşte olan devrimcilerin bulunmadığını düşünmek yanlış olur. Bununla birlikte büyük bir ideal çevresinde toplanmak ve anlaşıp çalışmakla, bu devrimcilerin büyük bir olgunluk örneği verdiklerini kabul etmek lazımdır.

İşgal ordularının İran'a girişi ile birlikte, bütün siyasi mahkûmlar veliaht Muhammed Rıza Pehlevi 'ye yapılan baskı sonucu serbest bırakıldılar. Bunlar arasında Cafer Pişeveri ve Dr. Muhammed Musaddık da vardı. Tahran'a bir Amerikan birliği yerleşmişti. İşgalciler üçlü antlaşma gereğince mütareke imzalanınca 6 ay içinde İran'ı terk edecekler ve İran'ın iç işlerine karışmayacaklardı. İkinci Dünya Savaşı süresince müttefikler buna özellikle dikkat ettiler. Diktatör Rıza Han'ın sürgüne gönderilmesi, hürriyetlerin yeniden iadesine sebep olmuş, siyasi mahkûmlar serbest bırakılmış, gazeteler çıkmaya, partiler kurulmaya başlamıştı.²²

Seyid Cafer Pişeveri İkinci Dünya Savaşı içinde İran'da Demokrat Fırkayı yeniden kurmaya ve harekete geçirmeye başlarken şöyle diyor: İşçilerin, köylülerin, küçük tüccarların, sanatkârların yani toplumun alt tabakalarının ortak çıkarları vardır. İran'da dar anlamda bir sınıf fırkası kurulamaz. Yukarıda sayılan sınıfların ortak çıkarlarını savunan istek ve arzularını benimseyen bir fırka, bu bölgede başarı sağlayabilirdi.²³ Çok zor şartlarda hayata geçmeye başlayan hareketin adı 21 Azer²⁴ di. Rıza Şah diktatörlüğü çökmüştü. İran emperyalist orduların işgaline uğramıştı. İran'ın gerici zümresi, bu defa yeni tahta oturan Muhammed Rıza Şah'ın çevresine tünemişti. Meclisin 14'üncü dönemi için seçimler yapılacaktı. Bundan ötürü Seyid Cafer Pişeveri'nin Tebriz'den İran Demokrat Partisi adına aday gösterilmesi İran Şah'ını ve çevresindeki Ali Süheylî²⁵, General Mukaddem²⁶ gibi iktidar temsilcilerini korkuya düşürmüştü. Çünkü Seyid Cafer Pişeveri, yeteri kadar aydın olduğu gibi uzun yılların siyasi mücadele tecrübesine ve azmine sahipti. İran'ın 14'üncü meclisine seçilerek meclis kürsüsünden İran halklarının hak ve özgürlüğünü isteyecekti. Esasen bu haklar İran anayasasında kabul temin edilmişti.²⁷

21 Ali Mösyö İran Meşrutiyet liderlerinden ve Azerbaycanın ilk siyasi partisi olan İçtimaiyunu Amuyun Partisinin kurucularındandır. Tebriz harekâtında ön safta yer alan Ali Mösyö kahramanlıkları ile ün yapmış Azerbaycanlı bir devrimcidir.

22 .Bkz, Ören, M.M, ,s.93,94.

23 Pişeveri, .S.C, "Seçilmiş Eserler" Bakü Azerbaycan Gazetesi Yayınları,1965, s.20.

24 Azer, İran takviminin 9.ayının adıdır. 21 Azer Azerbaycan Demokrat Fırkasının Bakanlar Kurulunu oluşturup kamuoyuna tanıttığı gün olduğundan bu hareket 21 Azer adıyla da anılmıştır. İlginçtirki bu tarihten 1 yıl sonra yine İran merkezi hükümetinin birlikleri Tebriz'i ele geçirerek Azerbaycan Muhtar hükümetini yıkmışlardır. Hatta Şah rejiminde 21 Azer (12 Aralık) Azerbaycan'ın Kurtuluş Günü olarak Şah ordularınca kutlanmaktaydı.

25 Ali Süheylî o dönemde İran Başbakanıdır.

26 Dönemin İran Genelkurmay Başkanıdır.

27 1906 İran Anayasası'nın 29,90,91,92 ve 93. Maddeleri yerel meclisler (eyalet, vilayet) yetkileri ve sorumlulukları konusunda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu maddeler: 29 madde:Her eyalet vevilayetin geliri o eyalet ve vilayet encümenlerince oluşturulup onaylanmalıdır. Anayasa'nın 90.maddesi: Bütün ülkede eyaleti vilayeti ve encümenler tüzükler gereği oluşturulmalıdır.91.madde: Eyalet ve vilayet

Seyid Cafer Pişeveri'nin Tebriz'den milletvekili seçilmemesi için yeni şah ve çevresindekilerin başvurmadıkları entrika kalmadı. Buna rağmen İran devrimi geleneğine sadık kalan Tebriz halkı Seyid Cafer Pişeveri'yi ve arkadaşlarını ezici bir çoğunlukla milletvekili seçti.

Bu yolda bir başarı elde edemeyen İran yönetimi bu defa, Tebriz'den seçilen milletvekillerinin mazbatalarını hükümsüz sayarak kabul etmedi. Seyid Cafer Pişeveri ve başka Tebriz vekillerini meclise almadılar. Böylelikle mecliste vicdanlarını şahsi çıkarları karşılığında şah yanlılarının emrine veren bir muhalefet grubu meydana getirerek Haziran 1944 oturumunda İran Meclisi 47 Pişeveri yanlısı reye karşı 48 reyle Tebriz vekillerinin mazbatasını reddettiler. Büyük siyasi tecrübeye sahip olan Pişeveri, yılmayıp zamanın getirdiği fırsatları kaçırmamaya ve İran Demokrat Fırkasını yeniden düzenlemeye ve onun başına geçmeye karar verdi. Bu suretle kendi teşkilatçılık kuvvetiyle İran Demokrat Fırkasını yeniden kuran Pişeveri, az zamanda İran halk toplumunun işçi köylü ve küçük burjuva zümresinin Demokrat Parti'ye akın ettiğini gördü. Bu durumdan istifade etmeyi düşünen Pişeveri, fırka genel merkezi ile mutabık kalarak fırkanın birinci kongresini topladı. Bu kongre Seyid Cafer Pişeveri 'yi Fırka genel başkanlığına seçti²⁸. İran Demokrat Fırkasından başka milli ve demokratik gruplarda mücadele etmek için toparlandılar. Böylelikle vatanperver, özgürlükçü kuvvetlerin yeniden teşkilatlanmaları özgürlük demokrasi uğrunda mücadeleye atılmaları mümkün oldu. Bu duruma göre İran devriminin ön siperi ve kalesinin Azerbaycan olduğu görünüyordu. Ülkenin coğrafi vaziyeti bunu oluşturuyor ve gerektiriyordu. 1905-1911 devriminde de böyle olmuştu. Tahran siyasi bataklığında toplanan gerici kuvvetlerin tertipleri Horasan ve başka İran vilayetlerinde devrimci kuvvetlere karşı başarı gösterdikleri halde Azerbaycan eyaletinde başarısızlığa uğramıştı.

Bundan ötürü İran'ın bütün devrimci kuvvetleri Tebriz'de toplanmıştı. İdeal Azerbaycan devrimi değil İran devrimi idi. Bu defa da Azerbaycan bütün İran halklarının özgürlüğü için bir köprü olacaktı. Azerbaycan halkı barış yolu ile amacına ulaşmak istemişse de Tahran'ın olumsuz politikası bütün yolları kapamış ve kesmişti. Bununla da yetinmeyen Tahran'ın Şahlık idaresi, demokratik hareketin lider kadrosunu öldürmüş, kimini sürgüne göndermiş, köyleri yakmış, günahsız insanları hapse attırmıştır.

Azerbaycan Muhtar Hükümeti Başkanı Seyid Cafer Pişeveri

Azerbaycan halkı için silaha sarılmaktan başka çare kalmamıştı. Onlar da bütün İran halkları özgürlükçüleri ile birlikte bu yolu seçtiler. Böyle bir ortamda Seyid Cafer Pişeveri ve İran Demokrat Fırkası ileri gelenleri Tahran'ı bırakarak Tebriz'e geldiler ve burada İran devrim hareketini teşkilatlandırmaya ve yürütmeye başladılar. Azerbaycan Demokrat Fırkası yayınladığı bir çağrıda "Özgürlük yolunun mücahitleri olan Azerbaycanlıların sloganları bütün İran halklarının sloganı olacaktır²⁹." diyordu. Bu çağrısı ile Azerbaycan Demokrat

---

encümen üyeleri halk tarafından seçilmelidir. 92. Madde: Eyalet ve vilayet encümenleri kamu idaresine ait yetkileri kanunca belirlenecektir. 93. Madde: Eyalet ve vilayet harcamaları encümenlerce basılıp yayınlanmalıdır.

28 Ahmedî, H. "İran'da Kavimcilik" ,2. Baskı, Tahran, Ney Yayınları,2000, s.136.

29 Bkz, Penahyan, M. , s.125.

Fırkası Azerbaycan'a öz geçmişi ve geleneğini hatırlatıyordu. Çünkü İran devrimlerinde Azerbaycan her zaman öncülük etmişti. Devrim önderleri de Azerbaycan'dan çıkmıştır.

Azerbaycan Demokrat Fırkasının ilk kongresi toplandı. Başkanlığa adaylığını koyan Pişeveri, kongrede başkan seçildi. İran'da demokrasinin yerleşmesi için kararlıydı.

Seyid Cafer Pişeveri Hoylu³⁰ bir azeridir. 7 yaşında iken kuzey Azerbaycan'a götürülmüş ve tahsilini orada tamamlamıştır. Gençliğinin en güzel çağlarında Azerbaycan'daki bütün siyasi olayları yaşamış, sol fikirlerin etkisi altında kalmıştır. İran'a 32 yaşında döndükten sonra General Rıza Han'ın diktatörlüğüne karşı mücadeleye girmiştir. Bu genç ve ihtilalci sosyal demokrat, göze batmış ve diktatör Rıza Şah'ın polisi tarafından takibata uğramış, tevkif edilerek hapse atılmıştır. 11 yıl hapiste kalan Pişeveri hapisten sosyal adalete inanan ve sınıf diktatöryasını reddeden, demokrasiye taraftar bir milliyetçi olarak çıkmıştır. Eski komünist arkadaşlarını da fikren ikna ederek İran Demokratik Fırkası saflarında hürriyet mücadelesine girmiştir.

21 Azer Hareketinin birinci isteği 1905-1911 yıllarında Tebriz hareketi ve Settar Han'ın komutasında başarı ile yürütülen ve kazanılan devrim sonucu kabul edilen İran Anayasası'nın uygulanmasıydı. Bu Anayasa yalnız Azerbaycan için değil, bütün İran halkı için yapılmıştı. Bütün açık deliller ve tarihi gidiş böyle olduğu halde, şah ve çevresindeki feodal grup Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın açtığı bayrakla Pişeveri ve taraftarlarının Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak ve müstakil bir devlet şeklinde idare etmek istedikleri propagandasını yapmış ve İran halkını bu harekete karşı kışkırtmak yoluna başvurmuştur.

Muhtar Azerbaycan Hükümeti askeri bir hareketle yıkıldıktan sonra askeri mahkemede yargılanan İran Tudeh Partisi Merkez Komitesi üyesi ve silahlı birlik komutanı Hüseyin Ruzbeh, büyük bir cesaretle hâkimlere hitaben diyordu ki: "21 Azer hareketinin Azerbaycan'ı İran'dan ayırmak ilkesi ve gayesi olmamıştır. Ancak Azerbaycan, İran içinde bir muhtariyete sahip olmak, kendi talihini kendisi tayin etmek istemiştir. Kendi kaderi konuşulduğu zaman iştirak etmek istemiştir."³¹

Azerbaycan Demokrat Fırkası liderleri de bu amaçla İran dâhilinde bir Azerbaycan muhtariyeti kurmaya başlamışlardır. Seyid Cafer Pişeveri Azerbaycan gazetesinde şöyle yazıyordu. "Biz İran'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygılıyız. O'na herhangi bir yönden yapılacak tecavüzü biz de göğüsleyeceğiz. Bununla birlikte milliyetimizi, dilimizi, adet ve geleneklerimizi, özelliklerimizi İran'ı ihmal etmemek şartı ile savunacağız ve devamızdan vazgeçmeyeceğiz."³²

Muhtar Hükümetinin Kurulduğu Dönemde Siyasal Ortam

Mücadele bu zeminde Azerbaycan muhtariyetçileri ile Merkezi İran Hükümeti arasında devam etmiştir. Seyid Cafer Pişeveri'nin ve İran Demokrat Fırkası'nın bu yolda söylenmiş çok sayıda tutarlı siyasi polemigi vardır. Bütün bunlara karşı İran'ın idaresi,

30 Hoy: İran Azerbaycan'ının batı bölümünde tarihi bir şehirdir. İran Meşrutiyet devriminde de büyük katkıları olan bu şehir Türkiye sınırına 250 km mesafede bulunmaktadır.

31 Rozbeh, H. "Yaşantısı Ve Son Savunması", Tahran, İran Tudeh Partisi Yayınları, 1978, s.59.

32 Bkz. Penahıyan, a.g.e, s.137.

hiçbir oyun ve entrikadan geri kalmamıştır. İran şahlığının Azerbaycan muhtariyetinin, 21 Azer (12 Aralık) hareketi ile geçinmeye niyeti olmamıştır.

Durum böyle bir gergin hava içinde akıp giderken, ilerici kuvvetlerin öncülüğü ile 20-21 Kasım 1945 bütün Azerbaycan il, ilçe, bucak ve köy delegelerinin iştirak edebileceği bir kongrenin çağrılmasına karar verildi. Bunun adına “Halk Kongresi” dendi. Toplam 800 kadın ve erkek delegelerin iştirakiyle kongre toplandı. Seyit Cafer Pişeveri bu kongrede çıkışta bulunarak “Genel durum ve kongrenin vazifesi” konusunda uzun bir tebliğde bulundu ve sözlerini: “Biz artık özümüzü idare etmek istiyoruz. Biz Azerbaycan’ı İran’dan ayırmayıp iç işlerimizde muhtar olmak istiyoruz” diye bitirdi.

“Halk Kongresi” İran’ın bütünlüğü ve istiklali gözetilmekle birlikte Azerbaycan özünün iç işlerinde muhtar olmaya ve bundan ötürü milli bir hükümet kurmaya haklıdır, kararını verdi. Kongre, siyasi durumun gidişine uygun, Azerbaycan ve İran halklarının yararına olduğu düşüncesiyle “Kurucu Meclis” ilan etti. Azerbaycan’ı yeni demokratik rejim döneminde yönetmek için 39 kişiden oluşan bir “milli heyet” seçti³³. Bu heyete Azerbaycan halkının ihtiyaçlarını karşılamaları için yetki verildi. Bundan başka, Azerbaycan meselesini barış yolu ile çözmek üzere İran’ın iktidarını ellerinde tutan yetkili makamları ile müzakereye girişme yetkisini verdi. Halk meclisi Azerbaycan Demokrat fırkasının tüzüğünü ve programını müzakere ederek kabul etti ve onayladı. Böylelikle Azerbaycan’da Demokratik rejim kurulmuş oldu. Tahran’da yayınlanmakta olan “Ferman”, “İran’ı Ma”, “Raad” ve başka gazeteler, Azerbaycan demokratlarının bu türlü davranış ve çıkışlarını alkışlıyor ve haklı bulduklarını ileri sürüyorlardı. Raad gazetesi diyordu ki; Azerbaycan Demokratlarının istekleri kanuni ve adaletlidir, Anayasaya uygundur. Encümenlerin yeniden kurulması isteği yerindedir. Encümen bütün İran’da yaratılmalıdır. 15.dönem İran Parlamentosu seçimlerinin ertelenmesine karşı Tebriz’in itirazı doğrudur³⁴. Söz konusu olan Encümen 1905-1911 Meşrutiyet devriminde vilayetlerde kurulan devrim encümenleridir. Mehmet Ali Şah ve çevresindekiler İran’ın bütün vilayetlerindeki encümenleri dağıttı, ancak Tebriz’de kurulan Azerbaycan devrim encümeni Settar Han’ın sayesinde ayakta durabildi. Sonradan, Settar Han, Tebriz’deki Azerbaycan Encümenini bütün İran halkını temsil ediyor diye ilan etti ve yaşattı.

Genel halk kongresi çalışmasını bitirdikten sonra seçmiş olduğu 39 kişilik Milli Heyet, Azerbaycan Meclisini kurmak için seçimler başlattı. Bu durum Tahran’ın feodal büyük burjuva iktidarını çileden çıkardı ve 21 Azer devrim hareketini silahla söndürmeye karar verdi. Bu halk hareketine karşı Tahran’ın yağdırdığı iftira ve propaganda devam ediyordu. İftiranın baş sorunu, Azerbaycan inkılap hareketinin İran’ın bağımsızlığına karşı bir hareket olduğu iftirası idi. Hâlbuki o tarihte İran zaten istiklalden yoksun ve ülkesi iki emperyalist devletin işgaline uğramış bir halde bulunuyordu. 1960 yılında İran Şahı “İttılaat” gazetesinde yayınladığı hatıratının o yıllara ait kısmında diyor ki: “Bir siyaset adamını İran baş vezirliğine tayin etmek için İngiliz, Amerikan ve Rus elçilerinin fikirlerini sormaya mecbur kalyordum. Onların rızasını almadan kimseyi bu mevkiye tayin edemezdim. İkinci Dünya Savaşı’nda bir ara Doktor Muhammet Musaddık’ı baş vezirliğe tayin etmek istedim.

33 Bkz. Cami, a.g.c., s.3,306

34 Read (Yıldırım) Gazetesi, 15.12.1945, say :.216.

İngiliz elçisi Richard Bolard bana karşı çıktı. Ben de Musaddık'ı baş vezir tayin etmekten vazgeçtim.³⁵ İşte Azerbaycan'da 21 Azer hareketi başladığı zaman İran devletinin durumu bundan ibaretti. Böyle olduğu halde Azerbaycan'da bir muhtariyet idaresi kurulmasını, İran devletinin istiklaline tecavüz sayıyordu Şahlık rejimi.

21 Azer hareketi öncesinde İran Merkezi hükümeti İran halklarının dikkatlerini başka yöne çekmek ve vakit kazanmak için muhtar Azerbaycan idaresinin kurucuları ile müzakerede bulunmak üzere Tebriz'e bir heyet göndermişti. Buna paralel olarak Tahran hükümeti Tebriz, Eher, Miyanduab, Serab, Erdebil ve başka Azerbaycan şehirlerinde bulunan ordu birlikleri ve jandarma kuvvetlerine Azerbaycan Milli Demokratik, özgürlük hareketini dağıtmak için emir vermişti.³⁶ Bu birlikler Tahran'ın emrini uygulamak için hazırlığa başlamışlardı. Böyle bir ortamda Azerbaycan şiddete karşı şiddetle cevap vermek mecburiyetinde kaldı. Halkın fedai adı ile silahlandırılan mücahitleri Tahran'a bağlı olan ordu ve jandarma birliklerinin kışlalarını sararak, onları silahları teslim etmeye zorladı.³⁷ Kimi yazarlar askeri birlikleri teslim alırken ve hatta onlara saldırırken fedai birliklerinin yanında Kızılordu birliklerinin de yer aldığını yazmaktadırlar. Örneğin Erdebil kışlasını ele geçirirken Kızılordu'nun büyük desteğinin etkili olduğu dile getirilmiştir. Seçimi bitmiş olan Milli Meclis 12 Aralık (21 Azer) 1945'te Tebriz'de çalışmaya başladı. Halk kongresi tarafından seçilmiş Milli heyetin bütün yetkileri ve ödevleri Milli Meclise (Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu) devredildi³⁸.

Azerbaycan Muhtar Hükümetinin Kurulmasını Sağlayan Kurucu Meclis

Azerbaycan'ın her bölgesinde teşkilatlanma başladı. Şehirlerde ve köylerde halk akın akın partinin merkezlerine gelerek kayıt oluyordu. Büyük ciddiyetle işe başlayan fırka örgütlenmeye önem veriyordu. Bu dönemde İran'ın genelinde faaliyet gösteren Tudeh Partisi Azerbaycan'daki örgütünü feshederek Demokrat Fırkası'na katıldığını açıklamıştır.³⁹

Tudeh Partisinin üyelerinin de fırkaya katılması partiyi daha da güçlendirmiştir. Bu dönemde firkanın merkez komitesinin yaygın organı Azerbaycan adıyla günlük gazete olarak çıkmaktaydı.

Fırkanın başkanı Pişeveri gazetede kısa ateşli makaleleriyle kitleleri heyecanlandırıyordu. Pişeveri'nin yanı sıra o dönemin büyük Azeri şairleri ve fikir

35 Tului, M. "Devrimin Tarihi", Tahran, İlim Yayınları, 1994, s.138.

36 Bkz. Penahıyan, a.g.e., s.117.

37 Abdül Rıza Huşeng Mehdevi, İran'ın Dış İlişkileri, Tahran. Emir Kebir Yayınları, 1986. s.422.

38 Bkz. Cami, a.g.e., s.322.

39 İran Tudeh Partisi Merkez Komitesi 12 Ekim 1945 yılında yayınladığı bir bildiri ile Azerbaycan'daki teşkilatlarının fırkaya katıldıklarını resmen açıkladı. O dönem Tudeh Partisi'nin genel başkanı olan Dr. Rıza Radmeniş Partinin 2. Kurultayında şöyle konuştu: "Bizim Azerbaycan eyaletindeki teşkilatımız Azerbaycan Demokrat Fırkasının programını gördükten sonra hemen ona katıldılar. Biz inanıyoruz ki Azerbaycanlılar İran'ın bağımsızlığı için çalışıyorlar. Bütün İran tarihi boyunca Azerbaycanlılar özgürlükçü hareketlerin en ön saflarında yer almışlardır. Anayasamızın elde edilmesinde de çaba gösteren Azeriler olmuştur. Bundan böyle de bu anayasanın güçlenmesinde çaba göstereceklerine eminiz. İran'ın diğer bölgeleri de Azerilerin yanındadır. (Penahıyana.g.e., s. 125-126.)

adamlarının hepsi bu gazetede devrimci özgürlükçü yazılar ve şiirler yazıyorlardı.⁴⁰

Azerbaycan'ın her bölgesinde büyük mitingler yapılıyor ve halk bir an önce hareketin siyasal bir niteliğin kazanılmasını istiyordu. Nihayet partinin kararıyla Kasım ayının 20-21'inde Tebriz'de Şir-Horşit (Kızılay) salonunda partinin büyük kurultayı toplandı.

Kongre toplandıktan sonra saygı gereği en yaşlı delege sıfatıyla kongre başkanlığına meşrutiyet devriminin kahramanı Settar Han'ın kardeşi Hacı Azim Han getirildi ve onun tarafından açıldı.⁴¹ Kurultay bütün Azerbaycan şehirlerinden gelen delegelerinin ateşli konuşmalarıyla devam etti. Tebriz Delegesi Dr. Ahundzade bütün problemlerinin eyalet meclislerinin kurulmasıyla çözüleceğini belirtti. Tebriz'in bir başka delegesi olan İlhami ise Meşrutinin temeli meclis ve encümenler olduğunu belirterek bu kurultayın o hedefler doğrultusunda olduğunu belirtti. Mişkin şehrin delegesi Fettahi ise Azerbaycan halkı için en önemli hususun yerel meclislerin oluşumu olduğunu söyledi. Tebriz kibrit fabrikası işçilerinin temsilcisi ise yerel encümenlerin çare olamayacağını tek çözümün Azerbaycan milli meclisinin toplanması olduğunu söyledi. Heşterud şehrinin delegesi Zamani ise milli meclisin toplanması gerektiğini söyledi.⁴² Partinin ileri gelenlerinden Hilal Naşiri ise Meşrutiyetin temeli kurucu meclis olduğundan bu kurultayın da kurucu meclis yerine geçmesini 5 milyon Azeriyi temsilen kumcu meclis sıfatını kazanmasını istedi. Görüldüğü gibi konuşmacıların birçoğu yerel encümenlerin yeterli olamayacağı üzerinde durmuşlardır. Toplantının 3. Gününde söz alan partinin ileri gelenlerinden Çeşmezer ise bu meclisin milli meclis diye adlandırılması muhtariyetin oluşumu ve Azerbaycan milli silahlı kuvvetlerinin oluşumunu önerdi.⁴³

Partinin başkanı Pişeveri söz alarak konuşmasında isteklerini dile getirdi. Kurultaya katılan 800 delege ve seyircilerden büyük alkış aldı. Burada konunun iyi anlaşılması için Pişeveri'nin konuşmasının son bölümünü Azeri diliyle veriyorum:

“Biz artık özümüzü idare etmek istirik. Biz Azerbaycan'ı İran'dan ayırmayıp feget Azerbaycan'ın dağili muğtariyctini istiyirik. Bura Azerbaycan'dır. Onun meşeş Tariği vardır. Bu millet diridir. Azerbaycan halkı tariğe Settar Gan, Bağır Gan ve Şcğ Muhammet Hiyabaniler vermiştir. Onin iftiharlutariği vardır. Biz Milli Muğtariycti sohbeti edirik. Ticaretimizi, Behdaştımızı, Maarifimizi, Post ve Telgrafımızı ve bütün işlerimizi halkımız idare etmelidir. Azatlığı alırlar onu vermezler. Eğer bizim halkımızın gabağma silah ile çıksalar Goy bu milli Kongre öz milli heyetini difa etmek için cevanlanmız silahlı Milli guvvelerini yaratsınlar”⁴⁴.

Anlaşıldığı gibi Pişeveri Muhtariyet isteklerini vurgulamış ve Azerbaycan'ın tarihi kişilerini övdükten sonra ticaret, sağlık, eğitim ve haberleşme gibi konularda idareyi ellerine almak istediklerini ve eğer karşılarına silahlarla çıkılacaksa onların da silahlanacağını

40 Bu yazarlar ve şairlerden Haşan İtimadı, Ali Fitre, Azeroğlu, Medine Eliyekberzade ve Muzaffer'den söz edilebilir.

41 Bkz.Cami, a.g.e., s.315.

42 Azerbaycan Gazetesi, Tebriz,20.11.1945, S,59,63.

43 Bkz.Cami, a.g.e.,s.317.

44 Şehriverin On İki, Tebriz, Azerbaycan Demokrat Fırkasının 1. Yıldönümü Münasebeti, Propaganda Merkezinin Yayını, 1946, s.9.

vurgulamıştır. Burada aynı konuya açıklık getirmek için yine Ahmet Yezdani isimli araştırmacı tarafından, İran’da Parlamentarizm sisteminin tarihi adlı Azerice olarak yazılmış bir kitaptan alıntı yapıyoruz. Yezdani şöyle yazıyor:

“Biz deyirik ki Azerbaycan toprağında 5 milyonluk bir halk yaşıyor ki onların özlerinin mehsus dilleri ayrı bir adet ve rüsumları vardır. Bu halk deyir ki biz istiyoruz. İran’ın istiklalini ve temamiyetini hifs etmekle beraber öz dâhili işlerimizi idare etmekte muhtar ve azat olak. Puç fikir ve çürük iddiadır ki deyir Mehelli ihtiyarat ve federasyon usulü merkeziyeti hileldar edebilir ama bunun aksine olarak tecrübe sabit etmiştir ki kabul eder, milletler ve merkezden haricede yaşayan ahalinin her geder müstakil ve işlerin müdağile ve şirketleri teymın edilirse o nisbette onların vatana ilgileri ve muhabbetleri artık ve mühkim olabilir”⁴⁵.

Burada yine özerklik fikrinin üzerinde durularak yerel yönetimlerin güçlendirilmesi istenmiştir. Tebriz’de toplanan kurultay 7 maddeyi⁴⁶ içeren bir sonuç belgesi hazırlamış belge delegelerce onaylandıktan sonra Tahran’a İran merkezi hükümete gönderilmesi kararı alınmıştır.

Kurucu Meclisin Kararları ve Buna Karşı Tepkiler

Bu istekler kabul edildikten sonra kurultay kendini kurucu Meclis olarak ilan eder ve kurucu Meclis büyük tartışmalar ve konuşmalar sonucunda Azerbaycan Muhtar Hükümeti’nin yapısını ve ideolojisini şekillendirecek olan 14 maddelik bir bildirge hazırlar. ⁴⁷Oy birliğiyle kabul edilen bu kararlar Azerbaycan tarihinde Azerbaycan Meclisi

45 Bkz,Yezdani,A s.51-52.

46 1) Burada yazılması mümkün olmayan sebep ve hadiselerden dolayı Azerbaycan Halkı özel dil ve gelenek göreneklere sahiptir. Bu özelliklerinden dolayı Azerilerin bütün dünyadaki milletler gibi Atlantik Antlaşması gereği kendi kaderini tayin hakkı istemektedir. 2) Azerilerin yasal haklarından kaynaklanan muhtariyetle İran’ın bütünlüğüne ve parçalanmasına sebep olunmasını istememekteyiz. 3) Azerbaycan’daki halk İran’da meşrutiyet rejimi ve demokrasi taraftarıdır. Biz Tahran’daki milli meclise temsilcilerimizi gönderecek ve vergilerimizi vereceğiz. 4) Azerbaycan halkı bütün dünyadaki milletler gibi İran’ın toprak bütünlüğüne saygılı olmakla beraber iç işlerinde özgür olmak istemektedir. 5) Azerbaycan halkı bu doğrultuda İçendi milli meclisini oluşturmak istemektedir. 6) Azerbaycan halkı anadiline önem vermekte ve biran önce Azericenin bütün devlet dairelerinde ve okullarda geçerli dil olmasını istemektedir. 7) 150 bin imza ve 800 delegeden oluşan Milli Kongre Azerbaycan’ın iç işlerini idare etmek için 39 kişiden oluşacak Milli bir heyetin seçilmesine karar vermektedir.(ŞchrivirinOnikisi, a.g.c., s.20-21.)

47 Azerbaycan Kurucu Meclisinin Kararları:1) Büyük fedakârlıklar sonucunda diktatörlük ve ırk üstünlüğüne savunan güçlerin yenildiği ortaya çıkmış ve Azerbaycan halkı tam anlamıyla kendi tabii ve yasal haklarının sahibi olmak istemektedir. 2) Bütün ön yargı ve suçlamalara karşı Azerbaycan halkı kendi kaderini eline almasına rağmen İran’dan ayrılmayacağına ve bütün İran halklarıyla kardeşliğini sürdüreceğini bildirir. 3) Milli kongre bütün iftiralara rağmen Azerbaycan’ın İran’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Azerbaycan’ın başka bir devletle birleşmeyeceğini ilan eder. 4) Azerbaycan halkı meşrutiyet devrimine bağlı kaldığını ve anayasanın uygulanmasına çalışacağını bildirir. 5) Yasalara saygılı olmakla beraber Azerbaycan halkı dâhili işlerinde özerk olmayı ve anayasal bir hak olan yerel meclise milli meclis adı vererek İran’ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına zarar vermeden Milli hükümetini kuracaktır. 6) Bu doğrultuda bir an önce seçimlere gidilecektir. 7) Tahran’daki gerici güçlerin bizim bu isteklerimize karşı çıkacaklarını bilmekteyiz. Muhtariyetimizin sağlam temellere oturması için Meclisimizi oluşturmalıyız. 8) Doğaldır ki siyasî, milli, ekonomik ve kültürel özerkliğe sahip Almadan milli özerklikten söz etmek

Müessisan Milli (Milli Kurucu Meclis) kararları olarak yer alan bu kararlar kurulacak olan Azerbaycan muhtar hükümetinin bel kemiğini oluşturmuştur.

Azerbaycan Kurucu Meclisi'nin kararlarının ikinci ve üçüncü maddesi Azerbaycan'ın İran'dan ayrılma diye bir düşüncesi olmadığını yani Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın ayrılıkçı bir hareket olmadığını kesin dille vurgulamaktadır. İstekleri İran anayasasına uygun yerel hakların kullanılması ve anayasanın öngördüğü yerel meclislerin faaliyete geçilmesidir. Tahran hükümeti ve İran basını birçok iftira kampanyası düzenleyerek harekete saldırmışlardır. Elbette Tahran'da ve İran'ın diğer bölgelerinde demokrat ve özgürlükçü hareketler başta İran Tudeh Partisi⁴⁸ (İran Komünist Partisi) bu harekete destek olmuşlardır. Sendikal hareket ve diğer mesleki kuruluşlar meşrutiyet devrimi ile elde edilen haklara sahip çıkılması yönünde Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın büyük çabaları olduğunu hatta güvencesi olduğuna inanmaktaydılar. Ne var ki büyük toprak ağaları, mürteci din adamları, sömürgeci Amerikan ve İngiliz devletlerinin de desteğini alarak her zaman olduğu gibi halkın demokratik ve özgürlük hareketlerini, vatan, devlet ve milli birliğe karşı düşman gibi göstererek hedef saptırmaktaydılar.

14 maddelik deklarasyonun kamuoyuna açıklanması ile birlikte olumlu ve olumsuz pek çok tepkiyle karşılandı. Tahran'da o dönem yayınlanan İranma Gazetesi şöyle yazıyordu: Azerbaycan demokratlarının istekleri orada yaşayan insanların hakkıdır. Aslında bu istekler bütün İran halkının gönlünden geçen istekleridir. Bunlar anayasal haklardır.⁴⁹ İran Partisi yayın organı Cephe Organ Gazetesi ise şöyle yazıyordu: Bütün İran'da halk hükümetten rahatsızdır. Bilinmelidir ki iktidar silah zoruyla halkın isyanının önüne geçmektedir. Eğer bugün Azerbaycan'da halk isyan etmişse orda bir ortam doğmuştur. Eğer yarın Kirman'da ortam müsait olursa Kirmanlılarda isyan edeceklerdir. Çünkü orda halkın %90'ı muhtaç durumdadırlar. Eğer halk her yerde isyan ederse siz onların hepsini de eşkıya diye mi adlandıracaksınız. O dönem ve daha sonraları İran'ın en büyük günlük gazetesi olan Keyhan Gazetesinin başyazarı Abdurrahman Feramerzi ise şöyle yazıyordu: "Bilinmektedir ki dünyanın her yerinde iktidara karşı bir hareket ortaya çıkarsa iftiralar ve töhmetlerle karşılanır. Ben eminim ki Azerbaycanlıların meşrutiyet devrimi sırasında böyle suçlamalarla karşılanmışlardır. Hiyabani ve Orman Hareketi de devlet tarafından eşkıya

---

mümkün değildir. Bundan dolayıdır ki bir an önce kurucu meclisin bir hükümet kurması ve iç işlerimizi bu hükümetin yürütmesini istemekteyiz. 9) Kurucu meclis işine son verip milli meclisin oluşması ve hükümetin kurulmasına dek 39 kişiden oluşan Milli bir heyet, kurultayın kararlarını hayata getirmek için oluşturulmuştur. 10) Hükümet kurulduğu gün bu heyetin işi son bulacaktır. II) Merkezde ve taşrada yapılacak seçim güvenliğini sağlamak için kurultayımız Milli heyete her türlü yetkiyi vermiştir. 12) Milli kongremiz bütün devlet dairelerinde çalışanların milli heyete bağlı buldukları, buna karşı çıkacakların devlet işlerinden atılacaklarını bildirir. 13) Milli kongremiz Azerbaycan'daki bütün okullarda ve devlet dairelerinde Azeri dilinin uygulanmasını mecburi tutmaktadır. 14) Kurultayımız polis, jandarma ve ordu teşkilatını ortadan kaldırma düşüncesinde değildir. Onlar resmi üniformaları ve rütbeleriyle görevlerini yapacaklardır. Muhtariyetimizin aleyhine bir eyleme katılmaları halinde ciddi tedbirler alınacaktır. (ŞehrivarinOnikisi, a.g.e., s.22- 23).

48 Tudeh Partisi: İran Komünistlerinin biraraya geldiği Tudeh Partisi 1941 yılında kurulmuştur. Daha önceleri yani 1900'lerin başından itibaren komünistler değişik partilerde örneğin İctimaiyi Amuyun ve TâkiArani'nin 53 kişi oluşumunda yer almışlardır. Tudeh Partisi İran siyasal hayatında önemli bir yer tutmuş kimi zaman yasal olup bakanlar kurulunda bile yer almış bazen de yasa dışı ilan edilip yer altına çekilmiştir. 1979 İslam Devrimini desteklemesine rağmen devrimden sonra 2 yıl yasal çalışmasına rağmen daha sonraları takibata uğramış ve kapatılmıştır.

49 İranma Gazetesi, Tahran, 29.11.1945, Sayı, 430.

diye adlandırılmıştır.⁵⁰ Burada belirtmeliyiz ki deklarasyonun bazı maddeleri özellikle yerel meclisin yerine kurucu meclis ve muhtariyet kelimesi daha önce Azerbaycan'daki harekete sempati ile bakan kimi yazar ve aydının tepkisini çekmiştir. Bu tepkileri içeren en kapsamlı araştırma (Azerbaycan problemi ve üstat Feramerzi) adlı eserdir. Bu eser geçen yıl Tahran'da yayınlanmıştır.

Azerbaycan Milli Meclisinin Oluşumu

Kurucu meclis görevini bitirdikten sonra milli heyet, Azerbaycan parlamentosunu kurmak üzere faaliyete geçti. Bütün siyasi partilere seçimlere girme hakkı tanındı. Demokrat Parti, seçimlerde Tebriz'den 43951 oy aldı⁵¹. Seçimler bittikten sonra "Azerbaycan Muhtar Hükümeti" parlamentosu toplandı. Parlamentoda 101 milletvekili görev yapmaktaydı. 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Muhtar Hükümeti Parlamentosu büyük bir törenle açıldı. Bu toplantıda daha önce kurultayca seçilen milli heyet bütün görevlerini parlamentoya devretti. Seçimler genel ve eşit oy ilkesine göre yapılmış ve kadınlar da seçime iştirak etmişlerdir.

Azerbaycan Meclisinde en yaşlı sıfatıyla Refii Bey başkanlığa seçilmiştir. Meclisin ilk günkü çalışması halk tarafından büyük bir izdihamla izlenmiştir. Tebriz'de bulunan dış devletlerin temsilcileri bununla yakından ilgilenmişlerdir.

Muhtar Azerbaycan Parlamentosu'nun toplanmasına mani olmak gayesi ile Tahran Hükümeti Tebriz Hoy, Eher, Miyandab, Serab, Erdebil⁵² jandarma kuvvetlerine hürriyet hareketini bastırmak için talimat vermiştir⁵³. Milli Heyetin aldığı bir kararla ve fedai teşkilatının yardımı ile bu birliklerin ve kuvvetlerin silahları ellerinden alınmış ve böylece emniyet sağlanmıştır. Bu silahlar, kurulmasına başlanan Azerbaycan ordusunun malı olmuştur. Tahran'daki merkezi hükümetin yapacağı bir şey kalmamıştır. Tek çıkar yol 1906 anayasasına göre Azerbaycan'ın muhtariyetini tanımaktır. Merkezi Tahran hükümeti müzakerelerde bulunmak üzere Tebriz'e bir heyet göndermeye karar vermiş ve heyet yola çıkmıştır. Şah başbakanlığa Kavam'ı getirmiştir. Kavam, Muhammed Rıza Pehlevi'nin en yakın adamıdır ve bu dönemin en uzun hükümetinin başbakanıdır.

Milli Meclis, milli iradeyi eline alır almaz Seyid Cafer Pişeveri'yi başbakan tayin etti. Pişeveri hükümeti ve programı Milli mecliste kabul edilerek hükümete güvenoyu verildi. Hükümette dış işleri bakanlığı bulunmuyordu. Pişeveri güvenoyundan evvel buna cevaben İran Devleti'nden ayrılmak niyetinde olmadıklarını ve Azerbaycan'ın İran'ın bir parçası olduğunu ve hariciye işlerini İran Merkezi Hükümeti'nin yürüteceğini ifade etti. Milli meclis de aynı fikirdeydi. Böylece milli meclis hükümete güvenoyu vererek durumu tespit etti. Karar oy çokluğuyla alındı.

Milli Meclisin oluşumundan sonra Bakanlar Kurulu'nun da oluşması, atılmış çok büyük bir adım olarak değerlendirilebilir. Çünkü halkın idaresi kendisini kurucu mecliste ardından da Azerbaycan milli meclisinde tecelli ederek nihayet Bakanlar kurulunun oluşumuna kadar gelmiştir. İleride bakanlar kurulu listesine bakacağız. Ne var ki Pişeveri'nin değindiği gibi

50 Bkz. Cami, a.g.c., s.332.

51 Bkz. Ören, a.g.c., s.95

52 Hoy, Eher, Miyandab, Serab, Erdebil Azerbaycan eyaletinin önemli şehirleridirler.

53 Bkz. Şehrivcrin Onikisi, a.g.e., s.34.

kabinede dışişleri bakanlığının olmaması Azerbaycan Demokrat Fırkasının ayrılıkçı bir plan izlemeyeceğinin belirtisi idi. Muhtar hükümetinin yapısına bakıldığında görülecek bir hükümetin yapısı ve oluşumu tamamen halkın güvenliği sosyal, ekonomik ve kültürel haklarını kapsayan alanlardadır.

Milli heyet görevi devretmeden önce 3 Aralık 1945'te Azerbaycan'da hapis hanelerdeki tutuklular için kısmi bir af ilan etti⁵⁴. Bu dönemde askeri sahada bazı gelişmeler meydana geldi. 1 Aralık'ta Tebriz'de bulunan garnizon komutanı General Draşani ve Azerbaycan Kolordu Komutanı Albay Verehram'ın emriyle Tebriz'de Aşure⁵⁵ olaylarında yürüyüşe katılanlar garnizona saldıracaklar diye askerlerce saldırıya maruz kaldılar. Bu olaylarda 1 kişi öldü. 11 kişi yaralandı. Bundan sonra Azerbaycan'da bulunan askeri birlikler konusunda Muhtar hükümeti daha tedbirli davrandı. Dönemin İran Başbakanı İbrahim Hekimi ve Azerbaycan Milli Heyeti ile görüşmek üzere Tebriz'e heyet göndermişti. Tahran'dan gelen heyetin başkanlığını İran'ın eski başbakanlarından Murtaza Güli Beyat yürütmekteydi. 8 Aralık'ta bu heyetle partinin temsilcileri Pişeveri, Şebüsteri, Biryay ve Ferudun İbrahimi arasında görüşmeler başlamıştır. 14 maddelik deklarasyona değinen Tahran temsilcisi Muhtariyet kelimesinin onu ve hükümeti ürküttüğünü söyleyip yerine başka bir kelime konulmasını söyledi. Pişeveri ise İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri'nden örnek vererek muhtariyet Azerbaycan halkının isteklerinin garantisi olduğunu söyledi.⁵⁶ İki heyet arasındaki tartışmalar giderek anlaşmazlığa sürüklendi. Azerbaycan heyeti isteklerinde diretince müzakerelerin devamında yarar görmeyen Tahran heyeti konuyu devlet ve İran Şahı'na iletmek üzere Tebriz'den ayrıldı.

Azerbaycan Milli Hükümetinin Kurulması ve Programı

Azerbaycan milli meclisinin oturumları, delegelerin konuşmalarıyla sürüyordu. En yaşlı üye sıfatıyla başkanlığa seçilen Refii Bey yerine Azerbaycan'ın ileri gelenlerinden Şebüsteri başkanlığa seçilmişti. Milli meclisin önünde en önemli mesele milli hükümetin oluşturulması idi. 12 Aralık 1945 günü Azerbaycan milli meclisi Azerbaycan mili hükümetini oluşturup güvenoyu vermiştir. Ve böylece muhtar hükümetin oluşumunda önemli bir mesafe alınarak yasamanın (Azerbaycan Milli Meclisi) yanısıra yürütme erki de oluşmuş oluyordu. Öncelikle hükümetin oluştuğu isimlere bakacak ardından hükümetin programını inceleyeceğiz. Milli meclisin oluşturduğu Milli Azerbaycan Hükümeti aşağıdaki isimlerden meydana gelmiştir.

1- Baş vezir (başbakan) Seyit Cafer Pişeveri 2- Dâhile veziri (içişleri Bakam) Doktor Selamullah Cavit 3- Halk Orduları Komutanı Cafer Kavayan 4- Felahet Veziri (tanım b) Dr. Mehtaş 5- Sıhhiye Veziri (Sağlık b.) Dr. Orenge 6- Maarif Veziri (Milli Eğitim) Muhammed Biriya 7- Maliye veziri Gulam Rıza İlhami 8- Adliye veziri Yusuf Ezimiya 9- Yol, Posta, Telgraf ve Telefon Veziri Rıza Kebiri 10- Ticaret ve İktisat Veziri Rıza Resülü 11- İş ve

54 Bkz. Cami, a.g.c., s.320.

55 Aşure, Kameri yılın aşure ayı Şii müslümanlar için İmam Hüseyin ve çevresindeki 72 kişinin Yezid tarafından şehit edildiği gün olarak yas ve matem ayıdır. Özellikle Muharrem ayının 10'u ve 11'inde bu yas doruğa ulaşmaktadır.

56 Bkz. Azerbaycan Gazetesi, Tebriz. 10.2.1945, Sayı 75.

Zahmet Veziri (Sosyal Güvenlik) başbakana bağlanmıştır. Ayrıca Zeynel Abidin Kiyemi başyargıç ve Firidun İbrahimi başsavcı sıfatıyla görevlendirilmiştir⁵⁷.

Hükümetin tespiti ve oluşumu ardından bütün meclis üyelerince onaylanması Azerbaycan ve hatta İran'da büyük yankı yaratmıştır. Azerbaycan'da kitleler uzun yıllardan beri meşrutiyetten ve Seyit Muhammet Hiyabani döneminden beri çabalarının ve emeklerinin hedefe ulaştığı kanaatine varmışlardır. İran'ın diğer bölgelerindeki birçok halk gözünü Tebriz'deki siyasal gelişmelere dikmiş yakından izlemeye başlamışlardır. Hatta birçoğuna örnek teşkil edecek gibi olaylar gerçekleşti. Tahran'daki hükümet ise savaştan yeni çıkmanın verdiği kargaşa ve emperyalistlerin özellikle ABD ve İngiliz emperyalizminin sömürgeci yaklaşımlarından dolayı hareketli günler yaşamaktaydı. Bilindiği gibi bu dönemde İngiliz askeri birlikleri hâlâ güneyi ve özellikle petrol sahalarını işgal altında bulunduruyordu. Amerikalılar ise birkaç bin askerle güneydeki bütün limanlar İran'ın Kuzey Güney Karayollarını işgal altında tutuyordu. Ayrıca Tahran'da Emir Abad adındaki askeri kampta binlerce asker bulundurmaktaydılar. "Amerikan askerleri İran'a bir sömürge gibi davranıyor. Tahran'da sokaklarda ve restoranlarda hatta evlerde insanların can güvenliği kalmamıştır. Amerikan subayları İranlı kızlara ve kadınlara saldırarak küstahlıklarını son haddine getirmişlerdir. Amerikalı General Redli 21 Man 1943'te karargâhını Tahran'da kurmuştur. Ve günden güne Amerikalıların sayısı artmıştır"⁵⁸.

Tam bu ortamda Azerbaycan Milli Hükümeti oluşmuş ve işe başlamıştır. Milli Hükümet özerkliği sağlamak ve Azerbaycan halkının ihtiyaçlarını karşılamak için 20 maddeden oluşan bir hükümet programı hazırlamıştır. Buna göre:

1) Muhtar hükümetimizi dünyaya tanıtmak onun geleceğini garanti altına almak için, İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne halel getirmeden, gerekli ve yetkili makamlarla müzakerelerin yürütülmesi,

2) Muhtar hükümetimizin esaslarını güçlendirmek amacıyla bir an önce yerel meclislerin oluşturulmasını sağlamak,

3) Şehirlerin imar ve geliştirilmesi için bir an önce şehir encümenlerinin demokratik esaslara göre seçimlerini gerçekleştirmek,

4) Halkın huzuru ve ülkede emniyetin sağlanması için özgürlükçü ve saygıdeğer insanlardan kaymakamlar ve bucak başkanları atamak,

5) Polis ve jandarma idarelerini hain ve halk düşmanı unsurlardan temizleyerek o konuma uygun insanları görevlendirmek,

6) Vergi kanunlarını gözden geçirerek, milli bütçeyi meclise sunmak,

7) Muhtariyetimizi, milli meclisimizi ve devletimizi korumak ve geleceğini teminat altına almak için köylerde ve şehirlerde kendiliğinden oluşan fedai (milis) birliklerini merkezi bir otorite etrafında birleştirerek halk ordusunu oluşturmak ve bu orduyu modern silahlarla donatmak,

8) Eğitim ve kültür sahasında önümüzde iki büyük problem var. Birincisi Azericeyi

57 ŞehriverinOnikisi, a.g.e., s. 35-36 ve Cami, a.g.e., s.322-323.

58 Bkz. Penahıyan, a.g.c., s.109.

bütün okullarda ve devlet dairelerinde resmi dil haline getirmek, ikincisi ise okuma-yazma seferberliğini başlatarak ücretsiz ve zorunlu eğitimi gerçekleştirmek. DarelFünun (yüksek eğitim kurumları) oluşturmak,

9) İktisat ve ticaret sahasında hükümetimiz önceliği milli saniiyeye vererek mevcut fabrikaları rasyonel hale getirip, yeni fabrikalar açarak sanayinin gelişmesini sağlamak,

10) Hükümetimizin temel görevlerinden biri yolların bakımı, posta, telgraf ve telefon gibi haberleşme araçlarını geliştirmektir,

11) Köylüler ile toprak sahipleri arasındaki ihtilafı çözmek için iki tarafın da onaylayacağı yeni bir toprak yasası çıkarmak,

12) Devlete ait olan tarıma elverişli toprakları ve Azerbaycan'ı terk eden toprak sahiplerinin mülklerini işsizler arasında paylaştırarak üretime katkıda bulunmak ve işsizliği önlemek,

13) İşsizlikle ciddi mücadele ederek el sanatları ve yeni fabrikalar açmak,

14) Emekçilerin ve işçilerin hayat standardını yükseltmek amacıyla hemen iş yasası çıkartıp bir an önce işçilerin zorunlu sigortasını gerçekleştirmek,

15) Sağlık politikası oluşturarak salgın hastalıklara karşı bağışıklık sağlamak,

16) Azerbaycan halkını ilgilendiren yeni yasaları meclisten çıkartmak17) Azerbaycan hükümeti özel mülkiyete saygılıdır,

18) Azerbaycan milli hükümeti ülkede yaşayan bütün insanların vicdan ve düşünce özgürlüğünü saygıyla karşılar,

19) Azerbaycan milli hükümeti Azerbaycanlılarla birlikte Azerbaycan'da yaşayan bütün vatandaşları özellikle Kürtleri, Ermenileri, Asurîleri ve başkalarını hak ve hukuk bakımından eşit haklara sahip olarak kabul eder,

20) Azerbaycan milli hükümeti merkezi İran hükümetini tanımakla beraber bu hükümetin Azerbaycan muhtariyetine, Azerbaycan kurucu ve milli meclis kararlarına karşı uygulamalarına tepkisini gösterecektir.

Sonuç

İkinci dünya savaşının sonlarında hayata geçirilmek istenen program demokratik, ilerici, sosyal adaletçi bir hükümet programıdır. Günümüzdeki birçok demokratik geçinen ülkelerin hükümet programlarından daha demokratiktir. Hükümet gerçekten de bu programı hayata geçirmek için büyük çaba harcamıştır.

Muhtar Azerbaycan Hükümeti'nin uygulamalarına baktığımızda da; sınıfsal yönden her zaman kitlelerin ve dolayısıyla emeğin, köylü ve işçilerin yanında tavır almıştır. Hükümetin aldığı kararların pek çoğu kitlelerin ekonomik refah ve sosyal gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.

1905-1911 İran Meşrutiyet Devrimi ve 1920 Azadistan Devrimi'nin ardından kurulan Muhtar Azerbaycan Hükümeti'nin ideolojik ve yapısal temellerini karşılaştırırsak

bu hareketlerin hiçbirinin ayrılıkçı bir nitelik taşımadığı görülmektedir. Adı geçen üç oluşumun birbirinden farklılıklar gösteren yanları olsa bile üzerinde durdukları konu İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğüne duyulan bağlılık ve sadakattir.

Kaynakça

Basılı Eserler:

- Ahmedi, H. (2000). İran'da Kavimcilik. Tahran: Ney Yayınları.
- Aksoy, M. (2020). Ortadoğu'nun Yapılanması ve Dışsal Müdahaleler. Tarih ve Gelecek Dergisi, 6 1565-1573.
- Armaoğlu, Fahir. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980 .Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Baykara, Hüseyin .(1978). İran İnkılabı Ve Azadlık Hareketleri, İstanbul: Emek Yayınları.
- Cami, N. (1984). Geçmiş Geleceğin Işığıdır. Tahran: Gognus Yayınları.
- Çupanzade, Muhammed. (1979). İran'da Ulusal Mesele. Tahran: Halkın Fedaileri Yayını .
- Feramerzi, Hasan. (2000).Üstad Feramerzi Ve Azerbaycan Meselesi. Tahran: Destan Yayınları.
- Günaltay, M.Şemseddin. (1987) . İran Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları .
- İbrahimof, Mirze. (1947). Azerbaycan Milli Demokratik Hareketi. Bakü: Medeniyet Ve Devrim Yayınları .
- Mansfield, P.(2012) Ortadoğu Tarihi, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul.
- Mehdevi, A. R. (1986). İran'ın Dış İlişkileri. Tahran: Emir Kebir Yayınları.
- Ören, M. M. (1980). İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, ,1980. Girne : Mars Yayınları.
- Penahıyan, M. (1951). İran Türklerinin Milli Coğrafyası,. Tahran.
- Pişeveri, S. C. (1965). Seçilmiş Eserler. Bakü : Azerbaycan Gazetesi Yayınlar.
- Resulzade, Mehmet Emin, (1951). İran Türkleri. Çev.Yavuz Akpınar, İstanbul:Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayını
- Rozbeh, H. (1978). Yaşantısı Ve Son Savunması . Tahran: İran Tudeh Partisi Yayınları.
- Saray, Mehmet. (1992). Azerbaycan Türklerinin Tarihi .Ankara: TİKA Yayınları.
- Tului, M. (1994). Devrimin Tarihi. Tahran : İlim Yayınları.
- Yezdani, A. (1991). İran'da Parlamentarizm Sisteminin Tarihi (1905-1979). Berlin .

Gazeteler :

- Raed (Yıldırım)Gazetesi , Tahran, 15.12.1945, Sayı : 216
- Azerbaycan Gazetesi, tebriz, 20,11,1945, Sayı . 59- 63
- İranma (Bizim İran) Gazetesi, Tahran, 29.11.1945,Sayı 430

Arş. Gör.
Ümit Buğrahan ÖZCANBitlis Eren Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi
Bölümü,
umitbugrahanozcan06@gmail.com

Corresponding Author

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4066-3004>Lisans Öğrencisi
Ayşe BOZKAYABitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarihi Bölümü 4.Sınıf Öğrencisi,
bozkayaayse529@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1390-3175>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 07/12/2021 24/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1033599>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türk Yorgan Sanatı ve Şanlıurfa'da Geleneksel Yorgancılık

Turkish Quilt Art and Traditional Quilting in Şanlıurfa

Öz

Örtünmeye yarayan, iki kumaş arasının genel olarak yünden ya da pamuktan oluşan bir dolgu malzemesi ile doldurulup dikilmesi ile elde edilen geniş örtü olarak tanımlanan “yorgan” ın ilk örnekleri, hayvan postlarıdır. Göçebe kültürüne sahip Türklerin ilk yorgan örnekleri, hayvan postları ve keçe teknikli örtülerdir. Yorgancılık ve yorgancı esnafı Anadolu’da özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde en parlak konumuna ulaşmıştır. Cumhuriyet döneminde de gelişimini devam ettiren yorgancılık hemen hemen ilimizde varlığını sürdürmüştür. Bu illerimizden biri de Şanlıurfa’dır. Şanlıurfa, sahip olduğu konumu itibarıyla tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bu medeniyetlerin izlerini de barındırmıştır. Bununla birlikte halıcılık, kilimcilik, bakırcılık, keçecilik, tesbihçilik gibi birçok köklü el sanatlarımıza da ev sahipliği yapmıştır. Yorgancılık da burada yapılmış ve yapılan bir meslek olmuştur. Yapıldıkları dönemin birer tarihi belgesi niteliğinde olan yorganlar zamanla kompozisyonlarında zenginlik kazanmış ve çeyizlerin vazgeçilmez ürünlerden biri olmuştur. Fakat yorgancılık, teknolojinin, sanayinin gelişmesi ve buna bağlı olarak yaşam şeklinin ve koşullarının değişimi sonucu birçok yöremizde olduğu gibi Şanlıurfa’da da geçmişteki değerini kaybetmeye başlamış ve unutulmanın eşiğine gelmiştir. Yüncü esnafının da sayısı bu etkenlere bağlı olarak iyice azalmıştır. Günümüzde Şanlıurfa merkezde bu mesleği yapan yalnızca iki usta kalmıştır. Yorgan ustası Murat Rendecioğlu, Ali Kemendi ve yöreye yün temin eden yüncüler, eski zamanlarda burada birçok keçe, hallaç, yün ve yorgan dükkânının olduğunu belirtmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şanlıurfa, El Sanatları, Yorgan, Yorgancılık, Yüncülük**ATIF:** ÖZCAN Ümit Buğrahan, BOZKAYA Ayşe, “Türk Yorgan Sanatı Ve Şanlıurfa’da Geleneksel Yorgancılık”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (927-958)**CITE:** ÖZCAN Ümit Buğrahan, BOZKAYA Ayşe, “Turkish Quilt Art and Traditional Quilting in Şanlıurfa”, *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (927-958)

Abstract

Animal skins are the first examples of the “quilt”, which is defined as a wide cover, used for covering, and obtained by filling and sewing between two fabrics with a filling material, generally made of wool or cotton. The first quilt samples of the Turks with a nomadic culture are animal skins and covers made with felt technique. Quilt making and quilt craftsmen have reached their brightest position in Anatolia, especially during the Ottoman Empire. Continuing its development in the Republic period, quilt making continued in almost every province. One of our provinces where quilting is made is Şanlıurfa. Due to its location, Şanlıurfa has hosted many civilizations throughout history and has kept the traces of these civilizations. In addition, it has also owned many of well-established national handicrafts such as carpet, rug, coppersmith, felt making, and rosary. Quilts, which are historical documents of the period they were made, have become one of the indispensable products of dowry, and gained richness in their compositions over time. However, as a result of the development of technology, industry and the change in life style and conditions, quilt making has started to lose its past value in Şanlıurfa as well as in many regions and has come to the brink of being forgotten. The number of yarn trades has decreased due to these factors. Today, there are only two masters who continues this profession in the city center of Şanlıurfa. Quilt maker Murat Rendecioğlu, Ali Kemendi and the woolsorters who supply wool to the region stated that there were many blowrooms, felt, wool and quilt shops here in ancient times.

Keywords: Şanlıurfa, Handicrafts, Quilts, Quilting, Wool.

1. GİRİŞ

1.1. YORGAN KELİMESİNİN KÖKENİ

Eskiden yorgan şeklinde, iki yüzü kumaş, ortasında yün veya pamuk olan ve üzeri, içindeki dolgu maddesinin kaymaması için kapitone dediğimiz tarzda dikilen hırkalar, yelekler de vardı. Bunlar bir çeşit giyilen yorgandı. Bu giysiler sıcak tuttıkları için tercih edilirdi.¹

Eski kullanım şekliyle ve anlamıyla örtünmek veya bürünmek için kullanılan “yorgan” sözcüğü, günümüzde ise “yatakta örtünmeye yarayan, iki yüzünün arası pamuk, yün ya da kuştüyü veya sentetik elyaf doldurularak dikilen örtü” olarak tanımlanmaktadır.²

“Yorgan” sözcüğünün bilinen en eski söylenişi Uygur kaynaklarında geçen “yogurkan” şeklindedir.³ Sözcük, A. Caferoğlu tarafından “üst elbise, giyim, örtü” olarak anlamlandırılmıştır.⁴ Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânu Lugâti’t-Türk adlı eserinde de “yogurkan” şeklinde kayıtlı

-
- 1 Mustafa Duman, İstanbul’da Geleneksel Yorgancılık Sanatı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2016, s.14.
  - 2 Duman, a.g.e., (2016), s.14.
  - 3 Duman, a.g.e., (2016), s.14, Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş 3, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s.221.
  - 4 Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968, s. 301.

olan bu sözcüğün anlamı, Atalay tarafından “yorgan” olarak verilmiştir.⁵ Ünal’a göre Eski Uyгурca ve Karahanlıcada ywğurkan “yorgan” şeklinde tanımlanan sözcüğün üç heceli hâlinin korunduğu bazı çağdaş Türk lehçeleri ile Ermeni Kıpçakçasında geçen şekilleri “Ana Türkçedeki şeklinin ilk hecede /u/ ünlüsüyle tasarlanması gerektiğini ve Eski Türkçede de böyle okunması gerektiğini göstermektedir.”⁶

Harzemşahlar sözcüğü “yovurgan” şeklinde söylerken daha doğudaki Türk boylarından Kırgızlar ise “cuurgan” şeklinde söylemekteydiler.⁷ 13. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başlarında yazıldığı sanılan İbn Mühennâ Lügati ile 14. yüzyılın başında yazılan Ebu Hayyan Lûgati’nde bugünkü “yorgan” yazılışıyla yer alan sözcük,⁸ Akkoyunlu sahasında 14. yüzyılda yazıya geçirildiği kabul edilen ama çok eski Türk gelenek, töre ve anlatılarını da içeren Dede Korkut Hikâyeleri’nde de bugünkü şekliyle geçmektedir.⁹

“Yorgan” sözcüğünün etimolojisi üzerine Clauson, Nişanyan, Gülensoy, Räsänen gibi araştırmacılar tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri değerlendiren ve bugüne kadar Eski Türkçe “yugurkan” sözcüğü için tatmin edici bir etimoloji yapılamadığını söyleyen Ünal’a göre en mantıklı morfolojik tahlil, sözcüğün Ana Türkçedeki “yugurkan” şeklinden geldiği kabul edilirse yapılabilir. Ünal, sözcüğün Ana Türkçedeki etimolojik gelişimini şöyle gösterir: “*yug- “örtülmek” > *yug-ur- “örtmek” > *yugur-gan “örten (bir şey)”¹⁰

1.2. OSMANLI’ DA YORGANCILIK

Göçebe ve savaşçı bir toplum olan Türklerde görülen ilk yorgan örnekleri, hayvan derisi ile aplike tekniğindedir. Türklerin sanatlarının kaynağı olan Orta Asya’da, bu görüşü destekleyen pek çok örnek bulunmuştur. Doğadaki değişik türlerdeki bitkilerden elde edilen doğal boylarla yünler boyanmış; böylece yorganlar daha zengin görünümlü ve şık bir duruma gelmiştir.¹¹

Anadolu’da yerleşik düzene geçtikten sonra Türklerde yorgancılık sanatının geliştiği görülmektedir. Bu gelişime yerli ve yabancı seyyahların, Osmanlı yaşamına ve kültürüne ait notlarda, minyatürlerde, resimlerde, arşivlerde ve yorganla ilgili belgelerde rastlıyoruz.¹²

Yorgan sanatı, Osmanlı Devleti’nde Lonca adı verilen esnaf teşkilatının kontrolü

-
- 5 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini: “Endeks”*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 797.
- 6 Orçun Ünal, “Yastık ve Yorgan Kelimelerinin Kökeni”, *Yorgan Kitabı*. Ed.Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s.177-178.
- 7 Duman, a.g.e., (2016), s.15, Ögel, a.g.e., s.221,222.
- 8 Duman, a.g.e., (2016), s.15
- 9 Duman, a.g.e., (2016), s.15
- 10 Ünal, a.g.m., s.178-180.
- 11 Servet Senem Uğurlu, “Yorgan ve Yorgan Yüzleri”, *Ev Tekstili Dergisi, Sanat Matbaacılık*, S.17, 1998, s.32, Ziyneti Semra Ertalay, *Türklerde Geleneksel Yorgancılık Sanatı ve Günümüzdeki Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013, s.10.
- 12 Füsün Özpulat, “Çeyiz Geleneğinde Yorgan”, *IV.Uluslararası Türk Kültür Ve Sanatları Kongresi*, Konya, 2010, s.484, Duman, a.g.e., (2016), s.27, Mustafa Duman, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2007, s.11.

altında olmaktadır. Bu dönemde yorganlar dikilirken, yorgan yüzlerini oluşturan kumaşlar dar olduğundan dolayı genellikle yorgan ortasında birleştirilirdi. Yorgan yüzlerine basit motiflerden, gümüş veya altın tellerle işlenen zengin motiflere kadar değişik süslemeler yapılmaktaydı.¹³

Osmanlılarda, ordu sefere çıkmadan önce veya savaşlardan sonraki zaferlerin kutlanmasına, şehzadelerin sünnet düğünlerine ve çeşitli şenliklere esnaflar da katılır ve geçitler yapılırdı. Esnaf alayları padişahın bulunduğu Otağ-ı Hümayun önünden geçerken sanat ve zanaatlarını gösterme imkânı bulurlardı. Bunların içinde yorgancı ve hallaç¹⁴ esnafı da yer alırdı.¹⁵

15. yüzyıldan sonra yapılan kadife yorganlara sıkça rastlanır. Kadife, Bursa ve Bilecik'te dokunmuştur. Bunların üzerine işlenen desenlerinde altın sırma ve gümüş simli iplikler kullanılmıştır. 15. yüzyılda, Ege Bölgesi'nde Tire, Urla, İzmir, Manisa, Marmara Bölgesi'nde Bursa ve İstanbul'da özel tezgâhlarda dokunmuştur. Kumaş yapısı, çift katlı olup kullanılan desenler genellikle geometriktir.¹⁶

16. yüzyılda İstanbul'a gelen İngiliz seyyah Fynes Moryson, seyahatnamesinde bir Türk evini "Evlerinde etlerini haşlamak için bir tencere, bir tahta kaşık, bir bardak, bir yatak ve bir yorgan bulunur. Yerde yiyip yatar ve otururlar" şeklinde anlatır.¹⁷ 16. yüzyıl da Nakkaş Osman'ın Hünernâme'deki bir minyatüründe Çelebi Mehmet'in yatağı, yastığı ve yorganı tasvir edilmiştir.¹⁸ (Görsel 1)

13 Duman, a.g.e., (2016), s.27.

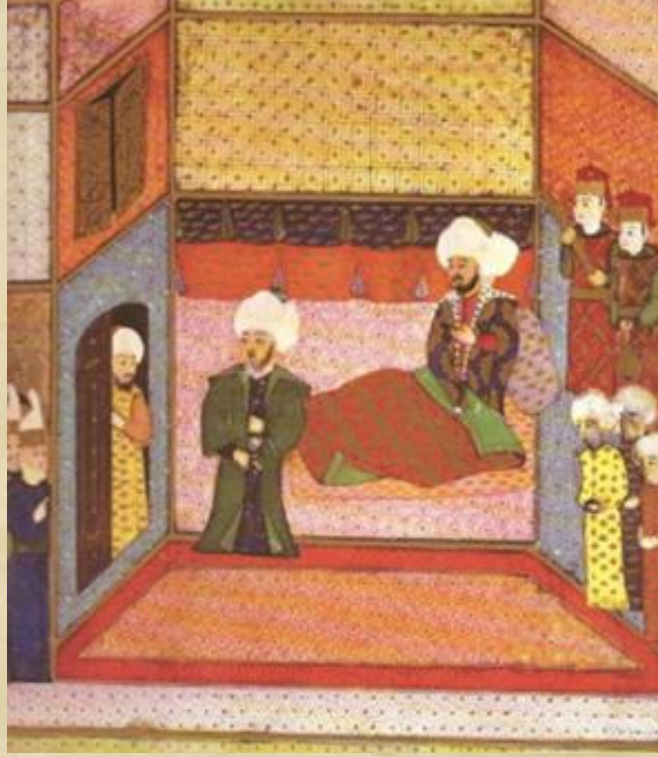
14 Hallaç sözcüğü Arapça halc sözcüğünden türetilmiştir. Halc; yün, pamuk atmak anlamındadır. Hallaç; yatak, yorgan ve yastıklarda kullanılan pamuk ve yünü bir yay veya tokmak yardımıyla kabartan kişidir. Hallaçlar kullanıldıkça yassılaşıp sertleşen yatak, yastık ve minderlerin pamuklarını atarlar. Pamuk atma işini, hallaç yayı ve tokmağı aracılığıyla yaparlar. Hallaç yayı ağaçtan bir yay, ince tahtadan yapılan tanbur, koyun bağırsağından yapılan kiriş ve kirişle tanburun arasında, kirişin sarıldığı laumba parçalarından oluşur. Yayın üzerinde içi pamuk dolu bezden bir kolluk vardır. Yay ile tanburun birleştiği köşedeki düzenekle kirişin gerginliği ayarlanır. Hallacın tokmağı şimşir ağacından yapılır. Ucundaki kertik yardımıyla meydana getirilen titreşimler pamuğun atılmasını sağlar. Pamuk ince atılacaksa kiriş gergin, kaba şekilde atılacaksa gevşek tutulur. Mevlana'nın verdiği bilgiye göre hallaç, pamuk atar; bunu yapmak için de yay kullanır, hallaçhane denilen kendine ait bir dükkânda çalışır. Ayrıca hallaçlar için penbe-zen tabiri kullanılırken, pamuk eğirecek bir alet için de penberiz tabiri kullanılmıştır. Hallaçların piri Hallac-ı Mansur'dur. Geleneksel bağlamda hallaçlık, yorgancılıktan ayrı bir meslek değil, onunla bütünleşmiş bir bölümdür. Duman, Mustafa (1993). "Hallaçlık", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı / Tarih Vakfı Yayınları, s. 531-532, Meltem Öksüz, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Taşıyıcıları: Karaman El Sanatları Ustaları Üzerine Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman, 2019, s.53,54, Uludağ, Süleyman (1997). "Hâllac-ı Mansûr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 377-381, Makbule Ertekin Demirkan vd, "Yorgancılık Sanatı", Folklor Halkbilim Dergisi, C.5, S.44, İstanbul, 1995, s.44.

15 Mustafa Duman, Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2007, s.12.

16 Ziyneti Semra Ertalay, Türklerde Geleneksel Yorgancılık Sanatı ve Günümüzdeki Durumu, Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s.13

17 Duman, a.g.e., (2007), s.12.

18 Ziyneti Semra Ertalay, a.g.t., s.19.

Görsel 1. Çelebi Mehmet'in yatağı, yastığı ve yorganı¹⁹

1545 yılında R. Grafton, seyahatnamesinde: “Yorganlar büyük, yün, üzeri kadife ve ipek kaplı. Çarşafları keten ve üzeri iğne işi ile işli. İş, o kadar sık ki keten görünmüyor.” şeklinde anlatmaktadır.²⁰

1582’de, Sultan 3. Murat’ın şehzadesi 3. Mehmet’in sünnet düğününde, İstanbul’da At Meydan’ında (günümüzdeki Sultan Ahmet Meydanı) düzenlenen ve 52 gün 52 gece süren şenliklerde geçen esnaf alaylarında yorgancılar da yer almaktaydı. Bu şenlikleri anlatan Surnâme-i Humayun adlı eserde, geçen esnaf alayların arasında yorgancıların yer aldığı yazmaktadır.²¹

1582 Şenliklerinin anlatıldığı Ali Surnâmesi adlı kaynakta ise; hallaçların geçişi ayrı bir bölüm halinde anlatılmıştır.²² Şenliklerin Alman tanığı olan Nicholas von Haunolth’ un yazdığına göre esnaf alay alayları içinde geçen esnafların bayrakları vardı. Şilte, yorgan ve yastık yapanlar iki renkli, altın simli kumaştan bayrak taşımaktaydılar.²³ (Görsel 2)

19 Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.19.

20 Duman, a.g.e., (2007), s.12.

21 Duman, a.g.e., (2007), s.12,13, Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.18,19, Duman, a.g.e., (2016), s.14. 531, Makbule Ertekin Demirkan vd, “Yorgancılık Sanatı”, Folklor Halkbilim Dergisi, C.5, S.44, İstanbul, 1995, s.44.

22 Duman, a.g.e., (2007), s.12, Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.17,18, Makbule Ertekin Demirkan vd, a.g.m.,s.44, Metin And, Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.234.

23 Duman, a.g.e., (2007), s.13.

Görsel 2. Şehzade 3.Mehmet'in sünnet düğününde esnaf alaylarının geçişi²⁴

16. yüzyılda bulut, rumi, hatayi, penç, tavus kuşu, çiçek yaprakları, karanfil ve lale gibi çeşitli çiçeklerin işlendiği desenler kullanılmıştır.²⁵ Esnaf örgütleri hakkında en fazla bilgiyi 17. yüzyılda yaşayan seyyah Evliya Çelebi vermektedir. Evliya Çelebi'ye göre; yorgancı esnafı “Esnaf-ı Yorgancıyan”, hallaç esnafı ise “Esnaf-ı hallacan-ı pembe”dir. Farsça'daki “pembe” sözü günümüzde pamuk olarak söylenmektedir.²⁶

1623 yılında, 3. Ahmet'in, şehzadeleri için düzenlediği sünnet düğünündeki geçen esnaf alayında, yorgancıların da olduğunu ve verdikleri hediyeleri Seyyid Vehbi bildirmiştir. 1637'de Bağdat Seferi'ne çıkmadan önce 4. Murat'ın emriyle, düzenlenen esnaf alaylarında Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde yazdığına göre geçenler içinde yorgancılar ile hallaçlar da vardır.²⁷

1640 tarihli Osmanlı Narh Defteri'nde, yorgancıların kullandıkları ham ve atılmış pamukların, yorgan yüzü olarak kullanılan kumaş ve bezlerin özellikleri, yorgan yapımında kullanılan pamuk miktarı, astarına, boyuna, kalitesine göre yorgan fiyatları belirtilmiştir.²⁸

1657 yılında Girit Seferi üzerine düzenlenen merasimde padişah 4. Mehmet'in önünden geçen esnaf arasında yorgancılar da yer almaktaydı. Eremya Çelebi Kömürcüyan, Ruznâme adlı eserinde: “... sonra reisleri ile beraber kendilerine mahsus kıyafetlerle hallaç esnafı geldi. Bunlar bir deveni sırtında bir dükkân, dükkânın üstünde de rengârenk pamuktan

24 Metin And, a.g.e.

25 Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.13.

26 Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.12.

27 Duman, a.g.e., (2007), s.13, Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.19,20.

28 Duman, a.g.e., (2007), s.14, Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.15.

aslanlar yapmışlardı. Dükkânın içinde bir nefer pamuk atıyordu. Kavukçı, takkeci, yorgancı, kapamacı da bunlarla beraberler.”²⁹

1720 şenliğinde, çadırcılar, ayakkabıcılar, aktarlar, yemişçiler, yorgancılar ve tacirler geçerken kız biçiminde dev bir kukla sergilerken tasvir edilmişlerdir.³⁰ (Görsel 3)

Görsel 3. 1720 Şenliği³¹

Osmanlıların 18. yüzyıldaki örf ve adetlerini anlatan M. De M. D’Ohsson, o zamanlar Müslümanlarda karyola ve süslü yatakların kullanılmadığından, karyola yerine yatakların sofalara veya yerden biraz yüksek olan peyelere serildiğini bildirir.³²

2. YORGANCILIK VE TEKNİKLERİ

2.1. YORGANCILIKTA KULLANILAN ARAÇ VE GEREÇLER

Çırpı ipi: Yorganlarda düz çizgiler çizmek ya da hizalamak amacıyla düz dikiş için cetvel yerine kullanılan pamuklu iptir. Büyük bir makaraya pamuklu ipin bir ucundan sabitlenmesiyle elde edilir. Kullanma aşamasında ipin tamamı tebeşir tozuna batırılır. Ardından ip, yorgan üzerinde çizim yapılacak yere getirilir, gerdirilir, ortadan yukarı kaldırılır. Bırakıldığı zaman oluşan titreşimle tozlar, yorgan yüzeyinde istenilen istenilen çizgiyi oluşturur.

Değnek (Yorgan sopası, yün sopası): Kızılcık, iğde ağacı veya çalidan yapılan 1 ila

29 Duman, a.g.e., (2007), s.14, Duman, a.g.m, (1993), Duman, a.g.e., (2016)

30 Ziyeti Semra Ertalay, a.g.t., s.20.

31 Metin And, a.g.e.

32 M. de M. D’Ohsson, 18.Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Çev: Zerhan Yüksel, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973, s.113,114.

1, 25 metre arası boyda, 1,5-2 cm çapında olan araçtır. Yorgan yüzeyine vurularak, yorgan yüzünün içine yerleştirilen yün, pamuk veya elyafın eşit olarak dağılması sağlanır.

Dolgu Malzemeleri: Yorgan yapımında genel olarak yün ve pamuk kullanılmaktadır. Günümüzde bu malzemelerle birlikte yaygın olarak sentetik elyaf da kullanılmaktadır.

Elyaf: Gerilebilme ve kopma mukavemeti ile bükülebilme, birbiri üzerine yapışabilme yeteneği olan, boyu enine göre çok daha uzun şekilde renkli ve renksiz lif topluluğudur. Boylarının yanında elyafın kalitesini etkileyen diğer özellikler parlaklık, incelik, mukavemet, esneklik, ısı iletkenliği, nem çekme özelliği, su çekme özelliği, küflenme, ısı etkisi, boyanma yatkınlığı ve eğirme kabiliyetidir.

Hallaç Makinesi: Yün pamuk ve elyaf gibi malzemeleri kabartmaya ve daha yumuşak bir hale getirmeye yardımcı olan motorlu araçtır. Makinenin arka kısmında yer alan dişliler aracılığıyla dönen bölmeye yerleştirilen yün pamuk veya elyafı kabarık yumaklar haline getirmektedir. Geleneksel hallaç aleti bir yay ve tokmaktan oluşur. Ağaçtan yapılan yayın iki ucu arasına keçi veya koyun bağırsağından yapılan kiriş adı verilen bir ip gerilir. Yayın ahşap kısmında, ortaya gelen yerine içine pamuk doldurulmuş küçük bir bağcık vardır. El, bu bağcığın arasından geçerek yayı kavrar. Bağcık, kullanan kişinin elinin büyüklüğüne ve yayı kavramasına göre ayarlanır. Yekpare olan tokmak, ahşaptan yapılır. Tokmağın kirişe vurulmasıyla oluşan titreşimle “pamuk atımı” adı verilen yün ya da pamuk kabartma işlemi yapılır.

İğne: Yorgan dikiminde çelikten üretilmiş, başı gövdesine oranla çıkıntılı olmayan, çeşitli formlarda iğneler kullanılır.

İplik: Yorgan yapımında tercihen merserize iplik kullanılır. İplik, yorgan yüzünün rengine uygun olarak seçilir. Diğer bir türü de naylondur. Ancak naylon iplik, saten kumaşa çekme-büzme yapmakta ve çabuk kopmaktadır.

Kalıp: Her bir motif için ayrı ayrı şekillendirilerek kesilen, genellikle mukavvadan yapılan desenlendirme aracıdır.

Kumaşlar: Yorganlarda çoğunlukla parlak ve şık görünümü olan saten tercih edilmektedir. Ancak son zamanlarda ucuz, sentetik ve leke tutmayan bir kumaş türü olan deri saten ile lame ve kadife seçilmektedir. Yüzlük kumaşlar, genellikle yorganın üst kısmında kullanılır. Deri, saten ve basma kumaşlardır. Astarlık kumaşlar ise yorganın altına dikilir. Bu kumaşlar, patiska ya da Amerikan bezidir. Basma, yorgan yüzü olarak günlük kullanım için tercih edilen; karmaşık ya da basit desenlerin, pamuklu bezayağı kumaşa baskı yoluyla uygulandığı desenli kumaş türüdür. Patiska, beyaz, sık dokunuşlu, parlak bezayağı örgülü pamuklu bir kumaştır. Diğer bir diğer adı hassedir. Amerikan bezi, düz beyaz, pamuklu bir kumaştır. Amerikan bezi patiskaya göre biraz daha sarımtırak renktedir. Mermersahi, tülbende benzeyen, ancak daha sık dokunmuş, beyazlatılmış ve yumuşak tuşeli bir kumaş olup, yorganlarda genellikle astar olarak kullanılır.

Mezura: Plastik veya deriden üretilen, 1.5 m boyunda, 1.5 cm eninde, uç kısmında metallere bulunan ölçü almada kullanılan nesnedir.

Makas: Kumaşları kesmek için kullanılan, tercihen büyük boy bir araçtır.

Ölçü ipi: Yorganın desenlenme sırasında, ölçülü, orantılı bir şekilde hiza almak ve yorganın orta kısmını bulmak amacıyla kullanılan pamuklu ipliktir.

Pamuk: Ebegümecigillerden, koza biçimindeki meyvesi üç, dört, beş dilimli olan, sıcak bölgelerde yetişen tarım bitkisidir. Pamuğu diğer liflerden ayıran faktörler ıslak iken emiciliği, dayanımı ve yumuşaklığının olmasıdır.

Sabun: Desenlendirme aşamasında kullanılır. Yorgan yüzü üzerine yerleştirilmiş kalıpları etrafından sabunla çizerek kalıptaki şekil yüzeye çizilir. Bu işleme kalıp çıkarma denir.

Tebeşir: Tebeşir ya çırpı ipinin kullanımında ip bulanarak ya da pergele yerleştirilerek kullanılır. Her iki kullanımın amacı da yorgan yüzü üzerinde desenlendirme yapmaktır.

Terazi: Yorgana kullanılan yünün ve elyafın ağırlığını ölçmede kullanılır.

Yün: Koyun, keçi gibi bazı memelilerden elde edilen hayvansal kıl kökenli doğal bir elyaf türüdür. Şanlıurfa yöresinde nisan-haziran arasında kırkımı yapılan koyunlardan elde edilen yün, toptancılar tarafından alınıp, esnafa ve halka satılır. Halk da genellikle esnaftan yıkanmış yünü alır.

Yüksük: Yorganı dikerken ele veya parmağa iğnenin batmasını önlemek için parmağa takılan, metalden yapılan araçtır. Kaymaması için genelde parmağa sarılarak kullanılır.³³

2.2. YORGAN YAPIM AŞAMALARI

Dikilecek yorganın öncelikle kumaşı hazırlanır. Dikilecek yorganın özelliğine uygun renklerde kumaş ve astar seçilir.³⁴ Yorgan dikimi çatı çatma, dolum, teyel, dövme, desen çizimi ve model dikme aşamaları ile gerçekleştirilmektedir.³⁵

Yorgan dikimine başlamadan önce dolgu yapılacak olan yünün, pamuğun veya elyafın kabartılması gerekmektedir. Bu işleme yün atma veya pamuk atma denir. Bu işlem ile lifler birbirinden ayrılır. Böylelikle dikişin kolaylığı ve görüntünün düzgünlüğü sağlanmış olur.³⁶

Yorgan dikimi çatma işlemi ile başlar. Çatma işlemi yüz olarak kullanılacak kumaş ve kısa kenarlarından biri açıkta kalacak şekilde astarın üç tarafından dikilerek birleştirilmesidir. Buna peyim dikişi de denir. Çatılan astar ve yüzün açık olan kısmından dolgu malzemesi doldurulur. Yorganın dolumundan sonra kesilen kısım, ağız dikişi de denilen elde dikiş

33 Semra Kılıç Karatay, "Aksaray İli Yorgancılık Sanatı", 1st International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies, C.2, 2018, s.450-452, Deniz Çeliker, Filiz Nurhan Ölmez "Burdur İlinde Yorgancılık", Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi, S.10, 2012, s.125-130, Gözde Kemer, Sema Etikan "Niğde İli Kemerhisar Beldesinde Yorgancılık", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi. C.3, S.1, 2014, s.28-30, Nesrin Yardımcı, Ankara El İşi Yorganları Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2008, s.14-31, Funda Dede, Ankara İli Merkez İlçelerinde Geleneksel Yorgan Sanatının İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2010, s.24-31, Kömürcü, Gülhan, Konya İli Yorgan İşçiliğinin Bugünkü Durumu, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2005, s.82-88.

34 El Sanatları Teknolojisi Yorgan Desenleri, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2013. s.87.

35 Deniz Çeliker, Filiz Nurhan Ölmez, a.g.m., s.130.

36 El Sanatları Teknolojisi Yorgan Desenleri, s.89.

teknîğiyle kapatılır. Dolgu malzemesinin eşit bir şekilde yayılmasını sağlamak amacıyla yorgan önce tersinden sonra yüzünden yün sopasıyla dövülür.³⁷

Malzemenin desen çizilmesi ve dikimi sırasında kaymaması için belirli aralıklarla teyel dikişi atılarak, yumuşak ve daha az sayıda vuruşla yorgan tekrar dövülür. Bundan sonra yorgan dikimine geçilir. Yorganın ortasında kalan boş alana modelin çizimi için öncelikle orta bulma/çırpma işlemi yapılır. Çırpı ipi ile bölünmüş ve kıyı dikişi tamamlanmış yorgan üzerine desen çizimi sabun ile gerçekleştirilir. Kalıp, belirlenen noktalara yerleştirilerek, sabunla etrafından geçilerek yüz üzerine şekli çıkarılarak desenlendirme işi tamamlanır. Deseni tamamlanan yorganın dikiş işlemi başlar. Dikimi biten yorgan tekrar hafif bir şekilde dövülür ve siparişe hazır duruma getirilir.³⁸

3. ŞANLIURA'DA YORGANCILIK KÜLTÜRÜ VE SANATI

3.1. YORGAN USTASI MURAT RENDECİOĞLU

1969 Trabzon doğumludur. (Görsel 4,5) Mesleğe 10 yaşında Ankara'da babasının dükkânında başlar. Daha sonra babasıyla İstanbul'a gider ve burada babasının yardımıyla bir kendisine dükkân açar. 18 yaşında babasının yanından ayrılarak mesleğini daha iyi öğrenmek ve geliştirmek için İstanbul Kapalı Çarşı'ya yorgan ustasının yanına gider.

“Ustam, yünü iyi dövmediğim zaman elini aç deyip elime yün çubuğu ile vururdu. Mesleği daha iyi öğreneyim diye böyle yapardı. Eğer işimi iyi yapamazsam ve bir yere gittiğimde, birinin yanında çalıştığımda ustan kim diye sorduklarında Bahri Çolak dersem, ustama, sen bu çırağını böyle mi yetiştirdin, bunu mu öğrettin? diyecekler ve bu durum ona hakaret olacaktı. Bu duruma fırsat vermemek için çok çalıştım.”

Sonra babası 1970'lerde Şanlıurfa'ya, ardından 1980'de Ankara'ya gider; 1986'da tekrar Şanlıurfa'ya döner. Kendisi de tekrar buraya gelerek çalışmaya devam eder.

“Babam dükkânı Topçu Meydan'ında açtı. Burada çalışmaya başladım. O zamanlar yaşım 22 idi. 25 yılımı burada geçirdim. Mesleğin altı ayı var. Altı ay çalışırsın, altı ay çalışmazsın. Yorgancılık, günümüzde biten bir meslek. Şu an yorgan pek rağbet görmüyor diye dükkânıma bir iki tane yorgan astım. Herkes elyafı tercih ediyor. Aslında bir yorgancı dükkânında bu kadar az yorgan olmaz. Ben de son birkaç yıldır pek iş yapamıyorum. Mesleğimde hiç boş kalmadım. Çünkü sağlam işimi sağlam yaparım. Aldığım paranın karşılığını layıkıyla vermem lazım. Biz Karadenizliler yorgancılıkla çok uğraşırız. Trabzon'da da özellikle Maçka'da bu iş yoğun olarak yapılır. Çırak bulamıyorum. Eğitim de az bir şey öğrendi mi hemen kaçıyor, söz söyletmiyorlar kendilerine. Emeklerim hep boşuna gidiyor. Artık eski çıraklar yok.”

“Babam, 60 yılı aşkın mesleği yaptığı için çok geniş bir motif birikimi vardı. Ben de yorganlarımı yaparken bunlardan yararlandım. Yünlerimizi buradaki esnafımızdan temin ediyorum. (Görsel 6) “Yorganı, biri 4 cm, diğeri 10 cm uzunluklarında olan iki çeşit iğne ile dikmekteyim. Kısa olanı, astarın üzerine tebeşirle çizdiğim desenleri ortaya

37 Deniz Çeliker, Filiz Nurhan Ölmez, a.g.m., s.130, El Sanatları Teknolojisi Yorgan Desenleri, s.88, Gözde Kemer, Sema Etikan, a.g.m., 31, Semra Kılıç Karatay, a.g.m., 452.

38 Deniz Çeliker, Filiz Nurhan Ölmez, a.g.m., s.130, El Sanatları Teknolojisi Yorgan Desenleri, s.88, Gözde Kemer, Sema Etikan, a.g.m., 31, Semra Kılıç Karatay, a.g.m., 452.

çıkarmak için, uzun olanı ise yünün kumaşın içinde toplanmaması için telleme aşamasında kullanıyorum. Yorganlarımı sipariş üzerine yapmaktayım ve bazı ürünlerimi de Ankara'ya göndermekteyim.” şeklinde bilgi vermiştir.

Usta, yorgan yapımına ilk olarak kılıfı yere sermekle başlar. Üzerine yün, boşluk kalmadan yayar. Sonra çevirerek yuvarlak forma getirir (Görsel 7-10) ve çubuklar. (Görsel 11) Böylelikle yünün her tarafta eşit olarak yayılması sağlanır. Ardından sarma işlemine başlar. Bu aşamayı, hem astarlı hem de astarsız yorgan yapımında uygular. Çubuklamada farklı kalınlık ve boylarda çubuk kullanır. (Görsel 12)

Astarsız ev yorganında (Görsel 13,14) çift taraflı dikilmiş keten kumaşı yere serer. Üstüne her yeri eşit olacak şekilde yünü yayar. Sarar, ters çevirir. Böylece yün içe girmiş olur. Hemen ardından kumaşı diker. Yünün kendini bırakması ve yine eşit dağılması için yün çubuğu ile çubuklama işlemini yapar. Bundan sonra kısa ve uzun kenarların dışından başlayarak yaklaşık dört parmak genişliğinde ara bırakıp dıştan içe doğru adım adım büzmeden dikme işlemini gerçekleştirir. Yün de hallaç makinesinden çıktığı için keten kumaşın (astar) içinde kabarık bir görünümü olmaktadır. (Görsel 15)

Renkli astarlı (Görsel 16) olan bebek, sünnet, gelin ve çeşitli çeyiz yorganlarının yapımı da renkli astarsız günlük ev yorganı yapımına benzer. Ancak, usta önceden belirlediği motiflerin yapısına göre astarı pergel, cetvel, ip gibi araçlar yardımıyla geometrik bölümlere ayırır. Sonra üzerine motiflerin çeşitlerine göre özel olarak hazırladığı kalıpları koyup, tebşir ile çizer. Ardından dikiş ile tellemesini yapar. (Görsel 17-21) Halk arasında oya ipi olarak bilinen özel ipe çizimlerin üzerinden giderek deseni ortaya çıkarır. (Görsel 22) Akasya, beşli yıldız, fildişi, kabak çekirdeği, karanfil, tavus kuşu, üzüm, yonca gibi çok çeşitli motifleri uygulamaktadır. (Görsel 23-30)

Görsel 4. Murat Rendecioğlu

Görsel 5. Murat Rendecioglu

Görsel 6. Yorgan yapımında kullanılan yün

Görsel 7. Kılıfın serilmesi ve yünün yayılması

Görsel 8. Kılıfın serilmesi ve yünün yayılması

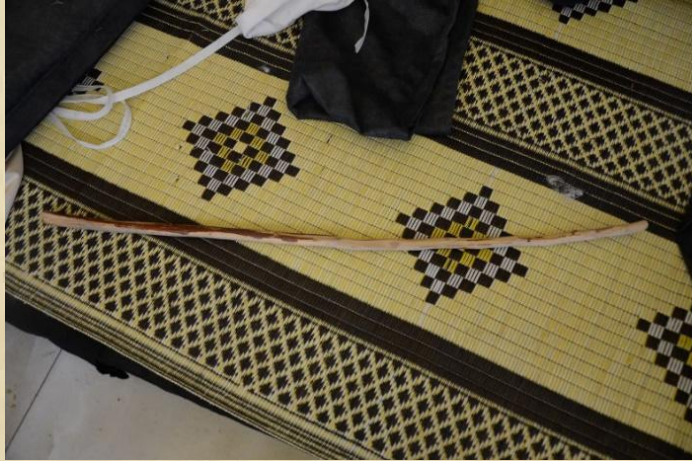
Görsel 9. Serilen yünün ters çevrilmesi

Görsel 10. Serilen yünün ters çevrilmesi

Görsel 11. Yünün çubuklanması

Görsel 12. Yorganın dövülmesinde kullanılan yün çubuğu

Görsel 13. Astarsız beyaz kumaşlı yorganlar

Görsel 14. Astarsız beyaz kumaş yorgan

Görsel 15. Hallaç makinesi

Görsel 16. Renkli astar kumaşı

Görsel 17. Renkli astarın bölümlere ayrılması

Görsel 18. Renkli astara desenin çizilmesi

Görsel 19. Renkli astara desenin çizilmesi

Görsel 20. Renkli astara desenin çizilmesi

Görsel 21. Renkli astarın dikilmesi

Görsel 22. Yorgan dikimine kullanılan iplikler

Görsel 23. Akasya motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 24. Beşli yıldız motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 25. Fildişi motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 26. Kabak çiçeği motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 27. Karanfil motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 28. Tavus kuşu motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 29. Üzüm motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

Görsel 30. Yonca motifi (Murat Rendecioğlu arşivi)

3.2. YORGAN USTASI ALİ KEMENDİ

1971 Şanlıurfa Hakimdede Köyü doğumludur. Üniversite mezunudur. Mesleğe 7-8 yaşlarında başlar. 1992'den beri kendi açmış olduğu dükkânda mesleğine devam etmektedir. (Görsel 31) Ustaları Karadenizlidir. Aynı zamanda çeyiz işi ve şark köşesi takımları yapmaktadır.

“Bu meslekte çırak yetişmiyor. Çok zahmetli, sabır isteyen, yorucu bir meslek olduğundan dolayı yanıma gelen çıraklar kısa sürede kaçıp gittiler. Ben de elimden geldiği kadar yapmaya çalışıyorum. 2007' ye kadar renkli astarlı yorgan üretmekteydim. Ancak o yılda dükkânımla birlikte malzemelerim de yandı. Ondan sonra renkli astarlı yorgan yapmayı bıraktım. Astarsız ev yorganları yapıyorum. (Görsel 32-36) Mesleğimizin belirli bir zamanı oluyor. Günümüzde ne yazık ki el yapımı doğal yünlü yorganlara talep azaldı. Genelde ucuz maliyetli olan elyaf ve sentetik ürünler tercih ediliyor. İlimizde benimle birlikte Murat usta kaldı.” şeklinde bilgi vermiştir.

Görsel 31. Ali Kemendi

Görsel 32. Ali Kemendi'nin atölyesi

Görsel 33. Astarsız beyaz kumaş yorgan

Görsel 34. Astarsız beyaz kumaş yorgan

Görsel 35. Astarsız beyaz kumaş yorgan

Görsel 36. Astarsız beyaz kumaş yorgan

3.3. ŞANLIURFA'DA ÇOBANCILIK VE GÖÇERLİK

Çoban sözcüğü, dilimize Farsça “Çuban, Çuban” sözcüğünden geçmiştir. Koyun keçi, sığır, manda sürülerini otlatan kimsedir. Çoban, belli bir ücret karşılığında inek, öküz, manda, deve gibi büyükbaş, koyun, keçi gibi küçükbaş ve kaz gibi kümes hayvanlarının arazide otlatmasından sorumlu olan; bu tür hayvanları güden ve bakımını yapan, insanların güvendiği, içinde bulunduğu doğayla özdeşleşen, kendisine emanet bırakılan hayvanlara en iyi şekilde bakan ve güvenilen kişidir.³⁹

Çobanlık, bilgi birikimi, zekâ, beceri, özveri gerektirir. Çobanın önemli görevler üstlenir. Hayvanların sağlığı konusunda gerekli bilgiye sahip olmak, hayvanı rahatsız eden (boynuz batması, dikenli ot vs...) her şeyi kontrol etmek, mevsim geçişlerinde sürüyü bulaşıcı hastalıklardan korumak, doğum zamanlarında gerekli tedbirleri almak, yöredeki otlakları ve yayılım alanlarını bilmek, sorumluluğunu üstlenmiş olduğu sürüsünü yormadan ve fazla gezdirmeden, ne zaman, nerede, nasıl otlatacağını, dinlendireceğini bilmek, sürüsünü kaybetmemek, başka sürülere karışmasını engellemek, çoban köpeği beslemek ve eğitmek, vahşi hayvanlara ve hırsızlara karşı sürünün güvenliğini sağlamak, sürünün gece barınacağı yeri belirlemek gibi görevleri vardır.⁴⁰

Çalışma konumuz için görüşme yaptığımız çobanlar, Eyyübiye İlçesi Eyüpkent Mahallesi' ndedirler. Göçer⁴¹ ailelerdir. (Görsel 37-45) Diyarbakır Karacadağ'dan Eyyübiye'ye gelmişlerdir. Buldukları mevki orta düzey taşlıklılı, çok eğimli olmayan, düzgün bir alandır. Yaz aylarının başlamasıyla birlikte göçerlikleri başlamaktadır. Koyun ve kuzular için çadırlar yapmışlardır. Çadırları, dikdörtgen formdadır. Kenarlara kısa ahşap kazıklar ve belirlenen alanın ortasına çok kalın olmayan ağaç gövdeleri çakılmış, oluşan bu sistemin üzerine kalın keten kumaş gerilmiştir. Girişi tek bir yönden sağlanmaktadır. Bu şekilde düzenlenen çadırda hayvanlar aşırı sıcak ve soğuktan etkilenmemektedirler. Koyunların ve kuzuların barındıkları çadırlar farklıdır. Aileleler de kendileri için bu formda yaptıkları daha küçük çadırlarda konaklamaktadırlar.

Mehmet Yağbozan (Görsel 46) (Şanlıurfa - Karakeçili, 54, ilkokul): “30 yıldır bu işi yapmaktayım. Ailemde de yapanlar var. Yolculuğumuz bahar aylarında başlar. Yerleşeceğimiz araziye bulur, sahibiyile anlaşır kiralarız. Hayvanlarımız bizim için geçim kaynağıdır. Sabahları saat dört gibi çıkar, ikinci vakti döneriz. Çok zahmetli bir iş bu. Masraflarımız oluyor ve bunu çıkartmakta zorlanıyoruz. Kırtığımız yünleri ve bazı koyunlarımızı şehre götürüp satıyoruz. Çoğu zaman ise satamadan dönüyoruz.”

Sabri Karabacak (Görsel 47) (Şanlıurfa, 66, ilkokul): “Çocukluğumdan beri bu işi yapmaktayım. Bahar aylarından itibaren göçlerimiz başlar. Uzun yıllar önce hayvanlarımızı

39 Vedat Çoban, Türk Halk Kültüründe Çobanlık, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2015, s.9.

40 Vedat Çoban, a.g.t., s.13, Bağdagül Bulut, Türk Halk Kültüründe Çoban, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Kars, 2014, s.59-61.

41 Göçebelik, bir topluluğun, bir toplumsal kümenin yaşamlarını ve soylarını düzenlemek için belirli aralıklarla yer değiştirme geleneği ya da alışkanlığıdır. Konu ile ilgili bkz: Şeyda Büyükcan Sayılır, “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. C.12, S.1, 2012, s.563-580; Şeyda Büyükcan Sayılır, Türk Kültüründe Konar-Göçerlik ve Etnisite Meselesi, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019; Süleyman Ekici, Gökhan Tuncel, “Göç ve İnsan”, Birey ve Toplum, C.5, S.9, 2015, s.9-22.

arazide yağmur yağmadan otlatırdık. Yemleme yapmazdık. Günümüzde iklim şartlarının değişmesiyle birlikte yeşil alanlar azalmaya başladı. Böylelikle biz de yemlemeye başladık ama bu durum masraflarımızı artırdı. Hayvanlarımızı akşam saatlerinde otlatmaya götürüyoruz. Yağmur ya da kar yağmazsa geceyi orada geçiriyoruz. Sabah saatlerinde de sulamaya gidiyoruz. İkinci vakitlerinde yine otlağa gidiyoruz. Koyunlarımızdan elde ettiğimiz yünleri şehre satıyoruz. ”

Zini Ağan (Görsel 48-50) (Diyarbakır, 65, okumamış): “Buraya mart ayında geldik, nisanda gidiyoruz. Kaldığımız araziye kiralyoruz. Hayvanlarımızı kamyonlarla getiriyoruz. Koyunlarımızla özel olarak ilgileniyoruz. Sabahın erken saatlerinde koyun ve kuzularımızı araziye çıkarıyoruz. Akşam saat dört civarı dönüyoruz. Sonra koyunlarımızı ve kuzularımızı ayrı ayrı çadırlara yerleştiriyoruz. Kuzular doğduklarında ilk bir ay anneleriyle kalıyorlar. Bir ayın sonunda ayırıyoruz. Kırkım zamanı geldiğinde koyunlarımızı kırkıyoruz. Yünlerinin bir miktarını şehre satıyoruz, bir miktarını da kendimize ayırıyoruz. Yünleri, imkânımız olmadığı için yıkayamadan satmak durumunda kalıyoruz. Sıcaklık farklılığından dolayı Diyarbakır’ın ilkbaharı bitince yazın başlamasıyla Şanlıurfa’ya gidiyoruz. Buranın ilkbaharı bitince havasının serinliğinden dolayı Bingöl’e gidiyoruz. Bingöl’de de arazi kiralyoruz. Çobanlığın yanı sıra değişik işlerle de uğraşıyoruz. Arazide bana oğullarım eşlik ediyor.”

Görsel 37. Eyyübiye İlçesi kırsal alan

Görsel 38. Eyyübiye İlçesi kırsal alan

Görsel 39. Eyyübiye İlçesi kırsal alan

Görsel 40. Eyyübiye İlçesi kırsal alan

Görsel 41. Eyyübiye İlçesi kırsal alan

Görsel 42. Eyyübiye İlçesi kırsal alan ve göçmenlerin koyun çadırları

Görsel 43. Göçmen çoban Mehmet Yağbozan

Görsel 44. Göçmen çoban Sabri Karabacak

Görsel 45. Göçmen çoban Zini Ağan

Görsel 46. Göçmen çoban Zini Ağan'ın torunu

3.4. ŞANLIURFA YÜNCÜ ESNAFI

Her geçen gün gelişen ve gün geçtikçe ilerleyen teknolojiyle beraber birçok şeyin fabrikasyona dönüştüğü zamanımızda, el emeği ile zahmet çekilerek yapılan çoğu meslek de yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Geçmişten günümüze kültürümüzde önemli bir yer tutan; özellikle yorgan, yastık gibi eşyanın yapımında kullanılan yünler, teknolojinin gelişmesiyle birlikte unutulmaya başladı. Günümüzde Şanlıurfa merkezde birkaç yüncü esnafı kalmıştır.

Yüncü esnafından Müslüm Dartar (Görsel 51) (Şanlıurfa, 66, ilkokul): “Yüncülük baba mesleğim. 51 yıldır dükkânımda bu işi yapıyorum. (Görsel 52-54) 10 yaşında babamın

yanında keçecilik yaparak mesleğe başladım. Yünleri eskiden biz köylüye gidip alıyorduk. Şimdi onlar bize getiriyorlar. Farklı köylülerimizden alıyor ve satıyoruz. Köylülerimiz de bize ne zaman satarsanız o zaman paramızı verirsiniz, hayırlı işleriniz olsun diyorlar. Yünlerin kalitesi yöreye göre değişmekte. Genellikle erkek koyunların yünleri daha kaliteli oluyor. Kalitesini yıllara dayanan tecrübemizden de anlıyoruz. Aldığımız yünleri depolarımızda muhafaza etmekteyiz. Yünün cinsine göre alış satış fiyatı değişiyor. Kazancımız eski yıllarda daha iyiydi ancak şimdi pek iyi değil. Belirli bir çalışma saatimiz yok. İşin yoğunluğuna göre çalışmamız değişiyor. Geçmişte yüncülük daha bereketli, kaliteli ve kazançlıydı. Bunun en önemli sebeplerinden biri hemşehrilerimizin yüne rağbet etmemesi. Halk, genelde pamuk ve elyafı tercih ediyor. Öyle de olunca işimizi öğreteceğimiz çırak bulamıyoruz. Aslında en diğer malzemelere göre sağlıklı olanı yündür. Eskiden burada 100' ü aşkın yüncü, keçeci ve kürkçü esnafı vardı. Çok iyi ve kaliteli iş yaparlar, kazanırlar ve ailelerini geçindirirlerdi. Yakın bir zamanda ne yazık ki bu meslek de bitecek." şeklinde konuşmuştur.

Görsel 47. Yüncü esnafı Müslüm Darter ve dükkânı

Görsel 48. Yüncü esnafı Müslüm Darter'ın dükkânı

Görsel 49. Yüncü esnafı Müslüm Dartar'ın dükkânı

Hasan Çoban (Şanlıurfa, 1983, ilkökul): “Mesleği son zamanlarda yapmaya başladım. Yaklaşık 5 yıl oldu. Genellikle erkek ve dişi koyunların yünlerini tercih ediyoruz. Mart, nisan, mayıs ve haziran başlarında kırkımlar olmaktadır. Toptancı esnafımızdan alımımızı gerçekleştiriyoruz. Yerli ve yabancı yünler var. Kalitesini edindiğimiz tecrübelerimizden anlıyoruz. Aldığımız yünleri dükkânımızda çuvallar içinde saklıyoruz. Yünleri hemşehrilerimiz alıyor. Ancak son yıllarda elyaf tercih edilir oldu. Bu meslek de yakın bir zamanda yok olacak.”

Yunus Emre Mermerkaya (Şanlıurfa, 26, üniversite): “Yüncülük baba mesleğim. 4-5 yaşlarımdan beri bu işle uğraşıyorum. Yünlerimizi köylülerimizden almaktayız. Aldıktan sonra yıkamaya veriyoruz. Genellikle erkek ve dişi koyunların yünlerini alıyoruz. Kırkımlar mart-mayıs ayları arası olmakta. Bu zamanlarda köylülerimiz bize haber veriyorlar. Kalitesini tecrübemizden anlıyoruz. Kaliteli yün, kaldırıldığında kendini kolay kolay bırakmaz. Eskisi kadar rağbet görmediği için fiyatları düştü. Kazancı da bayağı azaldı. Yeni evlenen Arap ve Kürt vatandaşlarımız genellikle yünü tercih ediyorlar. Günümüz kuşağı ise elyafı tercih ediyor. Üzülerek ifade edeyim ki bu meslek de yakın bir zamanda sona erecek.” şeklinde konuşmuştur.

SONUÇ

İki kumaş arasının genelde yünden veya pamuktan oluşan bir dolgu malzemesi ile doldurulup dikilmesi ile elde edilen geniş örtü olarak tanımlanan “yorgan” ın göçebe kültürlü olan Türklerdeki ilk örnekleri, hayvan postları ve keçe teknikli örtülerdir. Türk boyları ve devletlerinde çok geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

Türklerin Anadolu’da yerleşik düzene geçmelerinin ardından yorgancılık sanatında gelişimler görülmektedir. Yerli ve yabancı seyyahların bildirdiklerinden, resimlerden, minyatürlerden ve arşiv kaynaklarından bu gelişimleri gözlemliyoruz. Anadolu’da Selçuklularla varlığını sürdüren yorgancılık, özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde en parlak konumuna ulaşmıştır. Yorgan sanatı, Osmanlı Devleti’nde Lonca adı verilen esnaf teşkilatının kontrolü altında olmaktadır. Bu devirde düzenlenen şenlik alaylarında yorgancı esnafı padişahların önünden geçerlerdi. Geçit törenleri, minyatürlerde tasvir edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde de gelişimini devam ettiren yorgancılık hemen hemen her ilimizde varlığını sürdürmüş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Yorgancılığın yapıldığı illerimizden biri de Şanlıurfa'dır. Bu meslek, şehir merkezinde Murat Rendecioğlu ve Ali Kemendi ustalar tarafından geleneksel yöntemlerle yapılmaya devam edilmektedir. İş yoğunluğu taleplere ve mevsimlere göre değişiklik göstermektedir. Ustalar, diktikleri yorganlarının iç malzemesi olan yünü yine şehir merkezinde çok az sayıda kalan yüncülerden temin ederler. Yüncüler de yünleri genelde merkez mahallelere gelen göçer çobanlardan alırlar.

Fakat yorgancılık, teknolojinin, sanayinin gelişmesi ve buna bağlı olarak yaşam tarzının değişmesi sonucu olarak birçok ilimizde olduğu gibi Şanlıurfa'da da geçmişteki değerini ve önemini kaybetmeye başlamıştır. Murat ve Ali ustalar ile yüncüler de mesleklerinin bitme noktasına geldiğini söylemektedirler. Bu köklü sanatımızın, diğer el sanatlarımızda da olduğu gibi unutulmaması, devam ettirilmesi ve gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılması için acilen çıraklar, kalfalar yetiştirilmeli, seminerler düzenlenmeli, mesleki eğitim kursları açılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Aça, Mustafa (2018). *Dağların Efendileri Doğu Karadeniz Hayvancılık ve Çobanlık Kültürü*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- And, Metin (1982). *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Atalay, Besim, (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini: "Endeks"*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bulut, Bağdagül (2014). *Türk Halk Kültüründe Çoban*. Yüksek Lisans Tezi. Kars: Kafkas Üniversitesi.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çeliker, Deniz ve Filiz Nurhan Ölmez (2012). "Burdur İlinde Yorgancılık". *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*. S.10, s.122-138.
- Çoban, Vedat (2015). *Türk Halk Kültüründe Çobanlık*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- D'Ohsson, M. de M. (1973). *18.Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*. Çev: Zerhan Yüksel, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Dede, Funda (2010). *Ankara İli Merkez İlçelerinde Geleneksel Yorgan Sanatının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Dişçi, Öznur (2014). "Yorgan Motiflerinin İsimleri". *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*. S.1, s.1-18.
- Duman, Mustafa (1993). "Hallaçlık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı / Tarih Vakfı Yayınları, s. 531-532.

- Duman, Mustafa (2007). *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*. İstanbul: Heyamola Yayınları.
- _____ (2016). *İstanbul'da Geleneksel Yorgancılık Sanatı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Duvarcı, Ayşe (2007). "Kaybolan Bir Kültür Yorgan ve Yorgancılık Halk Bilimsel Bir Yaklaşım". *ICANAS 38. Uluslararası Kongresi*. C.2, S.2, s.507-516.
- Ekici, Süleyman ve Gökhan Tuncel (2015). "Göç ve İnsan". *Birey ve Toplum*. C.5, S.9, s.9-22.
- El Sanatları Teknolojisi Yorgan Desenleri*. (2013) . Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ertalay, Ziyneti Semra (2013). *Türklerde Geleneksel Yorgancılık Sanatı ve Günümüzdeki Durumu*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ertekin Demirkan, Makbule vd (1995). "Yorgancılık Sanatı". *Folklor Halkbilim Dergisi*, C.5, S.44, İstanbul, s.43-48.
- Kal, Hasan (1995). *Yorgan Modelleri*. İstanbul.
- Karatay, Semra Kılıç (2018). "Aksaray İli Yorgancılık Sanatı". *1st International Symposium on Innovative Approaches in Scientific Studies*. C.2, s.449-455.
- Kemer Gözde, Sema Etikan (2014). "Niğde İli Kemerhisar Beldesinde Yorgancılık". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. C.3, S.1, s.25-36.
- Kömürcü, Gülhan (2005). *Konya İli Yorgan İşçiliğinin Bugünkü Durumu*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Okca, Ayşegül Koyuncu, Ayşegül Elibol Tüfekçi (2020). "Kaybolmaya Yüz Tutmuş Kültürel Miras: Yorgancılık Mesleğinin Değişim ve Dönüşümü". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. C.7, S.3, s.1758-1781.
- Ögel, Bahaeddin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 3*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öksüz, Meltem (2019). *Somut Olmayan Kültürel Mirasın Taşıyıcıları: Karaman El Sanatları Ustaları Üzerine Bir İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Özpulat, Fusun, (2010). "Çeyiz Geleneğinde Yorgan". *IV.Uluslararası Türk Kültürü İle Sanatları Kongresi / Sanat Etkinlikleri*. Konya, s.483-488.
- Sayılr, Şeyda Büyükcan (2012). "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. C.12, S.1, s.563-580.
- _____ (2019). *Türk Kültüründe Konar-Göçerlik ve Etnisite Meselesi*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Uğurlu, Servet Senem. (1998). "Yorgan ve Yorgan Yüzleri", *Ev Tekstili Dergisi, Sanat Matbaacılık*, S.17, 1998.
- Uludağ, Süleyman (1997). "Hâllac-ı Mansûr", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,

C. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 377-381.

Ünal, Orçun (2013). “Yastık ve Yorgan Kelimelerinin Kökeni”. *Yorgan Kitabı*. Ed: Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Yardımcı, Nesrin (2008). *Ankara El İşi Yorganları Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Yıldırım, Fatma (2016). “Trabzon Yöresi Yorgancılık Mesleğinde Sözlü Kültürün ve Türk Motiflerinin İzleri”. *Mavi Atlas*, S.7, s.36-54.

Kaynak Kişiler

KK 1. Murat Rendecioğlu, Trabzon, 1969, Lise, Yorgan Ustası.

KK 2. Ali Kemendi, Şanlıurfa, 1971, Üniversite, Yorgan Ustası.

KK 3. Mehmet Yağbozan, Şanlıurfa, 1967, İlkokul, Çoban.

KK 4. Sabri Karabacak, Şanlıurfa, 1955, İlkokul, Çoban.

KK 5. Zini Ağan, Diyarbakır, 1956, Okumamış, Çoban.

KK 6. Müslüm Dartar, Şanlıurfa, 1955, İlkokul, Yüncü Esnafı.

KK 7. Hasan Çoban, Şanlıurfa, 1983, İlkokul, Yüncü Esnafı.

KK 8. Yunus Emre Mermerkaya, Şanlıurfa, 1995, Üniversite, Yüncü Esnafı.

Dr. Öğr. Görevlisi

Marmara Üniversitesi
nevalkonuk@yahoo.com.tr

Neval KONUK HALAÇOĞLU

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9322-0541>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 18/12/2021 28/12/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1038178>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İlk Yunan Parlamentosu: Anabolu (Nafplion) Ağa (Vouleftikon) Camii

First Greek Parliament Anabolu (Nafplion) Agha (Vouleftikon) Mosque

Öz

Savaş sonrası ve sonrasında dini yapıların hedef alınması, cemaatini kaybeden yapıların yeniden kullanımları bütün dünyada mimarlık tarihi boyunca görülen yaygın uygulamalardır. Bu çalışmanın konusu, Yunanistan'ın Anabolu (Nafplio) şehir merkezinde, Çınar (Syntagma) Meydanı'nda 1730'larda geç devir Osmanlı mimarisi üslubunda yerel malzeme ve topografik konumuna uygun olarak bir yükselti üzerinde inşa edilen ve 1825 sonbaharından 1826 baharına kadar ilk Yunan Parlamentosuna ev sahipliği yapmış olan Ağa Cami'dir.

Caminin mimari öğeleri, yapıldığı dönemin mimari anlayışını, süsleme anlayışını, yapı malzemesinin kullanım biçimini; tüm niteliklerini günümüze değin bozulmadan ve değişmeden sürdürememiştir. Özgünlük değerine ilişkin olarak yapılan araştırma ve değerlendirmelerde, ilk tasarımın günümüze ne ölçüde gelebildiğinin belirlenmesi de mümkün gözükmemektedir. Ağa Cami, Osmanlı hâkimiyeti sonrası farklı kullanımlara bağlı olarak iç mekânsal özelliklerini yitirmiş ya da bazı niteliksiz müdahalelerle, ilk yapıldığı dönemdeki bütünlüğünü koruyamamıştır. Bu nedenle arşiv belgelerinden tespit edilen cami isimlerinden hangisi olduğu da tespit edilememektedir.

Anabolu; İlk Yunan Millî Meclisi'nin toplandığı yer ve ardından kısa bir müddet için yeni Yunan Devleti'nin başşehridir. Bu kısa süreç içerisinde şehirdeki Müslüman halk katledildiği gibi tarihî eserler de tahribata uğrar. Bugün biri kilise, ikincisi tiyatro, üçüncüsü de müze olarak kullanılan minaresiz üç cami, medrese ve çeşmelerin tespit edilebildiği Nauplia, Yunanistan'ın önemli bir turizm merkezidir.

Anahtar Kelimeler: Anabolu, Osmanlı Mimarisi, Cami, Yunan Devleti, Parlamento Binası.

ATIF: HALAÇOĞLU KONUK Neval, "İlk Yunan Parlamentosu: Anabolu (Nafplion) Ağa(Vouleftikon) Camii", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4 (Aralık 2021), s. (959-974)

CITE: HALAÇOĞLU KONUK Neval, "First Greek Parliament: Anabolu (Nafplion) Agha (Vouleftikon) Mosque", *Journal of History and Future*, 7/4 (December 2021), pp. (959-974)

Screenedturnitin

Abstract

Targeting religious buildings during and after the war, and re-use of buildings that lost their community are common practices throughout the history of architecture all over the world. The aim of this study is to examine the first Greek architecture from the autumn of 1825 to the spring of 1826, which was built in the city center of Anabolu (Nafplio) in Greece, in the Platani (Syntagma) Square in the 1730s, in the style of late Ottoman architecture, on an elevation in accordance with the local materials and topographic location. Agha Mosque, which hosted the parliament.

The architectural elements of the mosque, the architectural understanding of the period in which it was built, the understanding of decoration, the use of building materials; It has not been able to maintain all its qualities intact and unchanged until today. It does not seem possible to determine to what extent the first design has survived to the present day, in research and evaluations made on the value of originality. Agha Mosque lost its interior spatial characteristics due to different uses after the Ottoman domination or could not preserve its integrity in the first period with some unqualified interventions. For this reason, it cannot be determined which of the mosque names determined from the archive documents.

Anabolu; It is the place where the first Greek National Assembly met and then for a short time the capital city of the new Greek State. In this short period of time, not only the Muslim population in the city was massacred, but also historical artifacts were destroyed. Nauplia is an important tourism center of Greece, where three mosques without minarets, madrasahs and fountains can be identified, one of which is used as a church, the second as a theater and the third as a museum.

Keywords: Anabolu (Nafplion), Ottoman Architecture, Mosque, Greek State, Parliament Building

1. Giriş

Yunanistan'da inşa edilen Osmanlı cami mimarisi örneklerinde; özgün işlevi dışında kullanımı, dolayısıyla yapısal ve sosyal olarak adaptasyonlarının sağlanması kabul görmektedir. Tarihsel olayların siyasi dinamikleri ülkedeki Osmanlı camilerinin dönüştürülme süreçlerinde farklılıklara yol açmıştır. Bu çalışmada **Anabolu (Nafplion)** şehrinde, ilk Yunan Parlamento binası olarak kullanılan Ağa Camii ya da yerel adıyla Vouleftikon Camii, Yunanistan'ın bağımsızlığının 200. yıldönümü olan 2021'de incelenerek literatüre kazandırılmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti sonrası Yunanistan şehirlerindeki kentleşme sürecinin, sosyolojik değişimlere yol açtığı görülmektedir. Türkler tarafından inşa edilen tarihî kent merkezlerindeki mimarî eserler, yeni kullanıcılarla birlikte yeni kimlik ve aidiyetler oluşturmaya başlar. Bu yazı kapsamında Yunanistan'ın tarihî kent merkezlerindeki kullanıcı

değişimleri sonucu Osmanlı mimari eserlerinin fonksiyonun kent hafızasından silinme ve gizlenmesi; dinî amaçlı inşa edilen Osmanlı Camisinin nasıl politik bir mimari kimliğe Parlamento'ya dönüşmesi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın bulguları arşiv, literatür araştırması ve saha çalışmasına dayanmaktadır. Yunanistan'ın Anabolu(Nafplion) şehrindeki Ağa Camiinin kimlik ve aidiyetinin; mekân, kent ve koruma ile ilişkisi, şehir merkezindeki durumu, alanda uzun süredir yapılan inceleme çalışmaları sonucu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, kapsam ve yöntem açıklanmaktadır. Osmanlı dönemi Anabolu şehri ikinci bölümde incelenmiştir. Üçüncü bölümde, caminin inşa süreci ve mimarisi; dördüncü bölümde de Osmanlı sonrası kullanımı ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise; yapının tespiti, durumu ve korunması ile ilgili öneriler sunulmuştur.

2. Osmanlı döneminde Anabolu şehri

Anabolu¹ yada bugünkü adıyla Napflion; Mora'da Agrolis Körfezi'nde deniz kıyısında bir liman şehridir. Romalılar döneminde terkedilen şehir, Bizans İmparatorluğu idaresinde yeniden güçlendirilerek 879'da piskoposluk, 1189'da ise metropolitlik merkezi hâline gelir. 1199'dan itibaren Nauplia, Venedik'le sıkı ticarî münasebetleri olan önemli bir liman şehri özelliğini kazanır. 1389'da Venedikliler'in idaresi altına girer ve Venedik-İstanbul yolu üzerinde son derece müstahkem bir ticaret limanı ve üssü olur. Bu devirde Napoli di Romania adı verilen şehir ve kalesi 3 Ekim 1540 Osmanlı-Venedik Antlaşması sonucu Osmanlılara bırakılır². Ancak Mora Sancak Beyi Güzelce Kasım Paşa, uzunca bir kuşatmadan sonra şehri ve kalesini teslim alır. Halkına dokunulmaz ve bazı vergilerden muaf olma imtiyazı verilir. Fetih sırasında kaçanların mallarının satılmasına, kalmayı tercih edenlerin ise emlâkinin korunmasına dair emirler gönderilir. Ayrıca, şehre Türk nüfusun iskânı sağlanır ve kale muhafızları yerleştirilir³.

1667'de şehre gelen Evliya Çelebi, kaleden ve şehirden; Girit'e gidecek asker, zahire ve mühimmatın toplandığı bir üs olması sebebiyle çok kalabalık bir yer olarak bahseder. Ayrıca iç kaledeki Fethiye (Süleymaniye) Camii'nin bulunduğu kısımda kiremit örtülü 200 evin bulunduğunu, dış kalenin içinde ise büyük küçük 1600 evin yer aldığını ve bunların çoğunun saraya benzediğini yazar⁴. Kuşatma sırasında top darbelerinden kâfir yapıları kalmayıp, fetihten sonra İç kale içerisinde, temelleri yalçın kayalar üzerine oturan daracık, bahçesiz evlerdir yapılmıştır⁵.

-
- 1 Osmanlılar döneminde şehir, muhtemelen Nauplia veya daha kuvvetli bir ihtimalle Napoli'den bozma olan, hatta eski Arap coğrafyacılarından İdrisi tarafından da kullanılan Anabolu ismiyle şöhrat kazandı. Evliya Çelebi de İtalyan ve Frenk lisanında buraya Anapolye (انابوليه) denildiğini, Osmanlılar'ın ise bundan bozma olarak şehri Anabolu adıyla andıklarını belirtir. Piri Reis ise eserinde burayı Anabolu (انابولى) tarzında harekelemiştir (Göyünç, Nejat, "Anabolu Maddesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c.3, s.105).
  - 2 Wheler, George, *A Journey through Greece*, London 1682, s.294.
  - 3 Göyünç, Nejat, "XVIII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anabolu) ve Yapıları", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 461.
  - 4 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz.: Seyit Ali Kahraman, VIII.Kitap, 1.cilt, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, s.352.
  - 5 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII.Kitap, 1.cilt, s.353.

Anadolu, Evliya Çelebi'den on dokuz sene sonra Mora'yı zapta girişen Venedikliler tarafından kuşatılır. Kaledeki muhafızlar üç dört hafta dayandırsa da sonunda teslim olmak zorunda kalırlar (1686). Kuşatma sırasında şehirdeki Müslüman halktan sağ kalabilenler civar adalara ve Anadolu'ya kaçar. Bundan sonra Anadolu, Mora'daki Venedik idaresinin merkezi olur, yeniden imar edilir ve bazı askerî tesisler yapılır⁶. 1715'te Şehid Ali Paşa'nın Mora harekâtı sırasında ikinci defa Osmanlı hâkimiyetine alınır. Osmanlı 20 Temmuz 1715'te şehri kuşatarak ele geçirir ve kaledeki Venedikliler esir alınarak İstanbul'a gönderilir.

Mora'nın yeniden fethinin tamamlanmasından sonra yapılan tahrirde Anadolu da vardır. Bu sırada henüz şehir ve varoşunda sivil halk yoktur ve sadece askerî zümre mensupları bulunmaktadır. 1716'da tamamlanan tahrirde göre Anadolu'da beş mahalle (Sultan Ahmed Han Camii Mahallesi, Ali Paşa Camii Mahallesi, Yukarı Mahalle, Meydân-ı Harîk Mahallesi, Sahrınç Mahallesi) ve Palamuda tepesi altında uzanan bir varoş ile 314'ü çok katlı, 117'si tek katlı, diğerleri çeşitli büyüklükte 1321 ev, elli bir oda, 509 dükkân, 350 mahzen, dört hamam, bir medrese, yirmi altı kilise, yirmi altı fırın, iki değirmen, beş salhâne vardı.⁷

Anadolu 1790 tarihine kadar Mora'da önemli bir idarî merkez vazifesini görür. Bu tarihten sonra ise korunmaya daha elverişli bir yer olan Tripoliçe önem kazanır⁸. 1823'te Yunan İhtilâli öncülerinden Kolokotranis tarafından işgal edilir⁹.

Yunanistan resmen tam bağımsızlığını kazanmadan çok kısa süre önce 1829'da, Mora'yı ziyaret eden ve misyoner faaliyetlerde bulunarak gözlemlerini kaleme alan Rufus

6 Gell, William, *Itinerary of Morea*, London 1817, s. 181.

7 N.Göyünç, *a.g.m.*, s.106.

8 François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris 1820-21, s.167-168.

9 “Mora'nın stratejik mahallerinden olan Anadolu Kalesi, Rum isyancılar tarafından kara ve denizden kuşatılmış durumdaydı. Buradaki Rumların yanında savaşmak üzere, Helen dostu Fransız, Alman, İtalyan, Polonyalı, İsviçreli ve İngiliz gönüllüler de bulunuyordu. Anadolu'da 7.500 kadar Müslüman kalmıştı. Kuşatma nedeniyle kalede şiddetli yiyecek sıkıntısı meydana geldi. Yardım gelmeyince kaledeki Müslümanlar, hayvan leşi ve pabuç köselesi yiyerek hayatta kalmaya çalıştı. Fakat birçoğu açlıktan öldü. Bu ağır şartlara daha fazla dayanamayan Müslümanlar, 22 Ocak 1823 tarihinde bir mukavele ile kaleyi Rumlara teslim etmek zorunda kaldı. Rumlar şehre hâkim olduklarında burada ancak 2.400 Türk sağ kalabilmişti. Teslimin ardından birçok Türk katledildi. Uzun süreden beri asilerce kuşatılmış olan bu kentin sokaklarında açlıktan ölen çocukların cesetlerine sık sık rastlanıyor, kadınlar, çirkefler arasında yiyecek bulmaya çalışıyordu. Asiler, öldürülenlerin kafalarını piramit şeklinde dizerek gösteri yapıyordu. Bu sırada, deniz yarbayı Hamilton'un kaptanlığını yaptığı Cambrian adlı İngiliz savaş gemisinin limana gelişi, kentin Müslüman ve Musevi sakinlerinden bazılarını ölümden kurtardı. Kentte yapılan yağmada aslan payını yine isyancı liderler aldı. İsyana destek veren Avrupalı subaylara ödül olarak iki veya üç Türk kız veriliyor, onlar da kızları Atina'ya götürerek konsoloslara satıyordu. Konsoloslar bu kadınların bazılarını Anadolu'ya sevk ederek kurtarıyorlardı. Anadolu olayları sırasında kentte bulunan Avrupalı gönüllülerden Kotsch adlı bir Alman subayın anlattığına göre, Türklerle ilişki kurduğu sanılan bir Rum papazı işkence ile öldürülmüştü. Kentten kaçmaya çalışan bir Musevi, büsbütün soyularak, organları kesilmiş; o durumda kentte dolaştırıldıktan sonra asılmıştı”; bkz.: Sonyel, Salâhi R. “Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora'daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, *Belleter*, LXII/233, (1998), s.117. Öldürülmeyenler 10-15 adet Rum eşkıya tekneleri ile Kuşadası ve İzmir taraflarına nakledildiler. Bu göçmenlerden bir kısmı Anadolu'ya geldiklerinde uzun süre açlık çektiklerinden, yemek yer yemez ölmeye başlamıştı (Örenç, Ali Fuat, “Yunanistan'ın Bağımsızlık Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 2011, S.11/12, s.16.

Anderson, taraflı bakış açısına rağmen bölgede yaşananlar ile isyan bitimindeki durum hakkında önemli bilgiler verir.

Bölgedeki Türk arazilerinin Yunanlılarca işlendiğini aktaran yazar, Anabolu'ya geldiğinde gördükleri karşısında şaşkınlığını gizlememiştir. Savaştan önceki önemini bildiği şehirde yaşayan ve çoğunluğu Türk 4.000 nüfustan bir teki kalmamıştır. Anabolu'nun tesliminden sonra isyancı lider Gribas'ın kasabaya yaptığı saldırılar ve Yunanların Türk mülklerine uyguladıkları aşırılıklara rağmen binaların hâlen iyi durumda olması ise Anderson'u hayrete düşürmüştür¹⁰. Günümüzde de halen bir vakıf arazisi ya da malı Anabolu'da resmî olarak bulunmamaktadır.

Anabolu; İlk Yunan Millî Meclisi'nin toplandığı yer ve ardından kısa bir müddet için yeni Yunan Devleti'nin başşehri hâline gelir. Bu sırada şehirdeki Müslüman halk katledildiği gibi tarihî eserler de tahribata uğrar.

3-Ağa Caminin İnşası:

Şehrin 1715 yılındaki İkinci Osmanlı fethinden sonra kilise ve özel ibadethânelerin camiye çevrilmesi emredilir. Bunun sonucunda daha o sıralarda Anabolu'daki cami ve mescid sayısı dokuza ulaşır. Bunlar Sultan Ahmed Camii, Vezîriâzam Şehid Ali Paşa Camii, Sahrınçbaşı Mescidi, Bayraklı Mescidi, Bayezidiyye Mescidi, Elhâc Mustafa Efendi Mescidi, Elhâc Hüseyin Efendi Mescidi, Kastel-i Bahriyye Mescidi, Palamuda Kalesi Camii'dir. Ayrıca Ali Paşa'nın kethüdâsı İbrâhim Ağa Mescidi ve Mektebi, Abdurrahman Ağa Mektebi, Selim Baba Türbesi, Halvetî ve Cerrâhî tekkeleri ve birçok çeşmenin bulunduğu da tespit edilmiştir¹¹.

Yunan kaynaklarına göre cami, Venedik'in ikinci hâkimiyeti döneminde atalarından birinin sakladığı hazineyi bulmak için Venedik'ten Anabolu (Nafplio)'ya gelen iki Venedikli genci öldüren bir Ağa tarafından yaptırılır. Ancak Ağa, sonrasında yaptığı bu korkunç davranıştan dolayı suçluluk duygusuna kapılarak, hazinenin altınlarıyla bu camiyi inşa ettirir. Cami, bu nedenle "Ağa Camii" adıyla bilinmektedir. Ancak, Ağa inşaatı izlerken evinin ön cephesindeki balkondan düşerek caminin tamamlandığını göremeden vefat eder.

Camii mimarının Arkadia'daki Langadia'dan Antonios Rigopoulos olduğu iddia edilmektedir. Rigopoulos, Osmanlıların kendisine imtiyaz tanıdığı ünlü bir inşaat ustasıdır.

Cami, ana kütesi ve devasa kubbesi ile Osmanlı taşra cami mimarisinin önemli bir örneğidir. Yapının zemin katı on kare odadan oluşur, üst katı camidir. 20. yüzyılın başlarında bir deprem sırasında yıkıldığı söylenen(!) kubbelerle örtülü bir son cemaat yeri vardı. Son cemaat yerinin görünüşü, L. Lange'nin 1834 tarihli bir gravüründe görülmektedir. Caminin ana mekânı, sekiz kenarlı bir alınlık üzerine oturan büyük bir kubbeyle örtülü dikdörtgen bir harim mekânından oluşmaktadır. Caminin yapımında kullanılan kireçtaşının, Nafplio'nun kuzeydoğusunda 13 km. uzaklıkta bulunan Karakala Manastırı'ndan geldiği tahmin edilmektedir. 1990'lı yıllarda yapılan restorasyon çalışmaları sırasında mihrapta kırmızı bir perde çizimi bulunmuştur¹².

10 Örenç, *a.g.m.*, s.24.

11 Göyünç, *a.g.m.*, s.469-485.

12 Lambridinis, M.G., *I Nafplia apo ton arheotaton hronon mehri ton kath imas*, Nafplion, 2001, (a.ekd.1898),

Merdivenle çıkılan ve şehrin bir kısmının manzarasına hâkim olunan caminin, arka cephesinde medrese bulunmaktadır. Cami ve Medrese'nin hemen yanındaki bugünkü adıyla Konstandinopouleos Caddesi'nde güzel bir Venedik binası bulunmaktadır. Bu ev muhtemelen Venedik karargâhıydı. 1715'ten sonra Osmanlı hâkimiyetine geçen bina, Anabolu Beyi'nin (Yunanlıların deyişle Ağa'nın) ikametgâhı olarak hizmet verir ve yeni atanan Yunan hükümeti de 1824-1825 yıllarında muhtemelen burada ikâmet eder.

4-Osmanlı Hâkimiyeti Sonrası Caminin Kullanımı:

Ağa Cami, 1822'de şehrin Osmanlı hakimiyetinden çıkmasından sonra harap bir hâle gelir. Haziran 1824'te, Yunan Devleti'nin parlamentosu olarak kullanılmak üzere binanın onarılmasına karar verilir. Onarımlar, askerî mühendis Theodoros Vallianos tarafından hazırlanan planlara göre yapılır. Hatta o dönem için çok ilerici bir fikir olan bir inşaat sözleşmesi imzalanır¹³. 21 Eylül 1825'te Vouleftiko (Parlamento Binası) açılır ve 1826 baharına kadar Yunan Parlamentosu olarak hizmet verir. Bu, binanın en önemli kullanımınıdır ve günümüze gelinceye kadarda "Vouleftiko" ismiyle anılmaya devam eder. 2 Temmuz 1827'de, rakip Yunanlı beyler arasındaki iç savaş sırasında, caminin kubbesinin bir kısmı mermilerle tahrip edilir. Ayrıca, bu olay anında parlamento toplantı halindedir ve parlamenter Christos Gerathanasis öldürülür¹⁴.

Nafplio, Yunan Devleti'nin (1827-1834) başkenti olduğunda önemli ölçüde kamu binası sıkıntısı yaşanır. Dönemin tüm önemli binaları gibi cami de, zaman içinde çok farklı fonksiyonlarda kullanılır.¹⁵

1831'de Yunan Okulu olarak kısa bir süre faaliyet gösterirken, zemin katı hapisane olarak kullanılır. 1834'te, krallık döneminde, Yunan Devrimi'nin iki önemli ismi, Theodoros Kolokotronis ve Dimitrios Plapoutas'ın yargılaması burada gerçekleşir. Ardından Ağa Cami; mahkeme, okul, hastane, kışla, dans salonu, müze, eski eser deposu ve konser salonu olur¹⁶.

Cami, 1928'de meydana gelen depremde hasara uğrayana kadar, mekânsal olarak kullanılmamıştır. Deprem sonrası Yunan hükümeti onu rehabilite edip şu anda bir kısmı Nafplio Belediye Sanat Galerisine ev sahipliği yapan Kültür Bakanlığı'na devredinceye kadar nadiren kullanılır.

Yapı, sonrasında 1994'ten 1999'a kadar önemli bir restorasyon geçirir. Bugün bina, konferanslar, konserler vb. için bir salon olarak hizmet vermektedir. Nafplio Belediye Sanat Galerisi, yakın zamanda modern sanatçıların resimlerinin yer aldığı bir koleksiyonla

s.191-192, 263, 271-272, 317-319.

- 13 Spiliotakis, K.K., "Ta en Nafplio ktiria vou Vouleftikou ke tou Ektelestikou, (1824-1826)", *Deltion tis Istorikes ke Ethnologikis Eterias tis Elladas* 20 (1973), s.53-65.
- 14 Kalafati, El., "Í Poleodomia Tis Epanastasis: Nafplio 1822-1830", *Ta Ístorika*, t1, tef2, 1984, s.270, 272-274.
- 15 Dimakopoulou, H., "Theodoros Vallianos, O mihanikos ke to ktiriou tou protou kinovoliou sto Nafplio (1796-1857)", *Sto protoi ellines tehnikoi epistimones Apeleftherosis*, Athina 1976, s.115-122.
- 16 Vassiliou, Anastasia, "Vouleftiko Mosque", *Ottoman Architecture In Greece*, Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities, 2008, s.126-127.

caminin zemin katına taşınır¹⁷.

Cami, genellikle halka açık değildir. Ancak, dinlediğiniz bir konserle, bu mekânda mimarlık tarihimize ve Osmanlı hâkimiyetine uhrevî bir yolculuk yaparsınız. Ayrıca, avlusunda bu şehre ev sahipliği yapmış Bizans, Roma ve Venedik kültür varlıkları koleksiyonu içinde, Osmanlı dönemi kallavi kavuklu bir mezar taşı başlığı da yer almaktadır.

5.Sonuç:

Balkanlardaki Osmanlı mimarî eserleri, belirli işlevlere hizmet etmek üzere inşa edilmişlerdir. Bölgenin kaybedilmesinin akabinde, değişen siyasi/dinî şartlar nedeniyle bu yapılar dönüştürülerek farklı işlevler kazandırılmıştır. Osmanlı camilerinin arz ettiği dinî, sembolik ve sosyal değerlerinden ötürü, buldukları coğrafyayı hâkimiyetleri altına alan ve farklı inançlara mensubu toplumlar tarafından çeşitli şekillerde korunmuş ya da yok edilmişlerdir.

Yunanistan, bağımsızlık sonrası Osmanlı Devleti ile emlak ve vakıflara dair yaptığı anlaşmalara rağmen hep sorunları zamana yayma politikaları izledi. Bazen de Avrupa desteği ile çok büyük haksızlıklar yaparak Mora muhacirlerini daha da mağdur eden uygulamalara gitti. Yunanistan'ı terk edip imparatorluğun çeşitli yerlerinde sefalet düşen Mora muhacirlerinin geride kalan şahsî mal ve eşyaları ile Müslüman vakıflarının tasfiyesi de büyük trajedilere sahne oldu. Yüzyıllar boyu Mora'da oluşturulan Türk emlak ve vakıfları ile bölgedeki asırlık Türk medeniyetinin izleri, gözleri dönmüş isyancılar eliyle sonsuza kadar silinmiştir.

Tebliğimize konu olan Yunanistan Devletinin ilk parlamentosu olarak kullanılan Ağa Cami, Osmanlı kayıtlarında tespit edilen hiçbir caminin adını taşımamakla beraber; Bugün biri kilise, diğeri de müze olarak kullanılan minaresiz üç cami, medrese ve bazı çeşmelerle iki yüzyıl sonrasında Nauplia'daki Osmanlı varlığını oluşturmaktadır.

Tarihî yapıların eski ve yeni kullanıcılarının, eski ve yeni kimlik ile aidiyetlerinin koruma süreçlerinde gerçeğe uygun bir şekilde değerlendirilmesi son derece önemlidir. Farklı kentlerde yapılan alan ve arazi çalışmaları sonucunda Yunanistan'da tarihî kent merkezlerinde farklı toplumsal değişim süreçlerinin yaşandığını ifade etmek mümkündür. Tarihî kent merkezlerinde yer alan Osmanlı mimarî eserleri ya başka ülkelere ait olduğu iddia edilerek kimlikleri gizlenmekte, ya da Osmanlı mimari eseri kimliğine hiç değinilmemektedir. Günümüzde, Anabolu (Nafplion)'da Yunanlıların İlk Parlamento binası olarak kasıtlı yanlış tanıtılan Ağa Cami'de tüm veriler ve bilgilerle hâlâ şehir de gizlenen önemli bir mimari ve kültür varlığımızdır.

17 Piteros, Hr., "Pote htistike to megalo tzami, Vouleftiko sto Nafplio", *Nafpliaka Analekta*, 2007, s.135-142; Vassiliou, a.g.e., s.127.

Kaynakça

- Dimakopoulou, H., “Theodoros Vallianos, O mihanikos ke to ktiriou tou protou kinovoliou sto Nafplio (1796-1857), *Sto protoi ellines tehnikoi epistimones Apeleftherosis*, Athina 1976, s.115-122.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz.: Seyit Ali Kahraman, VIII.Kitap, 1.cilt, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011.
- François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris 1820-21, s.167-168.
- Gell, William, *Itinerary of Morea*, London 1817, s. 181.
- Göyünç, Nejat, “XVIII. Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anadolu) ve Yapıları”, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1976, s.461-485.
- Göyünç, Nejat, “Anadolu Maddesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, 3. Cild, s.105-106.
- Kalafati, El., “İ Poleodomia Tis Epanastasis: Nafplio 1822-1830”, *Ta İstorika*, t1, tef2, 1984, s.270, 272-274.
- Karouzou, S., *To Naflio*, Athina, 1979, s.59-60.
- Konstantinopoulos, X.G., *Oi Paradosiakes Htistes tis Peloponnissou*, Athina, 1983, s.18, 24, 159-161.
- Lambridinis, M.G., *INafplia apo ton arheotaton hronon mehri ton kath imas*, Nafplion, 2001, (a.ekd.1898), s.191-192, 263, 271-272, 317-319.
- Örenç, Ali Fuat, “Yunanistan’ın Bağımsızlık Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 2011, S.11/12, s.5-32.
- Piteros, Hr., “Nafplio”, A.D.54, 1999, B1, *Hronika*, s.148.
- Piteros, Hr., “Pote htistike to megalo tzami, Vouleftiko sto Nafplio”, *Nafpliaka Analekta*, 2007, s.135-142.
- Sonyel, Salâhi R. “Yunan Ayaklanması Günlerinde Mora’daki Türkler Nasıl Yok Edildiler?”, *Bellekten*, LXII/233, (1998), s.107-120.
- Spiliotakis, K.K., “Ta en Nafplio ktiria vou Vouleftikou ke tou Ektelestikou, (1824-1826)”, *Deltion tis Istorikes ke Ethnologikis Eterias tis Elladas* 20 (1973), s.53-65.
- Vassiliou, Anastasia, “Vouleftiko Mosque”, *Ottoman Architecture In Greece*, Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities, 2008, s.126-127.
- Wheler, George, *A Journey through Greece*, London 1682, s.294.

Ekler

Resim-1 Anabolu şehri, J.Sandrart, 1687

Resim-2 Mora Paşası'nın Sarayı ve Cami. Alman mimar Ludwig Lange'nin Alman ressam Carl Anton Joseph Rottmann'a eşlik ettiği ilk ziyareti-1834

Resim-3 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin genel görünüşü, Mimar Lucien Roy 1908

Resim-4 Anabolu (Nafplion) Eski Çınar (Sintagma) Meydanı'nda Ağa Caminin görünüşü
(Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-5 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin son cemaat yerine çıkış merdivenleri
(Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-6 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin son cemaat (kuzey) cephesi
(Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-7 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin kuzey (giriş) cephesi duvarında mihrabiye
(Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-8 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin iç mekânı (Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-9 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin doğu cephesi (Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-10 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin batı cephesi (Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-11 Anabolu (Nafplion) Ağa Camii üst örtüsü genel görünüşü (Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-12 Anabolu (Nafplion) Ağa Camiye bitişik Medrese cephesi (Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Resim-13 Anabolu (Nafplion) Ağa Caminin haziresinden kalma kallavi kavuklu bir mezartaşı başlığı (Foto. Neval Konuk Halaçoğlu)

Çizim-1 Anabolu (Nafplion)Ağa Cami doğu cephesi çizimi (Ottoman Architecture in Greece, s.127)

İTTİHATÇILARIN İADESİ MESELESİ

“Osmanlı Padişahlığı İle Almanya
İmparatorluğu Arasında İmzalanan
11 Kânûn-i Sâni 1917 Tarihli Mukavelât-ı Hukukiye”

Dr. Hacer Göl

kömen

